T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

SAĞLIK KRİZLERİNİN EKONOMİK ETKİLERİ: AVUSTURYACI KONJONKTÜR TEORİSİ VE KEYNESYEN İKTİSAT BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

GÖZDE MERAL
22710048

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. SEMA YILMAZ

2024

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

SAĞLIK KRİZLERİNİN EKONOMİK ETKİLERİ: AVUSTURYACI KONJONKTÜR TEORİSİ VE KEYNESYEN İKTİSAT BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

GÖZDE MERAL
22710048
ORCID NO: 0000-0002-1918-1249

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. SEMA YILMAZ

HAZİRAN 2024

Gözde MERAL tarafından hazırlanan "Sağlık Krizlerinin Ekonomik Etkileri: Avusturyacı Konjonktür Teorisi ve Keynesyen İktisat Bağlamında Değerlendirilmesi" başlıklı çalışma, **27/06/2024** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunmuş ve jürimiz tarafından İktisat Ana Bilim Dalı İktisat Programında **DOKTORA** tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman	**İmza**
Prof.Dr. Sema YILMAZ	……

Jüri Üyeleri	**İmza**
Prof.Dr. Sema YILMAZ	……
Prof.Dr. Ayhan ORHAN	……
Prof.Dr. Fazıl KAYIKÇI	……
Prof.Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY	……
Dr.Öğr.Üyesi Muhammet Kazım BAYCAR	……

ÖZET

SAĞLIK KRİZLERİNİN EKONOMİK ETKİLERİ: AVUSTURYACI KONJONKTÜR TEORİSİ VE KEYNESYEN İKTİSAT BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Dünya farklı zamanlarda salgın, epidemi, pandemi, doğal afetler gibi bir dizi sağlık krizi tecrübe etmiştir. 2019 yılında Çin'de başlayıp, ardından dünyayı etkisi altına alan koronavirüs pandemisiyle birlikte sağlık krizlerinin insan hayatındaki ağırlığı bir kez daha hissedilmiştir. Koronavirüs pandemisi halk sağlığını tehdit etmesinin yanı sıra ekonomiler üzerinde de kriz benzeri şoklara neden olmuştur. İlk etki Büyük Buhran ve Büyük Durgunluk'a göre yıkıcı ama bir o kadar kısa süreli yaşanmıştır. İspanyol Gribi pandemisinin, günümüz pandemisinin olası ekonomik sonuçlarına ilişkin sınırları çizeceği düşünülmüştür.

Sağlık krizlerinin etkileri ekonomilerin iktisadi yapılarına, kamusal tercihlerine, teknoloji altyapılarına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Ancak genel haliyle sağlık krizlerinin ilk etkisi erken dönem kapanma, kısıtlama, karantina tedbirlerine bağlı olarak üretimde ani durma ve bunun neden olduğu durgunluk sürecidir. Devamında dünyanın hemen her yerinde krizle mücadele kapsamında Keynesyen politikalara başvurulmaktadır. Durgun talebi canlandırmak, üretimdeki kesintilerin önüne geçmek üzere kamusal harcamalarda artış yönünde tepkiler söz konusu olmaktadır. Doğrudan transferler, kira yardımları, vergi indirimleri de yine bu amaçla uygulanmaktadır. Para otoritelerince faiz indirimleri, kredi teşvikleri, muafiyetler şeklinde likiditeyi artırıcı politikalara başvurulmaktadır. Kamusal müdahaleler sağlık krizlerinin etkilerini hafifletse de uzun vadede sürdürülemez mali açıklar, enflasyon, ulusal paranın değer kaybı şeklinde sonuçlar yaratmaktadır.

Avusturyacı Konjonktür Teorisi bağlamında, serbest piyasa işleyişine müdahaleler eninde sonunda sürdürülemez varlık balonları yaratmaktadır. Dolayısıyla Teoriye göre herhangi bir kriz durumunda piyasanın kendi işleyişine dönmesi beklenmelidir. Ancak Keynesyen İktisat ve Avusturyacı Konjonktür Teorisi varsayımlarının sağlık krizlerine yeterli açıklamayı sunmadığı; tek başına kamu müdahalesi ya da bütünüyle serbest piyasa ekonomisinin mevcut duruma çözüm olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda olası şoklara karşı kamusal borç yükü sürdürülebilir seviyelerde tutulmalı, ekonomik büyümenin itici gücü düşük faiz politikası olmamalıdır. Ekonomilerin ani bir şok durumuna uyumunu kolaylaştıracak teknolojik dönüşümü sağlayabilmesi oldukça önemlidir. Bölgesel kalkınma stratejilerinin benimsenmesi, eğitim alt yapısının güçlendirilmesi, sağlık hizmetlerinin toplumun her kesimine eşit ve adil dağılımını sağlamak da son derece hayatidir.

Anahtar Kelimeler: İspanyol Gribi Pandemisi, Koronavirüs Pandemisi, Keynesyen İktisat, Avusturyacı Konjonktür Teorisi

ABSTRACT

ECONOMIC EFFECTS OF HEALTH CRISIS: ASSESSMENT IN THE CONTEXT OF AUSTRIAN CONJUNCTURE THEORY AND KEYNESIAN ECONOMICS

The world has experienced a series of health crises such as epidemics, pandemics, pandemics, natural disasters at different times. The coronavirus pandemic started in China in 2019 and has since affected the world. The coronavirus pandemic has caused crisis-like shocks to economies. The Spanish Flu pandemic was thought to draw the boundaries for the possible economic consequences of the current pandemic.

The economic impact of the health crisis varies across countries. However, the first effect of health crises is the sudden halt in production due to shutdowns, restrictions and quarantine measures, and the stagnation process caused by this. Subsequently, Keynesian policies are used to combat the crisis almost everywhere in the world. In order to stimulate stagnant demand and prevent interruptions in production, there are reactions to increase public expenditures. Although public interventions alleviate the effects of health crises, in the long run they lead to unsustainable fiscal deficits, inflation and depreciation of the national currency.

In the context of Austrian Business Cycle Theory, interventions in free market functioning eventually create unsustainable asset bubbles. According to the Theory, in the event of a crisis, the market should be expected to return to its normal functioning. However, it has been concluded that the assumptions of Keynesian economics and Austrian Business Cycle Theory don’t provide an adequate explanation for health crises and that public intervention alone or a completely free market economy is not a solution to the current situation. In this context, public debt burden should be kept at sustainable levels against possible shocks and low interest rate policy should not be the driving force of economic growth. Technological transformation to enable economies to adapt to a sudden shock is important. Adopting regional development strategies, strengthening education infrastructure and ensuring equal and fair distribution of health services are also vital.

Keywords: Spanish Flu Pandemic, Coronavirus Pandemic, Keynesian Economics, Austrian Business Cycle Theory

ÖN SÖZ

Çalışmanın her aşamasında bilgi ve tecrübesiyle yoluma ışık tutan, manevi desteğini her daim hissettiren saygıdeğer tez danışmanım Prof. Dr. Sema YILMAZ'a minnetlerimi sunarım. Tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Ayhan ORHAN'a ve Prof. Dr. Fazıl KAYIKÇI'ya bu süreçte sağlamış oldukları değerli katkılar ve ayırdıkları zaman için teşekkürlerimi iletirim.

Doktora eğitimim boyunca karşılaştığım her türlü zorluğu benimle göğüsleyen biricik eşim Ömer Ertuğrul'a, şu an kendisi farkında olmasa da bu meşakkatli yolda büyük fedakârlıklara katlanan çok kıymetli yavrum Tuğberk Alp'e, her daim yanımda olan değerli anneme ve babama sevgilerimi sunarım.

Akademik yaşama adımımı attığım Gaziantep yıllarından bugüne hayatıma anlam katan sevgili dostlarıma varlıkları için teşekkür ederim.

Son olarak İstanbul Üniversitesi'nden değerli mesai arkadaşlarıma göstermiş oldukları anlayış ve sabır için minnetlerimi sunarım.

Okurlara faydası olması dileğiyle…

Gözde MERAL

Haziran, 2024; İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZET iii
ABSTRACT iv
ÖN SÖZ v
İÇİNDEKİLER vi
TABLOLAR LİSTESİ viii
ŞEKİLLER LİSTESİ ix
KISALTMALAR LİSTESİ xi

1. GİRİŞ 1

2. SAĞLIK KRİZLERİ, EKONOMİK KRİZLER VE KRİZ TEORİLERİ 8
2.1. SAĞLIK KRİZLERİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE KRONOLOJİSİ. 8
2.2. EKONOMİK KRİZLERİN ANATOMİSİ 17
2.2.1. Reel Sektör Krizleri 17
2.2.1.1. Enflasyon Krizleri 18
2.2.1.2. Durgunluk Krizleri 19
2.2.1.3. İşsizlik Krizleri 21
2.2.1.4. Stagflasyon Krizleri 22
2.2.2. Finansal Krizler 23
2.2.2.1. Para (Döviz) Krizleri 29
2.2.2.2. Bankacılık Krizi 38
2.2.2.3. Dış Borç Krizleri 43
2.2.2.4. Sistemik Finansal Kriz 45

2.3. EKONOMİK KRİZLERE ALTERNATİF YAKLAŞIMLAR 47
2.3.1. Keynesyen İktisadın Temel Varsayımları 50
2.3.2. Avusturya İktisat Okulunun Temelleri ve Avusturyacı Konjonktür Teorisi 58
2.3.2.1. Birinci Kuşak Temsilcileri 63
2.3.2.2. İkinci Kuşak Temsilcileri 65
2.3.2.3. Modern Kuşak Temsilcileri 68
2.3.2.4. Avusturyacı Konjonktür Teorisi 69

3. YÜZYILIN İKİ PANDEMİSİ VE EKONOMİK ETKİLERİ 75
3.1. İSPANYOL GRİBİ SIRASINDA YAŞAM VE EKONOMİ 79
3.1.1. 1900'lere Genel Bir Bakış 88
3.1.2. İspanyol Gribinin Ekonomik Etkileri 97
3.1.2.1. Milli Gelir ve Büyüme 102

3.1.2.2. Emek Piyasası 105
3.1.2.3. Gelir Dağılımı 109
3.1.2.4. Kamu Bütçesi 112
3.1.2.5. Tasarruf ve Yatırım 115
3.1.2.6. Enflasyon 118
3.1.2.7. Faiz Oranları 120
3.1.2.8. Özel ve Kamusal Tüketim 122
3.1.2.9. İş Başarısızlıkları 123
3.1.2.10. Dış Ticaret 125
3.1.2.11. Parasal Göstergeler ve Finansal Piyasalar 129
3.1.2.12. Sektörel Etkiler 131
3.2. KORONAVİRÜS PANDEMİSİ VE EKONOMİK ETKİLERİ 132
3.2.1. Günümüz Pandemisine Doğru İktisadi Yapı 137
3.2.2. Koronavirüs Pandemisinin Ekonomik Etkileri 155
3.2.2.1. Milli Gelir ve Büyüme 159
3.2.2.2. Emek Piyasası 169
3.2.2.3. Gelir Eşitsizliği 178
3.2.2.4. Kamu Bütçesi 183
3.2.2.5. Tasarruf ve Yatırım 191
3.2.2.6. Enflasyon 195
3.2.2.7. Faiz Oranları 199
3.2.2.8. Özel Tüketim Harcamaları 203
3.2.2.9. İş Başarısızlıkları 206
3.2.2.10. Dış Ticaret 208
3.2.2.11. Parasal Göstergeler ve Finansal Piyasalar 210
3.2.2.12. Sektörel Etkiler 212
3.2.2.13. Doğrudan Yabancı Yatırımlar 214

4.KEYNESYEN VE AVUSTURYACI PERSPEKTİFTEN İKİ BÜYÜK PANDEMİ 217
4.1. KEYNESYEN İKTİSAT AÇISINDAN SAĞLIK KRİZLERİ 219
4.1.1.Keynesyen Perspektiften İspanyol Gribi Pandemisi 220
4.1.2.Keynesyen Perspektiften Koronavirüs Pandemisi 227
4.2.AVUSTURYACI KONJONKTÜR TEORİSİ AÇISINDAN SAĞLIK KRİZLERİ 247
4.2.1.Avusturyacı Konjonktür Teorisi Perspektiften İspanyol Gribi Pandemisi 250
4.2.2.Avusturyacı Konjonktür Teorisi Perspektiften Koronavirüs Pandemisi 254

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 267

KAYNAKÇA 281

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Seçili Finansal İstikrarsızlık Dönemleri 1970-1995 28
Tablo 2. Sistemik Bankacılık Krizi Modelleri 42
Tablo 3. İspanyol Gribine Tarihsel Bir Bakış 79
Tablo 4. 1918-1920 Periyodunda Nedenlerine Göre Ölüm İstatistikleri 85
Tablo 5. H1N1 Virüsünden Kaynaklanan Ölüm Oranları (100.000 kişi/yıl) 87
Tablo 6. Dünya Ticaretinin Kıtalar Arası Dağılımı 126
Tablo 7. Federal Rezerv Üyelik Durumuna Göre Bilanço Büyüme Oranlarının Ortalaması, 1918-1919 130
Tablo 8. ABD, Sektörlere Göre GSYİH Yüzdesi, 1869-1928 132
Tablo 9. Demografik Özelliklerine Göre Covid-19 ile İlişkili Ölüm Verileri 134
Tablo 10. Endüstri Devrimlerinin Temel Özellikleri 154
Tablo 11. Reel GSYİH Büyüme Oranları ve Büyüme Tahminleri 168
Tablo 12. 31 Ocak 2023 İtibariyle COVID-19 Yardım Fonu Kapsamındaki Başlıca Harcama Alanları (Milyar $) 187
Tablo 13. Seçili Ekonomilerde Devlet Gelirleri (%GSYİH) ve Devlet Harcamaları (%GSYİH), 2018-2022 189
Tablo 14. 1918-2019 Pandemilerinin Karşılaştırması (Literatür özeti) 216
Tablo 15. OECD Ülkelerinde Genel Devlet Harcamaları ve Gelirlerinin GSYH'ye Oranı (Seçili Yıllar, 1870–1937) 225
Tablo 16. Büyük Durgunluk ve Koronavirüs Pandemisine İlişkin Karşılaştırma 233
Tablo 17. Covid 19 Pandemisiyle Mücadele Kapsamında Alınan Finansal Tedbirler (Kümülatif Sayı) 245

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Küresel Ekonomik Sistem..... 11
Şekil 2. Ölüm Vakaları (Milyon) 16
Şekil 3. İmkânsız Üçlü 32
Şekil 4. Keynesyen Çapraz Diyagram 56
Şekil 5. Hayekyen Üçgen..... 67
Şekil 6. Sermayeye Dayalı Makro Ekonomi Modeli 70
Şekil 7. Politika Kaynaklı Zamanlararası Dengesizlik Yükselme ve Çöküş 72
Şekil 8. Pandemilerin Ekonomik Etkileri 78
Şekil 9. 1918 İspanyol Gribinin Tarihsel ve Coğrafi Yayılımı..... 81
Şekil 10. Tipik Grip Ölümleri ve İspanyol Gribi Ölümleri..... 82
Şekil 11. Ölüm Oranları- 100.000 Kişi Başına (Hawai Hariç) 86
Şekil 12. Döngüsel Akım Şeması 98
Şekil 13. ABD Birleşik İndeksi (1919/1-1940-2) 99
Şekil 14. İspanyol Gribinin Ekonomik Etkilerine İlişkin Gazete Haberleri 100
Şekil 15. GSMH (Milyon Dolar), 1890-1940 103
Şekil 16. Seçili Ekonomilerde Kişi Başına Reel GSYİH (2011 Fiyatlarıyla), 1870-2015..... 104
Şekil 17. İspanyol Gribi Pandemisi ve I. Dünya Savaşı Yıllarında GSYİH ve Tüketim Düzeyi Karşılaştırması 105
Şekil 18. ABD İşgücü Piyasası Verileri, 1890-1928 107
Şekil 19. ABD Toplam İstihdam, 1900-1929 107
Şekil 20. Pandemilerin İşgücü Arzına Etkisi 108
Şekil 21. Pandemilerin İşgücü Arzı ve Üretkenlik Etkisi 109
Şekil 22. Küresel Gelir Eşitsizliği, 1820-2020..... 111
Şekil 23. ABD Federal Hükümet Bütçesi, 1914/1-1932/11..... 115
Şekil 24. ABD'de Bireylerin Tasarrufları, 1919-1938..... 116
Şekil 25. ABD'de Girişimci ve Hükümet Tasarrufları, 1919-1938 117
Şekil 26. ABD Hayat Sigortası Poliçesi Sahiplerinin Net Birikimleri, 1888-1944 . 117
Şekil 27. Toplam Merkezi Yönetim Harcaması (Milyon $), 1900-1930..... 118
Şekil 28. ABD Fiyat Endeksleri, 1885-1924 120
Şekil 29. ABD Faiz Oranları 1919/1-1939/2 121
Şekil 30. GSYİH Oranı Olarak Kamu ve Özel Nihai Tüketim..... 123
Şekil 31. ABD İş Başarısızlık Sayısı..... 125
Şekil 32. ABD Toplam İhracat ve İthalatı (Milyon $), (07/1866-10/1969)..... 128
Şekil 33. ABD Emtia İhracatı (Başlıca ürünler) 128
Şekil 34. Gelir Gruplarına Göre Ölüm Oranları (Bin Kişi Başına)..... 135
Şekil 35. Başarısız Banka Sayısı, 1934-1995..... 144
Şekil 36. BASEL III. Temel Özellikleri 150
Şekil 37. Ekonomik Çıktı Düzeyi İmalat-Hizmetler..... 157
Şekil 38. Covid-19 Pandemisinin Arz ve Talep Analizi..... 159

Şekil 39. Reel GSYİH Büyümesi 162
Şekil 40. GSYİH ve Kişi Başına GSYİH (%) Büyümesi 165
Şekil 41. Ekonomik Şok: Üç Senaryo 169
Şekil 42. Seçili Ülkeler için 2013-2022 Periyodunda İşsizlik Oranları (Yaş Gruplarına Göre) 172
Şekil 43. Seçili Ülkelerde 2021 Yılı İşsizlik Oranları (Eğitim Seviyesi Göre) 173
Şekil 44. Toplam İşsizlik (% Toplam İşgücü) 175
Şekil 45. Büyüme Tahminleri 178
Şekil 46. Gini Katsayısı 182
Şekil 47. Farklı Büyüme ve Gini Senaryoları Altında Covid-19'un Küresel Yoksulluk Üzerindeki Etkisi 182
Şekil 48. Küresel Finansal Kriz ve Covid 19 Pandemisi Yıllarında Genel Mali Dengedeki Değişim (GSYİH %) 184
Şekil 49. Genel Mali Denge (GSYİH %), 2018-2021 185
Şekil 50. Federal Hükümet Maliyesi- Enflasyona Göre Düzeltilmiş 188
Şekil 51. Fonksiyonel Bazda Genel Devlet Harcamaları 190
Şekil 52. Covid 19 Pandemisinde Hanehalkı Tasarruf Eğilimleri 192
Şekil 53. Seçili Ülke/Ülke Gruplarının Hane Halkı Tasarrufları (Hane Halkı Harcanabilir Gelirin %'si), ... 193
Şekil 54. Enflasyon (TÜFE), Yıllık Büyüme Oranı (%), 2011 - 2022 198
Şekil 55. Haftalık Repo Faizi- Türkiye 199
Şekil 56. Uzun Vadeli Yıllık Faiz Oranları 202
Şekil 57. Sektörlere Göre Tüketim Harcamalarındaki Değişim 205
Şekil 58. Seçili Ekonomilerde İthalat ve İhracat Oranları (GSYİH %), 2000-2020 209
Şekil 59. Küresel Ticarette E-ticaretin Payı 210
Şekil 60. Finansal Göstergeler 211
Şekil 61. Sektörlere Göre Ticaret Eğilimleri, 2020-2021 (2019 Yılı Nispetinde) 213
Şekil 62. Doğrudan Yabancı Yatırımlar- Milyon $ 215
Şekil 63. Kısır ve Verimli Döngüler 231
Şekil 64. Reel GSYİH Büyümesi 232
Şekil 65. Seçili Ülkelerin Covid-19 Pandemisine Mali Tepkileri (GSYİH Payı %) 235
Şekil 66. Tarihsel Perspektifte Kısa Çalışma Kullanımı 240
Şekil 67. İşgücü Piyasası Programları 241
Şekil 68. Gelir Grubuna Göre Covid 19 Pandemisine Yönelik Mali, Parasal ve Finansal Politika Tepkileri- Politikayı Benimseyen Ülkelerin Payı (%) 246

KISALTMALAR LİSTESİ

BIS	: Uluslararası Ödemeler Bankası
BOP	: Ödemeler Dengesi
CARES	: Koronavirüs Yardım ve Ekonomik Güvenlik Yasası
CBOE	: Chicago Opsiyon Borsası
CDE	: Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri
CES	: Tüketici Beklentileri Anketi
CFPB	: Tüketici Mali Koruma Bürosu
CMS	: Medicare ve Medicaid Hizmetleri
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
ECB	: Avrupa Merkez Bankası
EUROSTAT	: Avrupa İstatistik Ofisi
FED	: Federal Rezerv Sistemi
FOMC	: Federal Açık Piyasa Komitesi
FSB	: Finansal İstikrar Kurulu
GAO	: Sayıştay (ABD)
GSIB	: Küresel Sistemik Öneme Sahip Bankalar
GSMH	: Gayri Safi Milli Hâsıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
ICSS	: Eleştirel Toplum Çalışmaları Enstitüsü
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IRS	: İç Gelir İdaresi (ABD)
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
NBER	: Ulusal Ekonomik Araştırmalar Bürosu
NBI	: IPSOS Ulusal Markalar Endeksi
NPI	: Farmasötik Olmayan Müdahaleler
OECD	: İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
PEPP	: Pandemik Acil Satın Alma Programı
SARS	: Şiddetli Akut Solunum Sendromu
TARP	: Sorunlu Varlıkları Kurtarma Programı
TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UN	: Birleşmiş Milletler
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı

1. GİRİŞ

Kriz kavramı, erken modern döneme kadar bir tıp terimi olarak kullanılmış; 17. yüzyıldan itibaren ise siyaset, ekonomi, tarih, psikoloji alanlarına yayılmıştır. Bu kullanım yaygınlığı nedeniyle kavrama ilişkin net ve özgün bir tanımlama yapmak son derece zor olmuştur. Özünde ayırmak, seçmek, yargılamak, karar vermek, kavga etmek gibi anlamlar barındıran bu kavram; Yunanca krisis kelimesinden türetilmiştir. En genel ifade ile "bir hastalığın dönüm noktası" ve/veya "olaylarda hayati veya belirleyici aşama" olarak bilinmektedir (Hoad, 1996, 105; Katherine Eastham vd., 1970, 463; Koselleck ve Richter, 2006, 357-359).

Günlük yaşamda giderek yaygınlaşan bir deneyim haline gelen krizler, kavramın ekonomi terimi olarak da kullanımıyla sonuçlanmıştır. Terim başlangıçta, Fransızlara karşı yapılan savaşların Almanya için yarattığı maliyetlere vurgu yaparken, 1825'te tarımsal üretim fazlalığından ya da 1847'deki gibi başarısız hasatlardan kaynaklanmıştır. 1850li yıllardan itibaren ise ekonomik krizlerin kapitalist sistemin kendisinden kaynaklandığı görülmüştür (Koselleck ve Richter, 2006, 389).

Shaikh (1978, 219) kriz teriminin, kapitalist yeniden üretimin ekonomik ve politik ilişkilerinde genelleştirilmiş bir dizi başarısızlık durumu olduğunu ifade etmiştir. Kapitalist üretim doğası gereği sürekli olarak içsel ve dışsal unsurlardan kaynaklanan şoklara maruz kalmıştır. Ancak bu şoklar yalnızca belirli durumlarda ekonomik kriz oluşumunu tetiklemiştir. Dolayısıyla ekonomik krizler, görece karmaşık ve tahmin edilmeleri son derece güç olaylar olarak bilinmektedir (Catullo, 2017). Dornbusch bu noktada krizlerin ani geliştiğini ancak düşünülenden daha uzun sürdüğünü vurgulamaktadır (Dornbusch, 2014). Kredi artışları, gelir düzeyine ilişkin artış veya azalışlar, ortalama kaldıraç oranları, sistemin yerel şoklara karşı kırılganlığı, kamusal borçların değişimi gibi birtakım unsurların olası krizlere ilişkin öncü sinyaller sunabildiği kabul edilmektedir (Catullo, 2017). Çeşitli öncü sinyallere rağmen yaşanan olayların, kriz olarak nitelendirilmesi için birtakım göstergelere ihtiyaç duyulmaktadır. Öncelikle yaşanan iktisadi süreç ani ve beklenmedik bir şekilde ortaya çıkmalı; sonuçları makro ölçekte devleti, mikro ölçekte ise firmaları etkilemelidir. Ekonomik birimler üzerinde yarattığı olumsuz etkinin yanı sıra çeşitli fırsatlar da yaratmalıdır.

Yaşanan gelişmenin olası etkileri tek bir sektör ya da organizasyon üzerinde değil, ekonominin geneli üzerinde hissedilmelidir (Şen ve Aktan, 2001, 1225-1226).

Ekonomik krizler sadece niceliksel göstergeler itibariyle değil sosyo ekonomik, politik ve kültürel ilişkiler bağlamında da sonuçlar doğurmaktadır (Panitch ve Gindin, 2011, 5-8). Tarihsel kriz deneyimlerine bakıldığında herbirinin zamanın ve mekânın şartlarına bağlı olarak kendine özgü karakteristiği olduğunu söylemek mümkündür. Ancak görece kapsayıcı kriz değerlendirmeleri için mevcut sosyo ekonomik yapının yanı sıra ardıl krizlerin ortaya çıktığı konjonktür ve krizin mevcut etkilerinin giderilmesi noktasında uygulanan iktisat politikaları önem arz etmektedir. Bu kapsamda krizleri birbirinden bağımsız düşünülmemeli, mevcut krizlerin gelecek krizlerin zeminini hazırladığı unutulmamalıdır. Genel ekonomik durum, karlar-ücretler, kredi-faiz oranları, ticaret-sermaye akışları, birikim düzeyi, bu krizlerin meydana geldiği tarihsel konjonktürlerdeki sınıf ve devlet konfigürasyonları tahlile dâhil edilmelidir (Panitch ve Gindin, 2011, 5-8).

Küresel dünya sistemi, 2019 yılının aralık ayında Çin'de saptanan ve kısa bir süre içerisinde dünyanın birçok noktasına yayılan koronavirüs pandemisine maruz kalmıştır. Bu sürece ülke ekonomileri ani ve olumsuz tepkiler vermiş; ekonomik göstergelerde dalgalanmalar yaşanmaya başlamıştır. Dolayısıyla ekonomik krizler her zaman sisteme içkin olmamakta; pandemi gibi dışsal şokların da etkisi ile meydana gelebilmektedir. Bir sağlık krizi olarak Covid 19 pandemisi, İspanyol Gribinden yalnızca bir asır sonra ortaya çıkan ve II. Dünya Savaşının ardından yaşanan en derin ekonomik kilitlenme dönemi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla ekonominin iç dinamiklerinin dışında toplum sağlığını küresel ölçekte etkileyen bir virüsün de ekonomik göstergeler üzerinde son derece yıkıcı sonuçlar yaratabileceği görülmüştür. Sağlık krizlerinin ekonomiler üzerinde yarattığı etkiler reel sektör krizlerine ve/veya finansal krizlere benzer olsa da değerlendirme sürecinin farklı bir pencereden yapılması gerekmektedir. Özellikle krizlerin etki alanı sınırlı iken pandemilerin dünyanın hemen yer yerinde gelir farkı gözetmeksizin hissedilmesi daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç yaratmaktadır (Eroğlu, 2020, 218).

İnsanlar arasında etkileşimin son derece sınırlı olduğu Orta çağ Avrupa'sında tecrübe edilen veba salgını dahi ciddi ekonomik sonuçlar yaratırken, günümüz dünyasında yaşanan bir pandeminin etkisi tahminlerin ötesinde gerçekleşmiştir. Kara Veba olarak da adlandırılan bu salgınla mücadele kapsamında önlemler son derece sınırlı kalmış

olsa da etkileri bir o kadar tanıdık olmuştur. Bu salgın aynı zamanda tıp literatürü açısından da bazı yeniliklere sahne olmuştur. Öncelikle hastalık hakkında kapsamlı bilgiler sunan ve hastalıktan korunma yollarını tarifleyen ilk bilgi kitapçığı (Veba broşürü) bu dönemde geliştirilmiştir. Yine bulaşın yayılmasını önlemek üzere uygulanan karantina tedbirleri ilk kez veba salgını ile ortaya çıkmıştır. Ekonomik ve toplumsal açıdan da dönemin şartlarına uygun olarak yine günümüze benzer sonuçlar yaratmıştır. Ve hatta hemen her büyük ölçekli şokun ardından gözlenen değişim süreci veba salgınının ardından da yaşanmıştır. Bu dönemde salgının en önemli sonucu feodalitenin yıkılmasına zemin hazırlayan, köylülerin toprak sahiplerine karşı başkaldırısı iken koronavirüs pandemisinin ardından yaşanan dönüşüm teknoloji temelli sektörlere yönelim şeklinde olmuştur. Dolayısıyla tamamen farklı bir tarihsel süreç içerisinde yaşanmış olsa da paralel etkilerden söz etmek mümkündür (Sertdemir, 2020, 16; Tekin, 2021, 333).

Sağlık krizleri bir anlamda yaratıcı yıkım yaratma potansiyeline sahiptir. Bu dönüşüm süreci ekonominin yapısında olduğu kadar politika üretimine yönelik de kendini göstermekte; sağlık hizmetlerinin kapsamını genişletme ve hizmetlere erişim noktasında fırsat eşitliği sunma gibi tartışmaları gündeme getirmektedir (Ergüder, 2021, 629). Yalman (2021) bu noktada merkez ülkelerden başlayarak tüm sistemi etkisi altına alan kapitalist krizlerin, kamunun ekonomi ile ilişkisini güncellemesine neden olduğunu ifade etmiştir. 1929 krizi ve 1970'lerde yaşanan krizler paradigma kayması yaşatmış olsa da 2008 küresel krizine yönelik tepkiler mevcut kriz yönetimi çerçevesinde olmuştur. Ancak Covid 19 pandemisi ile birlikte yaşanan ekolojik, ekonomik, siyasi başka bir ifade ile çok boyutlu kriz ortamı neoliberal finansallaşma sürecinin sorgulanmasına neden olmuştur. Pandemi koşulları altında piyasa sisteminin etkinliği tartışılır hale gelmiş ve durgunlukla baş etmek üzere devletin kapasitesine başvurmak alternatif olarak düşünülmüştür (Yalman, 2021).

Oğurlu (2020), koronavirüs pandemisini 21. yüzyılın kırılma noktası olarak kabul etmiş; bu sağlık krizinin mevcut ulusal ve uluslararası sorunları ortaya çıkardığını vurgulamıştır. Bu süreç neo-liberal düzenin kendi içerisinde barındırdığı sorunları göz önüne sererken aynı zamanda da derinleştirmiştir. Bir sonraki kertede bu yapıdaki dönüşümün kaçınılmaz olduğu ve en niyahetinde düzenin temel dinamiğinin devletler olabileceği ifade edilmiştir. Özellikle sağlık gibi toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında güçlü devlet olgusunun gereği kabul edilmiştir. Özdağ (2020) da

benzer şekilde pandemi krizini aşmak üzere devletlerin neoliberal politikaları terk ederek, hiper-keynesyenizm olarak da adlandırılan büyük çaplı kamu harcamaları ile ekonomiye müdahil olmak zorunda kalacaklarını vurgulamıştır.

Koronavirüs pandemisiyle birlikte dünya ekonomisinin içerisine düştüğü resesyondan neoliberal politikalar sorumlu tutulmuştur. 1929 Büyük Buhranı'nın ardından yaşanan Keynesyen yükseliş ile benzer bir süreç yaşanacağı; bu duruma paralel olarak ulus-devletlerin yükselişe geçeceği yönünde beklentiler oluşmuştur (Özdağ, 2020, 43). Covid 19 pandemisi sosyal politikalarda da bir değişim süreci ortaya çıkarmıştır. Post Covid döneminde piyasa yanlısı sosyal hizmet anlayışı ile güçlü sosyal devlet anlayışı arasında bir ikilem söz konusu olmuştur. Uygulamada ise daha ziyade piyasa temelli "dijital sosyal hizmet" anlayışı benimsenmiştir (Kolluoğlu, 2022).

Türk vd. (2020)'nin, tarihsel süreç içerisinde dünyanın tecrübe ettiği salgınları ele aldığı çalışma sonuçları en genel hali ile tüm salgınların toplumlar üzerinde sosyal ve ekonomik etkiler yarattığı şeklinde olmuştur. Ancak geçmiş salgın ve pandemi deneyimleri ulaşımın daha ziyade yük hayvanları ve yelkenli gemilerle yapılması nedeni ile bugün olduğu gibi geniş coğrafi alanlara nüfuz etmemiştir. Yine Çiçek Hastalığı ticaret kanalları ile ülkelere giriş yapmış, o dönem tarımsal üretimde kıtlığa varacak ölçüde verimlilik düşüşüne neden olmuştur. Ancak İspanyol Gribi Pandemisine kadar salgınların yayılma hızları son derece yavaş seyretmiştir. İspanyol Gribi Pandemisinde ABD'de ortaya çıkan grip salgını bir ay içerisinde Avrupa'ya ardından da Hindistan ve Avustralya gibi uzak coğrafi bölgelere yayılmıştır. Kısa bir süre içerisinde pandemiye dönüşmüş ve hastalık virüsü sadece deniz ulaşımı söz konusu olmayan bölgelerde görülmemiştir (Satılmış, 2020, 50-51; Türk vd., 2020). Dolayısıyla da sağlık krizleri benzer hastalık seyri ve ekonomik sonuçlar yaratsa da günümüz pandemisine en yakın karşılaştırılabilir analizlerin İspanyol Gribi Pandemisi ile sağlandığı kabul edilmiştir. İspanyol Gribinin ardından da yine H1N1, SARS-Cov-1, MERS ve Ebola gibi salgın hastalıklar yaşanmış olsa da hastalığa neden virüslerin yol açtığı ölüm vakaları ve hastalığın yayılma hızı bu iki sağlık krizinin çok uzağında kalmıştır. Hele ki yaklaşık 50 milyon kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilen ve tarihteki en büyük tıbbi katliam olarak nitelendirilirken İspanyol Gribi Pandemisi ile karşılaştırılabilir sonuçlar sunamamıştır. Bu salgınların bir kısmı oldukça ölümcül iken sınırlı bir alanda varlık göstermiş veyahut da ölüm oranları son derece düşük iken oldukça geniş bir coğrafi alana yayılmıştır (Timur, 2021, 79).

Covid 19 pandemisinin ekonomik sonuçlarını bu kadar derinleştiren ise 21. yüzyıl dünyasının küresel ölçekteki entegrasyonu olmuştur. İlk vakaların ardından ülkeler seyahat kısıtlamaları ve sınır kapatma tedbirlerine başvursa da işgücü mobilitesi, sınırötesi ticari faaliyetler, üretim ve tüketimin mekâna bağlı olmaması ve uluslararası tedarik ağları virüsün çok kısa bir sürede dünyanın birçok noktasına taşınmasına yol açmıştır. Ülke ekonomilerinin yanı sıra sağlık sistemleri de çetin bir sınav vermiştir. Özellikle sınırlı kapasite ve mevcut altyapıdaki yetersizlikler bu sınavın başarısını olumsuz yönde etkilemiştir (Eroğlu, 2020).

Eşidir ve Bak (2020) da İspanyol Gribi Pandemisinin Covid 19 pandemisini anlamak ve uygun çözümler sunmak üzere son derece önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda araştırmacılar, 01.01.1970 ila 01.04.2020 tarih aralığında, Cumhuriyet Gazetesinde yer alan İspanyol Gribi Pandemisine ilişkin haberleri analiz etmiştir. Belirtilen tarih aralığında toplamda 36 adet habere rastlamışlardır. Yarım asırlık bir zamanın ardından dahi İspanyol Gribi Pandemisinden yola çıkarak, salgınların/pandemilerin insan sağlığı üzerindeki etkilerine vurgu yapılmış; sağlık krizlerine karşı alınacak tedbirler ortaya koyulmuştur.

İnsan nüfusunun tarihin ilkel dönemlerinden günümüze değin bir dizi pandemi dalgası tecrübe etmiş olması, gelecek yüzyıllarda da benzer sağlık sorunlarının yaşanacağı yönünde güçlü sinyaller sunmaktadır. Bu nedenle etkileri hala devam eden Covid 19 pandemisinin ekonomik sonuçlarına alt ve üst sınırların ortaya koyması ve yine bu krizlerin ekonomik sonuçlarına ilişkin kapsamlı bir perspektif sunması adına İspanyol Gribi pandemisi de çalışma kapsamına alınmıştır. İspanyol Gribi Pandemisi ek olarak Dünya Sağlık Örgütünün (DSÖ) de temellerinin atılmasına vesile olmuştur. Milletler Cemiyetinin 1920'nin erken dönemlerinde kurmuş olduğu sağlık örgütünün bünyesinde yer alan anti-epidemi bürosu, DSÖ'nün öncülü olmuştur (Abanoz, 2021, 43).

Pandemi kaynaklı ölümler ve hastalıklar sağlık sistemi üzerinde planlanmamış mali yükler oluştururken, ülkelerin mevcut kaynaklarını sağlık krizine kanalize etmeleri yönünde baskı oluşturmaktadır. Yine çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak ele alınacak olan işgücü piyasaları, piyasa arzı ve talebi, finansal sistem, enflasyon, dış ticaret gibi ekonomik göstergeler üzerinde yarattığı etkiler ile sağlık krizlerinin ve etkilerinin derinlemesine izlenme gereğini ortaya çıkarmıştır. Sağlık krizlerinin ekonomik ve sosyal etkilerinin bu denli ciddi boyutlarda yaşanmasının öncelikli

nedeni ise salgınların ne zaman ortaya çıkacağı ve ne kadar devam edeceği yönünde net bir bilginin mevcut olmayışı ve yoğun belirsizlik taşıması olmuştur (Türk vd., 2020).

Sağlık krizleri toplum sağlığı üzerinde hastalık yapıcı ve ölümle sonuçlanan etkiler yaratmasının yanı sıra ekonomik kriz benzeri süreçlere neden olmaktadır. Özellikle de ülkelerin ekonomik gücünü zayıflatmakta ve bir kriz ortamına sürüklemektedir. Bir sağlık krizinin öncelikli ve en belirgin etkisi adeta bir durgunluk krizi şeklinde yaşanmaktadır. Ve hatta koronavirüs pandemisi birçok ekonomi için derin bir durgunluk olarak algılanmış ve sağlık krizine yönelik erken tepkiler bu durgunluktan kurtulmak üzere agresif para ve maliye politikaları şeklinde olmuştur. Devam eden süreç işsizlikte, kamu borcunda, enflasyonda kontrolsüz bir yükselme, ulusal paranın değer kaybı, dış ticarette daralma şeklinde bir dizi olumsuz sonuç yaratmıştır. Bu noktada çalışmaya konu iki büyük pandemi "İspanyol Gribi" ve "Covid 19" benzer ekonomik sonuçlar doğurmuş ve benzer kamusal tepkilerle karşılaşmıştır. Dolayısıyla pandemilere yönelik erken tepkiler bulaşın yayılmasını önlemek üzere kapama, kısıtlama ve karantina tepkileri iken bu durumun öncelikli sonucu ani durgunluk şeklinde olmaktadır. Ekonomideki durgunluğa hükümet tepkileri ise talebi ve ekonomik faaliyetleri canlandırmaya yönelik Keynesyen para ve maliye politikaları şeklinde olmaktadır. Pandemi döneminde alınan önlemlerin, sağlık krizinin ardından yaşanması olası ekonomik etkileri yumuşattığı kabul edilmektedir. Uygulamalara yönelik ülkesel farklılıklar söz konusu olsa da yaygın olarak kamu destek paketleri, vergi yükümlülüklerinin ertelenmesi, bireysel ve ticari kredilere kolay erişim, işgücünü emek piyasasında tutmaya yönelik düzenlemeler, yatırım teşvikleri şeklinde müdahaleler söz konusu olmaktadır (Ertuğral ve Arslan, 2020, 445). Devreye alınan genişletici politikalar ekonomiler için geçici bir rahatlama durumu yaratmakta, ekonomide dışsal müdahaleler sonucunda oluşan bu yapay canlılık dönemi ise sürdürülebilir olmamaktadır.

Bu çalışma kapsamında sağlık krizlerinin ekonomik etkileri değerlendirilecek, sağlık krizlerine cevaben kamu müdahalesini savunan Keynesyen İktisat ile serbest piyasa ekonomisinin önemini vurgulayan Avusturyacı Konjontür Teorisi yaklaşımları ele alınacaktır. Bu amaca ulaşmak üzere öncelikle sağlık krizlerine ve ekonomik krizlere ilişkin kavramsal çerçeve sunulacaktır. Sağlık krizleri daha önce de ifade edildiği üzere yeryüzünde insanlığın ilkel dönemlerinden itibaren çeşitli şekillerde ve yoğunlukta

varlık göstermiştir. Yeryüzünün uzun yıllardır tecrübe ettiği birçok salgın, pandemi, endemik şeklinde hissedilen sağlık krizleri için veriye erişim oldukça sınırlı olmuştur. Özellikle 19. Yüzyıl ve öncesinde kurumsal yetersizlikler nedeniyle yeterli ve kapsamlı veri söz konusu olmamıştır. Bu nedenle koronavirüs pandemisiyle birçok noktada benzerlik taşıyan İspanyol Gribi pandemisi, sağlık krizlerine ilişkin karşılaştırılabilir ve genellenebilir sonuçlar sunmak üzere bu çalışma kapsamına alınmıştır.

İspanyol Gribi ve Covid 19 pandemisi belirli noktalarda benzer özellikler gösterse de oldukça farklı tarihsel, ekonomik, toplumsal, kültürel, siyasi bir dönem içerisinde yaşanmıştır. Dolayısıyla pandeminin sonuçları üzerinde mevcut yapının etkisini görmek üzere aynı zamanda ilgili periyottaki temel eğilimler de ele alınmıştır. Pandemilerin ekonomik etkileri milli gelir, gelir dağılımı, enflasyon, faiz oranları, tüketim, yatırım, işsizlik şeklinde temel iktisadi göstergeler bağlamında analiz edilmiştir. İlgili göstergeler pandemilerin ortaya çıktığı ilk anda ekonomide arz ve talep şokları yarattığını ortaya koymuştur. Pandemilere erken müdahaleler ilk etkilerin giderilmesi için Keynesyen müdahalelere ihtiyaç yaratsa da ilk şokun ardından müdahalelerin sonlandırılması, para ve maliye politikalarının koordine halde uygulanması gerekmektedir. Aksi halde Avusturyacı Konjonktür Teorisinin ifade ettiği üzere doğal seviyesinin altında belirlenen politika faizinin etkisiyle ekonomide yapay bir genişleme, şişen varlık balonu ve izleyen durgunluk dönemi yaşanmaktadır. İspanyol Gribi Pandemisinin ardından, uzun yıllar devam eden genişletici politikalar, ekonomide yaşanan yapay canlanma ve 1929 Büyük Buhranı, bu durumun yansıması olmuştur. Koronavirüs pandemisinin ekonomik etkileri devam ederken bazı ekonomiler açısından uzun dönemli müdahalelerin olumsuz izleri hala sürmektedir.

Ekonomiler zaman zaman pandemi gibi sağlık krizlerinin yanı sıra savaşlar, doğal afetler şeklinde dışsal şoklara maruz kalmaktadır. Bu noktada olası dışsal şoklara hazırlıklı olmak son derece önemlidir. Ekonomilerin normal dönemlerinde kamusal borç yüklerini hafifletmek, yeterli rezerv bulundurmak, merkez bankası bağımsızlığını korumak, sektörel bağımlılığı azaltmak, eğitim ve sağlık sistemini güçlendirmek şeklinde bir dizi yapısal değişim sürecini adapte etmesi gerekmektedir. Beşeri sermaye yatırımları ve ekonomide katma değerli üretimin de önemi bu dönemde hissedilmiştir. Yapısal dönüşümün yanı sıra teknolojik dönüşüm de hayati bir fonksiyona sahiptir.

2. SAĞLIK KRİZLERİ, EKONOMİK KRİZLER VE KRİZ TEORİLERİ

2.1. Sağlık Krizlerinin Kavramsal Çerçevesi ve Kronolojisi

Covid-19 pandemisinin ortaya çıkışının ardından kamuoyunda salgın, pandemi, endemik gibi olgulara ilişkin kavramsal bir kargaşa yaşanmıştır. Özellikle salgın ve pandemi kavramları birbirinin yerine kullanılmıştır (Altman, 2009). Mikropların kol gezdiği bir dünyada, vücudumuzun içinde ve dışında çeşitli bakteri, virüs, akar, mantar ve/veya küçük parazitler yaşamaktadır. Bu mikropların insanlara bulaşması ile ortaya çıkan hastalıklara bulaşıcı hastalık denirken, geniş bir popülasyonu etkisi altına aldığında salgın olarak nitelendirilmektedir (Byrne, 2008). Diğer bir ifade ile salgın bir toplulukta aynı anda çok sayıda insana saldıran bir hastalığa dikkat çekmektedir. Salgın olarak nitelendirilen hastalığın yerli olmaması, ülke dışından kaynaklanması ve virüsün hastalık yaratıcı gücünün süreklilik arz etmemesi gerekmektedir (Steadman, 2007, 327). Columbia Üniversitesi konu üzerine yapmış olduğu bir çalışmada salgın hastalıkların bulaşıcı olması gerekmediğini; Batı Nil Ateşi ve obezite oranlarındaki artıştan kaynaklanan rahatsızlıkların da salgın olarak nitelendirilebileceğini ifade etmiştir. Pandemilerin ise görece dikkat çeken özelliği hastalığın üstel olarak büyümesi olmuştur. Pandemi aynı anda birden fazla ülke ve kıtada yaşanan büyük ölçekli salgınları ifade etmek üzere kullanılmıştır. Salgın hastalıklar kontrol altına alınabilmekte iken pandemi ülkeler için kontrolden çıkmıştır. Pandemi kelimesi ek olarak köken olarak da Yunanca'da tüm anlamına gelen "pan" ila insanlar anlamına gelen "demos"tan türetilmiştir (Columbia University Irving Medical Center, 2021; Maital ve Barzani, 2020, 3). Özetle viral bir salgının pandemi olarak tanımlanabilmesi için hastalık yaratıcı virüsün yeni bir virüs olması, insandan insana kolayca bulaşması ve çok sayıda ülkeyi eş anlı etkilemesi şeklinde gereklilikleri sıralanmıştır (Özdoğan, 2021).

"Ulusal Alerji ve Bulaşıcı Hastalıklar Enstitüsü"nde epidemiyolog olarak faaliyet gösteren Dr. David M. Morens kitlesel hastalıkların pandemi olarak kabul edilip/edilmemesi konusunun son derece karmaşık olduğunu ifade etmiştir. Pandemi genel olarak bulaşıcı bir hastalığın farklı bölgelerdeki birçok ülkeye hızlı yayılımı ve

herbiri üzerinde benzer etkiler yaratması olarak tanımlansa da Morens, hastalığın yayılımında ülkesel farklılıkların belirleyici olduğunu belirtmiştir. Özellikle popülasyonun ilgili hastalığa karşı savunmasızlığı, sağlık tesisleri ve hastalık izleme sistemlerinin kalitesinin önemli birer parametre olduğuna vurgu yapmıştır (Altman, 2009).

Garrett, hastalığın ölümcül etkilerinin ırk, ikamet edilen bölge, gelir düzeyi gibi unsurlarla ilintili olduğunu vurgulamıştır. ABD için yürütmüş olduğu çalışmada beyaz olmayan nüfusun, beyaz nüfusa kıyasla kentsel alanlarda yoğun olarak bulunduğunu ifade etmiştir. Kentsel alanlarda sağlık hizmetlerine erişim imkânının daha kolay olması ise bu alanlarda beyaz olmayan nüfus açısından daha düşük ölüm oranlarına neden olmuştur. Yine kentsel alanlar ortalama olarak gelir düzeyinin yüksek olduğu bölgeler olduğu için sağlık hizmetlerinden yararlanma imkânı da kırsal alan nispetinde daha yüksek olmuştur (2007, 15).

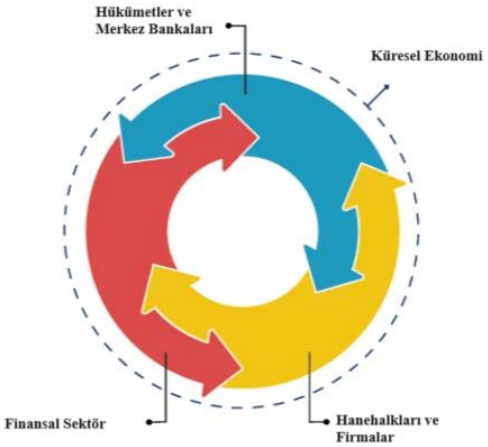
Kitlesel hastalıklara ilişkin bir diğer kavram ise "endemik"tir. Endemik, bir hastalığın belirli bir coğrafi bölgeyle sınırlı olmak üzere sürekli varlık gösterme durumu olarak tanımlanmıştır. Sıtma hastalığı bir endemik olarak değerlendirilebilmektedir (Columbia University Irving Medical Center, 2021).

İnsanlık tarihi, ilkel dönemlerden itibaren salgın, pandemi ve endemik hastalıklardan kaynaklanan bir dizi sağlık krizi tecrübe etmiştir. Sağlık krizleri etki alanı açısından geniş coğrafi bölgeleri içerisine almakta; pandemi, doğal afet, endüstriyel süreçlerden kaynaklanabilmektedir. Sağlık krizleri toplum sağlığını etkilemesinin yanı sıra ekonomik sonuçları da olan son derece güç durumları ifade etmektir. Sağlık krizlerinin ortaya çıkardığı sonuçlar nüfusun ihtiyaç duyduğu sağlık hizmetlerine erişim, hükümet politikaları, geçmiş deneyimler, acil durum planlaması gibi bir dizi unsura bağlı olmaktadır. Sağlık krizlerinin kısa vadeli talep etkilerinin yanı sıra kısa ve uzun vadede arz etkileri de söz konusu olmaktadır. En önemli kısa vadeli arz etkisi hastalık ve geçici işyeri kapanmalarından kaynaklanan işgücü arzında ve ekonomik çıktı miktarındaki azalmalardır. Çıktı seviyesindeki düşüşler kısa vadede denge büyüme yolundan sapmaya neden olmaktadır. Talep tarafında ise tüketici güvenindeki düşüşten kaynaklı yatırım, iç ve dış talep azalmaları şeklinde bir süreç söz konusudur. Turizm, yeme-içme gibi hizmet endüstrilerinde kapanmalar yaşanmaktadır. Buna karşın sağlık ve bakım hizmetlerine ise artan bir talep söz konusu olmaktadır. Uzun vadeli etkiler ise belirsizlik taşımakta; pandeminin nüfus bileşimindeki olası etkisine, yeniliçiliği,

girişimciliği, yatırımları ve/veya tasarrufları caydırma veya teşvik etme gücüne bağlı olmaktadır (Kennedy vd. 2006).

Pandemiler başlangıçta ulusal sağlık sistemlerini kısa aralıklarla ve büyük ölçekte sarsan bir stres dalgası yaratmakta, aşırı gerilmiş bu yapı devam eden süreçte hem merkezdeki hem de çevredeki ekonomileri ciddi ölçüde olumsuz etkilemektedir. Pandemi kaynaklı gelir kayıplarının hane halkları ve işletmeleri doğrudan etkilediği bilinse de haneler, firmalar, finansal kurumlar ve hükümetlerin birbirine bağlı yapısı; ortaya çıkan finansal riskler neticesinde daha geniş bir alanı nüfuzu altına almaktadır. Bir sektör açısından mevcut olan yüksek finansal risk ekonominin geneli üzerinde istikrarsızlık yaratabilecek gücü elinde tutmaktadır. Birbirini besleyen bu istikrarsız yapı hane halkı ve/veya firmaların mali stres altında temerrüd riski doğurması, devam eden süreçte yüksek devlet borcu ve düşük vergi gelirleri ile zayıflayan kamu sektörü olarak şekillenmektedir. Dolayısıyla finansal sektör, hane halkı ve firmalar, hükümetler ve merkez bankaları şeklinde çoklu ve küresel risk yaratan sarmal oluşturmaktadır. Hane halkının mali sağlığının bozulması, kredi temerrütlerinde yaşanan artış ile birlikte finans sektörü üzerinde doğrudan etkiye sahip olmaktadır. Bu durum bankaların kredibilitesi yüksek borçlulara, yeni kredi verme kabiliyetini azaltmaktadır. Benzer şekilde finans sektörünün kötüleşen bilanço yapısı, bankaların yüksek faiz oranları ile görece az miktarda kredi arzına yol açmakta, bu durum da ekonomik aktiviteyi baskılamaktadır. Resmin diğer tarafında hanehalklarının mali sağlığının hükümetler ile bağlantısı yer almaktadır. Koronavirüs pandemisi gibi sağlık krizleri destek tedbirleri kapsamında hükümetlerin transfer ödemeleri, sigorta ve istihdam şeklinde doğrudan destekleri, sosyal güvenlik ağları şeklinde harcamalarını artırmaktadır. Kamunun önemli bir gelir kaynağı olan vergi gelirleri ise pandemi sürecinde işsizliğe, gelir kaybına bağlı olarak azalmaktadır. Devletin temerrüd riskine düşmesi ellerinde devlet tahvili bulunduran firmaları doğrudan etkilemektedir. Bu dönemde bankaların kredi verme kabilitiyeti zayıflarken, bilançoları doğrudan etkilenmektedir (Lehner, 2020; The World Bank, 2022d). Dünya Bankası küresel ekonomik sistemin bir bütün olarak birbirini etkilendiği bu sarmal yapıyı Şekil 1. üzerinde resmetmiştir.

Şekil 1. Küresel Ekonomik Sistem

Kaynak: The World Bank, 2022d

Sağlık krizlerinin kısa vadede yarattığı etkilerin yanı sıra uzun vadeli sonuçları olduğu da bilinmektedir. Bu bağlamda cenin gelişiminin seyrine kadar sağlık krizlerinin etkisi gözlenmektedir. Ancak bir sağlık krizinin olası sonuçları geniş zaman düzlemine yayıldığı için net olarak izlenmesi oldukça güçtür. 1918 İspanyol Gribi Pandemisi, ABD nüfus istatistiklerinden yola çıkarak doğum öncesi ortamın etkilerinin değerlendirilmesi noktasında bir fırsat yaratmıştır. ABD'de yaklaşık 25 milyon kişi influenza virüsüne yakalanmış ve hastalığı atlatmıştır. 1960, 1970 ve 1980 yılı nüfus verilerine göre fetal sağlık neredeyse bütün sosyoekonomik sonuçları etkilemiştir. Anne rahminde influenzaya yakalanan -kız ya da erkek fark etmeksizin- ve sağlıklı doğan bireylerin eğitim durumlarında ciddi negatif etkiler saptanmıştır. Enfekte annelerin çocuklarının liseden mezun olma olasılığının %15'e kadar daha az olduğu ve bu duruma bağlı olarak gelir düzeylerinin de düşük olduğu tespit edilmiştir. Yine aynı kesimin yoksul olma olasılığı diğer gruplarla karşılaştırıldığında %15'e kadar yüksek seyretmiştir. Pandemi, kamu harcamalarında da ciddi artışlara neden olmuştur. Hastalığın zirve yaptığı dönemlerde hamileliğinin ilk trimesterinde olanlar en yüksek sosyal yardım ödemesini almıştır. Ek olarak fetal influenza maruziyeti yaşayan 1919 yılının Ocak ve Eylül arasında doğan erkeklerin sakatlık oranları %20 daha yüksek tespit edilmiştir. Bu sonuçlar erkek, kadın, beyaz ve beyaz olmayanlar arasında benzer eğilim göstermiştir (Almond, 2006, 673).

Beach vd. (2018) benzer şekilde 1918 İspanyol Gribi Pandemisine anne karnında maruz kalmanın eğitim düzeyi üzerindeki etkisini ABD için araştırmıştır. Çalışma bulguları 1919 doğumluların eğitim düzeylerinin daha düşük olduğunu tespit etmiştir.

Ek olarak grip maruziyetinin yüksek olduğu şehirlerde de benzer sonuçlar görülmüştür. Case vd. ise benzer şekilde sağlık krizleri ile hane gelirleri arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Hastalıkların doğrudan refah problemi ve finansal maliyetler yaratmasının yanı sıra ek olarak düşük seviyelerde beşeri sermaye birikimine de yol açtığı ifade edilmiştir (Case vd., 2002). Dolayısıyla sağlık krizlerini tek başına bir ekonomik kriz ve/veya sağlık krizi olarak tanımlamak konuyu eksik bırakacaktır.

Sağlık krizleri ortaya çıkardığı sonuçlar açısından toplum tarafından da son derece endişe ile karşılanmaktadır. IPSOS Ulusal Markalar Endeksi (NBI) tarafından dünya genelinde 60 bini aşkın kişi üzerinde küresel sorun olarak algılanan olguların ortaya koyulması için bir anket çalışması yapılmıştır. Çalışma sonuçları milletlerin öncelikli kaygısının çevre ve doğal kaynakların korunması olduğunu bunu yoksulluğun azaltılması, yaşam kalitesinin ve hayat standartlarının yükseltilmesi, sağlık krizlerinin yönetilmesi ve insan haklarının korunmasının takip ettiğini ortaya koymuştur (Ipsos, 2021). Bu bağlamda güncel pandemi Covid 19 da küresel ölçekte endişe yaratmış, ortaya çıkardığı/çıkaracağı olası sonuçlar açısından müdahalelere ihtiyaç doğurmuştur. Covid-19'un dünyanın hemen yerine bu denli nüfuzu, son on yıllardaki çoğu sağlık krizinin aksine günlük hayatın içerisinde hissedilmiştir. Sağlık krizleri hükümetler ve kamu kurumlarının karantina, kapama şeklinde kısıtlama tedbirleri, toplum temelli yasa ve protokollerin uygulanması gibi kapsamlı uygulamalara ihtiyaç yaratmıştır (Mallah vd.,2021).

Bu aşamada uygarlık tarihinin tecrübe ettiği pandemi ve salgınlar en genel hali ile kronolojik sırayla sunulacaktır. Tarihin kayıtlara geçen ilk salgını Atina'yı M.Ö 430 yılında yirmi yedi yıl süren Peloponnesos Savaşı sırasında vuran veba salgınıdır. Veba salgını üç yıl içerisinde nüfusun büyük bir kısmını enfekte etmiş, şehir nüfusunun yaklaşık dörtte birinin ölümü ile sonuçlanmıştır. Salgın Etiyopya'dan başlayıp Akdeniz'e yayılmış, devlet adamları da dâhil olmak üzere nüfusun her kesimine nüfuz etmiştir. Klasik Yunanistan'ın gerileyişi ve çöküşünde önemli bir unsur olmuştur (Littman, 2009).

Galen Vebası olarak da bilinen Antonin Vebası, Roma İmparatorluğu'nu büyük ölçüde yok etmiştir. Roma'ya Batı Asya'dan dönen askerlerce taşınmış; ateş, cilt yaraları, ishal ve boğaz ağrısına neden olmuştur. Antonin vebası ile bu salgının ardından yaklaşık 70 yıl sonra ortaya çıkan Kıbrıs vebasının, çiçek hastalığı ve kızamıktan

kaynaklandığı düşünülmektedir. O dönemde Roma vatandaşları bu iki salgın virüsüne maruz kalmamış, dolayısıyla da bağışıklık geliştirememişlerdir. Bu durum kitlesel ölümlerin öncelikli nedeni olmuştur. Çiçek hastalığı 1977 yılından bu yana klinik olarak saptanmamıştır. Kızamık ise aşıyla önlenebilir olmasına rağmen her yıl 85 binden fazla ölüm vakası ile sonuçlanmaktadır (McVean, 2018). Veba insanlık tarihinde çiçek hastalığından sonra ikinci en ölümcül hastalıklardan biri olarak bilinmektedir. Kemirgenlerde ve pirelerde bulunan bakteriyel bir enfeksiyondan kaynaklanmakta; yakın temas ile bulaşmaktadır (Howard, 2020).

Jüstinyen Vebası, M.S.541'den itibaren Akdeniz Bölgesi ve ötesine yayılan adını dönemin Bizans İmparatoru I. Justinianus'tan alan bir salgın olarak kayıtlara geçmiştir. Hıyarcıklı vebanın insanlık tarihi kadar eski olduğuna dair kanıtlar olsa da Jüstinyen Vebası ile belgelenmiştir. Virüs kısa bir süre içerisinde yayılmış ve ilk dört ayda şiddetlenerek devam etmiştir. O dönem batı dünyasının merkezi olan Konstantinopolis (İstanbul)'te iktisadi hayat durma noktasına gelmiş, yiyecekler tükenmeye başlamış, kanun ve düzen bozulmuştur. Şehir nüfusunun neredeyse yarısı ölmüştür (Backhouse, 2014). Ancak bilinen en kötü şöhretli veba salgını Asya ve Avrupa'yı kasıp kavuran birkaç yüzyıl yıllık Kara Ölüm'dür. 1334 yılında Çin'de başlamış ticaret yolları boyunca yayılmış, 1340ların sonunda Sicilya'dan Avrupa'ya ulaşmıştır. Kıta Avrupasının üçte birine tekabül eden yaklaşık 25 milyon kişinin ölümüne neden olmuştur. İngiliz feodal sisteminin çökmesinde bu salgının etkileri görülmüştür. Kara Ölüm, yüzyıllar boyunca devam etmiştir. 1665 yılında ise 70bin kişinin ölümüne neden olan Büyük Londra Vebası yaşanmıştır. Üçüncü Veba salgını ise 1860 yılında Çin'de başlayarak Hindistan ve Hong Kong'a kadar yayılmıştır. 1959 yılına kadar devam eden bu salgın 15 milyon kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur (Howard, 2020).

Hansen hastalığı olarak bilinen 11. yüzyıl salgını cüzzam, hastalıktan etkilenenlerin barınma ihtiyacını karşılamak üzere çok sayıda hastanenin inşasına neden olmuştur. Cüzzam hastalığı Tanrı'nın insanlara vermiş olduğu bir ceza olarak nitelendirilmiştir. Antibiyotik tedavisine ihtiyaç duyan bu hastalık tedavi edilmediği takdirde ölümcül olmaktadır (Cartwright, 2014'ten aktaran Bassareo vd., 2020). Cüzzam, günümüzde 120'den fazla ülkede görülen ve her yıl neredeyse 200 bin yeni vakanın bidirildiği büyük ölçüde ihmal edilmiş bir hastalıktır. Ancak 2000li yıllar itibariyle yeni vaka sayılarında kademeli bir azalma gerçekleşmiştir. Dünya Sağlık Örgütü, "Sıfır

Cüzzam" teması ile 2021-2030 yıllarını içerisine alan bir yol haritası yayınlamıştır (WHO, 2023a).

Kolomb Borsası olarak ifade edilen salgın hastalıklar ise 15. ve 16. Yüzyıllarda Kristof Kolomb'un yenidünyayı keşfetmesi ile birlikte biyolojik küreselleşmenin bir parçası olmuştur. Milyonlarca yıl önce kıtaların sürüklenmesi nedeni ile parçalı bir hale gelen ekolojik bölgeler Kolomb'un 1492 yılında başlayan yolculuklarının ardından tekrar bir araya gelmiş; çiçek hastalığı, kızamık, tüberküloz ve hıyarcıklı veba gibi hastalıklar hızla yayılmıştır (McNeill, 2024). Dünya ülkeleri üzerinde ciddi ölümcül etkiler doğuran bir diğer salgın hastalık ise kolera olmuş ve ilk salgın 1817 yılında yaşanmıştır. 19. yüzyıl kolera salgını, Hindistan'daki Ganj deltasının orijinal rezervuarından dünyaya yayılmış; birbirini takip eden altı salgın ile tüm dünyada milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Yedinci kolera salgını ise 1961'de Güney Asya'da başlamış; 1971'de Afrika'ya ve 1991'de Amerika kıtasına ulaşmıştır. Kolera salgını bugün birçok ülkede endemik bir hastalıktır. Temiz suya ve temel sanitasyona yetersiz erişimi olan insan nüfusunu etkileyen yoksul hastalığı olarak kabul edilmektedir. Tedavi edilmediği takdirde saatler içerisinde ölümle sonuçlanmaktadır. Araştırmalara göre dünya çapında her yıl 1.3 ila 4 milyon arasında kolera vakası yaşanırken; 21 ila 143 bin kişinin ölümü ile sonuçlanmaktadır (WHO, 2023b).

1889 yılından, 1894 yılına kadar devam eden Rus Gribi ise sanayi çağının istatistiki verileri toplanan ilk salgını olarak bilinmektedir. Bu salgın Türkistan'dan başlayarak, dönemin Rus İmparatorluğunu, daha sonra Avrupa ülkelerini vurmuştur. ABD'ye de ulaşmasının ardından tüm dünyaya yayılmıştır. Salgın, demiryolu ve denizyolu kanalı ile sadece birkaç ay içerisinde dalgalar halinde dünyayı çevrelemiştir. Ölümle sonuçlanan vakalar %0,10 ila %0,28 bandında dalgalansa da dünya çapında 1 milyon insanın ölümüne neden olmuştur. Rus Gribine neden olan virüs İspanyol Gribinden bu yana yaşanan tüm grip salgınlarının özünü temsil etmiştir. Ve hatta Rus Gribi, Covid-19 pandemisinin bazı özelliklerini çağrıştıran klinik özelliklere sahip grip benzeri bir sendrom olarak ortaya çıkmıştır. 1933 yılında grip virüsünün keşfedilmesinin ardından 1889 Rus Gribi de dâhil olmak üzere birçok salgının kaynağı olarak düşünülmüştür (Berche, 2022). Rus Gribinin ardından dünya bu kez de İspanyol Gribi Pandemisi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu pandemi sağlık krizleri bağlamında müstakil bir bölüm olarak ele alınacaktır. Kısaca belirtmek gerekirse H1N1 influenza virüsünün neden

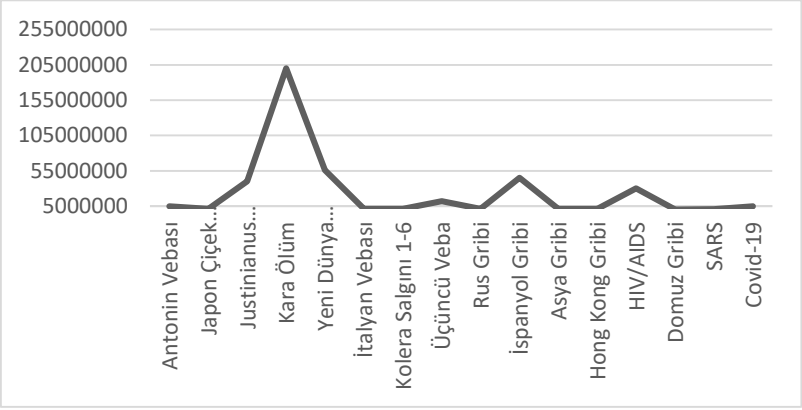
olduğu bu viral enfeksiyon, dünya nüfusunun 3'te 1'inden fazlasını enfekte etmiş ve tahmini 50 ila 100 milyon insanın ölümü ile sonuçlanmıştır.

1957 Asya Gribi H2N2 virüslerinden kaynaklanmıştır. Asya Gribi, 1956 yılının ilk dönemlerinde Çin'de ortaya çıkmış, iki yıl boyunca devam etmiştir. Asya Gribi, bir kuş gribi salgını olmakla birlikte yaban ördeklerinden kaynaklandığı iddia edilmiştir. Asya Gribi dünya genelinde 1,5 ila 2 milyon arasında ölüm vakasına yol açmıştır. Pandeminin ikinci dalgası 1958 yılında yaşanmış ve ardından normal mevsimsel grip dalgasının bir parçası haline gelmiştir. Kaybolan bu grip virüsü 1968 yılında yerini Hong Kong Gribi pandemisine bırakmıştır (Rogers, 2020). 1980lerin başında yeni bir hastalık ortaya çıkmıştır. Yapılan araştırmalar virüsün cinsel ilişki, kan ve enjeksiyon yolu ile bulaştığını iddia etmiştir. Ek olarak hamile kadınların bebeklerine hastalık virüsü taşıyacağı da kanıtlanmıştır. 1981 yılının Haziran ayında AIDS olarak bilinen hastalık ilk kez resmi olarak açıklanmış, 1982 yılının Eylül ayında ise ilk vaka tanımı yayınlaşmıştır. AIDS'in, vücudun bağışıklık sistemine saldıran bir virüs olan HIV'den kaynaklandığı belirtilmiştir. HIV virüsünün köklerini ise 1800lerin sonlarında aramak mümkündür. Bu dönemde şempanzelerden insanlara bulaşmıştır (CDC, 2022). DSÖ'nün 2023 yılına ilişkin açıklamaları, HIV'in ilgili yıla kadar 40,4 milyon kişinin hayatına mal olduğunu ve küresel çapta da yayılmaya devam ettiği şeklinde olmuştur (WHO, 2023c).

Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS), ise viral bir solunum hastalığıdır. İlk kez 2003 yılı Şubat ayı sonlarında Çin'de ortaya çıkmıştır. 21. yüzyılda ortaya çıkan ilk ciddi ve bulaşı son derece kolay olan yeni bir hastalıktır ve uluslararası hava yolculuğu rotaları boyunca yayılım göstermiştir. Hastalık 29 ülkeye yayılmıştır. 8.096 kişi SARS'a yakalanmış ve bunlardan 774'ü ölmüştür. SARS küresel salgını Temmuz 2003'te ise kontrol altına alınmıştır (CDC, 2023). Bu yüzyılın bir diğer salgını ise domuz gribi olarak da bilinen 2009 H1N1 grip virüsü Mart ve Nisan aylarında Meksika ve ABD'de ortaya çıkmış, havayolu seyahatlerinin bir sonucu olarak benzeri görülmemiş bir hızla dünyaya yayılmıştır. 11 Haziran 2009 günü DSÖ pandeminin ciddiyetini ortaya koymak üzere en az iki kıtada yaygın bulaşma gösterdiğini açıklamıştır. Salgından özellikle çocuk ve yetişkenler etkilenmiş olmakla birlikte 1957 yılından önce H1N1 suşlarına maruz kalan nüfusun bu dönemde geliştirdiği bağışıklık nedeni ile daha az etkilendiği iddia edilmiştir. Ölüm vakalarının %0,4 düzeyinde olduğu öne sürülmüştür (Al Hajjar ve Mclntosh, 2020).

Günümüz pandemisi Covid 19 ise SARS-CoV-2 virüsünün neden olduğu bulaşıcı bir hastalıktır. Virüsün bulaştığı çoğu kişi, orta şiddetle solunum yolu hastalığı yaşamakta, özel bir tedaviye ihtiyaç duymaksızın iyileşmektedir. Ancak yaşlı nüfus, kardiyovasküler hastalıklara, diyabet, kronik solunum yolu hastalıklarına veya kanser gibi tıbbi hastalık öyküsüne sahip insanlarda ciddi etkiler görülmekte ve ölümlü vakalar artmaktadır. Oldukça bulaşıcıdır ve hızlı bir yayılım göstermektedir. ABD'de bir milyondan fazla insan pandemi nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Çoğunlukla soğuk algınlığı, grip veya zatürreye benzer semptomlara neden olmaktadır. 2023 yılının Aralık ayında dünya genelinde onaylanmış vaka sayısı yaklaşık 800 milyon iken ölümle sonuçlanan vaka sayısı 7 milyon dolaylarında olmuştur (WHO, 2023d). Sağlık krizleri bağlamında günümüz küresel pandemisi Covid 19, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak ele alınacaktır. Şekil 2. üzerinde tarihsel süreç boyunca yaşanan pandemi ve salgınların neden olduğu ölüm vakaları sunulmuştur.

Şekil 2. Ölüm Vakaları (Milyon)

Kaynak: Bagchi vd., 2020, s. 8

Özetle tarih boyunca gezegen bir dizi salgın ve pandemi ile mücadele etmiştir. Bu çalışma kapsamında sağlık krizlerin yol açtığı ekonomik etkiler İspanyol Gribi ve Koronavirüs Pandemisi bağlamında ele alınacaktır. Bu sınırlandırma çalışmaya konu pandemilerin yarattığı toplumsal, ekonomik ve sosyal etkilerin diğer salgın ve pandemiler nispetinde daha şiddetli olmasından kaynaklanmaktadır. Ek olarak İspanyol Gribi pandemisi, günümüz Covid 19 pandemisinin olası etkilerine ilişkin geniş bir perspektif sunmakta; sağlık krizlerinin ekonomik sonuçlarını genellenebilir hale getirmek üzere karşılaştırmalı analiz imkânı tanımaktadır. Ayrıca bu iki pandemiye yönelik iktisadi literatüre ve verilere ulaşabilme olanağı da çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır.

Sağlık krizleri önce de söz edildiği üzere toplumun sağlığını etkilemekte; hastalık ve ölüm vakalarına neden olmaktadır. Ölüm oranlarının yüksek ve bulaş riskinin fazla olduğu pandemiler açısından işgücü piyasaları doğrudan tehdit edilmektedir. İşgücü arzı azalmakta, bu durum ücret artışları yaratırken üretim maliyetlerinin yükselmesine ve devam eden süreçte arzdaki daralmaya neden olmaktadır. Arz cephesinde yaşanan şok, işgücü piyasasının dışında kalan ve talep yaratan kesim açısından da bir talep şoku doğurmaktadır. Ek olarak pandeminin etkilerini kontrol altına almaya yönelik politika tedbirleriyle kapanma, tecrit ve karantina önlemleri tedarik zincirinde aksamalara yol açmakta; beraberinde iş yerlerinin iflasını getirmektedir. Yaşanan olumsuz gelişmelere karşın sağlık sektörü, bu sektöre hizmet eden yan sektörler, internet tabanlı hizmet sağlayıcıları vd. de krizi fırsata çevirmeyi başarabilen alanlar olmaktadır. Dolayısıyla sağlık krizleri, kriz benzeri durumlar yaratıyor olsa da mutlak anlamda ekonomik kriz yarattığı şeklinde genel-geçer bir çıkarımda bulunmak yerinde olmayacaktır. Bu şekilde bir yanılgıya düşmemek üzere ekonomik krizlerin kavramsal çerçevesinin idrakının önemli olduğu düşünülmekte ve ekonomik kriz türleri sunulmaktadır.

2.2. Ekonomik Krizlerin Anatomisi

Temel makroekonomik kriz sınıflandırması Kibritçioğlu (2001, 9), Sachs (1997, 244-46) ve Claessens ve Kose (2013, 12)'nin çalışmaları temel alınarak oluşturulmuştur. Ekonomik krizler kendi içerisinde reel sektör krizleri ve finansal krizler olarak iki ana grupta değerlendirilmiştir. Reel sektör krizleri; enflasyon, durgunluk, işsizlik ve enflasyon ve işsizliğin eş anlı olarak yaşandığı stagflasyon krizleri şeklinde dört kategoride ele alınmıştır. Finansal krizler ise para krizleri, bankacılık krizi, dış borç krizi ve sistemik finansal krizler olmak üzere dört ayrı başlıkta ele alınmıştır. İspanyol Gribi Pandemisi ve Koronavirüs Pandemileri de kendi döneminde iktisadi göstergeler açısından yarattığı etkiler bağlamında reel sektör krizlerine ve finansal krizlere yakın durumlar yaratmıştır.

2.2.1. Reel Sektör Krizleri

Reel sektör krizleri, ekonomilerin üretim ve istihdam alanında yaşadığı daralmaları ifade etmektedir (Turgan, 2013, 220). Kibritçioğlu (2001, 1), reel sektör krizlerini mal-hizmet ve işgücü piyasalarında üretim ve istihdama ilişkin ciddi boyuttaki daralmalar şeklinde ortaya koymuştur. Bu bağlamda mal ve hizmet miktarındaki daralma süreci

durgunluk krizi, istihdam düzeyindeki daralma ise işsizlik krizi şeklinde kategorize edilmiştir. İlgili krizlere ek olarak fiyatlar genel düzeyindeki sürekli artışların kontrol altına alınamadığı ve kronik enflasyon sürecinin tecrübe edildiği iktisadi ortam ise enflasyon krizi olarak nitelendirilmiştir.

Reel sektör krizleri, genellikle talepteki daralmalarla ilişkilendirilmektedir. Düşen talep düzeyi üretimin de bu minvalde azalması sonucunu doğururken, bu duruma işgücü talebindeki azalma eşlik etmektedir. 1970lerde literatüre stagflasyon krizi olarak giren olgunun, reel sektör krizinin ilk örneği olduğu vurgulanmaktadır. İlgili dönemde hızla yükselen petrol fiyatları üretim maliyetlerini artırmış; artan üretim maliyetleri firmaların üretim hacminin daraltmasına neden olmuştur. Bahsi geçen durgunluk sürecine, işsizlikteki artış eşlik etmiştir (Kartal, 2019, 6).

2.2.1.1. Enflasyon Krizleri

Enflasyon, para ve banka kredilerinin mal hacmine görece daha fazla artması sürecidir. Para arzındaki her artışın enflasyonist sonuç doğuracağı yönünde evrensel bir kural söz konusu değildir. 2008 yılı küresel krizi tecrübesinde neden olmuş, Federal Rezerv Sisteminin (FED) parasal taban genişlemesi, finansal kurumların likidite talebindeki büyük artış tarafından emilmiş, dolayısıyla da mal ve hizmet talebine dönüşmemiştir. Ancak I. Dünya Savaşı sonrası 1920lerde Alman hükümeti senyoraj gelirleri elde etme güdüsüyle devamlı parasal genişleme yoluna başvurmuş; nihai olarak bu genişleme mal ve hizmet talebiyle beslenen bir hiperenflasyon sürecine dönüşmüştür. Dolayısıyla parasal genişlemenin mal ve hizmet talebine dönüşmesi enflasyonist sonuç yaratmaktadır. Ancak ekonomik büyüme için bir miktar enflasyonun gerekli olduğu da kabul edilmektedir. Japon ekonomisi için bu durum söz konusu olmuş, uzun yıllar hüküm süren düşük enflasyon oranları ekonomiyi tedrici olarak durgunluğa sürüklemiştir. Bu bağlamda bazı görüşler %4'ün üzerinde seyreden enflasyonun ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkisi olduğunu ifade etmiştir (Behera ve Mishra, 2017, 106-107; Cukierman, 2017, 109; Hazlitt, 1978, 40).

Enflasyon, para biriminin değerini düşürürken, yaşam maliyetini yükseltmektedir (Hazlitt, 1978, 40). Dolayısıyla enflasyon hedeflemesi, herhangi bir ülkenin para politikasının yegâne amaçlarından biri olmuştur. Bu kapsamda enflasyon krizi, bir ülkenin enflasyon oranlarının belirli bir enflasyon eşiğinin üzerinde seyretmesi durumu olarak ifade edilmiştir. Bruno ve Easterly enflasyon eşiğini ardışık iki ya da

daha uzun süre %40 olarak ölçülen yıllık Tüketici Fiyat Enflasyonu (TÜFE) olarak tanımlamıştır (Bruno ve Easterly, 1998, 4).

2.2.1.2. Durgunluk Krizleri

Durgunluk (resesyon) kavramı ekonomik büyümenin belirli bir süre negatif veya yavaş seyretmesi, ekonomide atıl kapasitenin olması ve/veya ekonominin uzun vadeli büyüme oranından daha düşük bir oranda büyümesi şeklinde tanımlanmıştır (TCMB, 2021). Durgunluk kavramının başka bir ifadesi ise iktisadi göstergelerin olağan süre, derinlik ve yayılımı dışında zayıf performans sergilemesi durumudur. Durgunluk döneminde ekonomik faaliyetler önemli ölçüde azalmaktadır (Abberger ve Nierhaus 2008, 74).

Claessens ve Kose (2009) resesyonun resmi bir tanımı olmadığını; ancak terimin ekonomik aktivitedeki bir düşüş dönemini ifade ettiğini ortaya koymuş; kısa süreli düşüşlerin durgunluk olarak kabul edilemeyeceğini eklemiştir. Bir dizi araştırmacı ise durgunluğu art arda iki çeyrek dönem boyunca reel gayri safi yurtiçi hasıladaki (GSYİH) düşüş şeklinde ifade etmiştir. İlgili tanımın durgunluğu sadece ülkenin GSYİH'si ile sınırlandırdığı, bu sebeple de daha geniş ekonomik faaliyetlere odaklanması gerektiğini vurgulamıştır. NBER (National Bureau of Economic Research) bu noktada durgunluğun ekonominin geneline yayılan; üretim, istihdam, reel gelir ve diğer ekonomik göstergelerde birkaç aydan uzun süren düşüş süreci şeklinde olduğunu tanımlamıştır. Ekonominin zirve ya da dip noktasına ulaşıldığında ise sona ereceğini vurgulanmıştır (NBER, 2021).

Claessens ve Kose'ye göre ekonomide durgunluk yaşanmasının bir dizi nedeni vardır; mal ve hizmet üretiminde kullanılan girdilerin fiyatlarında yaşanan keskin değişimler bunlardan biri olarak ifade edilmiştir. Örneğin petrol gibi bir enerji kaynağının fiyatının yükselmesi, enflasyon baskısı yaratarak toplam talebi düşürmektedir. Enflasyonla mücadeleye yönelik daraltıcı para ve maliye politikalarının aşırı kullanımı ise nihai olarak mal ve hizmet talebinde azalmaya ve akabinde de durgunluğa neden olmaktadır. Durgunluk bazen de finansal piyasa sorunlarından kaynaklanmaktadır. Varlık fiyatlarındaki keskin artışlar ve hızlı kredi genişlemeleri, hızlı borç birikimleri ile birleşince borç yükümlülüklerinin yerine getirilmesi noktasında sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu durum da beraberinde yatırım, tüketim gibi ekonomik aktivitelerde

azalmaya yol açmaktadır. Yine ihracat sektörünün güçlü olduğu ülkelerde dış talepteki düşüş durgunluk yaratıcı bir unsur olmaktadır (Claessens ve Kose, 2009).

2008 küresel krizi özelinde bu durum değerlendirildiğinde resesyonun ekonomik aktivitelerde yarattığı büyük düşüşler, bazı ülkeler açısından keskin bir şekilde artan işsizlik iken bazı ülkeler açısından büyüme ve istihdam üzerinde görece mütevazı etkiler şeklinde olmuştur. Özellikle ülkeler arasında farklılıklar makroekonomik göstergelere ek olarak politika seçimleri ve tepkilerinden kaynaklanmıştır. Bu doğrultuda görece cömert sosyal güvenlik ağları, doğrudan vergiler ve nakit transferleri gibi uygulamalar bir anlamda resesyon sürecini çeşitlendirmiştir (Marx vd., 2015). Ekonomilerin tecrübe ettikleri durgunluk süreçlerinin kendilerine özgü özellikleri olmasına rağmen, genellikle bir takım ortak eğilimleri olduğundan söz etmek mümkündür. Durgunluk dönemlerinde (Claessens ve Kose, 2009);

- GSYİH'de yüzde 2'lik bir daralma; sanayi üretimi ve yatırımında GSYİH'deki daralmadan daha büyük bir düşüş ortaya çıkarmaktadır,
- İhracat ve ithalatta keskin bir düşüş ve buna paralel olarak uluslararası ticarette daralma görülmektedir,
- Mal ve hizmetlere yönelik talep daralmakta; bu durum işsizliği artırırken, enflasyonda hafif bir düşüşe neden olmaktadır.

Abberger ve Nierhaus (2008) daha önce de ifade edildiği üzere durgunluk krizlerini ekonomik faaliyetleri süre, derinlik ve yayılım açısından bir daralma süreci olarak nitelendirmiş ve bu bağlamda dünya ekonomisinin tecrübe ettiği en büyük resesyon krizinin 1929 Büyük Buhranı olduğunu kabul etmiştir. 1929 yılında yaşanan kriz; otomobil endüstrisi ve sanayi üretiminde yaşanan yükselişin, hisse senetlerine yönelik spekülatif atakları beslemesi ve ardından borsada yaşanan ani çöküşle birlikte insanların servetlerinin büyük oranda aşınması ve toplam talebin düşüşüyle açıklanmıştır. 2007 yılında ABD finans piyasalarında başlayan ve 2008 yılı itibariyle küresel bir boyuta ulaşan krizin ise ikinci en büyük resesyon krizi olduğu kabul edilmiştir. 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik kriz ise borsa düşüşü, kredi geri ödemelerinde yaşanan kesintiler, dış ticaret ve ekonomik beklentiler kanalıyla resesyon sürecini ortaya çıkarmıştır (Buluş ve Kabaklarlı, 2010, 2).

Durgunluklar gerçek durgunluk, politika durgunluğu ve finansal krizler şeklinde iç içe geçmiş olguları kapsamaktadır. Gerçek durgunluk dönemi patlamaya dönüşen ve

ekonomik genişleme sürecini kesintiye uğratan; savaşlar, felaketler veya dışsal talep ve arz şoklarını ifade etmektedir. Sağlık krizlerinin durgunluk krizleri yaratma potansiyeli son derece yüksektir. Halk sağlığını etkileyen bulaşıcılığı ve ölümle sonuçlanan vakaları yüksek olan pandemiler arz ve talep şokları yaratarak ekonomiyi durgunluğa sürüklemektedir. Politika durgunluğu merkez bankalarının politika faizlerini yüksek seviyelerde tutma ve finansal koşulları sıkılaştırma durumunda ortaya çıkmaktadır. Finansal krizler şeklinde ortaya çıkan durgunluk dönemleri ise daha ziyade yavaş ve uzun dönemler boyunca süregelen ve ardından hızlı bir çöküş ile reel ekonomiyi kesintiye uğratan krizleri ifade etmektedir (Carlsson-Szlezak vd., 2020).

2.2.1.3. İşsizlik Krizleri

İşgücü, çalışma çağında olan nüfusun çalışma arzusu göstererek işgücü piyasasına dâhil olan bölümü olarak kabul edilmektedir. İşsiz ise işi olmayan, iş arayan ve iş bulma konusunda girişimde bulunan kişileri ifade etmektedir. İşsizlerin işgücü içerisindeki payı işsizlik oranına tekabül etmektedir (TCMB, 2021). Buradan yola çıkarak işsizlik krizini, emek piyasasında alışılmış düzeyinin üzerinde seyreden işsizlik oranıyla açıklamak mümkündür (Özkan, 2005, 169). İşsizlik, işgücünün çalışma becerisinin zayıflaması gibi kişisel maliyetler yaratırken huzursuzluk, göç, suç oranlarında artış gibi bir dizi de toplumsal maliyetler de ortaya çıkarmaktadır. Ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun işsizlik problemi hemen her ekonominin önemli bir sorunu olmuş; sosyal politikaların öncelikli konusu olarak varlık göstermiştir (Özsağır, 2000, 281).

İşsizliğin büyük oranda ekonomik faaliyetlere bağlı olduğu, bu doğrultuda büyüme ve işsizlik arasında karşılıklı bir ilişkinin mevcut bulunduğu kabul edilmektedir (Oner, 2010). Ekonomik aktivitelerin canlanma dönemlerinde yaratılan hâsıla daha fazla olmaktadır. Yüksek miktarda mal ve hizmet üretiminin görece daha fazla insan faktörüne ihtiyaç yarattığı kabul edilmektedir. Tersi bir iktisadi ortamda ise üretim kesintiye uğramakta, işsizlik artmaktadır. İşsizlik krizi de temelde bir durgunluk krizi ile ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla işsizliğin konjonktür karşıtı bir eğilim sergilediği kabul edilmektedir. Ancak işsizlik, büyümedeki artışla aynı hızla düşmemekte, işsizlik büyümeyi gecikmeli olarak takip etmektedir. Okun Yasasının Amerikan ekonomisi üzerinde ifade ettiği bu ilişki, işsizlikte yüzde 1 puanlık bir düşüşün çıktıda yüzde 3'lük

bir artışa tekabül ettiğini öne sürmektedir (Oner, 2010; Tabar ve Tokatlıoğlu, 2018, 29).

2.2.1.4. Stagflasyon Krizleri

Stagflasyon olgusu, bir ekonomide eş anlı olarak aşırı işsizlik ve aşırı enflasyonun sürekliliğini ifade etmektedir. Stagflasyon dönemlerinde, her bir döngüsel gerileme ekonomiyi daha yüksek bir enflasyon ve işsizlik seviyesiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Geleneksel Keynesyen yaklaşımlar, Yeni Klasikler ve parasalcılar ilgili dönem itibariyle çözümsüz kalmaktadır. Her üç yaklaşımda da yaşanan tipik bir şokun çıktı ve fiyat seviyesini aynı yönde hareket ettirmesi beklenmektedir. Dolayısıyla enflasyonu kısıtlayacak maliye ve para politikası teknikleri işsizliği görece kontrol edilemez boyutlara taşımaktadır. Stagflasyon 1970lerin ve 1980lerin son yıllarında İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) ülkelerinin ekonomik performanslarının temel görünümünü yansıtmaktadır. 1970ler açısından stagflasyonun en bilinen nedeni ithal edilen enerji ve hammadde fiyatlarında yaşanan artış olmaktadır (Helliwell, 1988, 1; Peterson, 1980, 277).

1929 Büyük Buhran yıllarının ardından geliştirilen Keynesyen politikalar, fiyatların nispi olarak değişmediği eksik istihdam veya aşırı istihdam durumunun söz konusu olduğu enflasyon koşulları altında mevcut talepte değişime yol açacak politika önermeleri ortaya koymuştur. Bu bağlamda işsizlik ve enflasyon şeklinde iki uç durumun birlikte ortaya çıktığı iktisadi konjonktürde müdahale alanı son derece sınırlı kalmıştır. Kapasite kullanımını artırmaya yönelik müdahaleler fiyat artışı yaratırken, enflasyonun kontrol altına alınmasına yönelik uygulamalar ise reel sosyal hasıla ve istihdamda hissedilir ölçüde düşüşe neden olmaktadır. Dolayısıyla iktisat teorisi başarılı bir politik araç geliştirme konusunda yetersiz kalmakta, uygulamada daraltıcı ve genişletici önlemlerin ardışık olarak uygulama yolunu seçmiş olsa da beklenen başarıya ulaşamamaktadır. Bu kapsamda çözüm stagflasyona neden olan yapısal kaynağı tespit etmek olmaktadır (Turhan, 1987, 434).

Coşkun (2004, 3), ekonomik kriz olgusunu politika etkinsizliği açısından ele almıştır. Coşkun'a göre kriz, ekonomi politikalarına duyulan güveni sarsmakta ve para politikalarını hareketsiz hale getirerek *ekonomik kilitlenme* durumu ortaya çıkarmaktadır. Benzer durum stagflasyon krizlerinde de ortaya çıkmakta, politikaların müdahale alanı daralmaktadır. Akçay (2014) da benzer şekilde ekonomik konjonktürde işsizlik ve enflasyon olgularının eş anlı tecrübe edildiği stagflasyon

dönemleri itibariyle *ekonomik kilitlenme* durumunun ortaya çıkacağını, politik müdahalelerin çözüm üretmekten uzaklaşacağını savunmaktadır. Özellikle yavaş ekonomik büyüme temposuna eşlik eden ulusal paranın değer kaybettiği dönemlerde, faiz oranlarına müdahale etmek etkin bir çözüm sunamamaktadır. Büyümeyi canlandırmak için uygulanacak düşük faiz politikası ulusal paranın değerini daha çok düşürürken; ulusal paranın değerini korumak üzere uygulanacak yüksek faiz oranları hâlihazırda düşük seyreden iktisadi büyümeyi görece daha olumsuz etkileyecek, işsizliğin yükselmesine neden olacaktır. Alternatif olarak kamu harcamalarının artırılması da benzer şekilde faiz oranlarını yükseltirken, ekonomik büyümede daralma durumu ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda stagflasyon krizleri iktisat politikalarının etkinliğini azaltmakta, ekonomik kilitlenme durumu yaratmaktadır.

2.2.2. Finansal Krizler

Finansal sistem, yatırım fırsatlarını değerlendirecek kişi ve firmalara mevcut fonları kanalize etme işlevini yerine getirmektedir. Finansal katılımcıların, ilgili fonları verimli yatırım alternatiflerine tahsis etme noktasında doğru karar verme süreci son derece önemlidir. Ancak finansal sistem içerisinde genel olarak sözleşme taraflarından biri diğerine görece az ya da çok doğru bilgiye sahip olmakta, asimetrik bilgi sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu noktada asimetrik bilginin yol açtığı ters seçim ve ahlaki tehlike şeklinde iki temel problem görülmektedir. Ters seçim problemi finansal işlem gerçekleşmeden önce yaşanmaktadır. Bu durumda borç veren, borç geri ödeme olasılığı düşük olan tarafı borçlu olarak seçmektedir. Ahlaki tehlike problemi ise, finansal işlem gerçekleştikten sonra ortaya çıkmaktadır. Borçlunun, başarısız finansal süreçlerde zararın çoğunu borç verene yüklemesi ve kredi geri ödenmesini daha az olası kılan faaliyetlere yönelmesi durumunu ifade etmektedir. Asimetrik bilgiden kaynaklanan "ters seçim ve ahlaki tehlike" problemleri finansal kriz yaratmaktadır. Mevcut finansal kriz ortamı finansal piyasalardaki mevcut fonların verimli yatırım alternatiflerine kanalize edilemediği aksama durumu ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla bir finansal kriz, finansal piyasaların verimli bir şekilde işleyememesiyle sonuçlanmakta ve ekonomik aktivitede keskin bir daralmaya yol açmaktadır (Mishkin, 2001, 1-2).

Mishkin'in finansal krizleri açıklamaya yönelik asimetrik bilgi teorisini kullanmasının altında yatan neden teorinin, mevcut finansal altyapıya ilişkin temel bilgileri içeriyor

olmasından kaynaklanmaktadır. Temel mali yapı içerisinde işletme faaliyetlerinin finansmanında kullanılan birincil kaynak, finansal aracılık hizmetleri yoluyla verimli alanlara yönlendirilen fonlar olmaktadır. Dolayısıyla yatırımlar borçluluk ilişkisi üzerine inşa edilmektedir. Bu ilişki görece karmaşık olmakla birlikte taraflara eşit olmayan sorumluluklar yüklemekte ve özünde asimetrik bilgi probleminin ifade ettiği sorunu içermektedir (Mishkin, 1994, 5).

Mishkin (2001, 8), finansal krize giden süreçte ilk aşamanın finansal serbestleşme süreci olduğunu ifade etmektedir. Finansal serbestleşme ile birlikte faiz oranı tavanı ve borçluluk düzeyini etkileyen kısıtlamalar ortadan kalkmaktadır. Finansal serbestleşme risk almak için yeni fırsatlar sunarken, zayıf düzenleyici/denetleyici sistemlerin varlığı, ahlaki tehlike sorununu sınırlayamamaktadır. Dolayısıyla her iki unsurun bir araya gelmesi uluslararası sermaye girişleriyle beslenen kredi genişlemesi yaratmakta; ancak bu durumun geri ödenmeme riski yüksek sorunlu kredi hacminde artışla birlikte kriz oluşumunu tetiklemektedir.

Finansal krizlere ilişkin bir başka tanımlama, finansal varlıkların piyasa değerini aşan yükümlülüklere sahip olması ve finansal kurumların çöküşüne eşlik eden devlet müdahalelerinin yoğunlaştığı iktisadi durum olduğu şeklindedir. Aynı zamanda bir finansal sistemde genele yayılmış olan ödeme güçlüğü, tasfiye, birleşme ve yeniden yapılanma sorunlarını ortaya koymaktadır. Bu süreç ekonomide bir şok ve akabinde üretim düşüşleri ve ödemeler dengesi sorunlarıyla pekişmektedir (Sundararajan ve Balino, 1991). Davis (1995) ise finansal krizleri artan borçluluk, kredilerde temerrüt, finansal ve/veya finansal olmayan sektörlerde finansal istikrarsızlık dönemleri olarak nitelendirmiştir. Sağlık krizleri bağlamında yaşanan arz ve talep şokları ekonominin tüketim ve üretim cephesinde ödeme güçlükleri doğurmaktadır. Talebin sürdürülebilmesi ve temel ihtiyaçların karşılanması borca dayalı olmakta iken kredi geri ödemelerinde yaşanan kesintiyle birlikte büyük çaplı finansal riskler doğmaktadır.

Hyman P. Minksy'nin "Finansal İstikrarsızlık Hipotezi" finansal sistem ile kapitalist ekonomi arasındaki sofistike ve karmaşık bir ilişkinin varlığını kabul etmiştir. Teori kapitalist ekonomilerin zaman zaman kontrolden çıkma potansiyeline sahip olduğunu; borç deflasyonu ya da enflasyon şeklinde gerçekleşen ekonomik süreçlerin sistemin verdiği tepkilerle daha da derinleştiğini iddia etmektedir. Teoriye göre ekonominin finansmanı bankaların merkezi oyuncu olduğu vadeli ödeme taahhütleri şeklinde gerçekleşmektedir. Gelecekteki kar beklentilerine göre yapılan fiyatlama, gerçekleşen

karlarla finanse edilmektedir. Dolayısıyla finansal sözleşmelerdeki taahhütlerin yerine getirilebilme koşulu gelecekte beklenen karın gerçekleşmesiyle ilişkilidir. Nihai olarak nakit akışı açığı durumunda, varlıklarını satarak pozisyon almak durumunda kalan yatırımcılar ise varlık değerlerinde keskin düşüşe neden olarak piyasaların çökmesine yol açmaktadır (Minsky, 1992).

Gelişmekte olan ülkelerde mali savurganlık, döviz kurunun yanlış yönetimi, uluslararası finansal şoklar, finansal liberalizasyon, piyasa beklentileri ve yerel bankacılık sektöründeki zayıflıklar dâhil olmak üzere bir dizi nedenle uluslararası finansal krizlere yol açmaktadır (Sachs, 1997, 243). Finansal krizler doğrudan finansal sistemin aktörleri, kurumları ve araçları başka bir ifade ile sisteme içkin olabileceği gibi reel sektöre ilişkin kar daralmalarından da kaynaklanabilmektedir (Oktar ve Dalyancı, 2010, 3). Bu durum da pandemi dönemlerinde son derece olağan bir nedensel ilişki olarak görülmektedir.

Finansal krizler özellikle son otuz yıl içerisinde gelişmekte olan ülkeler açısından yıkıcı ekonomik sonuçlar doğurmuştur (Claessens ve Kose, 2013, 4). Bu dönem içerisinde; emtia, para birimi, gayrimenkul ve hisse fiyatlarındaki oynaklık ve finansal krizlerin sıklığı ve şiddeti geçmişle kıyaslandığında emsalsiz denebilecek boyutlara varmıştır. 1980'lerin ikinci yarısında Japonya, gayrimenkul ve borsada büyük bir balon yaşamış; aynı dönem Finlandiya, Norveç ve İsveç ise Japonya'yı geride bırakmıştır. 1990'ların başında Tayland, Malezya, Endonezya ve Asya ülkelerinin birçoğunda emlak ve hisse senedi fiyatları açısından benzer eğilimler tecrübe edilmiştir. 1990ların ikinci yarısı ise Birleşik Devletler açısından borsa balonlarının yaşandığı dönemi temsil etmiştir. Özetle 20.yüzyılın genel olarak hisse senedi ve emlak balonları üzerine yoğunlaştığı, bu kapsamda bir dizi finansal kriz yaşadığını ifade etmek mümkündür (Kindleberger ve Aliber, 2005, 3-5).

Finansal krizler ilgili ekonomilerin GSYİH'lerinde ve reel çıktı düzeylerinde ciddi düşüşlere yol açmıştır. Bahsi geçen krizlerin sonuçları tek başına ekonomik göstergeler üzerinde değil aynı zamanda politik istikrar noktasında da etkili olmuştur (Mishkin, 2001, 1). Dolayısıyla finansal krizler tek bir gösterge kullanılarak karakterize edilemeyecek kadar çok boyutludur (Claessens ve Kose, 2013, 4). Bu kapsamda tek bir finansal kriz şeklinden söz etmek de mümkündür değildir.

Reinhart ve Rogoff (2009), finansal krizleri hükümetlerin iç ve dış borç ödeme başarısızlıklarından kaynaklı borç krizleri; 2008 yılında tecrübe edilen küresel kriz gibi banka panikleri ve yekünde ciddi boyutlara varan yatırım kayıpları şeklinde kendini gösteren bankacılık krizleri; 1990larda Asya, Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinin ulusal paralarında yaşanan ciddi değer kayıpları şeklindeki döviz krizleri şeklinde üç ayrı kategoride ele almıştır.

Radelet ve Sachs (1998, 108-109), finansal krizleri iç içe geçmiş beş ayrı kategori altında değerlendirmiştir. Öncelikli olarak *makroekonomik politika kaynaklı krizlerden* bahsetmiştir. Bu noktada krizin temel nedeni kredi genişlemesi ve akabinde parasallaşan bütçe açıklarıdır. Genişleyen yurtiçi krediler, merkez bankasının da müdahalesiyle para biriminin değer kaybetmesine, döviz rezervlerinin erimesine neden olmakta nihai olarak da kriz yaratmaktadır. *Mali panik* kaynaklı finansal krizler ise özellikle kısa vadeli borçların, kısa vadeli varlıkları aştığı durumda ortaya çıkmaktadır. Alacaklılar borçlusundan kaçmakta, ekonominin geneline yayılan bu durumda ise potansiyel yatırım projeleri askıya alınmaktadır. En nihayetinde ise büyük ekonomik kayıplara yol açmaktadır. Bir diğer finansal kriz şekli ise *finansal balonların çöküşü* şeklinde kendini göstermektedir. Sermaye kazancı beklentisiyle herhangi bir finansal varlık, değerinin üzerinde satılırken bu süreç finansal balon oluşumuna neden olmakta ve büyümeye devam eden balon patlayarak finansal krize yol açmaktadır. *Ahlaki tehlike* ve *ters seçim*den kaynaklanan asimetrik bilgi durumları da yine finansal kriz oluşumune neden olmaktadır.

Bir diğer yaklaşıma göre ise finansal krizler iki ayrı kategoride değerlendirilmekte olup; bir yönüyle Charles Kindleberger ve Hyman Minsky tarafından ifade edildiği gibi eklektik bir yapıya sahipken, diğer yönüyle ise parasalcı görüş ile ilişkilendirilmektedir (Mishkin, 1994, 2). Parasalcı görüşte Friedman ve Schwarts (1963, 51-52), finansal krizleri daha ziyade banka panikleriyle ilişkilendirmektedir. Para stokundaki düşüşler ve/veya olası sermaye kaçışları banka panikleri yaratmakta; halkın elinde tuttuğu mevduatları para birimine çevirmesine ve bankaların likidite yarışına girerek mevduat-rezerv oranlarında düşüşe neden olmaktadır. Kindleberger ve Minsky'e göre ise finansal krizler varlık fiyatlarındaki keskin düşüşlerden, finansal ve finansal olmayan firmaların başarısızlıklarından, deflasyon ya da dezenflasyon süreçlerinden, döviz piyasalarındaki bozulmalardan ya da bunların kombinasyonlarından kaynaklanmaktadır (Mishkin, 1994, 3).

Bordo (1998, 17-18), finansal krizlere ve krizlerin uluslararası yayılımına ilişkin iki temel yaklaşımdan söz etmektedir. Yine bunlardan ilki parasalcı görüş iken diğeri finansal kırılganlık yaklaşımıdır. Parasalcı yaklaşıma göre bazı önemli finansal kurumların karşı karşıya kaldıkları finansal başarısızlık durumları güven ortamını bozarken; banka panikleri doğurmaktadır. Banka paniklerinin para otoritelerince kontrol altına alınamaması ilerleyen süreçte kitlesel olarak başarısızlık yaratmaktadır. Özellikle mevduat rezerv oranlarındaki düşüşle birlikte para stoku azalmakta ve nihai olarak da ekonomik aktiviteler üzerinde zararlı etkiler yaratmaktadır. Finansal kırılganlık yaklaşımı ise finansal krizleri konjonktür dalgalanmalarının üst dönüm noktasının önemli bir parçası, bir anlamda ekonomik aşırılıkların zorunlu bir sonucu olarak görmektedir.

Fisher ise teorik ve istatistiksel olarak büyük bunalımları, geliştirmiş olduğu "borç deflasyonu teorisi" ile açıklamaktadır. Fisher'a göre 1929 Büyük Buhranı döneminde önemli boyutlara varan borçluluk düzeyi, borç deflasyonuna örnek teşkil etmektedir (Fisher, 1933, 345-346). Teoriye göre ekonominin canlanma dönemlerinde brüt olarak aşırı borçlanma karlılığı gereğinden fazla genişletirken, bu durum kar güdüsüyse daha büyük bir borçlanmayı teşvik etmektedir. Ancak teori, ister bireysel isterse de topluluk düzeyinde aşırı borçluluğun nihayetinde ortadan kalkacağını ifade etmektedir. Borçlanma düzeyindeki bu aşırılık harcamaların düşmesine ve fiyatlar genel düzeyinde aşağı yönlü eğilime neden olmaktadır. Yaşanan deflasyon süreci borçlu açısından borcun reel değerini yükseltirken, kredi temerrüdü ve banka iflaslarına yol açmaktadır (Fisher, 1932). King (1994, 422) de benzer şekilde en şiddetli durgunlukların özel borç yüklerinde en büyük artışları yaşayan ülkelerde meydana geldiğini ortaya koymuştur. Bu doğrultuda Fisher'in teorisinin en önemli sonuçlarından biri ekonominin içerisinde bulunduğu büyük buhranların reflasyon ve istikrar yolu ile tedavi edilebileceği ve hatta önlenebileceği yönündedir (Fisher, 1933, 350).

Finansal krizlerin kavramsal çerçevesi ve türlerine ilişkin genel açıklamalardan sonra, seçili finansal istikrarsızlık dönemlerinde tecrübe edilmiş krizlerin temel nitelikleri Tablo 1. üzerinde verilmiştir. Davis (1999)'e göre finansal istikrarsızlık genel olarak banka başarısızlıklarından kaynaklanmaktadır.

Tablo 1. Seçili Finansal İstikrarsızlık Dönemleri 1970-1995

Tarih	Finansal İstikrarsızlık	Ana özellik
1970	ABD Penn Merkez İflası	Piyasa likiditesinin çökmesi
1973	Birleşik Krallık ikincil bankacılık krizi	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlıkları
1974	Herstatt (Almanya)	Ticari zararların ardından banka başarısızlığı
1979-89	ABD tasarruf bankaları	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlıkları
1982	Latin Amerika borç krizi	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlıkları
1984	Kıta Illinois (ABD)	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlığı
1985	Kanada Bölgesel Bankaları	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlıkları
1986	Değişen faizli ihraç piyasaları	Piyasa likiditesinin çökmesi
1985-9	Teksas bankacılık krizi	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlıkları
1987	Borsanın çökmesi	Beklentilerdeki değişimden sonra fiyat oynaklığı
1989	ABD önemsiz tahvillerinin çöküşü	Piyasa likiditesinin çökmesi
1989	Avustralya bankacılık sorunları	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlıkları
1990	İsveç ticari kâğıtları	Piyasa likiditesinin çökmesi
1990-1	Norveç bankacılık krizi	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlıkları
1991-2	Finlandiya bankacılık krizi	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlıkları
1991-2	İsveç bankacılık krizi	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlıkları
1992-6	Japon bankacılık krizi	Kredi kayıplarının ardından banka başarısızlıkları
1992	Avrupa Para Birliği tahvil piyasası çöküşü	Piyasa likiditesinin çökmesi
1992-3	Döviz krizi	Beklentilerdeki değişimden sonra fiyat oynaklığı
1994	Tahvil piyasası geri dönüşü	Beklentilerdeki değişimden sonra fiyat oynaklığı
1995	Meksika krizi	Beklentilerdeki değişimden sonra fiyat oynaklığı
1997	Asya krizi	Beklentilerdeki değişimin ardından fiyat oynaklığı kredi zararlarını takiben banka başarısızlıkları
1998	Rusya Borç Temerrüdü	Piyasa likiditesinin çökmesi

Kaynak: Davis, 1999.

Finansal krizler daha önce de bahsedildiği üzere son derece grift bir yapı sergilemektedir. Finansal balondaki patlamayla ortaya çıkan bir kriz beraberinde mali panik yaratabilmektedir (Radelet ve Sachs, 1998, 108-109). Daha açık bir ifade ile

oluşum sürecine göre belirli türdeki bir finansal kriz, başka türden krizlere evrilebilmektedir. Bir dizi tecrübe para krizlerinin, bankacılık ve döviz krizlerine metastaz yaptığını göstermiştir. Ancak bu genel eğilim krizler arası zorunlu nedensel bir ilişkinin olduğu manası taşımamaktadır (IMF, 1998, 74-75). Finansal krizler farklı boyutlarıyla dış borç, bankacılık ve para krizleri ya da her birinin karışımı şeklinde tekrar eden bir fenomen olmuştur (Ocampo, 2014, 2). Finansal krizlere ilişkin genel bilgilendirmenin ardından; para (döviz) krizleri, bankacılık krizleri, dış borç krizleri ve sistemik finansal krizler olmak üzere dört ayrı kategoride ele alınacaktır.

2.2.2.1. Para (Döviz) Krizleri

Para krizleri, bir ülke parasına yönelik spekülatif saldırılar neticesinde ilgili ülke parasının ciddi ölçüde değer kaybettiği ve bu doğrultuda para otoritelerinin uluslararası rezervleri kullanarak ve/veya yüksek faiz oranlarıyla müdahale ederek para birimlerini korumaya çalıştığı krizleri temsil etmektedir (Oktar ve Dalyancı, 2010, 5). Başka bir tanımlamaya göre para krizleri yanlış ekonomi politikalarının ve/veya güvenilirliği olmayan hükümet politikalarının bir sonucu olarak ifade edilmektedir (Aghion vd., 2001, 1122). Çalışmanın ilerleyen aşamalarında pandemilerin etkileri ele alınacak olsa da kısaca pandemi sürecinde yaşanan belirsizliklerin yabancı sermaye çıkışlarını artırması, küresel tedarik sürecinde yaşanan aksamaların yarattığı ihracat düşüşleri ulusal paraların ciddi ölçüde değer kaybına neden olmaktadır. Ekonomiyi toparlamaya yönelik politikalar da yine yurt içinde enflasyon, ulusal paranın değer kaybı, merkez bankası rezervlerinde azalma şeklinde birtakım riskleri de beraberinde getirmektedir.

Aghion vd. (2001, 1123) para krizlerine ilişkin çok basit bir hikâyeyi, dinamik bir model içerisindeki nominal fiyat katılıkları varsayımıyla ele almıştır. Bu hikâyede para biriminin değer kaybetmesi, nominal fiyatların rijit olduğu varsayımıyla firmaların döviz cinsinden borçluluğunu artırmakta, dolayısıyla da kâr oranlarında düşüşe neden olmaktadır. Görece düşük karlar firmaların net değerlerini azalttığından, bir sonraki dönemde daha az yatırım ve daha düşük çıktı düzeyine neden olmaktadır. Bu durumun nihai sonucu ise para talebinde bir düşüş ve dolayısıyla da para biriminin değer yitimi şeklinde olmaktadır. Ek olarak para biriminin değer kaybedeceğine ilişkin beklentiler de benzer şekilde para birimlerinin değer kaybetmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu durumda bir para krizi beklentilerin değişmesi ya da gerçek bir şokun iktisadi dengeyi bozması neticesinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla da krize girme olasılığı en yüksek

ülkeler, mevcut firmaları büyük oranda yabancı para cinsinden borçlu ekonomiler olarak kabul edilmiştir. Pandemiler de ekonomiler açısından beklenmedik şoklar yaratmaktadır.

1970lerden bugüne tecrübe edilen para krizlerinin sayıca fazla olması, spekülatif saldırıların nedenleri üzerine çeşitli teorilerin gelişmesine neden olmuş; bu modeller üç nesil olarak kategorize edilmiştir. Birinci nesil modeller, krizlerin mali ve parasal nedenlerine odaklanırken; ikinci nesil modeller 1990'ların başında tecrübe edilen Avrupa Para Sistemi krizlerini açıklamayı amaçlamıştır. İlgili modeller, krizlerin merkezinde konjonktür karşıtı politikaların olduğunu ifade etmekte ve daha ziyade kendi kendini gerçekleştiren krizler üzerinde durmaktadır. Son olarak üçüncü nesil krizler ise ahlaki tehlike ve asimetrik bilginin kriz yaratma eğilimine odaklanmaktadır. Ayrıca uluslararası borç verme ve varlık fiyatları üzerinde oluşan aşırı patlama ve düşüşlere odaklanmıştır (Kaminsky, 2006, 1-2).

Birinci ve ikinci nesil krizler daha ziyade yanlış hükümet politikalarının bir sonucu olma özelliği taşımaktadır. Birinci nesil kriz modelleri devlet bütçesinin fazla vermesi ve döviz rezervlerinin artırılması, ikinci nesil kriz modelleri ise işsizlik oranlarının düşük seviyelerde tutulması konularına vurgu yapmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda sürdürülen politikalar başarılı sayılmaktadır. Ancak ekonomilerin başarıya ulaşmaları ya da yanlış politikaların olası etkilerinin tolare edilebilir boyutlarda tutulması birinci ve ikinci nesil modellerin önerdiği politikalarla sağlanamamaktadır. Hükümet başarısızlıklarının başka boyutlarından da söz etmek mümkündür. Bu bağlamda, finans sektörüne ilişkin düzenlemelerin yeterli olmaması ve bu durumun yol açtığı sektöre ilişkin şeffaflık eksikliği de benzer şekilde finansal krizlerin bir başka nedeni olarak sayılmaktadır. Dolayısıyla da birinci ve ikinci nesil kriz modellerinin, kriz ekonomilerine yönelik yeterli açıklama sunamamış olması üçüncü nesil kriz modellerinin ortaya çıkarmıştır (Aghion vd., 2001, 1122). Bu aşamada para krizleri birinci, ikinci ve üçüncü kriz modelleri temelinde ele alınacaktır.

2.2.2.1.1. I. Nesil Para Krizleri (Kanonik Kriz Modeli)

Birinci nesil kriz modelleri; Salant-Henderson (1978), Krugman (1979) ve Flood-Garber'in (1984) çalışmalarıyla geliştirilmiştir. Bu sebeple ilgili model uluslararası finans literatüründe Krugman-Flood-Garber (KFG) modeli olarak bilinmektedir (Çakmak, 2007, 2). Para krizlerinin, ulusal para birimlerine yapılan spekülatif saldırıların bir sonucu olduğu daha önce de ifade edilmişti. Ancak, bir hükümet ulusal

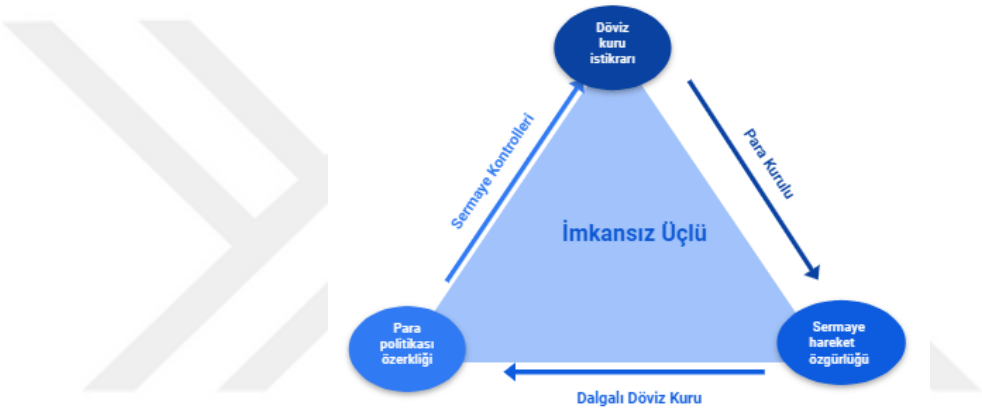
para biriminin değişim değerini çeşitli şekillerde sabitleyebilmektedir. Gelişmiş finansal piyasalara sahip bir ülkede; döviz paritesini savunmak üzere açık piyasa işlemleri, bankaların zorunlu karşılık oranları veya doğrudan yabancı varlıklara yönelik işlemler gibi çeşitli araçlar kullanılabilirken; her biri belirli sınırlamalara tabi olmaktadır. Bu noktada ulusal para biriminin değerini rezervlerini kullanarak korumaya çalışan bir hükümet, yabancı rezervlerinin tükendiğini veya borçlanmasının sınıra yaklaştığını görebilir. Yine parasal müdahalelerin yerel enflasyonu yükseltmesi neticesinde ortaya çıkan maliyeti kabul edilemez bulabilir. Dolayısıyla hükümetin borçluluk, enflasyon ya da rezerv kontrolü şeklindeki kısıtlamaları bir süre sonra sabit bir pariteyi koruyamaz bir durum yaratmakta ve nihai olarak da ödemeler dengesinde bir "kriz" ortaya çıkarmaktadır. Ek olarak döviz kurunu korumaya yönelik girişimler terk edilmeden önce, hükümetin rezervlerine yönelik bir dizi geçici spekülatif saldırılar yaşanmaktadır (Krugman, 1979, 311-313).

Yatırımcılar genel olarak devalüe edilmesi beklenen bir para biriminden kaçmakta ve bu durum büyük oranda yatırımcının ülke parasına duyduğu güven eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Krugman vd., 1999, 423). Salant ve Hederson (1978, 645) spekülatif saldırıları altın piyasası üzerinden ifade etmiştir. Bilinmeyen bir zamanda olası hükümet politikaları beklentileri etkileme potansiyeline sahipken, spekülatif saldırılar sebebiyle özellikle altın gibi bazı metallerin fiyatlarını uluslararası istikrara kavuşturma girişimleri başarısız olmaktadır. Yazarların çalışmaları bir anlamda Krugman ile anılan birinci nesil kriz modellerinin temelini teşkil etmiş; hükümetlerin fiyat kontrolü sağlamak adına rezervlerini kullanmasının er ya da geç spekülatif ataklara maruz kalacağının mal piyasalarındaki karşılığı olarak sunulmuştur. Özetle, bu modeller sabit kur sistemine eşlik eden tutarsız genişletici politikalardan kar etmeye çalışan spekülatörlerin sistemi nasıl krize sürüklediğini açıklamaktadır (Flood ve Marion, 1999, 4).

Birinci nesil kriz modellerinde, tutarsız makro iktisadi politikalar belirli bir sıralamayla gerçekleşmektedir. Öncelikle sermaye hareketlerinin serbest olduğu bir ekonomik sistemde hükümet bütçe açıklarını para basarak finanse etmektedir. Yurtiçi kredilerde oluşan fazlalık yurtiçindeki yerleşikler için ulusal para yerine yabancı varlıkları tutmayı görece cazip hale getirmekte, bu süreç ulusal para biriminin değer kaybetmesine neden olurken; sabit kuru korumak adına merkez bankasının rezervlerini kullanarak kura mühadale etmesine yol açmaktadır. Merkez bankasının

rezervlerindeki azalış ise bir süre sonra sabit döviz kuru üzerinde baskı yaratmaktadır (Pierre 2001'den aktaran Kansu, 2003, 60). Merkez bankasının yeterince büyük rezervleri varsa olası baskıları bir ölçüde kapatabilecek olsa da rezervler yetersiz hale geldiği noktada spekülatörler ellerindeki dövizleri satış dalgasıyla zorlamaktadır (Krugman vd., 1999, 424). Birinci nesil kriz modelleri, bir anlamda açık ekonomiler için temel makroekonomik politika üçlemesinin mümkün olmadığının bir başka ifadesidir. Bu bağlamda bağımsız para politikası, istikrarlı döviz kuru ve sermayenin serbest dolaşımın eş anlı gerçekleşememekte; aynı anda sadece iki hedefe ulaşılabilmektedir (Krugman ve Obstfeld, 2003, 699-700).

Şekil 3. İmkânsız Üçlü

Kaynak: Krugman ve Obstfeld, 2003, s. 700

Şekil 3, bahsi geçen ilgili üç hedefi üçgenin köşelerini referans göstererek şematize etmiştir. Üç amacı aynı anda gerçekleştirmek mümkün olmamakla birlikte ilgili hedefe ulaşmak için diğer iki hedefin birinden vazgeçmek gerekmektedir (Krugman ve Obstfeld, 2003, 699-700). II. Dünya Savaşından sonra uzunca bir süre parasal özerkliği sabit döviz kuru sistemi ile tutarlı bir hale getirmek için sermaye hareketleri kısıtlanmıştır. İlgili yıllarda Bretton Woods Sisteminin kurucuları, sermaye kontrollü sabit döviz kuru politikalarını uygulamayı seçmiştir (Hefeker, 2000, 168). Özellikle gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelere kıyasla ticaret hadlerini etkileyebilme gücü bağlamında daha az yetenekli olduğu için; enflasyon beklentilerini kontrol altında tutmak maksadıyla döviz kuru istikrarını araç olarak kullanmıştır (Krugman ve Obstfeld, 2003, 699-700). Ancak 1980ler ve 1990larla birlikte serbest sermaye hareketliliğine yönelik genel eğilimden sonra bu durum değişmiştir. Sermaye kontrollerinin kaldırılmasıyla aynı döneme tekabül eden kur krizleri, spekülatif

saldırılardan kaçınmak için sermaye kontrollerinin gerekli olup olmadığı sorularını akıllara getirmişse de saldırıların serbest sermaye akımlarından ziyade politika tutarsızlıklarından kaynaklandığı ortaya koyulmuştur (Hefeker, 2000, 169).

1990lı yıllardan önce para krizleri birinci nesil kriz modellerinin öngörülebilir bileşenlerini yansıtmıştır. Yurtiçi kredilerle finanse edilen mali açıklar, uluslararası rezervleri eriterek sabit döviz kuruna yönelik spekülatif saldırılara zemin hazırlamıştır. Ancak 1990larla birlikte para krizlerinin büyük ölçüde hükümetlerin para ve maliye politikalarını disipline edememesinden kaynaklandığına ilişkin yargılar reddedilir hale gelmiştir. İlgili dönemde kur çıpasından vazgeçileceği beklentisi yurtiçi faiz oranlarının yükselmesine neden olmuş; beklentilerdeki değişimin kriz yaratıcı etkisi olduğu vurgulanmıştır. Özellikle de serbest sermaye piyasalarının varlığı krizlerin öngörülebilirliğini büyük oranda zayıflatmıştır. Meksika (1973-1982) ve Arjantin (1978-1981) gibi gelişmekte olan ülkelerin ilgili yıllarda aşırı genişletici politikalarla birleşen sabit döviz kuru sistemi birinci nesil kriz modellerine örnek teşkil etmekte iken 1990larla birlikte birinci nesil krizlerin açıklamakta yetersiz kaldığı Avrupa ve Meksika özelindeki spekülatif saldırılar ikinci nesil kriz modellerinin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır (Flood ve Marion, 1999, 2). Özellikle 1992-1995 periyodunda Fransa, Belçika ve Danimarka üzerine yapılmış bir inceleme, her üç ülkeye ait döviz kurunun spekülatif saldırılara maruz kaldığı esnada, birinci nesil kriz modellerinin varsaydığı manada kurun sürdürülemez olduğunu reddetmiş; sürdürülebilir döviz kurlarının bile saldırıya uğrayabileceğini öne sürmüştür. Dolayısıyla ikinci nesil kriz modeli, Avrupa Döviz Kuru Mekanizmasının ve Meksika (1994-95)'nın tecrübe ettiği krizlerin daha doğru bir tasvirini sunmuştur (Obstfeld, 1996, 1037- 1047).

2.2.2.1.2. II. Nesil Para Krizleri

İkinci nesil kriz modelleri, sürdürülebilir sabit döviz kurunun olumsuz piyasa duyarlığına yenik düşebileceğini kabul etmektedir. Bu bağlamda ikinci nesil kriz modelleri, olası parasal krizlerin mutlak anlamda makroekonomik temellerle bağlantılı olduğunu reddetmektedir (Obstfeld, 1996, 1037- 1047). Kanonik modellerde, kur krizleri ekonomi politikalarında algılanan tutarsızlığın, spekülatif saldırılarla ortaya çıkmakta olduğunu ortaya koyarken; ikinci nesil kriz modelleri iktisadi ajanların ve/veya yatırımcıların piyasaya yönelik oluşturduğu olumsuz beklentileriyle kendi kendini gerçekleştirdiğini ifade etmektedir (Krugman vd., 1999, 422-424). Obstfeld

(1986, 72), spekülatif saldırıların kendi kendini gerçekleştirdiğini ifade ederken rezerv seviyesinin ödemeler dengesi açıklarını finanse edecek boyutta olsa dahi ortaya çıkabileceğini vurgulamaktadır.

Merkez bankasının son döviz rezervi tükeninceye kadar döviz kurunu sabitleyebilmek adına döviz satışına devam edeceği varsayılmaktadır. Merkez bankalarının döviz kurunu koruyabilmek üzere, döviz piyasası müdahalesi dışında özellikle sıkılaştırıcı para politikaları şeklinde araçları da mevcuttur. Ancak kuru korumaya yönelik bir takım gerekçeler olduğu gibi, yarattığı maliyetlerden de söz etmek gerekmektedir. Bu doğrultuda ikinci nesil kriz modelleri hükümetlerin sabit döviz kurunu terk etmek istemesinin bir nedeni olabileceği gibi sabit döviz kurunu savunmak istemesinin bir nedeni olabileceğini ifade etmektedir. Bu nedenler arasında çelişkiler söz konusu iken; döviz kurunu savunmak adına uygulanan politikaların basit bir döviz satışı süreci olmaktan ziyade yaratacağı maliyet ve ortaya çıkaracağı fayda arasındaki ödünleşme sürecinin bir sonucu olduğunu kabul etmektedir. Ek olarak sabit döviz kurunun terk edileceleceğine ilişkin beklenti ya da en azından şüphenin kuru korumaya yönelik maliyetleri artıracağını öne sürmektedir. Örneğin, yerel para birimi cinsinden ciddi borç yüküne sahip hükümetler sabit döviz kurunu korumayı maliyetli bulurken; diğer taraftan uluslararası ticareti ve yatırımları kolaylaştırma bağlamında sabit bir oranın kullanılmasını önemli görebilir. Ya da ciddi enflasyon geçmişine sahip ekonomiler, sabit bir kuru garantör olarak görebilmektedir. Bu noktada bir ülkenin mevcut pariteyi korumasının maliyetinin, ondan vazgeçmenin maliyetinden daha fazla olduğu bir durumda; muhtemel devalüasyon beklentisi spekülatörlerin devalüsyon öncesi para biriminden çıkmaya çalışacakları bir durum yaratacak ve parasal krize neden olacaktır (Krugman vd., 1999, 425).

Yerli parasının devalüasyon beklentisi ek olarak hükümeti faiz oranlarını yükseltmeye zorlarken ortaya çıkaracağı maliyetler (kamu borcunun artması, konut piyasasında maliyetlerin artması, finans ve bankacılık sisteminin zayıflaması, yarattığı ekonomik durgunluk ile işsizliğin artması gibi), sabit döviz kuru sisteminin sürdürülmesini anlamsız hale getirmektedir. Dolayısıyla da ulusal para birimine yönelik spekülatif ataklar parasal kriz yaratmaktadır (Bensaid ve Jeanne, 1997, 1464-65). Avrupa Döviz Kuru Mekanizması özelinde; sistemin kurulduğu ilk yıllarda yeniden düzenlemelerden kaçınmak için işsizlik maliyetleri görmezden gelinerek sabit kur sistemi sürdürülmüştür. Ancak devam eden süreçte artan işsizlik, olumsuz bir şokun

devalüasyona yol açma olasılığını artırarak, sabit paritelerin güvenilirliği büyük oranda düşürmüştür (Drazen ve Masson, 1994, 736).

Finansal piyasalar ekonomiye ilişkin gelişmeleri yatırımcı ve spekülatörler aracılığıyla çok daha önceden kamuoyuna sunmaktadır (Krugman vd., 1999, 425). Ek olarak sürü davranış modelleri de denen bir olgu özellikle bilgi maliyeti açısından görece dezavantajlı konumda olan yabancı yatırımcıların sınırlı bilgiye dayalı kararlar alması, iktisadi eylemlerinde söylentilere karşı daha duyarlı olmasına neden olmaktadır (Calvo ve Mendoza, 1997).

İkinci nesil kriz modelinin iki temel özelliğinden söz edilmektedir. Birincisi hükümetlerin bir amaç fonksiyonunu maksimize eden aktif bir ajan olduğu, bir diğeri ise çoklu dengeye yol açan döngüsel bir sürecin varlığıdır. Örneğin önemli bir yatırımcı grubunun karamsarlığı, döviz kuru sisteminin nihai çöküşüne yol açan bir sermaye çıkışını teşvik ederek; olumsuz beklentilerin kendini gerçekleştirmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla bir denge durumundan diğerine geçişte ekonomik ajanların eylemlerinin pekiştirici rolüne vurgu yapılmaktadır. Bir anlamda ekonomik ajanların eylemleri ve beklentileri nihai iktisadi sonuçların belirlenmesinde stratejik olarak tamamlayıcı bir role sahiptir (Esquivel ve Larrain, 1998, 4).

Obstfeld bu noktada iki dengeli bir model geliştirmiştir. Birinci dengede, sabit döviz kuru saldırıya uğramadığı takdirde değiştirilmez; çünkü mevcut politikalar sabit döviz kurunun hayatta kalmasıyla çelişki barındırmaz. İkinci dengede kura yönelik spekülatif bir saldırı nedeniyle sabit oran değişmiş, oluşan yeni döviz kuru politikalarla tutarlı hale getirilmeye çalışılmıştır (Kenen, 1996, 473). Olası durumlar üzerinden ifade edilmeye çalışılan denge modeli; iki özdeş ulusal para birimi sahibi bankanın, "n" tutarında ulusal parayı tuttuğu ve mevcut merkez bankası rezervlerine ilişkin bilgi sahibi olduğu varsayımından hareket etmektedir. Bahsi geçen varsayımlardan hareketle, birinci olası durumda merkez bankası rezervleri her iki bankanın toplam nakit bakiyesinden daha yüksektir ve bu durumda her iki banka sahibi döviz kuruna yapılacak spekülatif saldırının başarısız olacağını bildiği için herhangi bir saldırı girişiminde bulunmayacaktır. İkinci durumda merkez bankası rezervleri bankaların sadece bir tanesinden daha düşüktür; bu durumda spekülatif saldırı durumu kaçınılmazdır. Merkez bankası rezervleri iki bankanın toplam nakit bakiyesinden küçüktür. Dolayısıyla spekülatif saldırı olasılığı; merkez bankası rezerv büyüklüğüne

ve para sahiplerinin olası bir spekülatif atağın yerel para biriminde değer kaybettirici etkisi olacağına yönelik inancına bağlı olmaktadır (Obstfeld, 1996, 1039-1040).

Özetle; kanonik kriz modelleri sürekli olarak parayla finanse edilen bütçe açıklarına sahip bir hükümetin, döviz kurunu sabitleyebilmek için sınırlı rezerv stoku kullandığı ve en nihayetinde para birimine yönelik spekülatif saldırılar neticesinde parasal krizlerin ortaya çıkacağını ifade etmektedir. İkinci nesil kriz modelleri ise hükümetin sabit döviz kurunu savunması, kısa vadeli makroekonomik göstergelerde yaşanan değişimin olası maliyeti ve uzun vadeli iktisadi beklentiler (para birimine yönelik spekülatif saldırı geleceğe ilişkin olumsuz beklentilerin bir sonucudur) arasındaki ödünleşme mekanizmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Krugman, 1998). İkinci nesil modeller bir anlamda kanonik modellerle açıklandığı düşünülen temel sorunlara ilişkin daha detaylı bir çerçeve geliştirmiştir (Krugman vd., 1999, 422). Bu modeller birçok tarihi krizi anlamlandırma noktasında önemli yararlar sağlamış olsa da, 1997-1998 yıllarında Uzak Doğu Asya ülkelerinde yaşanan krizi tahmin etme ve ortaya koyma noktasında başarısız olmuştur. Bu noktada üçüncü nesil kriz modelleri ortaya çıkmıştır (Doğanlar vd., 2007, 266).

2.2.2.1.3. III. Nesil Para Krizleri

1997 yılında yaşanan Asya Krizi, standart para krizi modellerinin ortaya koyduğu şekliyle yaşanmamış olsa da krize ilişkin açıklamalara öncü çerçeve sunmuştur. İlgili kriz sürecinde Asya ekonomileri bir taraftan kur krizleri diğer taraftan olağan spekülatif ataklarla karşı karşıya kalmıştır. Ancak yine de Asya Krizi bunun çok daha ötesinde yaşanmıştır. Krugman, krizin geleneksel mali meselelere ek olarak genellikle ihmal edilen iki nokta üzerinde durulması gereğine vurgu yapmıştır. Bunlardan ilki finansal aracıların rolü ve aracılık rolünü yerine getirirken kötü düzenlemelerin bir sonucu olarak ahlaki tehlike riskidir. İkincisi sermaye, arazi gibi varlıkların reel fiyatları kriz tartışmalarında göz önünde bulundurulması gereken bir unsur olarak üçüncü nesil kriz modelleri çerçevesinde değerlendirilmektedir (Krugman, 1998).

Asya Krizi, birinci ve ikinci kriz modellerinin ortaya koymuş olduğu hikâyeden birkaç temel yönden ayrışmıştır. Asya ekonomileri krizin hemen öncesinde mali olarak dengedeyken, kontrollü parasal genişleme yaşamış ve enflasyon oranları oldukça düşük seyretmiştir. Yine aynı yıllarda ekonomik büyüme bir miktar yavaşlamış olsa da ciddi bir işsizlik düzeyi söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla mevcut yapı genişletici

para politikası izleyebilmek adına sabit döviz kurunun terk edebileceği bir ortam sunmamıştır. Ancak döviz krizinden hemen önce krizden etkilenen tüm ülkeler açısından varlık piyasalarında hisse senedi ve arazi fiyatları önce dramatik bir yükseliş, ardından da çöküş döngüsü içerisine girmiştir. Ek olarak finansal aracılar krizi tecrübe eden ülkeler açısından merkezi iktisadi birim olarak faaliyet göstermiştir. Dolayısıyla Asya Krizinin hikâyesi finansal aracılarla başlamıştır. Finansal kurumlarda devletin örtülü garantisi olduğu varsayılırken; esasında düzenlenmemiş olduğu ve bu nedenle riski yüksek kesimlere borç teminiyle ciddi ahlaki tehlike sorunlarına maruz kaldığı bilinmektedir. Bahsi geçen kurumların aşırı riskli borç vermeleri enflasyonu ve varlık fiyatlarını artırmış; devam eden süreçte de oluşan balonun patlamasıyla Asya Krizi yaşanmıştır (Krugman, 1998).

Krugman (2001, 7-8) üçüncü nesil kriz modellerinin üç ana varyantı olduğunu ifade etmiştir. Birinci versiyonu daha ziyade aşırı bir dış borç birikimi ve ahlaki tehlike içeren yatırımlardan kaynaklanmaktadır. Corsetti vd. (1998, 1) bu bağlamda çalışmalarını sürdürmüştür. İlgili çalışma Asya çöküşünün kökenlerine ve nedenlerine ilişkin açıklamaları; yetersiz düzenlenen ve denetlenen bir ekonomide aşırı yatırım, aşırı dış borçlanma ve cari hesap açıklarının ortak kaynağı ahlaki tehlike olgusuyla ilişkilendirilmiştir. Bu noktada finansal aracılar kurumsal ve finansal yatırımlar üzerinde kamu garantisi bulunduğu varsayımından hareketle; karsız projelerin ve nakit açıklarının dış borçlanma yoluyla yeniden finanse edileceği ön kabulüyle balon oluşumu sürecini beslemiştir.

Üçüncü nesil kriz modellerinin ikinci versiyonu ise para birimindeki değer kaybının bilançolar üzerindeki etkisidir (Krugman, 2001, 7-8). İlgili yaklaşım, şirket bilançolarının yatırım yeteneklerini belirlemedeki rolü ve sermaye akışlarının reel döviz kurunu etkileme gücü üzerinde durmaktadır. Yaklaşıma göre, yerli girişimciler yatırımlarını finanse etmek üzere yabancı kaynaklara başvurmakta; ancak borçlanma düzeyi ilgili girişimcinin mevcut servetiyle büyük oranda ilişkili olmaktadır. Dolayısıyla yabancı sermaye girişi ticaret hadlerini ve yabancı para cinsinden borçlanma düzeyini etkilemektedir. Bu nedenle sermaye girişlerindeki düşüş yerli girişimcilerin bilançolarını olumsuz etkilerken, borçlanma kabiliyetlerini de büyük oranda baltalamaktadır (Krugman, 1999, 459-467). Diğer taraftan da çok sayıda yabancı para cinsinden borcu olan yüksek kaldıraçlı firmalar, herhangi bir sebeple büyük bir sermaye kaçışı ile karşı karşıya kaldığı durumda para biriminin değer

kaybetmesiyle ilişkili olarak firmaların net değeri büyük ölçüde azalmaktadır. Bu durum zayıf bilançoları olan firmalara açısından gerçek bir yatırım çöküşüne neden olmaktadır (Krugman, 2001, 7-8).

Üçüncü nesil kriz modellerinin üçüncü bir versiyonu Chang ve Velasco'nun çalışmalarında ifade ettiği üzere parasal krizler uluslararası finansal kırılganlıkla ilişkilendirilmiştir. Gelişmekte olan piyasalarda tecrübe edilen finansal krizlerin merkezinde, yerel finansal sistemin uluslararası likidite azlığı yer almaktadır. Yurt içi finansal liberalizasyon ve yurt dışından özellikle kısa vadeli olan sermaye akımları bankaların likidite sorunlarını ağırlaştırıcı bir unsurdur. Ve özellikle bahsi geçen iki unsur dışsal şoklara ve beklentilerdeki değişimlere karşı finansal kırılganlığı artırmaktadır (Chang ve Velasco, 1998, 1). Ek olarak banka likiditesinin önemli bir bölümünü oluşturan vadesiz mevduatlar, banka kaçışlarının olduğu bir ortamda Diamond-Dybvig yaklaşımında da ifade edildiği üzere ciddi ekonomik zararlar doğurmaktadır. Bu süreç yatırımcıların bankaların ayakta kalabileceğine dair olumlu beklentilerinin olduğu durumda çok iyi çalışırken; olumsuz beklentilerin hâkim olduğu bir yapıda ciddi banka kaçışlarını beraberinde getirecektir (Diamond ve Dybvig, 1983, 401; Diamond, 2007, 189).

Para krizlerine ilişkin açıklamalardan sonra bu aşamada bankacılık krizlerine ilişkin genel bir çerçeve sunulacaktır. Bankacılık sektöründeki sorunların, herhangi bir para krizinin hemen öncesinde yaşandığı; para krizinin ise bankacılık krizini derinleştirdiği kısır bir sarmalın varlığı kabul edilmektedir. Ancak nedensel bağlantı tek yönlü olmamakla birlikte bankacılık krizinin zirvesinin genellikle para biriminin çöküşünden sonra geldiği ve mevcut sorunların daha da ağırlaştığı şeklindedir. Bankacılık ve döviz krizlerinin birlikte yaşandığı ikiz krizler olarak adlandırılan kavram her iki kriz arasındaki ilişkiyi ortaya koymak adına, bankacılık krizi açıklandıktan sonra ele alınacaktır (Kaminsky ve Reinhart, 1999, 473).

2.2.2.2. Bankacılık Krizi

Bankacılık krizleri, para krizlerinde olduğu gibi birinci ve ikinci nesil krizler şeklinde sınıflandırılabilir. Birinci nesil bankacılık kriz literatürüne, Flood ve Garber'in bankacılık krizine ilişkin açıklamalarının öncülük ettiği kabul edilmektedir (Varlık, 2002, 163). Bu bağlamda birinci nesil modeller, bankacılık çöküşlerinin ekonominin deflasyonist politikalarla karşı karşıya kaldığı durumda öngörülebilir bir fenomen

olduğu varsayımından hareket etmektedir. Bu doğrultuda bankacılık çöküşleri ile ilgili önemli olayların rastgele olmaktan uzak ve tahmin edilebilir olduğu yönündedir (Flood ve Garber, 1981, 36). İkinci nesil bankacılık kriz modellerine ise Diamond ve Dybving öncülük etmiştir (Varlık, 2002, 163). Banka kaçışlarının, krizlerin ortak özelliği olduğu ve mevduat sahiplerinin bankanın batmasını beklediği durumda mevduatlarını çekmek üzere acele ettiği varsayımdan ileri gelmektedir. Ani para çekme işlemlerinin banka varlıklarını zarara uğratarak bankayı tasfiye etmeye ya da batmaya zorladığı ifade edilmektedir (Diamond ve Dybvig, 1983, 401-402). Başka bir ifade ile mevduat sahipleri yakın bir gelecekte bankacılık paniği olacağı yönünde olumsuz beklentilere sahip ise her bir mudi mevcut varlığını bankadan çekecektir. Bu girişim bankacılık sistemini likidite sıkıntısı içerisine sokacaktır. Banka paniği olacağına dair kötümser beklentilerin söz konusu olmadığı durumda ise sadece anlık likit ihtiyacı içerisinde olan mudiler mevduatlarını geri çekecektir. Görüldüğü üzere her iki denge durumunda da kendi kendini besleyen bir hücum söz konusu iken banka panikleri stokastik olaylar şeklinde varlık göstermektedir (Varlık, 2002, 164).

1970li yılların sonlarından günümüze değin dünya çapında 93 ülkede 114 sistemik bankacılık krizi yaşanmıştır. Caprio ve Klingebiel, 1970lerin ikinci yarısından 1990ların ikinci yarısına kadar olan süreci kapsayan çalışmasında yirmi dokuz adet bankacılık krizi sıralamış ve ilgili krizlerin nedeni, büyüklüğü maliyeti gibi temel özelliklerini ortaya koymuştur. Çalışma bulguları genel olarak bu ülkelerde krizin hemen öncesinde en az %10'luk bir ticaret kaybı olduğunu, hızlı ve bazen de patlamaya hazır kredi büyümesi yaşandığını ve reel kredilerin reel GSYİH'den görece hızlı büyüdüğünü ortaya koymuştur (Caprio ve Klingebiel, 1996, 12-32; Caprio ve Klingebiel, 2002). Klomp (2010, 72-73) da benzer şekilde bankacılık krizlerinin aşırı hızlı kredi genişlemesine yol açan deregülasyon önlemleri ile başladığını ve devam eden süreçte oluşan sorunlu krediler, likidite problemleri ve varlık balonlarının etkisiyle de derinleştiğini ifade etmektedir.

Bankacılık krizleri, nedenlerine bağlı olarak mikroekonomik ve makroekonomik olarak iki kategoride sınıflandırılmaktadır. Mikroekonomik nedenlerden kaynaklanan krizler büyük ölçüde zayıf bankacılık uygulamalarıyla ilişkilendirilmiştir. Bunlar daha ziyade gevşek kredi uygulamaları tarafından körüklenen varlık fiyatlarına yönelik balonlar veya banka portföylerinde aşırı yoğunlaşma şeklinde kendini göstermektedir. Ek olarak zayıf risk kontrol sistemleri, bilançolarda para birimi ve vadeye bağlı oluşan

uyumsuzluklar, düşük varlık kalitesi şeklinde sıralanmaktadır. Makroekonomik nedenlere bağlı oluşan bankacılık krizleri ise politik ortamda oluşan bozulmalar neticesinde ortaya çıkmakta, iyi yönetilen bankacılık sistemlerinde dahi krizlere neden olabilmektedir. Güçlü bir yasal ve düzenleyici çerçevede iyi yönetilen bankacılık sistemleri, zayıf makroekonomik politikaların etkisi altında ezilebilmektedir. Bu bağlamda döviz kuru, para ve maliye politikaları bankaların ödeme gücünü zorlarken, finansal baskılar yaratabilmektedir. Örneğin bankalar korunmayan borçlulardan kaynaklanan kredi riskine maruz kalabilmekte yine yüksek ve değişken faiz oranlarına karşı savunmasız hale gelebilmektedir (Hoelscher ve Quintyn, 2003, 4).

Teorik ve ampirik çalışmalar göstermektedir ki bankacılık krizleri ekonomi üzerine büyük maliyetler yüklemekte, özellikle de sabit döviz kuru rejimine sahip ülkeler açısından daha yıkıcı olmaktadır. Ek olarak bankacılık krizlerinin doğurduğu maliyetler görece düşük gelirli ve finansallaşma düzeyi yüksek ülkelerde daha fazla olma eğilimi göstermektedir. Bankacılık sektörünün tamamında ya da bir kısmında yaşanan bir krizin ekonomik etkileri öncelikli olarak batık bankaların paydaşları üzerinden olmaktadır. Ek olarak azalan özsermaye değerleri, tasarruflarını kaybeden ya da kaybetme riski taşıyan mudiler, bankaların geri ödeme alamayan alacaklıları, bankalara bağımlı olan ve alternatif kaynaklar bulmakta güçlük çeken borçlular krizin maliyetini üstlenmektedir. Bütün olarak ise bankacılık krizleri ekonomideki mevcut gelir ve servet düzeyini azaltmaktadır (Hoggart vd., 2002, 826-852).

Hükümetler ve vergi mükellefleri bankacılık sisteminin çöküşünden kaynaklanan maliyetleri büyük ölçüde üstlenmektedir. Honohan ve Klingebiel'in 40 ülkeli örnekleminden hükümetlerin mali sistemlerini temizleyebilmek için ulusal GSYİH'nin ortalama %12,8'lik kısmını harcadığı ortaya çıkmıştır. Bu oran gelişmekte olan ülkeler açısından daha yüksek olup %14,3 olarak hesaplanmıştır. Tarihsel tecrübelerden yola çıkarak bu oranın bazı ekonomiler açısından görece daha yüksek olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bahsi geçen mali harcamalar, bankacılık çöküşlerinin ekonomiye yüklediği tekil maliyetler olmamakla birlikte hükümetlerin büyük ölçekli kurtarma masraflarının da yüksek enflasyon ve para birimde çöküş yaratması şeklinde etkilerinden söz edilmektedir (Honohan ve Klingebiel, 2000, 3).

Demirgüç-Kunt ve Detragiance (1997) gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bankacılık krizine neden olan unsurları ortaya koymak üzere araştırmalarını yürütmüş ve çalışma bulguları bankacılık krizinin makroekonomik göstergelerdeki zayıflama ki

daha ziyade düşük büyüme performansı, yüksek enflasyon ve reel faiz oranlarıyla ortaya çıktığını ifade etmiştir. Ek olarak ödemeler dengesindeki mevcut kırılganlıkların da benzer şekilde krize eğilimi güçlendirdiğini ortaya koymuştur. Seçili ülkelerin ilgili kriz yıllarında kayıp kredileri, kur değişim oranları, reel faiz oranları ve GSYİH büyümesi göstergeleri Tablo 2. üzerinde sunulmuştur. Ancak bir bankacılık krizinin nedenlerini ortaya koymak üzere 1970-2007 yılları arasındaki periyodu 110 ülkeyi kapsayacak şekilde inceleyen bir çalışma krizin nedenlerinde önemli bir heterojenlik olduğu sonucuna varmıştır. Yüksek kredi büyümesi, negatif GSYİH büyümesi ve yüksek reel faiz oranları bankacılık krizinin ağırlıklı olarak en önemli nedenleri arasında sayılmıştır (Klomp, 2010, 72). İktisadi göstergelerde yaşanan olumsuz dönüşümün kriz olarak nitelendirilmesi için sıralanacak olan dört unsurdan en az birini içermesi gerektiği vurgulanmış olup; ilk olarak bankacılık sistemindeki sorunlu aktiflerin toplam aktif içerisindeki payının %10'u aşması gereği üzerinde durulmuştur. Diğer unsurlar; kurtarma operasyonunun maliyetinin GSYİH'nın en az %2'sine tekabül etmesi, bankacılık sektörüne ilişkin sorunların bankaların büyük oranda kamulaştırılmasına neden olması, hükümet tarafından banka kaçışlarını önlemeye yönelik mevduat garantileri, mevduat dondurma gibi önlemlerin alınması şeklinde ifade edilmiştir (Demirgüç-Kunt ve Detragiance, 1997, 12).

Hutchison ve McDill (1999, 21-22) ise Japonya da dâhil olmak üzere birçok bankacılık krizinin ortak özelliğini; keskin bir varlık fiyatı düşüşü ile derin durgunluk süreci olarak ifade etmiştir. Bankacılık krizi olasılığını artıran unsur ise finansal serbestleşme ve açık mevduat sigortasının çakışması sonucunda ortaya çıkan ahlaki tehlike koşulları olmuştur.

Bankacılık ve para krizleri arasında nedensel iki yönlü ilişkiden söz edilmektedir. Yabancı varlıkların ve yükümlülüklerin, ticari banka bilançolarının önemli bir bileşeni olması para krizleri ve bankacılık krizlerinin birlikte ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Daha açık bir ifade ile bazı durumlarda banka krizleri para krizine yol açarken; bazı durumlarda para krizleri banka krizlerine neden olmaktadır. İkiz kriz olgusu da bankacılık ve para krizlerinin birlikte yaşandığı durumu ifade etmektedir. Özellikle de finansal olarak liberalize olmuş yükselen piyasa ekonomilerinde yoğunlaşmaktadır (Glick ve Hutchison, 2000, 2-3).

Tablo 2. Sistemik Bankacılık Krizi Modelleri

Ülke	Kriz Yılı	Kriz Maliyeti (GSYİH %)	Takipteki Krediler (Toplam Krediler %)	Reel GSYH Büyümesi	Döviz Kuru Değişim Oranı	En Yüksek Reel Faiz Oranı	Reel Varlık Fiyatlarında Düşüş
Finlandiya	1992	11,0	13	-4,60%	-5,50%	14,30%	-34,60%
Endonezya	1998	50,0	65-75	-15,40%	-57,50%	3,30%	-78,50%
Kore	1998	37,0	30-40	-10,60%	-28,80%	21,60%	-45,90%
Malezya	1998	16,4	23-35	-12,70%	-13,90%	5,30%	-79,90%
Meksika	1995	19,3	29,8	-6,20%	-39,80%	24,70%	-53,30%
Filipinler	1998	0,5	20	-0,80%	-13%	6,30%	-67,20%
İsveç	1992	4,0	18	-3,30%	1%	79,20%	-6,80%
Tayland	1998	32,8	33	-5,40%	-13,70%	17,20%	-77,40%

Kaynak: Claessens vd., 2001, s.27

Velasco (1987, 266), para talebi büyümesini aşan yurtiçi kredi yaratımının, rezerv kaybına ve akabinde sabit döviz kuru rejiminin terk edilmesini zorlayan bir spekülatif saldırı sürecine neden olduğunu ifade etmiştir. Bu spekülatif süreç, hükümetin bankacılık sisteminin yükümlülüklerini garanti etme taahhüdünden kaynaklanmaktadır. Hükümetler açısından yükün boyutu ise yaratılan aşırı kredi miktarına bağlı olmaktadır. Calvo (1998, 21) bu doğrultuda benzer açıklamalar getirmekte; hükümetlerin sınırsız mevduat sigortası sunmasa da fiili olarak banka borçlarından özellikle de kısa vadeli borçlardan kısmen sorumlu olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla da sermaye piyasası krizlerine maruz kalan hükümetlerin zorunlu karşılıkların düşürülmesi gibi bankacılık sistemini serbestleştiren uygulamalar konusunda dikkatli davranmaları ve hatta banka mevduatlarının vadelerini uzatma konusunda teşvik vermeleri gerektiği üzerinde durmuştur.

Gonzalez-Hermosillo (1996, 27-28) para krizlerinin bankacılık krizlerini hızlandırdığını, 1994 yılında Meksika krizi özelinde yaşanan bankacılık krizinin para krizini takip ettiğini ortaya koymuştur. Bu gibi durumlarda yaşanan para krizlerinin, bankacılık sisteminin fiili kırılganlık derecesini artıran şoklar şeklinde kendini gösterdiğini ifade etmiştir. Özellikle de bankaların ağır kur riskiyle karşılaştığı bir durumda; para otoriteleri para biriminin değerini savunmak için faiz oranlarını yüksek

seviyelere çıkarmaktadır. Bu durumda ödenmemiş banka kredileri tereddüde düşmekte ve para krizi bir bankacılık krizine dönüşmektedir.

Miller (1996, 395) para birimi üzerine spekülasyon yapmak için mevduat parasının kullanıldığı durumda başka bir ifade ile döviz satın almak için mevduat kullanımının bir bankacılık krizinin ortaya çıkabileceğini ifade etmiştir. Rojas-Suarez ve Weisbrod (1995, 62-63) da benzer şekilde döviz kurunu korumak için yurtiçi reel faiz oranlarının artırılmasının, bankaların karşı karşıya kaldığı temerrüt oranında bir artışa yol açabileceğinden bankacılık sistemini zayıflatabileceği üzerinde durmuştur.

Kaminsky ve Reinhart (1999, 491-498), yetmiş altı para krizi ve yirmi altı bankacılık krizinin ortaya çıkışına ilişkin ampirik bulguları, sorunun kaynağını ve kapsamını incelemiştir. Çalışma bulguları bankacılık ve para krizlerinin genel olarak para birimi çöküşünden önce başlayan bankacılık krizi ile birlikte finansal liberalizasyonla yakından ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Para ve bankacılık krizlerinin her ikisinde de finansal liberalizasyon veya uluslararası sermaye piyasalarına erişimin yüksek olması, bir canlanma ve çöküş döngüsünü harekete geçirmektedir. Finansal liberalizasyonun olası etkileri güçlü bankacılık düzenlemeleri ve denetimiyle bir ölçüde hafifletilebilmektedir.

2.2.2.3. Dış Borç Krizleri

Uluslararası borç krizleri; borç alan bir ülkenin sınır ötesine geri ödeme yükümlülüklerini, geri ödeme koşulları yeniden müzakere edilmeksizin veya harcama düzeylerinde kökten bir değişim yapılmaksızın karşılayamadığı durumda ortaya çıkmaktadır. Ek olarak sınır ötesi borçluluk içerisinde döviz risklerini de barındırmakta; yurtdışı ödeme yükümlülükleri geçerli döviz kurlarıyla karşılanmadığı durumda bir döviz krizi de ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla da uluslararası borç ve para krizleri sıklıkla bir arada gerçekleşmektedir. Uluslararası borç krizleri çağdaş dünya ekonomisinin bir parçası haline gelmiştir (Dymski, 2002, 1). Küreselleşme ile birlikte dünya üzerinde yerel bir bankada açılan tasarruf hesabı sınır ötesi herhangi bir yerde şüpheli alacaklara dayalı olabilmektedir. Dolayısıyla bir banka battığı durumda sadece ilgili bankalarda işlem yürüten tasarruf sahipleri değil, onların yetki alanı dışındaki ve/veya dünyanın herhangi bir yerindeki mudiler de zarar görebilmektedir. Bu sebeple de uluslararası finansal sistemin etkin bir şekilde düzenlenmesi tüm ulusların ekonomik sağlığı için son derece önemli olmaktadır (Eatwell ve Taylor, 2000)

Cole ve Kehoe (2000, 110-111), borç krizlerinin iki şekilde olabileceği yönünde bir model sunmaktadır. Birinci model, uluslararası bankaların (özel sektörün), temerrüde düşme korkusu ile kendini gerçekleştirdiği durumu ifade etmektedir. Bir diğeri ise hükümetin gelecekte temerrüde düşme korkusu, yerli yatırımcıların gerçek yatırım seviyesinin düşmesine yol açmakta ve bu durum gelecekteki üretimi düşürürken, finansal kriz olasılığını artırmaktadır.

Detriagache ve Spilimbergo (2001, 6) borç krizlerini ticari alacaklılara (banka veya tahvil sahipleri) yönelik ödenmemiş toplam ticari borcun, anapara veya faiz borcunun yüzde 5'inden fazla olması ve/veya ticari alacaklılarda borç yeniden yapılandırma anlaşması söz konusu olması şeklinde ifade etmiştir. Moody's ise borç krizleri bağlamında temerrüt kavramına açıklık getirmiş olup sıralanan koşullardan bir veya daha fazlasının gerçekleşme durumunda temerrüdün yaşanacağını ifade etmiştir. Öncelikle faiz ve/veya anaparanın ödenmemiş veya gecikmiş bir kısmının söz konusu olmasıdır. İkinci bir koşul ise sorunlu takas işlemleridir; tahvil sahiplerine belirtilenden daha düşük bir kupon ödemesi ya da ödenmeyen bir faiz ya da anapara olma hali şeklinde ifade edilmiştir (Varma, 2003, 4). Sy (2004, 1), borç krizlerini devlet sıkıntısı olarak tanımladığında ülkelerin tipik olarak iki çeyrek dönemden daha fazla bir süre sermaye piyasasına erişiminde azalma şeklinde ifade etmektedir.

Beker (2014, 7-8) Avrupa Birliği özelinde yürüttüğü çalışma ile borç krizinin nedenlerine ilişkin bir dizi açıklama getirmiştir. Öncelikle ABD ve Avrupa Birliği'nin 2008 yılında tecrübe ettiği ve Avrupa Birliği için borç krizi olarak nitelendirilen küresel kriz sadece bir varlık balonu ve tasarruf fazlalığının sonucu değildir. Krizi ortaya çıkaran nedenlerin ülkelere göre farklılık arz ettiği görülmüştür. Bir kısım ülke ekonomisi açısından kriz öncesinde süregelen bir borç sorunu söz konusu iken diğer bir ülke grubu için ise mali krizin bir sonucu olarak artan borçluluktan bahsedilmiştir. İkinci grup ülkeler için bankacılık sisteminin sürdürülebilirliği ile ilgili şüpheler ve artan güvensizlik ortamı hükümet desteği gerekebileceği yönünde sinyaller vermiştir. Bu doğrultuda borç krizinin nedenleri kredi sıkışıklığı yaşayan, sermaye piyasalarına erişim yetenekleri azalan, bankacılık sisteminde ciddi nakit çıkışı söz konusu olan ülkeler açısından artan hükümet müdahalesi ve kamu borcunda ciddi sıçralamalar olarak sıralanmıştır.

Endonezya ekonomisinin 1990ların ikinci yarısında tecrübe ettiği borç krizi ise yukarıda sıralanan nedenlerin ötesinde ortaya çıkmıştır. Hatta kriz esnasında dahi

ülkenin borçlarını ödediği ve bu sebeple de uluslararası finans çevrelerince son derece güvenilir olarak kabul edildiği not edilmiştir. Bu bağlamda krizin nedeni, özel sektörün uluslararası piyasalarda döviz cinsinden biriktirdiği kısa vadeli borçlarından kaynaklanmaktadır. Döviz cinsinden yükselen borçlar, döviz talebini artırırken beraberinde ulusal paranın değer kaybına neden olmakta, enflasyonist etkiler doğurmaktadır (Briscoe, 2006, 1-20).

Artan dış borçlarla başa çıkmak, özellikle Güneydoğu Asya, Latin Amerika, Türkiye ve Rusya'yı sarsan ödeme krizlerinin ardından gelişmekte olan dünyada hükümet stratejilerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Briscoe farklı evrimsel süreçler geçiren; Arjantin (sıfır açık), Endonezya (enflasyonist finansman), Zambiya (kararsız reform) örneklerinden yola çıkarak borç krizlerinin toplumsal ve siyasi etkilerine başka bir ifade ile borç krizlerinin sonuçlarına yönelik bir dizi ortak unsur sıralamıştır. Öncelikle kitlesel yoksullaşma yarattığı üzerinde durmuştur. Bu bağlamda çok sayıda insanın yoksulluk sınırının altına düştüğü ve bu durumun da beraberinde ayaklanmalar ve etnik gerilimler yarattığı görülmüştür. Eğitim, sağlık ve sosyal refaha harcanan bütçe oranları önemli ölçüde azalmıştır. Bir diğer sonuç demokratik baskılar şeklinde kendini göstermiştir. Özellikle yaşam standartlarındaki hızlı düşüş yüksek sesle demokrasi talebini gündeme getirmiştir. Demokrasi talebiyle ilişkili olarak artan baskılar bir iktidar boşluğu yaratmakta ve kamu otoritesinin yeniden yapılandırmasına neden olmaktadır. Son olarak kriz tecrübe eden ülkenin borç ödemelerini yerine getirmesi veya borç seviyelerini normal bir sınıra çekebilmesi adına yürüteceği reformlar, kaçınılmaz olarak yurt dışı müdahalelere yol açmaktadır (Briscoe, 2006, 1-23). Bu bağlamda ciddi sosyo-ekonomik ve politik etkileri olan bir borç krizine engel olmanın en etkili yolu yüksek borç seviyelerinden özellikle de kısa vadeli yüksek borçlardan kaçınmaktır (Cole ve Kehoe, 2000, 110-111).

2.2.2.4. Sistemik Finansal Kriz

Sistemik kriz, sistemik riskin gerçekleşmesi durumudur. Sistemik risk olgusu ise sistemin tümünü ya da bir kısmını kapsayan finansal hizmetlerin aksaması riski şeklinde ifade edilmiştir (Schich ve Kim, 2010, 4-5). Hoelscher ve Quintyn (2003, 3), sistemik krizleri bir ya da daha fazla bankadaki sorunun reel ekonomi üzerinde önemli olumsuz etkiler yaratacak ölçüde ciddi olduğu durum şeklinde ifade etmiştir. Bu etkiler daha ziyade ödeme sisteminde aksama, kredi akışında azalma veya varlık

değerlerinin yitirilmesi yolu ile hissedilmektedir. Ek olarak sistemik bir kriz mevduat sahipleri de dahil olmak üzere alacaklıların finansal sistemin dışına kaçışı ile karakterize edildiği için tüm bankacılık sisteminin istikrarı üzerinde tehdit oluşturmaktadır.

Marshall (1998, 13) sistemik krizi sistemin varlık değerlemesi, kredi tahsisi ve ödemeler gibi önemli işlevlerini bozan finansal sisteme yönelik şoklar olarak tanımlanmaktadır. Sistemik kriz olgusunun irrasyonel borç birikimi, hükümet tarafından sağlanan mevduat sigortasının yanlış fiyatlandırılması sonucu ortaya çıkan ahlaki tehlike, ekonomik birimler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisi ve ticaret yapma isteksizliği, merkez bankasının yeterli likidite sağlayamaması, finansal sektör dışından kaynaklanan ve öngörülmeyen olumsuz şoklar, banka hücumları ile ortaya çıkabileceği ifade edilmiştir. 1997 yılının ortalarında ortaya çıkan Asya Krizi sistemik finansal krize örnek teşkil etmiştir. Krizin özellikle mali piyasalardan kaynaklanıyor oluşu, yatırımcıların piyasalara yönelik içerisinde bulunduğu güven kaybı ve ekonomik çıktıda yaşanan kayıpların ciddi maliyetler doğurması şeklinde sıralanabilecek unsurlar ilgili krizin sistemik kriz olarak nitelendirilmesine neden olmuştur.

Uluslararası Para Fonu (IMF) sistemik krizlerin, finansal piyasaların etkin bir şekilde işleme yeteneğini bozarak reel ekonomi üzerinde ciddi olumsuz etkiler doğurabileceğini ifade etmiştir. Sistemik bir finansal krizin aynı zamanda bir para birimi krizini de içerebileceğini ifade etmiştir. Bu bağlamda bir sistemik riskin ortaya çıkması beraberinde finansal sistemin ve/veya reel ekonominin işleyişinde ciddi olumsuz sonuçlar doğurma potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla sistemik riskin gerçekleşmesi durumu sadece finansal sisteme ilişkin sonuçlar doğurmakla kalmayıp, negatif dışsallıkların etkisiyle reel ekonomi üzerinde de önemli şoklar yaratmaktadır. Bununla birlikte her şart ve durumda sistemik riskin gerçekleşiyor olması sistemik krizle sonuçlanmayabilir; bu noktada hükümet müdahaleleri kriz oluşumunu önleyebilmektedir (IMF, 1998, 75; Schich ve Kim, 2010, 4-5). Ancak finansal sektör diğer sektörlere görece firmaların birbirine olan bağımlılıkları, yüksek kaldıraç oranları, likit olmayan varlıkların finansmanında kullanılan kısa vadeli borçlanma araçları gibi bir dizi eğilime sahip olması nedeniyle sistemik risklere karşı daha duyarlıdır (Bullard vd., 2009, 414).

Laeven ve Valencia (2013, 228-9) bankacılık krizlerinden sistematik krizlere doğru bir ilişki ortaya koymuştur. Öncelikle bankacılık krizlerini; bankacılık sisteminde ortaya çıkan önemli finansal sıkıntılar, banka kaçışları, banka tasfiyesi ve bu duruma eşlik eden politik müdahaleler şeklinde ifade etmiştir. Bankacılık sisteminde her iki durumun yaşandığı dönem ise krizin sistematik hale geldiğinin önemli bir işaretçisi olmuştur. Dolayısıyla bir bankacılık krizinin, sistematik kriz haline gelebilmesi için hükümet müdahalesinin gereği ve bankacılık sisteminde yaşanan finansal sıkıntıların boyutunun tayin edilememesi gerekmektedir. Bir başka ifade ile yaşanan mali sıkıntılar her şart ve durumda hükümet müdahalesi gerektirecek boyutta olmayabilir ve banka pozisyonları ile dengelenebilir. Bu bağlamda sistematik krize dönüşen bankacılık krizinin belirtilen özellikleri taşıması gereği üzerinde durulmuştur: (1) mevduatların dondurulması ve banka faaliyetlerine ara vermesi (2) bankaların kamulaştırılması (3) bankaların yeniden yapılandırılması (4) likidite desteği (5) teminatların devreye alınması (6) GSYİH'nin en az %5'ine tekabül eden varlık alımları şeklinde sıralanmıştır.

2.3. Ekonomik Krizlere Alternatif Yaklaşımlar

İktisadi düşünce ana akım (Ortodoks) ve ana akım dışı (hetedoroks) iktisat yaklaşımları şeklinde kategorize edilmektedir. Ortodoksi ve heterodoksi terimleri doxa kavramından türetilmiş olup; doxa, evrenin doğal kabul edilen ve alışılmış varsayımlarına atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda Yunanca orthos (doğru) ile doxa kavramlarından oluşan ortodoksi, evrenin varsayımlarını olduğu gibi kabul etmeyi; heteros (farklı) ve doxa'dan türetilmiş heterodoksi kavramı ise meydan okumayı ifade etmektedir (Ryner, 2012, 651). Ana akım iktisat, dünyanın nasıl olması gerektiğine ilişkin parametreleri ortaya koyar ve gerçekte de böyle olduğunu varsayar; dolayısıyla gerçeklik üzerine ampirik baskılar uygulamaktadır (Kanth, 1998, 191).

Ortodoks İktisattan gelen ana akım analizler; kapitalist sistemin yapısından kaynaklanmayan, sistem sorgulanmasının önünü kapatan politika hatalarına ya da görece ihmal edilebilir boyuttaki yapısal eksikliklere vurgu yapmaktadır. Ekonominin cari hesap dengesiyle, mali ve ticari yönleriyle meşgul olmakta, üretken yapıyı dikkate almamaktadır. Bu doğrultuda sistemin bütünüyle ortadan kaldırılması değil yeniden yapılanma stratejilerini önermektedir. Ekonominin finans kesiminde ortaya çıkan krizlerin sadece finansal göstergeler bağlamında açıklamasını sunarken, finansal

liberalizasyonun sürdürülemez mali balonlar yarattığını kabul etmektedir. Krizin yükünü, kapitalist sistemin temel unsurlarında değil mali spekülatörler şeklindeki bazı 'sorumsuz' ajanlarında aramaktadır. Post Keynesyen perspektiften kaynaklanan Radikal Politik Ekonomi analizleri ise kapitalizmin doğası gereği krize yatkın olduğunu, dolayısıyla krizin Avrupa Para Birliğinin neoklasik yapısından kaynaklandığını ileri sürmüş; sosyalist geçişten ziyade neoliberalizmi alt üst etmeye yönelik açıklamalarda bulunmuş, üretim faaliyetlerini bütünüyle göz ardı ederek finansallaşma sürecine odaklanmıştır. Bu doğrultuda Marksist perspektiften yapılan kriz tartışmaları ise hem kapitalist sistem hem de kriz açısından açıklamalar getirmektedir. Mevcut ekonomik düzenlemelerde ciddi kusurlar görmekte ve alternatif yaklaşımların geliştirilmesi yönündeki ihtiyaçları ortaya koymaktadır. Sermayenin toplam döngüsü içerisinde üretim alanına ve karlılık sorununa vurgu yapmakta, yapısal eksiklikleri ortaya koymaktadır (Mavroudeas, 2015, 1-10; Sen, 2009, 1; Shaikh, 2011, 44-46).

Ana akım iktisat tartışmalarında, kapitalizm kendi haline bırakıldığında doğal çatışmalara optimal kurumsal çözümler sunmakta; yeniden üretim sürecini sorunsuz, verimli ve muhtemelen sonsuza kadar sürdürebilmektedir. Dolayısıyla durağan ve de dengeli büyümenin varlığı kabul edilmektedir. Ortodoks iktisat geleneğinde birey rasyonel seçimler yapan metodolojik bireydir. Sınırlı sayıda matematiksel model fikrine dayanan iktisat teorisi, ampirik çalışmalara yoğunlaşmaktadır. Siyaset, sosyoloji ve iktisat tarihi gibi farklı disiplinleri kapsamaktadır. Ancak bu çeşitlilik ilgili alanlardan beslenmek yerine daha ziyade bu alanları iktisat disiplinine dâhil eden 'emperyalist' bir tavır sergilemektedir. Ekonomik hayatın eğilimleri ile çok az ilgilenmekte, ekonomik faaliyetin dinamik, değişen yönlerini tamamiyle ihmal etmekte; sosyal veya kültürel uyumu kabul etmektedir. Bu bağlamda iktisadi sistem dengeye yönelen istikrarlı bir yapı göstermektedir. Ancak krizlerin periyodik olarak tekrarlanması bu açıklamaları yetersiz hale getirmektedir (George, 2007, 417-418; Haley, 1948, 632; Shaikh, 1978, 220-221).

Ekonomik krizlerin kapitalist üretim ilişkilerinde, dışsal unsurlardan kaynaklandığı yönünde fikir birliğine varmış olan ana akım iktisat yaklaşımları, krizleri konjonktürel dalgalanmaları ile açıklamaktadır. Kavram, iktisadi bunalımları açıklama noktasında önemli bir araç sunmuş; sistemin pürüzsüz olmasa da döngüsel olarak kendi kendini düzenleyen bir yapı sergilediğini kabul etmiştir. Dolayısıyla iş döngüleri kriz olarak

değerlendirilmemektedir. Ana akım kriz teorilerine göre düzenli ve şiddet içermeyen dalgalanmalar sistemin içindedir ve iş döngüsünün bir parçası olmaktadır. Şiddetli ve uzun süreli genişleme ve daralma dönemleri ise doğa veya insan doğasından kaynaklanan sistemin dışındaki unsurlara bağlı olmakta ve döngüleri krize dönüştürmektedir (Özyiğit ve Çelik, 2019, 2; Shaikh, 1978, 220-221). Bocutoğlu, ana akım iktisadi geleneğe bağlı iktisat okullarını Klasikler, Neo Klasikler, Ortodoks Keynesçiler, Parasalcılar, Yeni Klasik Reel Konjonktür Teorileri ve Yeni Keynesçi İktisat Teorileri olarak sıralamıştır (Bocutoğlu, 2021, 3).

Ana akım dışı kriz teorileri ise iktisadi süreçlere daha gerçekçi ve eleştirel bir perspektif sunmaktadır. Heterodoksi olarak da ifade edilen ana akım dışı kriz teorileri kavramsal olarak bir durumu birden çok perspektiften analiz etme isteği olarak öne çıkmaktadır. Ek olarak heterodoksi farklı alan ve uzmanlıklardan çeşitlendirilmiş model kullanımını görece doğru ve yararlı bulmakta; teorilerinin kapsamına etik değerler, ırkçılık, cinsiyet, ideolojiler ve mitler gibi sosyal konuları dâhil etmektedir. Ana akım dışı teorisyenler açısından iktisadi bir aktör olan insan, aynı zamanda sosyal bir varlıktır ve belirli alışkanlıklar, kültür öğeleri ve gelenekler tarafından yönlendirilmektedir. Birbirinden ayrı düşünülemeyen gerçek ve değer olguları nedeniyle mutlak rasyonalite mümkün değildir. Bu kapsamda ana akım dışı iktisat yaklaşımları, gerçek ekonomik olayları basit ve yüzeysel değil, ilgili duruma yol açan tarihsel ekonomik sürecin iç işleyişini analitik olarak açıklamaya yönelik olarak çalışmaktadır. İktisadi sistemlerin karmaşık, gelişmekte ve öngörülemez olduğu kabul edilmektedir. Analizler mutlak denge/uzun dönem denge durumları ve bunlara yönelik eğilimler etrafında organize edilmemiş; daha ziyade kapitalizmin gerçekte nasıl çalıştığı ve döngüsel değişimine dair mevcut durum yansıtılmıştır. Ek olarak iktisadi analizler için matematiksel ve istatistiksel yöntemlerin görece üstünlüğü reddedilmiştir (Lee, 2008, 28; Berg, 2017; Mearman, 2007, 3).

Ana akım dışı iktisatçılara göre kapitalizm doğası gereği istikrarsızdır. Bu durumun olası sonucu ise mevcut iktisadi duruma uygun net bir politika yanıtının mümkün olmamasıdır. Bir anlamda radikal belirsizliğin varlığını kabul etmişlerdir. Dolayısıyla ekonomiyi potansiyel olarak istikrarsız görmüşlerdir. İstikrarlı büyüme ve kaynakların tam kullanımından ziyade durgunluk ve depresyon eğilimlerini daha olası saymışlardır. Ek olarak ekonomik aktivitedeki dalgalanmaların, genişlemeler esnasında meydana gelen içsel süreçlerden kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Bu

doğrultuda piyasaların dengeleyici gücü zayıf ve yavaş kabul edilmiştir. İktisadi dalgalanmaların nedenlerine ilişkin sunmuş oldukları önermeler farklılık arz etse de nihai nedenin kapitalist ekonomilerin temel özelliklerinden kaynaklandığı kabul edilmiştir. Talep yönlü dalgalanmalar, arz yönlü ekonomik büyüme süreciyle diyalektik olarak bağlantılı kabul edilmiştir (O'Hara, 1999, 17-51).

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle sağlık krizlerinin ekonomik boyutunun irdelenmesi noktasında önemli açıklamalar sunan ve ekonomide devlet müdahalesinin gereğine vurgu yapan anaakım iktisadın önemli bir temsilcisi Keynesyen İktisat Ekolün temel varsayımları ele alınacaktır. Daha sonra geleneksel iktisadın temel kabullerine büyük oranda karşı çıkan, iktisadi analizlerini doğası gereği karmaşık ve sübjektif birey temelinde oluşturan, bir kısım araştırmacı tarafından heterodoks iktisadın temsilcisi sayılan Avusturyacı Konjonktür Teorisi genel hatları ile sunulacaktır.

2.3.1. Keynesyen İktisadın Temel Varsayımları

1929 Büyük Buhranı sırasında kapitalist sistemin dünya çapında kitlesel çöküşü yaşanmış, "Bırakınız Yapsınlar Geleneğine" ciddi bir darbe vurulmuştur. Bu geleneği benimsemiş iktisatçılar kendi ideolojik yaklaşımları doğrultusunda sistemin güneş lekeleri, mahsul kıtlığı, savaşlar, devrimler, siyasi bunalımlar gibi birtakım olaylarla kesintiye uğradığına inanmıştır. Dolayısıyla da ekonomide gözlemlenen konjonktürel dalgalanmalara açıklama getirememiş; yaşanan şokların sadece fiyat ve ücretleri etkileyeceğini, toplam çıktı üzerinde herhangi bir etki gücü olmayacağını ifade etmiştir (Shaikh, 1978, 220-221; Yıldırım vd. 2013, 331). Buhran uzadıkça, yarattığı toplumsal huzursuzluk ortamı derinleşmiş ve Keynesçi Teorinin önemi artmıştır (Shaikh, 1978, 221). Bu doğrultuda "Keynesci Devrim" ana akım iktisadın ilk konjonktür teorisini ortaya koymuştur. Keynes'in konjonktür teorisinin temelini yatırımcıların gelecek ile ilgili beklentileri şekillendirmektedir (Bocutoğlu, 2012, 6).

Keynesyen ekonominin ilk görevi, ABD ve Batı Avrupa'nın büyük bölümünde hüküm süren kitlesel işsizliği azaltmak üzere girişimde bulunmak olmuştur. Ancak bu hedefe hiçbir zaman tam manasıyla ulaşılamamıştır. İlgili dönemde Keynesyen Teorinin diğer girişimleri II. Dünya Savaşı sırasında ihtiyaç duyulan kamu maliyesi gereksinimlerini sağlamak ve Savaş sonrası refah devletine giden yolu belirlemek şeklinde sıralanmıştır (Griffin, 1999, 37).

Keynesyen modellere ilişkin kilit unsur enflasyon ve reel çıktı arasındaki değiş-tokuş ilişkisi olmuştur. Bu bağlamda modele göre enflasyon oranı ne kadar yüksek ise işsizlik oranı ve/veya eşdeğeri çıktı düzeyi de o denli düşük olmaktadır (Lucas ve Sargent, 1981, 303). Tam istihdamı sürdürebilmek adına kullanılabilecek en etkili aracın maliye politikası ve enflasyona karşı en önemli silahın ise gelire yapılan müdahaleler olduğunu ileri süren Keynesyen İktisat, para politikalarının hareket alanını sınırlı tutmuştur (Congdon, 2007, 2-3).[1] 1960'ların Keynesçi yaklaşımı sabit bir Phillips eğrisi üzerinde sıkışıp kalmıştır (Galbraith, 2008, 2).

Keynesyen iktisadın, Klasik ekolden ayrıştığı ve kamu politikalarının önemini ortaya koyan bir diğer varsayımı tasarrufları faizin değil, gelirin bir fonksiyonu olarak görmesinden ileri gelmektedir. Bu varsayım Say Yasasının da geçerliliğine önemli bir darbe vurmuştur. Şöyle ki, gelir dağılımında adaletin olmadığı bir iktisadi konjonktürde, gelir düzeyinde ortaya çıkacak olası artışlar tasarrufları artırırken; beraberinde âtıl üretim kapasitesi yaratmakta ve ödünç verilebilir fon talebini azaltmaktadır. Yaşanan bu gelişme iktisadi daralma ve işsizlik doğurmaktadır. Kamunun talep doğuracak politik müdahalelerine ihtiyaç yaratmaktadır (Üzar, 2017, 284).

Yatırım planlarının, kar beklentileri ve kapitalistlerin hayvani güdüleri tarafından belirlendiği kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak beklentiler değişkenlik göstermekte, dolayısıyla da yeniden üretim süreci düzensizlik arz etmektedir (Shaikh, 1978, 221). Başka bir ifade ile matematiksel rasyonel beklentilerden ziyade kendiliğinden iyimserlik olgusu önemli olmaktadır (Blinder, 1987, 130). Sermaye birikiminin beklenen gelirindeki düşüş tahmini, firmaların yatırımlarını kısma eğilimi yaratmaktadır. Faaliyet seviyeleri düşen firmalar nakit akışının bir kısmını ticari bankalardan ödünç aldıkları fonların geri ödemesine tahsis etmektedir. Kısa vadeli faiz oranlarındaki düşüş ise bankaların ellerindeki fonları ödünç vermek yerine rezerv pozisyonlarını iyileştirme yönünde kullanılmaktadır. Dolayısıyla geleceğe yönelik karamsar beklentiler bütün olarak sistemi yavaşlatmaktadır. Esasında kaldıraç sisteminin tersi bir durum ortaya çıkmakta; yatırımlardaki düşüş ekonomik çıktıda daralmaya neden olmaktadır (Leijonhufvud, 2009, 742-743). Ek olarak Keynesyen

[1] Keynesyen Teorinin likidite tuzağı olarak nitelendirdiği ve faiz oranlarının belirli bir seviyenin altına düşmesinin mümkün olmadığı durumda, para politikalarının talebi canlandırmak için etkili bir yöntem olmadığı kabul edilmektedir.

Teori fiyatların yapışkan olduğu gerekçesiyle, tüketim planları (tasarruf) ile üretim planlarının (yatırım) uyumsuzluk göstereceğini ifade etmektedir (Eatwell ve Milgate, 2011, 14). "Her arz kendi talebini doğurur" şeklindeki görüş yerine planlanan yatırım harcamalarının, çıktı ve istihdam düzeyi üzerinde önemli etkisi olduğu görüşü ortaya atılmıştır (Shaikh, 1978, 221). Keynesyen ekonomide bozulan makroekonomik denge, çıktı düzeyindeki değişimle sağlanmaktadır (Eatwell ve Milgate, 2011, 14). Geçici güçlerin neden olduğu sapmalar işsizlik ve/veya enflasyonu engelleyemese de eksik istihdamda dengeye ulaşmaktadır (Eatwell ve Milgate, 2011, 3; Shaikh, 1978, 221).

Keynesyen Devrim olarak ifade edilen bu teorik yaklaşımlar ortodoks iktisada başkaldırı gibi görünse de büyük oranda onun görüşlerini benimsemiştir. Klasik iktisadın klişeleri "piyasa güçleri verili üretim faktörlerini alternatif kullanım alanları arasında tahsis eder", "yatırım düzeyi tüketimden fedakârlık edilen kısımdır" ve "faiz oranı toplumun gelecekteki iskontosunu ölçmektedir" değişmeden kalmıştır. Keynes daha ziyade açıklamaları basitleştirerek anlamı görece yumuşatmıştır. Keynesyen Teoriyi burjuva iktisadından ayrıştıran varsayımları; toplumu üretici ve tüketici grupları şeklinde kategorize etmesi, bireyin psikolojik eğilimleri, arz ve talebin iktisadi analiz içerisindeki rolü ve eksik istihdam dengesi şeklinde sıralanmaktadır. Bahsi geçen yaklaşımlar Keynesyen Teoriyi burjuva iktisadının başka bir versiyonu olarak düşündürmüştür (Robinson, 1974, 8; Shaikh, 1978, 221). Joan Robinson bunu "Piç Keynesçilik" olarak nitelendirmiştir. Keynesyen ekonomi olarak anılan teorik açıklamalar, klasik modelin bir takım varsayımlarını esneterek bir anlamda klasik ikilik yaratarak ciddi bir ilerleme kaydetmiştir (Foley, 2014, 12).

Keynes'in ana akım iktisadın dışında yer alan görüşleri *Neo Klasik Sentez* denen bir uzlaşıyla ana akım iktisadın içerisine entegre olabilmiştir (Bocutoğlu, 2016, 269). Bu noktada bir tarafta kaynakların kıtlığından kaynaklanan tahsis ve üretim problemlerine yönelik fiyat mekanizmasının etkinliğine güvenen Neoklasik görüş; diğer tarafta ise görünmez elin eksikliklerini vurgulayan Keynesyen İktisat yer almaktadır. Keynes, sınırlı hükümet müdahalesi ile kapitalizmin kendini kurtarabileceği noktasına son derece iyimser yaklaşmıştır (Snowdon ve Vane, 2005, 22). Büyük Buhran yıllarını takip eden otuz yıl içerisinde ciddi gelişmeler kaydetmiş olan, Neoklasik Sentez; Klasik İktisadın ve Keynesyen İktisadın varsayımlarını tek bir potada eritmiştir (Romer, 1993, 6).

Neoklasik Sentez'de fiyatların arz ve talep arasındaki dengesizliklere uyumu son derece yavaş olurken, bu durum ücret ayarlamalarının da benzer şekilde emek arz ve talebini dengeye getirecek noktaya kadar geçen sürede işsizliğin ortaya çıkacağını göstermiştir. Aynı zamanda nominal bir değişken olan para arzının, çıktı ve istihdam gibi reel değişkenler üzerinde ciddi etkilere sahip olması Klasik Dikotominin de başarısız olduğunu ispat etmiştir. Bahsi geçen bu varsayımlara ek olarak mal ve emek piyasalarında rekabetin varlığı, dışsallıkların olmaması ve tam bilgi varsayımlarıyla Walrasyan (Neoklasik) iktisadın kabulleri üzerine yerleşmiştir (Romer, 1993, 6). Neoklasik Sentez açısından, krizler ekonomik şokların ve politika hatalarının özel bir sonucu olarak görülmektedir. Bu doğrultuda sistemin dengeye doğru yöneldiğini zaman zaman küçük müdahalelere ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır (Josan ve Voicu, 2013, 75).

Keynesyen kriz teorisinde "Bırakınız Yapsınlar Geleneğinde" resmedilen toplumu hayata geçirecek mekanizmanın *devlet* olduğu ifade edilmiştir. Devletin işini iyi yaparak son derece düşük bir enflasyonla tam istihdamı sürdürebileceği bir toplam talep düzeyine ulaşabileceğini kabul etmektedir. Ayrıca ekonomik dalgalanmaların, devlet müdahalesi ile ortadan kaldırılabilecek olgular olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda da kapitalist birikim sürecinde ortaya çıkan krizleri, hatalı devlet politikalarının bir sonucu olarak görmektedir (Shaikh, 1978, 221).

Keynes'in özellikle Genel Teori'de ortaya koyduğu iş çevrimlerinin (konjonktür dalgalanmaları) temelinde tüketim eğiliminde, likidite tercih durumunda, sermayenin marjinal verimliliğinde[2] yaşanan dalgalanmalar ve faiz oranlarındaki değişimler yer almaktadır. Ancak iş çevrimlerinin temel karakterini ve döngüsel değişimini ortaya koyan daha ziyade sermayenin marjinal etkinliğindeki dalgalanmalardır (Keynes, 2013, 313-314). Sermayenin marjinal etkinliği, sermaye mallarının yalnızca bol veya kıt olmasına değil; geleceğe ilişkin getiri beklentilerine de bağlı olmaktadır. Ancak beklentiler hayvani güdülere dayalı olduğu için son derece değişken ve spekülasyona açıktır. Dolayısıyla da güdülerin yönlendirdiği beklentiler sermayenin olası karlılığını büyük ölçüde istikrarsızlaştırmaktadır. Faiz oranlarındaki artış ise krizin etkilerini artırıcı bazen de krizi başlatıcı bir rol oynarken; krizlerin daha tipik ve çoğunlukla

[2] Sermayenin marjinal verimliliği; sermaye varlığının ömrü boyunca sağlayacağı yıllık gelirler dizisinin bugünkü değerini, arz fiyatına eşitleyen iskonto oranına denilmektedir (Keynes, 1953, 135).

baskın bir açıklaması sermayenin marjinal verimliliğindeki ani bir çöküşten kaynaklanmaktadır. (Keynes, 1953, 135-315).

Sermayenin marjinal verimliliğinde yaşanan bir çöküş beraberinde geleceğe ilişkin endişe ve belirsizlik ortamı getirmektedir. Bu durumun doğal sonucu likidite tercihinde keskin bir artış ve yüksek faiz oranları olmaktadır. Yüksek faiz oranlarına bağlı olarak, yatırımlar ciddi ölçüde azalırken, ekonomide efektif talep yetersizliği ortaya çıkmaktadır (Keynes, 2013, 318). Keynesyen iktisat açısından toplam talebi sürdürebilmek, ekonomik denge için hayati bir fonksiyonu yerine getirmektedir. Toplam talebe atfedilen bu yüksek değer; tasarruf paradoksunun kavranması, durgunluk dönemlerinde vergi indirimleri ve/veya hükümet harcamaları gibi mali teşviklerin kamu borçlanmasını artırsa da gerekli olduğu yönündeki yaygın kabulleri beraberinde getirmektedir. Kemer sıkma politikalarının aksine büyük durgunluk dönemlerinde mali teşviklerin başarılı sonuçlar yarattığı kabul edilmektedir. Ek olarak Keynes'in refah dönemlerine kıyasla durgunluk dönemlerinde çarpan mekanizması daha iyi çalışmaktadır (Seidman, 2012, 77).

Keynes, Genel Teorinin ardından faydalı kamu harcamaları kategorisinde sağlık, eğitim, eğlence, seyahat ve barınma ile devlet harcamalarını da dâhil etmiştir. Bahsi geçen harcama kalemlerine devlet harcamalarının artırılması gereğini savunmuş; özellikle sağlık ve eğitime yapılan harcamaların aynı zamanda insan sermayesini artırıcı bir etkisinin olduğunu da ifade etmiştir. Keynes, işçi sınıfının temel ihtiyaçlarının maliyetini düşürmekle ilgilenmiş; daha düşük maliyetlerin reel ücretleri artıracağını savunmuştur. Keynes'in faydalı harcamalar olarak nitelendirdiği bu harcamalar, ABD'de yoksulluk oranlarındaki düşüşle yakından ilişkidir. Ancak bu müdahaleler düşük gelirli hanelerin yaşam standartlarını doğrudan yükseltmek yerine talebi artırma ve iş yaratma yolu ile etkisini göstermektedir (Pressman, 1991). Bu durum Keynes'in iktisat yaklaşımını sağlık krizleri bağlamında önemli hale getirmiştir. İspanyol Gribi nispetinde Covid 19 pandemisinde iktisadi hayatın devamlılığını sağlamak üzere hükümetler Keynesyen politikaları benimsemiştir. Talebi sürdürebilir kılmak üzere büyük çaplı teşvik paketleri sunulmuş, vergi indirimleri, kira yardımları vb. uygulamalara gitmiştir.

Keynes'in Büyük Buhran yıllarına ilişkin kriz tartışmaları; altın karşısında aşırı değerli İngiliz parasının, sabit döviz kuru politikaları çerçevesinde yüksek faiz oranlarıyla dengeleme çabalarıyla ilişkilendirilmiştir. Bu noktada sermayenin marjinal

verimliliğinin düşmesi ve yüksek seyreden faiz oranları krizin Keynesyen açıklamasını sunmaktadır. Keynes ek olarak finansın iktisadi dalgalanmaları artırıcı fonksiyonu olduğunu ortaya koymaktadır (Leijonhufvud, 2009, 742). Özetle ekonomideki istikrarsızlıkları, kapitalist sistemin içsel dinamikleri ile açıklamaya çalışmıştır. Ancak Keynes'in analizlerinde kullandığı sermayenin marjinal verimliliği, likidite tercihi, tüketim eğilimi gibi psikolojik argümanlarının sübjektif unsurlar içermesi ve belirsizlik taşıması nedeniyle çevrimler konusunda gelişme kaydedemediği belirtilmektedir (Baş-Dinar, 2015, 144).

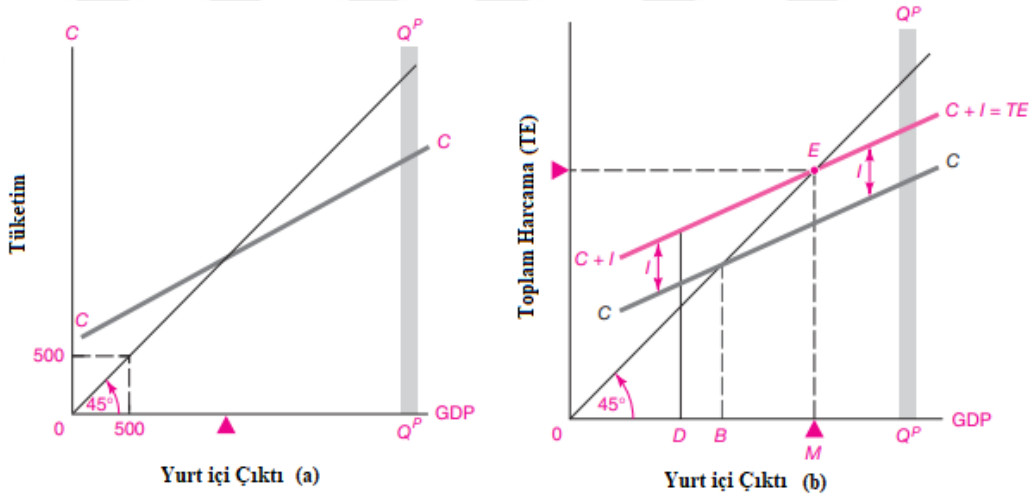
İş çevrimlerinin temel makro iktisadi teorisi, toplam talepteki kaymaların çıktı, fiyatlar ve istihdamda sık ve ön görülmeyen dalgalanmaları ürettiğini savunmaktadır. Bu doğrultuda Keynes'in çarpan modeli[3] iş çevrimlerini anlamanın en basit yaklaşımlardan biri olarak kabul edilmektedir. Askeri harcamalardaki artışın beraberinde getirdiği GSYİH artışını, 1960 ve 1980li yıllarda uygulanan vergi indirimlerinin genişleme yarattığını, 1900'lerin sonunda Amerikan ekonomisi açısından yatırım patlamasının uzun vadeli yatırımları yükselttiğini nedenleri ile birlikte ortaya koymaya çalışan araştırmacılar büyük oranda çarpan modeline başvurmuştur (Samuelson ve Nordhaus, 2009, 437).

Keynes'in toplam talebe ilişkin açıklamaları 45 derecelik çizgi diyagramı (Keynesyen çapraz diyagram) ile açıklamasını bulmuştur. 45 derece çizgisi üzerindeki herhangi bir noktada tüketim, harcanabilir gelire eşittir. Bu nokta bir nevi başabaş noktasıdır, hane halkları açısından tasarruf ve borçlanma söz konusu değildir. Keynes'in çizgi diyagramından yola çıkarak Şekil 4 (a)'da her bir gelir düzeyine karşılık gelen tüketim miktarı, Şekil 4 (b) panelinde ise harcama ve çıktı arasındaki ilişki resmedilmektedir. Her iki grafikte yatay eksen çıktı düzeyine tekabül etmektedir. Dikey eksen ise (a) panelinde tüketim, (b) panelinde toplam harcamayı ifade etmektedir. Kişisel gelirin milli gelire, milli gelirin ise GSYİH'ya eşit olması için Şekil 4'te vergiler, transferler ve diğer kalemler analiz dışında bırakılmıştır. Şekil 4'ün (b) panelinde analizi kolaylaştırmak adına, yatırım dışsal bir değişken olarak ele alınmış ve faiz oranlarına duyarlı olmadığı varsayılmıştır. Bu kapsamda Şekil 4 (b)'de toplam harcama eğrisi ekonominin toplam yatırım ve tüketim düzeyine tekabül eden (TE) eğrisi ile temsil

[3] "Çarpan" kavramsal olarak dışsal harcamalardaki artış ve/veya azalışın, GSYH üzerinde kendi değişiminden daha fazla bir değişim etkisi yarattığını ifade etmektedir. Çarpan mekanizmasının işleyişinde ücret ve fiyatların sabit olduğu, ekonomide atıl kaynakların var olduğu varsayımı yer almaktadır (Samuelson ve Nordhaus, 2009, 437).

edilmiştir. TE eğrisinin, 45 derece çizgisini kestiği noktada tüketim ve yatırım harcamaları toplam çıktı düzeyine eşittir ve ekonomi E noktasında dengededir. İş çevrimlerinin analizinde makroekonomik denge aranmakta olup, E noktasının dışındaki herhangi bir seviyede işletmelerin üretim düzeyleri ya talebi karşılayamamakta ya da mevcut talebin üzerinde kalmaktadır (Samuelson ve Nordhaus, 2009, 438). Ekonomi dengeye yönelme eğilimi göstermektedir. Bu bağlamda denge çıktı düzeyinin sol tarafında toplam harcama, mevcut çıktı düzeyinden daha yüksektir ve piyasadaki üreticiler talebi karşılamak adına üretimi artırarak cevap vermektedir. Keynesyen çapran diyagramı aynı zamanda toplam talebi artırıcı hükümet politikalarına ilişkin de açıklama sunmaktadır. Ekonominin toplam talebinde herhangi bir nedenle yaşanan düşüş çıktı miktarının da başlangıç düzeyinin altına düşmesine neden olmakta ve durgunluk yaratmaktadır. Bu noktada toplam harcamaları artırıcı vergi indirimleri, nakit transferleri ya da mali teşvikler resesyonla mücahalede önemli birer araç olmakta ve ekonomiyi yeniden canlandırmakta; başlangıç çıktı düzeyine doğru bir yönelim yaratmaktadır (Seidman, 2012, 80).

Şekil 4. Keynesyen Çapraz Diyagram

Kaynak: Samuelson ve Nordhaus, 2009, s. 437-438

II. Dünya Savaşının ardından 1970li yıllara kadar süren ve Altın Çağ olarak nitelendirilen dönemde, sanayileşmiş ülkeler açısından hızlı ekonomik büyüme, ılımlı seviyelerde enflasyon ve düşük işsizlik düzeyleri tecrübe edilmiş; ilgili dönem Keynesyen politikaların başarısı olarak kabul edilmiştir (Congdon, 2007, 2-3). Yine bu dönem için seri üretim sistemlerinin yaygınlaşması işçi başına üretkenliğin artmasına ve bu doğrultuda yüksek sermaye birikimine neden olmuştur. Üretkenlik ve reel ücret artışları arasındaki denge de bu dönem için yalnızca kâr oranının

korunmasına destek olmamış, aynı zamanda tüketimin üretime paralel olarak genişlemesine katkı sağlamıştır (Glyn vd., 1988, 5). Bu süreçte edinilen iktisadi başarılar büyük oranda Keynesyen Teorinin uygulamaları ile ilişkilendirilmiş olsa da bu başarı profilini tek başına Keynesyen politikaların sonucu olarak değerlendirmek hatalı olacaktır. Özellikle bu dönemde devletin aracılık rolüyle toplumsal çatışmalar bir ölçüde azalmış ve uluslararası kurumlar istikrarı tahsis etme noktasında önemli sonuçlar elde etmiştir (Bresser-Pereira, 2020, 3). Bretton Woods para sisteminin bir unsuru olarak IMF ve Dünya Bankası gibi yeni uluslararası kurumların küresel ekonominin önemli bir parçası haline gelmesi, Batı Avrupa'nın yeniden inşası için devreye giren Marshall Planı ve 1960'larda Birinci Birleşmiş Milletler Kalkınma On Yılı Stratejisi gibi yeni uluslararası işbirliği mekanizmalarıyla da ilişkilendirilmiştir (UN, 2017).

Ekonominin altın yıllarında Keynesyen refah devletini sürdürebilmek için vergi oranları ve katkı payları artırılmıştır. İlerleyen süreçte ulusların, kamu sektörünün ve şirketlerin borçluluk düzeyi artmış ve bu durum makro iktisadi sorunlar ortaya çıkarmıştır (Glyn vd., 1988, 5-62). Savaş sonrası neredeyse sıfıra ulaşan enflasyon oranı, 1960'larda yükselmeye başlamış; enflasyondaki her döngüsel zirve bir öncekinden daha yükseğe ulaşmıştır. Enflasyonu kontrol altında tutmak için ihtiyaç duyulan durgunluğu yaratacak politikalar işsizlikte önemli artışlara yol açmıştır (Congdon, 2007, 2-4). Devam eden süreç kitlesel işsizlik, hiperenflasyon, ödemeler dengesi açıkları, düşük kâr oranları ve yavaş ekonomik büyüme döneminin genel iktisadi görüntüsünü yansıtmıştır. Keynesçi reçetenin, yüksek enflasyonla tam istihdam sağlanabileceği yönündeki geçerliliği 1970'lerin sonlarında yaşanan durgunluk içerisindeki enflasyonla büyük oranda geçerliliğini yitirmiştir. Bretton Woods sisteminin terk edilmesi de, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Keynesçiliğin çöküşüne ilişkin önemli sinyaller vermiştir. Değişen politika ortamı, Keynesyen ortodoksinin sorgulanmasına ve ekonominin işleyişi hakkında alternatif yaklaşımlara ihtiyaç yaratmıştır (Bonefeld, 1995, 35; Congdon, 2007, 2-4). Ancak dünya ekonomisi ne zaman ekonomik bir sarsıntı geçirse, ekonomik toparlanmanın yolu Keynesyen fikirlerin hayata döndürülmesi olmuştur. 1929-1933 Büyük Bunalım'dan toparlanmanın yolu da yine devletin ekonomiye müdahalesi şeklinde olmuştur. Dünya ekonomisinde önemli ölçüde gerileme yaratan Covid-19 pandemisi beraberinde devletin ekonomideki rolüne ilişkin tartışmaları gündeme getirmiştir. Covid-19

pandemisi sadece can kaybına neden olmakla kalmamış, uzun vadede hüküm sürecek ekonomik etkilere de yol açmıştır. Pandeminin yarattığı ekonomik şoklara direnç göstermek üzere uygulanan mali teşvikler Keynesyen devlet müdahalesinin gerekliliğini ön plana çıkarmış; hükümetler parasal ve mali teşvik önlemlerine başvurmuştur (Namani, 2021, 347).

2.3.2. Avusturya İktisat Okulunun Temelleri ve Avusturyacı Konjonktür Teorisi

Avusturya İktisat Okulu'nun köklerini bilgi felsefesi, metafizik, siyaset konularında skolastik düşünceye önemli katkılar sunan İtalyan rahip St. Thomas Aquinas'ın, İspanya Salamanca Üniversitesi'nde görev almış olan takipçilerinin on beşinci yüzyıla uzanan yazılarında bulmak mümkündür. Düşünürler bireysel insan eylemlerinin sosyal düzeni ne şekilde sağladığını açıklamaya çalışmıştır. Arz ve talep yasalarını, enflasyonun nedenlerini, döviz kurlarının işleyişini, öznel değer olgusunu açıklığa kavuşturmak için eserler vermiştir. Joseph Schumpeter bu düşünürleri, ekonomik yasaları ortaya koymaya yönelik çabaları nedeniyle ilk gerçek iktisatçılar olarak nitelendirmiştir. Mülkiyet hakları, sözleşme ve ticaret özgürlüğünün savunuculuğunu üstlenmiştir. Vergi, fiyat kontrolü ve girişimciliği engelleyen her türlü düzenlemeye karşı çıkmışlardır. Skolastik gelenekte eğitim görmüş olan Richard Cantillon, 1730 yılında ekonomi bilimi üzerine ilk genel inceleme olan "Essay on the Nature of Commerce" yi yazmıştır. Ekonomi disiplinini bağımsız bir inceleme alanı olarak görmüş, fiyatların oluşum sürecini değerlendirmiştir. Cantillon'un yanı sıra birkaç yıl Fransa Maliye Bakanlığı görevini sürdüren Fransız aristokrat Anne Robert Jacques Turgot da Avusturya Okulunun atası olarak bilinmektedir. Ekonomi konusundaki çalışmaları sınırlı olsa da paranın kökeni, öznel tercihler, azalan getiriler ve elmas-su paradoksuna yönelik derin açıklamalar getirmiştir. Tefecilik uygulamalarına yönelik eleştirel bir tutum takınmıştır. Turgot, hükümete bağlı endüstrilere tanınan özel ayrıcalıkların kaldırılmasını ve ekonomi politikalarda klasik liberal bir yaklaşımın benimsenmesini ifade etmiştir. Ek olarak yaklaşık iki yüz yıl sonra Friedrich August von Hayek tarafından fark edilecek olan zaman ve mekâna bağlı koşulların iktisadi faaliyetler üzerindeki rolü de Turgot tarafından ortaya koyulmuştur (Callahan, 2004, 307-309).

Avusturya Okulunun teorik çerçevesine ilişkin yorumlar çeşitlidir. Ana akım neoklasik ekonominin bir dalı, ana akım iktisada radikal bir alternatif ya da kapsamlı

bir sosyal teori şeklinde farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Ancak günümüz iktisat teorilerinin ana akımına ait olmayan, kendine özgü piyasa dinamiklerine sahip ve ekonomi bilimini bir eylem teorisi olarak algılayan iktisat ekolü şeklinde ifade etmek mümkündür (Boettke, 1994, 1; Lakicevic, 2010, 119).

Avusturya Okulunun temelleri 1700'lerde atılmış olsa da resmi olarak bu okul Carl Menger'in on dokuzuncu yüzyıl dünyasında mevcut konjonktürü açıklamakta yetersiz ve hatalı varsayımları bulunan klasik iktisadi düşünceyi düzeltme girişiminin bir sonucu olarak kurulmuştur. 1871 yılında Menger'in "Ekonominin İlkeleri" adlı eserinin yayınlanmasıyla birlikte bir iktisat ekolü olarak literatüre kazandırılmıştır (Herbener, 1991: 34).

Avusturya Okulu öncelikle ekonomi biliminin ana kavramı olarak piyasa dengesi fikrini reddetmiş ve karar teorisinden görece geniş ve kapsamlı bir kavram olarak eylem teorisini benimsemiştir. Bu bağlamda Carl Menger, insan eylemi kavramını karmaşık bir ekonomik faaliyet olarak, tüm sosyal bilimlerin ana araştırma konusu olarak tanıtmıştır. Dolayısıyla Neoklasik İktisadın ifade ettiğinin ötesinde iktisadi kararlar karmaşık bir sürecin parçasını teşkil etmektedir. İnsan eylemlerinin sürekli olarak yeni fikirler, amaçlar ve araçlar aramakla ilgili eylemleri, Neoklasik iktisattan ayrı olarak Avusturya Okulunun üretim ve dağıtım alanlarında yaratıcılık ve teknik beceriler geliştirme, doğadan yararlanmanın yeni yollarını arama yönündeki faaliyetlerin nedeni olmuştur. Bireyin öngörülemeyen faaliyetleri ve öznel yargılarıyla bağlantılı olan bu dinamik piyasa süreci matematik ve istatistiğin kullanımının yetersiz olması sonucunu yaratmıştır (Lakicevic, 2010: 119-120).

Avusturya Okulunun makroekonomik faaliyetlere ilişkin yaklaşımı, diğer düşünce okullarından ayrışmasına neden olmuştur. Bu kapsamda Avusturya Okulu, sermayenin heterojen doğasına vurgu yapmakta, konjonktür teorisini de heterojen sermaye temeli üzerine inşa etmektedir. Konjonktür teorisini; altın standardı döneminde uygulanan kısmi rezerv bankacılığının, parasal müdahalelerle iktisadi genişleme ve daralma yaratabileceğini, bu durumun ise ortaya çıkardığı parasal bozulmaların en nihayetinde iş süreçlerinde dalgalanma şeklinde kendini göstereceği bir döngü olarak tanımlanmıştır. Fiyatlarda ve özellikle de faiz oranlarındaki yapay dalgalanmalar yatırımları etkilemekte; parasal genişlemenin bir sonucu olarak düşen faiz oranları yatırımların cazibesini artırmaktadır. Bu durum ekonominin mevcut görüntüsü hakkında yanlış sinyaller sunmaktadır. Dolayısıyla düşük faiz oranına bağlı olarak

verilen yatırım kararları, kaynakların yanlış tahsisine neden olmakta ve kötü yatırımların ortadan kaldırılması şeklindeki düzenlemeleri zorunlu kılmaktadır. İlerleyen süreçte kârsız olduğu ortaya çıkacak sektörlere yönelik yapılan aşırı yatırımlar, kötü yatırımlar olarak nitelendirilmektedir. Bu noktada yatırımın heterojenliğini kabul etmek son derece önem arz etmekte, sermayenin verimli alanlara tahsis edilmesi gerekmektedir (Holcombe, 2014, 91-93).

Avusturya Okulu, iktisadi yaklaşımlarını Wertfreiheit (değer tarafsızlığı) ilkesinden hareketle ortaya koymuş, ekonomiyi apolitik olarak nitelendirmiştir. Bu varsayımdan hareketle de nihai amaçlara ulaşmaya çalışırken tercihlere değil, kullanılan araçlara odaklanmış; değer yargılarından soyutlanmıştır. Bilim çevrelerince Avusturya Okulunun, liberal doktrinle büyük oranda benzerlik gösterdiği kabul edilmiştir. Özellikle, Avusturya Okulunun ikinci kuşak temsilcilerinden olan Ludwig von Mises'in 1920'lerle başlattığı ve Friedrich August von Hayek'in yönettiği, sosyalist rasyonel ekonomik planlamaya yönelik eleştirel tutumu bu düşünceyi doğrular nitelikte olmuştur. Liberalizm bireylere herhangi bir sözleşmenin tarafı olma, mübadale etme, özel mülkiyet edinme ve kendi emeğini tasarruf etme noktalarında hareket özgürlüğü tanırken; devletin tam bağımsızlığı halinde toplumun ana kurumlarının fonksiyonlarını yerine getirebileceğine inanmaktadır. Devletin varlığına karşı düşmanca yaklaşmakta ve asgari düzeyde müdahaleyi kabul edilebilir bulmakta, en nihayetinde kendi kendini düzenleyen sivil toplum anlayışına dayanmaktadır. Avusturya Okulu da liberal düşüncenin bu temel varsayımlarını büyük oranda benimsemektedir (Raico, 2012, 1-19).

İktisat biliminin yirminci ve yirmi birinci yüzyıldaki temel ilgisi, arz ve talep çerçevesinde piyasa sisteminin denge analizi üzerine yoğunlaşmıştır. Piyasa ekonomisi, bireylerin sahibi oldukları bilgiyi kullanarak ekonomik faaliyetlerini planlamasına imkân sunmakta, kendiliğinden düzen sağlamaktadır. Piyasa süreci içerisinde, insanlar her zaman belirsiz olan gelecekteki koşullar hakkında bilgi edinmekte ve/veya sahibi oldukları mevcut bilgiyi güncellemektedir. Avusturya Okulunun önde gelen düşünürlerinden biri olan Hayek, her bir bireyin belirli bir zaman ve mekânda başka kimsenin sahibi olmadığı ve olamayacağı bilgiye sahip olduğunu belirterek, piyasa ekonomisinin bu merkezi olmayan ve çoğunlukla örtük olan bilgileri koordine ettiğini ifade etmiştir. Piyasa bilgiyi üretirken aynı zamanda da bu bilgiyi katılımcılarının kullanımına sunmaktadır. Piyasa işleyişi içerisinde, arz edilen miktar

ile talep edilen miktarı eşitleyecek görünmez bir gücün varlığına inanılmıştır. Avusturya Okulu'nun bu noktada ayırt edici özelliği, ekonomiyi dengeye götürecek bu gücün olduğunu kabul etmesi; ancak aynı zamanda ekonominin hiçbir zaman tam anlamıyla dengeye varamayacağı varsayımı üzerine olmuştur. Okul, bu noktada tezini destekleyecek argümanlar ortaya koymuş; öncelikle pazar ortamının ve birey tercihlerinin sürekli değişim içerisinde olması, teknolojik gelişmeyle birlikte ortaya çıkan yeni ürün ve üretim süreçleriyle ilişkilendirmiştir. Piyasa dengesini sağlayan bilginin, ekonomideki bütün katılımcılar arasında tam ve eksiksiz dağılamayacağını, başka bir ifade ile merkezi olmayan bilginin doğası gereği bir araya gelmeyeceğini ve aynı zamanda eksik, belirsiz ve çelişkili olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla sürekli değişen ve gelişen bir ekonomi için denge de sürekli hareket eden bir hedef haline gelmektedir. Ek olarak Avusturya Okuluna mensup düşünürlerden biri olan Israel Kirzner denge kavramını karlılık bağlamında değerlendirmiş, keşfedilmemiş kar fırsatının söz konusu olmadığı bir senaryoyu ekonominin dengesi olarak nitelendirmiştir. Ancak girişimcilerin üstlenici rolüyle karlılık sağlayıcı faaliyet alanlarının keşfedilmesi, gerçek dünyada dengenin mümkün olmadığının önemli bir göstergesi olmuştur. Avusturya Okulu, firmaların piyasa organizasyonunda oynadığı rolü, onların girişimci doğasına vurgu yaparak ortaya koymaktadır. Firmalar, kaynakların verimli alanlara tahsis edilmesinin yanı sıra uzun vadede ekonomik refaha da katkı sağlamaktadır. Bu durum daha ziyade girişimcilerin kar odaklı olmasından ve karlılığı artırmak üzere de üretim maliyetlerini düşürmek ve piyasa yeni ürünler sunmak üzere alternatif üretim yöntem arayışından kaynaklanmaktadır (Holcombe, 2014, 1-44).

De Soto Avusturya Okulu temsilcilerini; iktisat bilimine yönelik sunmuş oldukları katkılardan yola çıkarak, yapmış oldukları entelektüel tartışmalar ışığında dört ayrı grupta sınıflandırılmıştır (Lakicevic, 2010: 119-120);

- Tarihçi okula karşı >>Carl Menger,
- Marshall, Marx ve John Bates Clark'a karşı >> Eugen von Böhm Bawerk,
- Otto Neurath ve diğer sosyalist planlamacılara karşı >> Ludwig von Mises,
- Lord Keynes ve Şikago Okuluna karşı ise >> Friedrich August von Hayek yer almaktadır.

Yukarıda ifade edilen gruplandırmadan yola çıkarak Avusturya iktisat okulunun gelişiminin diğer iktisat okullarıyla aralarında geçen tartışmalar neticesinde

şekillendiğini ifade etmek mümkündür. Avusturya Okulu, literatürde Methodenstreit olarak bilinen ve Alman Tarihçi Okul ile girilen yöntem tartışmaları üzerine bir dizi yaklaşım geliştirmiştir. Bu doğrultuda Marksistlerle Marksist değer teorisi, sosyalistlerle planlamanın mümkün olup olmadığı, Keynesyenlerle makroekonomi üzerine tartışmalar yaşamıştır. Ancak asıl kavgaları Neoklasiklerle olan metodoloji tartışmaları olmuştur (Yılmaz, 2002: 139).

Almanca konuşulan ülkelerde baskın iktisat yazını olan Alman Tarih Okulu, iktisat biliminin zamansal ve mekânsal boyutta evrensel ilkeler üretme yeteneğinden yoksun olduğunu ifade etmektedir. Carl Menger ise evrensel ekonomik yasaların, bağlamlar arasında geçerli olduğunu marjinal fayda analizinden yola çıkarak vurgulamaktadır. Eugen von Böhm-Bawerk ve Friedrich von Wieser evrensel teorinin ilkelerine karşı çıkmıştır. Bu noktada Alman Tarihçiler; Menger, Böhm-Bawerk ve Wieser'in Viyana Üniversitesindeki akademik konumlarından da yola çıkarak kendilerini "Avusturya Okulu" olarak etiketlemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Ludwig von Mises ve F.A. Hayek, Avusturya Okulu'nun entelektüel liderliğini üstlenmiştir. Mises para ve konjonktür teorisi, iktisat metodolojisi, bürokrasilerin ekonomisi, hükümet müdahaleciliği konularında literatüre katkıda bulunmuştur. Hayek para, sermaye ve konjonktür döngüsü teorileri, siyaset ve hukuk üzerine çalışmalarını yürütmüştür. Hayek, 1974 yılında parasal ekonomi ve iş çevrimleri konusundaki çalışmaları nedeniyle Nobel Ödülü'ne layık görülmüştür. Hayek'in Nobel Ödülünü almasının ardından, Avusturya Okulu'nun popülaritesi artmış, bu canlanma döneminin başlıca figürleri Israel Kirzner, Murray Rothbard ve Ludwig Lachmann olmuştur. Bu düşünürler, öncelikle Menger'in iktisadi yaklaşımlarından yola çıkarak onları geliştirmeye çalışmıştır. Kirzner sermaye, piyasa ve girişimcilik teorilerine katkıda bulunmuştur. Rothbard piyasanın yapısı, kamu malları ve para teorisi, refah ekonomisi ve piyasaya hükümet müdahalesinin dinamikleri üzerine çalışmalarını yürütmüştür. Lachmann ise öznel beklentiler ve sermayenin heterojen doğası şeklindeki iki yaklaşımı bir araya getirerek sermaye teorisi geliştirmiştir. Ekonomik ve sosyal yaşam içerisinde kurumların insanları ne ölçüde koordine ettiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Ek olarak mikro dinamiklerin, makroekonomik analiz açısından önemini araştırmıştır. Avusturyalı bilim adamlarının bir sonraki nesli, bu düşünürlerin ortaya koymuş oldukları yaklaşımları geliştirmiş ve kapsamını genişletmiştir (Coyne ve Boettke,

2020, 1-3). Bu aşamada Avusturya İktisat Okulunun temsilcileri, bu iktisadi ekole sunmuş olduğu katkılar ele alınarak sunulacaktır.

2.3.2.1. Birinci Kuşak Temsilcileri

Carl Menger (1840-1921), Viyana Üniversitesinde 1873-1903 yılları arasında politik ekonomi profesörlüğü yapmış olan Menger, Avusturya Okulunun kurucusu olarak kabul edilmektedir. 1871 yılında yayınlanmış olduğu "Ekonominin İlkeleri" adlı eseri yazarın en çok bilinen çalışmasıdır. Bu eserinde değer teorisine alternatif olarak öznel değer teorisini savunmuş, Tarihsel Ekolün egemenliğindeki dönemin Almanya'sında fikirleri pek de iyi karşılanmamıştır. "Ekonomi ve Sosyoloji Sorunları (1883)" adlı eseriyle de iktisadi çevredeki konumunu güçlendirmeye çalışmıştır (Shand, 1984, 224). Menger, bilimi öznel değerler üzerine temellendirmiştir. Malların ve emeğin nesnel özelliğinden ziyade marjinal fayda ilkesinden hareket etmiş, marjinalist devriminin öncüsü olmuştur. (Callahan, 2004, 307-309).

Menger, tüketim mallarını birinci dereceden mallar; üretim sürecinde girdi olan ara malları ise yüksek dereceli mallar olarak adlandırmıştır. Bu doğrultuda yüksek dereceli malların fiyatını, tüketicilerin birinci dereceden mallara vermiş olduğunu değerin belirlediği kabul edilmektedir. Başka bir ifade ile girdinin değeri, o girdinin üretebileceği nihai malın öznel değeri tarafından belirlenmektedir (Holcombe, 2014, 17-18).

Avusturya'da yerleşik olan Menger, İngiltere'den William Stanley Jevons ve İsviçre'den Leon Walras ile birlikte "marijinal ekonominin" kurucusu olarak kabul edilmiştir. Menger, marjinal fayda analizine bu iki düşünürden farklı olarak bireysel karar süreçlerinde değerin öznel doğasına vurgu yapmıştır. Ekonomide marjinal devrim de denilen bu olgu; yerleşik emek değer teorisinden marjinal fayda değer teorisine bir paradigma kayması durumu olarak nitelendirilmektedir. Emek değer teorisi, bir metanın değerini o ürünü üretmek için gerekli emeğin bir fonksiyonu olarak görürken; marjinal devrimciler ise ilgili metanın değerini, belirlenen amaçlara ulaşırken ne ölçüde yararlı olduğu ile ilişkilendirmiştir. (Coyne ve Boettke, 2020, 1-3).

Menger; Jevons ve Walras'ın aksine tümdengelimci, teleolojik ve hümanist bir yaklaşımı tercih etmiştir. Menger çalışmalarında soyut akıl yürütme tercihlerinin ötesinde gerçek insanların gerçek dünyadaki eylemlerini açıklamakla ilgilenmiştir.

Yine Jevons ve Walras'ın ortaya koymuş olduğu karmaşık iktisadi süreçler içerisinde değişkenlerin birbirlerine neden sonuç ilişkisi ile bağlı olduğu standart eş zamanlı denklem sistemleri terk edilmiştir. Özellikle Tarihçi ekolün teorilerini ampirik materyallerle desteklemesi noktasında kararlılığı, Menger tarafından benimsenmemiştir. Değerin öznelliğini reddeden ve talebi nispeten önemsiz gören klasik iktisadın fiyat teorisi yerine bireysel alıcılar ve satıcılar tarafından öznel olarak algılanan bir teoriyi benimsemiştir. Bir anlamda malların değeri, ilgili malın yaratacağı faydaya bağlı olarak kişinin talebiyle ilişkilendirilmiş. Ancak Menger fırsat maliyeti, üretim maliyetleri ve parasal hesaplama teorileri gibi belirli kavramlara ilişkin kapsamlı bir açıklama getirmemiş olup; ilgili konular devam eden süreçte ardılları tarafından geliştirilmiştir (Böhm-Bawerk ve Leonard, 1891; Menger, 2007, 7-8).

Eugen von Böhm-Bawerk (1851-1914), Avusturya hükümetinde üç kez maliye bakanlığı görevini icra etmiştir. "Sermaye ve Faiz (1884)" adlı eseri, yoğun ilgi görmüş; 1909-14 yılları arasında eserin bütün basımları birleştirilmiştir. Ricardian ve Marksçı dağıtım teorilerine eleştirel yaklaşmış, alternatif olarak marjinal fayda yaklaşımından hareketle teorisini geliştirmiştir. Sermaye malları arasındaki ilişkide dolambaçlı üretim yönetimini benimsemiştir. Bir diğer eseri "Marx ve Marksist Sistemin Bitişi (1896)" iken Marksist emek değer teorisinin görece bilimsellikten uzak olduğunu ifade etmiştir (Shand, 1984, 224).

Böhm-Bawerk'in Avusturya Okuluna katkısı Marx'ın değer ve mübadele analizlerine yönelik eleştirileri temelinde şekillenmiştir. Böhm Bawerk bu kapsamda Marx'ın değerin emek faktöründe aranması gerektiğine ilişkin tezinin ampirik ve psikolojik olarak kanıtlanmadığını ifade etmiştir. Ek olarak Marx'a göre iki metanın mübadelesinde aynı miktarda emek faktörünün içerilmesi gerekli bir unsur iken, Böhm Bawerk'e göre Marksist analizinin en zayıf noktası da budur. Şöyle ki değişim için ortak bir faktörün olması gerekli iken bunun sadece emek faktörüne indirgenmesi özellikle toprak gibi mülkiyetin ve ticaretin en önemli unsuru olan doğanın sunmuş olduğu varlıkları analiz dışı bırakmak, yöntem hatası yaratmaktadır (Hilferding ve Paul, 1919, 1). Ek olarak düşünür, sermaye ve faiz arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmıştır. Böhm-Bawerk'e göre bugün sahip olunan bir mal, gelecekte sahip olunacak aynı nitelikteki bir maldan görece daha değerlidir; bu bağlamda faizi zamanlar arası değer farklılıklarının yansıması şeklinde ifade etmiştir (Garrison, 1999).

Friedrich von Wieser (1851-1926), Eugen Böhm-Bawerk ve bir aile üyesi ile birlikte Menger'in fikirlerini daha geniş bir kitleye yaymak üzere çalışmalarını sürdürmüştür. Literatüre iki temel teorik katkı sunmuştur. Bu bağlamda ilk çalışması maliyetlerin feda edilen fayda bilinen hali ile fırsat maliyeti ikincisi faktör payları teorisi şeklindedir. "Ekonomik Değerin Kökeni (1884)" adlı eserinde, Menger'in değer teorisini geliştirmiş ve marjinallik kavramını literatüre kazandırmıştır. Avusturya metodolojisinin bir özelliği haline gelen Verstehen[4] yönteminin sosyal bilimlerde de kullanılması gereği üzerinde durmuştur (Shand, 1984, 224).

2.3.2.2. İkinci Kuşak Temsilcileri

Ludwig von Mises (1881-1973), Böhm-Bawerk'in seminerlerine katılmış, Viyana Üniversitesi'nde ders vermiştir. Mises'in iktisat metedolojisi a priori (önsel) önermelere dayanmaktadır. 1934 yılında İsviçre'de profesör unvanını almıştır. 1940 yılında ABD'ye göç etmiş, ölümüne kadar New York Üniversitesi'nde ekonomi profesörü olarak görev yapmıştır. Neo Avusturya Okulunun kurucularından olan Kirzner, Rothbard, Machlup gibi düşünürlerin teorilerinin gelişimi açısından önemli bir alt yapı sağlamıştır. Mises henüz İsviçre'de iken başyapıtı "İnsan Eylemi (1949)"nin ilk baskısı yayınlanmıştır. Para ekonomisi üzerine de önemli çalışmalar sürdüren yazar, "Para Teorisi ve Kredi" adlı bir eser yazmıştır. "Sosyalizm" eserinde de yer verdiği üzere sosyalist hesaplama tartışmalarının önde gelen isimlerinden olmuştur. Menger ve Max Weber'in fikri temelinde 'metodolojik bireycilik' olgusunun savunucusu olmuştur (Shand, 1984, 225).

Mises insan ırkı için tek geçerli ekonomi politikasının özel mülkiyet hakkının engellenmeden kullanılması, serbest piyasaların gelişimi ve işbölümünü sağlayan serbest piyasa politikalarının uygulanması gereğine vurgu yapmıştır. Sosyalizmin, toprak ve sermaye mallarına ilişkin özel mülkiyet hakkı tanımamasının rasyonel fiyatlandırma ve maliyet tatminlerini engelleyeceği için modern ekonomi açısından felaket olacağını ifade etmiştir. Mises'in, enflasyon ve bunalımları merkez bankaları tarafından teşvik edilen enflasyonist banka kredileriyle ilişkilendirdiği konjonktür teorisi ise ilgili yıllarda Büyük Buhranın en iyi açıklaması olduğu yönünde takdir toplamıştır. Toplumun para arzındaki herhangi bir artıştan fayda sağlamadığı, artan

[4] Verstehen teorisi, sosyoloji alanında ve özellikle de Alman sosyoloji literatüründe kullanılan bir keşif yöntemi olarak kabul edilmektedir. Birçok sosyolog açısından kavram "kendi bilincimde bir başkasının deneyimini yaşamak" ve/veya "ben'in sen'de yeniden keşfi" olarak ifade edilmektedir (Leat, 1972, 29).

para ve banka kredilerinin yalnızca enflasyon ve konjonktür döngülerine neden olduğunu ortaya koymuştur (Mises Institute, 2021).

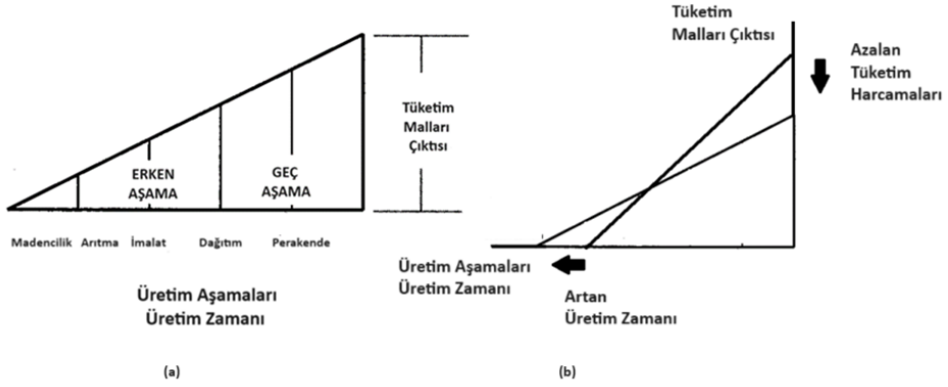
Friedrick August von Hayek (1899-1992) Politik felsefeden, sosyal teori, psikoloji ve teknik ekonomiye kadar bir dizi alanı kapsayan, modern Avusturyalı bilim adamlarının görece en etkili ismi Friedrich August von Hayek'tir. Hayek, akademik çalışmalarını sürdürmek maksadı ile Viyana, Londra, Chicago, Freiburg ve Salzburg'da bulunmuştur. 1941 yılında Böhm-Bawerk'in fikirlerini geliştirdiği "Saf Sermaye Teorisi", 1944'te en bilinen eseri "Kölelik Yolu", 1952'de "Bilimin Karşı Devrimi" adlı eserleri yayınlanmıştır. Devlet müdahalelerine karşı bireyselliğin ön plana çıkarılarak savunulduğu, "Özgürlüğün Anayasası" 1960, "Hukuk, Mevzuat ve Özgürlük" ise 1982 yılında çıkarılmıştır. Hayek, dönemin Keynesyen ekonomi politikalarına eleştirel yaklaşmakta, enflasyon ve işsizlik olgularının içerisinde sorun barındırdığını düşünmektedir (Shand, 1984, 225). Ancak 1930lu yıllarda Keynes'in 1929 Büyük Buhranının nedenlerine ve çözümüne ilişkin dünyaca kabul gören yaklaşımları Avusturya Okulu için talihsiz olmuştur. Keynesyen ekolün 1970lerdeki irtifa kaybına kadar da geri planda kalmıştır.

Hayek, Avustuya İktisat Okulu geleneğinin bir parçası olarak sübjektivizmi benimsemiştir (Yılmaz, 2002, 141). Ekonomiye yaptığı en önemli katkılar ise sermaye, para ve konjonktür döngüsü üzerine yazmış olduğu yazılar olarak kabul edilmektedir. Hayek, ekonominin geneline yayılan çıktı ve istihdam düzeyindeki dalgalanmaların ilgili ekonominin sermaye yapısı ile olan ilişkisini ele almıştır. Düşünüre göre temel sorun, tüketicilerin mevcut ve gelecekteki tüketim tercihlerine bağlı olarak, sermaye ve tüketim malları arasında kaynak tahsisinin zamanlar arası koordinasyonunu en uygun şekilde sağlamaktır. Mises'in görüşlerine paralel olarak Hayek'e göre parasal enjeksiyonlar, faiz oranlarını doğal oranın altına düşürmesine neden olmaktadır. Faiz oranlarında yaratılan bu yapay düşüş, mevcut kaynakların sermaye yoğun süreçlere aktarımına ve yatırımlarda gerçek olmayan artışlara neden olmaktadır (Klein, 1999, 185-186).

Hayek, tüketim mallarını üretmek için gerekli sermaye mallarının zamanlar arası koordinasyonunun nasıl olması gerektiğini göstermek üzere Hayekyen üçgeni tasarlamıştır. Hayekyen üçgeninin yatay ekseni üretimin zaman boyutunu, dikey eksen ise tüketim malları çıktı düzeyini işaret etmektedir. Şekil 5'te görüldüğü üzere bu diyagram üretimin birbirini takip eden aşamalarını ve aynı zamanda durağan bir

ekonomide devam eden ekonomik süreçleri yansıtmaktadır. Başka bir ifade ile üretimin erken aşamalarında yapılan sermaye yatırımlarının olası getirileri uzun zaman periyodunun ardından gerçekleştiğini ifade etmektedir. Madencilik ile başlayan üretim süreci, perakendecilik aşamasının sonunda tamamlanmaktadır. Her bir aşama bir sonraki üretim aşamasının girdisi olmaktadır. Üretim sürecinin başlangıç aşamasında tüketim malı çıktısı oluşmamışken, süreç tamamlandığında oluşan çıktı üçgenin dikey eksenine tekabül etmektedir. Dolayısıyla bütün piyasalar birbirine bağlı olmakta ve zaman unsuru üretim sürecinin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmektedir. Üretimin herbir aşaması kendinden sonra gelen aşamaya değer yaratmaktadır. Tüketim mallarına olan talebin düşmesi neticesinde, girdi fiyatları üretimin geç aşamalarında azalmaktadır. Azalan borçlanma maliyeti nedeniyle de geç aşamalardan erken aşamalara doğru bir kaynak aktarımı söz konusu olmaktadır (Garrison, 2001).

Şekil 5. Hayekyen Üçgen

Kaynak: Garrison, 2001

Hayekyen üçgen büyüme sürecini şu şekilde tanımlamıştır; tüketiciler daha çok tasarruf eder ve daha az tüketir. Bu ceteris paribus, tasarruf arzını artırır ve başlangıçta tüketimde bir azalma, faiz oranlarında ise bir düşüş ortaya çıkar. Bu düşük faiz oranları girişimcileri daha fazla borçlanmaya ve özellikle de verimliliği ve üretkenliği artıran uzun vadeli yatırımlara teşvik etmektedir. Bu sayede kaynaklar tüketimden uzaklaştırılarak sermaye yoğun üretim süreçlerinde kullanılmakta; nihai olarak da ekonominin genelinde üretilen çıktı seviyesinin yükselmesine neden olmaktadır (Gentle ve Thornton, 2014, 9). Bu durumda Hayekyen üçgenin şekli değişmektedir. Yukarıdaki Şekil 5 (b) panelinde tüketim harcamalarını yansıtan dikey eksen kısalırken, üretim zamanı kenarı uzayacak, başka bir ifade ile daha dolambaçlı hale gelecektir. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere bu eğilimin iktisadi büyüme

yaratması, hükümetin faizleri düşürücü para politikalarına değil artan tasarruflara ve/veya teknolojik gelişmelere bağlı olmaktadır. Başka bir ifade ile Hayek'e göre bu büyüme süreci parasal genişleme yolu ile piyasaya yapılan müdahaleler neticesinde gerçek büyüme yaratmamaktadır.

2.3.2.3. Modern Kuşak Temsilcileri

Ludwig M. Lachmann (1906-1990), Londra Ekonomi Okulunda eğitimini almış olan Lachmann, 1970'lerde Kirzner ile New York Üniversitesi'nde Avusturya Yüksek Lisans Programını kurmuştur. Lachmann Avusturya okulunun asli görevinin, ana akım matematiksel ekonomi modellerine eleştirel yaklaşmak; subjektivist ve Verstehende metodolojisini iktisadi analizlere uygulamak olduğunu ifade etmiştir. Yazarın, "Sermaye, Beklentiler ve Piyasa Süreci (1977)" eserinde iktisadi yaklaşımlarını görmek mümkündür (Shand, 1984, 226).

Murray N. Rothbard (1926-1995), katı bir şekilde Mises'in a priori yöntemini izlemiştir. En önemli eserleri "İnsan, Ekonomi ve Devlet (1962)", "Güç ve Piyasa (1970)" ve "Özgürlüğün Etiği (1982)"'dir. New York Politeknik Enstitüsü'nde ekonomi profesörü olarak yer almıştır. Amerikan Liberter hareketinde öne çıkmış, "Özgürlük Arayışları (1973)" kitabını yazmış ve devlet müdahalesini felaket olduğu şeklindeki görüşlerine ilgili eserinde yer vermiştir (Shand, 1984, 226).

Israel M. Kirzner (1930,-), ekonomi profesörü olarak görev aldığı New York Üniversitesinde Mises'in öğrencisi olarak eğitim almıştır. Avusturya Okulunun metodolojik yaklaşımlarını, piyasa süreçlerine ve girişimcilik işlevine uygulamıştır. En iyi bilinen eserleri "Ekonomik Bakış Açısı (1960)", "Rekabet ve Girişimcilik (1973)" ve "Algı, Fırsat ve Kar (1980)"'dır. Kirzner'in çalışmalarının önemli bir kısmı, girişimcilik eylemine yönelik alternatif bakış açıları sağlamak üzerine olmuştur (Shand, 1984, 226).

New York, Amerika Birleşik Devletleri'nde Neo Avusturya çalışmalarının ana merkezi haline gelmiştir. Avusturya Okulunun etkileri bugün hala bazı üniversitelerin ekonomi bölümlerinde görülmektedir. İlgili alanlarda eser vermiş akademisyenler arasında James M. Buchanan, E.G. Dolan, Tibor Machan, Laurence S. Moss, Gerald O'Driscoll, L.M. Spadaro, Leland Yeager bulunmaktadır (Shand, 1984, 226)

2.3.2.4. Avusturyacı Konjonktür Teorisi

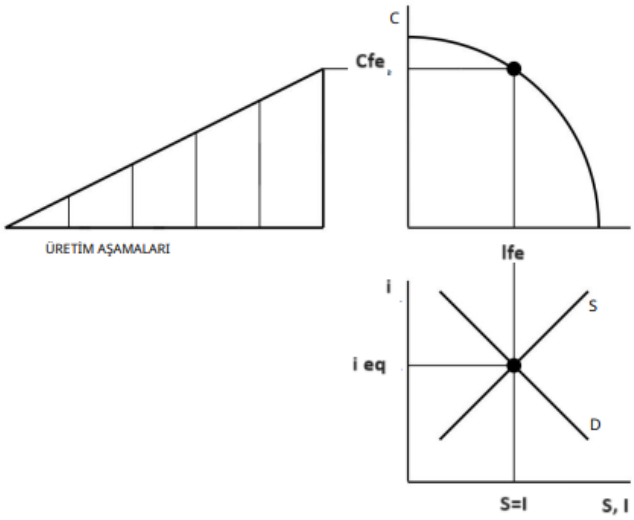
Avusturya Okulunun konjonktürel dalgalanmalara ilişkin öncü çalışmaları Mises'e ait olmak ile birlikte Hayek'in katkıları ile geliştirilmiştir. Hayek, ekonomiye yapılan parasal müdahalelerin yanlış fiyat sinyalleri verdiğini ve bu durumunda kaynak tahsisi ila koordinasyon problemi yarattığını vurgulamaktadır. Ancak 1929 Büyük Buhranı döneminde Keynes ve Hayek'in iktisadi yaklaşımları rekabet etmiş, Keynes'in galibiyeti ile sonuçlanan entelektüel bir süreç tecrübe edilmiştir. Keynes'in iktisadi olayları açıklamaya yönelik yaklaşımları 1970'lerde yaşanan stagflasyon krizini takiben geçerliliğini yitirmiş ve Hayek'in konjonktür teorisi bu dönemde ilgi ile karşılanmıştır. Ancak Hayek'in açıklamaları son derece felfesi ve karmaşık bulunmuş, Avusturyacı Okulun yeni dönem temsilcilerinden olan Roger W. Garrison'un desteği ile daha anlaşılır ve bütüncül bir zemine yerleştirilmiştir (Bocutoğlu, 2016, 369).

Avusturyacı Konjonktür Teorisi, Knut Wicksell'in para teorisi ve Avusturyacı sermaye teorisinden türetilmiştir. Avusturya geleneğindeki benzersizlik de dayanmış olduğu bu sermaye tabanlı makro iktisat teorisi ile ilişkili olmuştur. Bu teori sermayenin zamanlar arası tahsisine vurgu yapmaktadır. Ve kendi içerisinde tutarlı ve sürdürülebilir bir tahsis söz konusu olabileceği gibi, bazı iç tutarsızlıklar nedeni ile sürdürülebilirliği tehdit edici de olabilir. Dolayısıyla sürdürülebilir ve sürdürülemez kaynak tahsisi piyasa sinyallerinden ve özellikle de yanlış faiz oranlarından kaynaklanmaktadır. Daha açık bir ifade ile başlangıçta gerçek ve sürdürülebilir olarak görünen iktisadi büyüme, esasında para otoritelerinin bazı samimiyetsiz müdahalelerinin bir sonucu olabilmekte ve sürdürülebilir olmaktan çıkmaktadır (Butos, 1993, 279; Garrison, 2001, 33-34).

Sermayenin zamanlar arası yapısı üretimin zaman periyoduna yayılması, bir dizi üretim aşamasını içermesi ve piyasanın zaman içerisinde kaynak tahsis etme kabiliyetinin öneminden kaynaklanmaktadır. Avusturya Okulunun odağındaki sermayeye dayalı makroekonomik yapı ödünç verilebilir fon piyasası, üretim olanakları eğrisi ve Hayekyen üçgeni içeren üçlü yapıyı temsil etmektedir. Sermaye tabanlı bu makro iktisadi yapı Avusturyacı Konjonktür Teorisinin de özünü temsil etmektedir. Şekil 6 üzerinden bu üç unsuru görmek mümkündür. Bu şekil ödünç verilebilir fonlara yönelik arz ve talebin, üretim olanağı sınırının ve üretimin zamanlar arası yapısının birbiriyleri ile olan ilişkisini resmetmektedir. Denk bütçeli karma bir ekonominin özel kesimini temsil etmekte; ödünç verilebilir fonlara yönelik arz ve

talebin, üretim olanağı sınırının ve üretimin zamanlararası yapısının birbiriyle ilişkisini yansıtmaktadır. Hayek üçgeninin eğimi, borç verilebilir fonlar piyasasında piyasayı temizleyen faiz oranını ifade etmektedir. Aynı zamanda üretim olanakları eğrisi üzerindeki noktada tam istihdam ya da doğal işsizlik oranı söz konusu olmaktadır. Bu durum büyümesi olmayan bir ekonomiyi temsil etmektedir. Bu durağan durumda gelir sahipleri sadece brüt yatırımlarını finanse edecek miktarda tasarruf etmektedir. Sermayenin zamanlar arası yapısı başlangıçta IS-LM analizini hatırlatmaktadır. Ancak IS-LM analizinden farklı olarak işgücü ve para piyasasını içermemektedir. Avusturya İktisat Okulu ne klasik mübadele denkleminin temsil ettiği para talebini ne de Keynes'in spekülatif para talebini içermektedir. Hayek ve Avusturya Okulu açısından para, piyasa katılımcılarını verimsizliğe sürüklemeden, takasın ortaya çıkaracağı maliyetlerden kaçınmanın başka bir aracı olarak kullanılmaktadır. Sermayeye dayalı makroekonomi modeli, göreli fiyat ayarlamaları ile sermaye yapısı içerisinde işsizlik yaratmaksızın kaynak tahsisine imkân sunmaktadır (Garrison, 2001, 49-52).

Şekil 6. Sermayeye Dayalı Makro Ekonomi Modeli

Kaynak: Garrison, 2001, s. 50

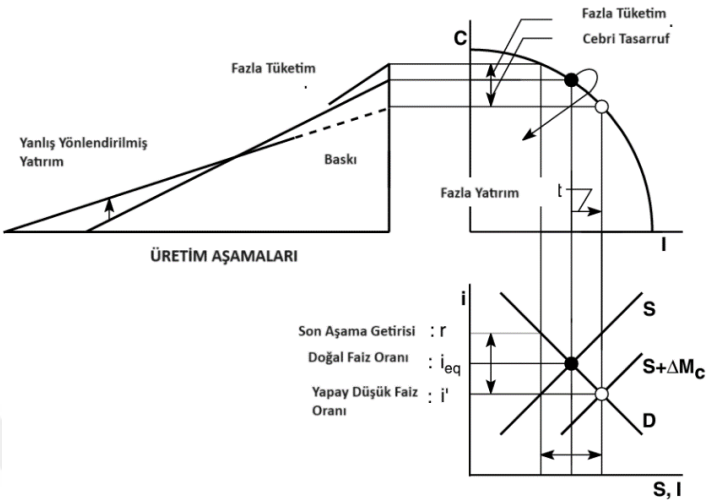
Şekil 6'da zamanlararası tercihlerin ve teknolojinin değişmediği varsayılmakta, para arzının ise para otoritesi FED tarafından kontrol edildiği kabul edilmektedir. FED, para arzını değiştirmek üzere (1) zorunlu karşılık oranlarını, (2) iskonto oranlarını ve (3) Hazine tarafından ihraç edilen menkul değerleri satın alabileceği açık piyasa işlemlerini araç olarak kullanmaktadır. Sermaye tabanlı makroekonomi açısından bu

alternatif araçlar arasında bir fark gözetmeksizin, her bir politika aracının kredi genişlemesi yolu ile faiz oranlarında aşağı yönlü bir baskıya neden olacağını ifade etmektedir (Garrison, 2001, 69). Wicksell'in de ifade ettiği üzere piyasa faiz oranı ile doğal faiz oranı arasında ayrışmaya neden olmaktadır. Piyasa faiz oranı, borç verilebilir fonların arz ve talep düzeyini dengeleyen oran iken; doğal faiz oranı planlanmış tasarruf ve yatırım eşitliğini sağlayan tam ekonomik denge ile tutarlı oranı temsil etmektedir. Ek olarak bu oran sermayenin marjinal getiri oranını, kar oranına eşitlemektedir. Dolayısıyla Wicksell piyasa faiz oranının, doğal faiz oranına eşit olduğu durumda, ekonominin dengede olacağını ve satın alma gücünde herhangi bir değişim söz konusu olmayacağını kabul etmektedir. Doğal faiz oranı, piyasa faiz oranının üzerinde olduğu durumda fiyatlar yükselecektir. Piyasa faiz oranını denge faizinin altında tutmak sürekli olarak para stokunda bir artışı gerekli kılmaktadır. Faiz oranları arasındaki bu farklılık enflasyona neden olmaktadır. Yeniden denge piyasa faiz oranının, denge faiz oranına ulaşması ile mümkün olmaktadır (Bocutoğlu, 2016, 374; Butos, 1993, 279).

Şekil 7'de ise görüleceği üzere ödünç verilebilir fon piyasasında kredi genişlemesinin yarattığı fon arzı, S eğrisini $S+\Delta M_c$ kadar artırarak yeni konumuna getirmektedir. Bu noktada faiz oranları doğal oranının altında düşmektedir. Yapay ucuz kredinin etkisi ile düşen faiz oranları tüketimde ve yatırımda bir artışı beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla bir grup kuvvet tüketim (C) eksenine, diğer grup ise yatırım (I) eksenine doğru hareket etmekte; üretim olanakları eğrisi tüketiciler ve yatırımcılar arasında bir halat yarışına dönmektedir. Çatışan piyasa güçleri ekonomiyi zıt yönlere çekmeye çalışmaktadır. Ancak ip esnemeye başladıkça bu yarışın galibi de yatırım camiası olmakta ve yatırım harcamaları lehine çözülmektedir. Hayekçi üçgendeki değişim ise bu yatırım ve tüketim çekişmesi nedeniyle iki yöne çekilmektedir. Yatırım fonlarına daha düşük faiz ile ulaşabilen yatırımcılar, görece eğimi yüksek olan üretim yapısının erken aşamalarına kaynakların tahsis edildiği eğri ile temsil edilmektedir. Aynı zamanda düşük faiz oranları gerekçesiyle tüketime yönelen tüketiciler açısından ise durum daha dik bir Hayekçi üçgen başka bir anlatım ile üretimin son ve de geç aşamalarına yeniden tahsis durumu söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla ucuzlayan kredi yanlış yatırım ve fazla tüketimi doğurmaktadır. Hayekçi üçgende yanlış yönlendirilmiş yatırımlar kesikli çizgi ile ifade edilmekte ve reel olarak tamamlanmamaktadır. Özetle bu hızlı yükselişin neden olduğu, üretimin zamanlar

arası yapısındaki değişim sürdürülemezdir. Kaynakların kıt, sermayenin heterojen olduğu mevcut durumda bu yapay büyüme en nihayetinde düşüşle sonlanmaktadır (Garrison, 2001, 69-72).

Şekil 7. Politika Kaynaklı Zamanlararası Dengesizlik Yükselme ve Çöküş

Kaynak: Garrison, 2001, s. 69

Böhm-Bawerk'e göre sermaye malları homojen değildir yani yatırımın karlılığını kaybetmesi üzerine sermayenin karlı alanlara kaydırılması mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla yanlış fiyat sinyalleri ile uygun olmayan alanlara tahsis edilen sermaye yatırımları, kolayca başka sektörlere kaydırılamamaktadır. Ortaya çıkan çerçevede teori öncelikli olarak zamanlararası kaynak tahsisini etkileyen piyasa süreçlerine odaklanarak, iş çevrimlerini analiz etmeye çalışmaktadır. (Bocutoğlu, 2016, 374; Butos, 1993, 279).

Bu bilgiler ışığında Avusturyacı Konjonktür Teorisi, gerçek ekonomik büyüme ile sahte genişleme dönemlerinin birbirinden ayırt edilmesi gereken iki ayrı olgu olduğunu ortaya koymuştur. Bu kapsamda istikrarlı gerçek bir büyüme üretken yatırımların yenileme yatırımlarını aştığı ve mevcut tasarrufların yatırımları karşılayabildiği şartlar altında gerçekleşmektedir. İstikrarlı büyüme dönemlerinde faiz oranlarının doğal oranından sapmasının bir sonucu olarak genişleme ve daralma süreçlerinin yaşanabileceğini kabul etmektedir (Bocutoğlu, 2012; Butos, 1993, 280-281). Konjonktür Teorisine göre, iş çevrimlerine yönelik müdahaleler merkez bankasını açısından ya daha fazla yatırım için faizleri düşürmeye devam etmesi, sisteme gereğinden fazla para pompalayıp, enflasyonu tetiklemesi ya da yatırımların

yavaşlamasına ve ardından tamamen durmasına neden olacak faiz artırımı şeklinde ikilem yaratmaktadır. Merkez bankalarının kaçınmaya çalıştığı durgunluk daha büyük bir kriz ile kendini gösterecektir (Wapshott, 2011, 47).

Konjonktür teorisine göre iktisadi dalgalanmaların asıl nedeni ve ekonomiyi ciddi daralma süreci içerisine sokan merkez bankalarının para politikası olarak para arzını artırması ve bunun sonucunda herhangi bir neden yokken para arzındaki değişimin bir sonucu olarak faiz oranının doğal oranının altına düşmesidir. Kredilerde yaşanan bu genişleme sermayenin maliyetini düşürürken yapay bir yatırım artışı yaratmakta; kaynakların görece sermaye yoğun başka bir ifade ile dolambaçlı alanlara tahsisine neden olmaktadır. Bu yeniden tahsis süreci, sermaye mallarının fiyatlarını görece az dolambaçlı tüketim malları nispetinde yükseltecek ve bu alanları karlı hale getirecektir. Teoriye göre kredi genişleme süreci ne denli uzun olursa üretimin organizasyon yapısı da o derece ağır ve dolambaçlı hale gelecektir. Yaşanan bu suni genişlemenin ise nihai sonucu yaratılan balonun patlamasıyla ekonominin bir kriz ya da durgunlukla karşı karşıya kalmasıdır. Üretimin yapısındaki değişiklikler, kredi genişlemesinden değil de tamamıyla istemli tasarruf arzındaki artıştan kaynaklanmış olsaydı; piyasa faiz oranındaki düşüş birey tercihleri ile uyumlu olacak, ortaya çıkan yeniden yapılanma sürdürülebilir dengeyi temsil edecektir. Ancak bu suni genişleme, süreç içerisinde merkez bankasının banka rezerv miktarını artıramama durumuyla da birleşince dolambaçlı üst-ağır sermaye yapısı sürdürülebilir olmaktan uzaklaşmaktadır. Firmalar yatırım planlarını mevcut banka kredileriyle gerçekleştirememe sürecine girecektir. Tüketim malı fiyatları, sermaye malı fiyatları nispetinde yükselmeye başladığında ise genişleme süreci sona ermekte ve sermaye yoğunluğu az olan üretim süreçleri daha karlı hale gelmektedir. Ekonomiyi yeniden dengeye getirmeye yönelik düzenleyici süreç sonunda kredi genişlemesi ile mümkün kılınan yatırımlar tasfiye edilmekte, hem insan sermayesi hem de üretim sürecinde kullanılan diğer kaynaklar atıl hale gelmektedir. Genişlemenin büyüklüğüne bağlı olarak ortaya çıkan sonuçların şiddeti de değişmektedir (Bocutoğlu, 2012; Butos, 1993, 280-281). Bu bağlamda Avusturya Konjonktür Teorisi, 1 ila 3 yıllık envanter döngüleri ve uzun dönemli büyüme döngülerinin aksine genellikle 5 ila 10 yıllık dönemleri kapsayan orta vadeli iş döngülerini açıklamaya çalışmaktadır (Butos, 1993, 279-280).

Özetle, Avusturyacı Konjonktür Teorisi bağlamında doğal faiz oranı fiyatları sabit tutmakta, ekonominin tasarruf arzı ile yatırım talebini dengeleyen güvenli varlıkların reel getiri oranlarına tekabül etmektedir. Dolayısıyla doğal faiz oranı bir anlamda örtük bir denge değişkeni ve orta vadeli dalgalanmaların çapasıdır. Pandemi dönemlerinde piyasa faiz oranı, doğal faiz oranının altında belirlenmektedir. Bu dönemde ekonomide yaşanan işgücü kıtlığı, yüksek seviyede yatırım ihtiyacını bastırmakta ve yatırım talebini düşürmektedir. Ek olarak hane halkının ihtiyati güdüler ile tasarruf etme eğilimi içerisine girmesi ve pandemi kaynaklı servet kaybı yaşayan kesimin kaybını telafi etmek üzere tasarrufa yönelmesi piyasa faiz oranını doğal oranından sapmaya yol açmaktadır. Ancak bu resmin diğer tarafında ise pandemi ile mücadele kapsamında kamunun agresif genişleme politikaları yer almaktadır. Piyasa faiz oranının, doğal faiz oranının altında belirlenmesi yapay genişleme durumu yaratmaktadır. Artan kamu borçları ilerleyen süreçte piyasa faiz oranlarının doğal oranının üzerinde belirlenmesi ile sonuçlanırken, yapay genişleme sürecini tersine çevirmektedir (Jorda vd., 2022, 8).

3. YÜZYILIN İKİ PANDEMİSİ VE EKONOMİK ETKİLERİ

Kapitalist sistem günümüz yapısına evrilene değin bir dizi değişim dalgasından geçmiştir. Aynı zamanda tarih boyunca insan popülasyonu karasal mikroplarla karşı karşıya kalmış, bu durum gezegenin olağan bir parçası olmuştur (Cartwright, 2014'ten aktaran Bassareo vd., 2020). Pandemi kavramı zaman içerisinde halk diline de yerleşmeye başlamış; dünya 1889 yılında bu kavrama görece aşina iken İspanyol Gribinin ortaya çıktığı dönemde artık hayatın içinde bir olgu olarak karşılanmıştır. Bununla beraber toplumlar geliştikçe hastalık kalıpları ve hastalıkların bulaşma şekilleri de farklılaşmıştır (Morens vd., 2009b, 1018).

Antropologlar tarih öncesi Neolitik dönemde büyük köylere ve erken dönem şehir hayatına entegre insanların salgınlara duyarlı hale geldiğini ortaya koymuştur. Küreselleşme yeni hastalıkların yayılmasını kolaylaştırırken aynı zamanda salgınlarla mücadelede yeni fırsatlar da sunmuştur (Bloom ve Canning, 2013, 26). Modern bilim birçok geçmiş salgını küçük birer tehdide indirgemiş olsa da gelecekte ortaya çıkması olası salgınlar hala endişe ile karşılanmaktadır (Byrne, 2008). Çünkü salgın hastalıklar yayılma hızları, öngörülemezliği ve politika yapıcıların politik cevaplarının uygunluğuna bağlı olarak diğer sağlık sorunlarından farklılaşmaktadır. Hanehalkları, işletmeler ve bazı durumlarda makro ölçekte ekonominin geneli üzerinde güçlü etkilere sahip olan salgınlar ekonomik kalkınmayı da olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Bloom ve Canning, 2013, 25-26).

İspanyol Gribi (1918)'nin üzerinden geçen yüz yıllık bir süreç sonunda gezegenimiz 2019 yılında Covid-19 pandemisi ile karşılaşmıştır. Dünya ekonomisi bir dizi salgın hastalık tecrübe etmiş olmasına rağmen, Dr. Terrence Tumpey'in ifade ettiği üzere İspanyol Gribi dünya çapında en az 50 milyon insanın ölümüne neden olan yakın tarihin en ölümcül pandemisidir. Bu bağlamda 1918 pandemisi "Tüm Pandemilerin Anası" olarak anılmakta, virüsün kökenleri diğer grip virüsleri için ilham vermektedir (Tumpey, 2018). İstisnai derecede yüksek ölüm oranıyla dünya çapındaki en yıkıcı pandemi olarak tarihe geçmiştir. ABD açısından ortalama yaşam süresini kısaltmış, daha sonra tekrarlanan salgın hastalıklarda bu denli yüksek ölüm oranları söz konusu

olmamıştır (Garcia-Sastre ve Whitley, 2006, 127). Ve yine ABD'nin iki dünya savaşı, Kore ve Vietnam Savaşlarında yaşadığı toplam kayıp İspanyol Gribinde yaşanan kayıpların gerisinde kalmıştır (Fujimura, 2003). Dolayısıyla etkileri açısından İspanyol Gribinin irdelenmesi önem arz ederken; ölüm oranı ve ekonomik daralma sonuçları açısından koronavirüs pandemisine makul üst sınırlar sağlamaktadır (Barro vd., 2020a). Covid-19 pandemisinin yayılmasına ilişkin gelişen bilgi birikimi ve olası dalgalara ilişkin endişeler büyük ölçüde İspanyol Gribi pandemisinden kaynaklanmıştır. Bu sebeple de koronavirüs pandemisi patlak verdiğinde beklenmedik bir şokla karşı karşıya kalan bir dizi ekonomist gidişatın ne yönde olacağına dair rehber görevini İspanyol Gribine ilişkin kayıtlara yüklemiştir (Athukorala ve Athukorala, 2020; Bishop, 2020, 8-9).

İnfluenza pandemisi üzerinden yüz yıl kadar uzun bir süre geçmiş; tıp ve teknoloji alanında ciddi gelişmeler kaydedilmiş ve sağlık hizmetlerinin kapsamı genişlemiş olsa da pandemiden kaynaklanan ölümlerin sosyal ve ekonomik etkilerinin modern bir pandeminin etkileri açısından aydınlatıcı olması muhtemeldir (Garrett, 2007, 7). Dolayısıyla pandemi farklı bir dünyada meydana gelmiş olsa da döneme ait sınırlı ekonomik veriler ve sunulan ölüm oranları olası bir pandeminin ekonomik ve sosyal sonuçları hakkında makul tahminler sunabilmektedir (Garrett, 2008, 76). İnfluenza pandemisinin, Birleşik Krallık'taki makro iktisadi göstergeler üzerindekini etkisini analiz etmeye yönelik bir çalışma ise modern dünyada toplumsal davranış şekillerindeki değişime rağmen ortaya çıkması olası pandemilere ilişkin yararlı hipotezler sağlayabilme noktasında temel bir vaka olduğuna dikkat çekmiştir (Keogh-Brown vd., 2010).

Karlsson vd.'ye göre de İspanyol gribinin etkilerini incelemenin gelecekteki salgınların ekonomik sonuçlarını tahmin etme açısından son derece önemli ve uygun politika tepkisi vermek adına da gereklidir (Karlsson vd., 2014). Çünkü 1918 İspanyol Gribi, Covid-19 pandemisinin ölçeğini yakalayan/aşan tarihi bir felaket olarak kayıtlara geçmiş, ek olarak kapsamlı ve sistemli bir analiz için eşsiz bir fırsat sunmuştur (Beach vd., 2018, 3). Sharma vd. de benzer şekilde 1918 İspanyol Gribi, Covid-19 pandemisine kıyasen daha fazla ölüm oranlarıyla karşılaşmış, daha ziyade çalışan sınıf üzerinde etkili olmuş olsa da günümüz pandemisinin etkilerinin yönetilmesi açısından önemli olmuştur. Ayrıca ekonomi, politika, finans, sağlık ve daha bir dizi alanda tecrübe sunmuştur. Araştırmacılar bu bağlamda sistematik literatür

taraması yöntemi ile her iki pandeminin karşılaştırmalı bir analizini yapmıştır (Sharma vd., 2021).

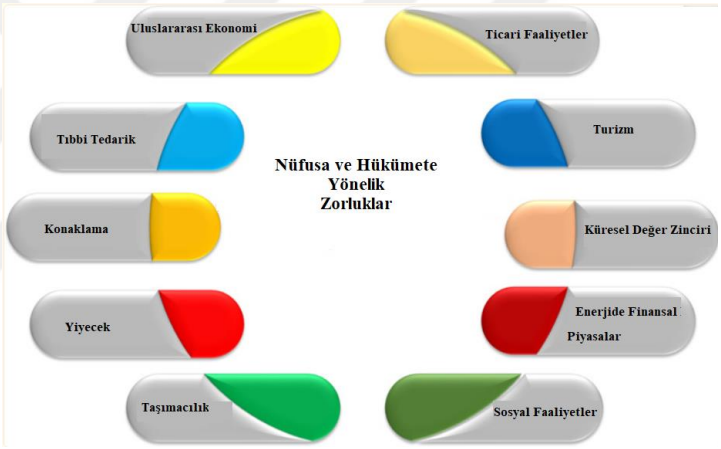
Epidemiyojik farklılıklar, halk sağlığındaki ilerlemeler ve uygulanan hafifletici politikalar göz önüne alındığında her iki pandemi değişkenlik gösterse de politika müdahaleleri açısından benzer aksiyonlar doğurmuştur. Bu iki sağlık felaketinde yaşanan can kayıpları ve ekonomik faaliyetlerdeki potansiyel hasarı sınırlandırmak, olası etkilerin önüne geçmek üzere büyük miktarda kaynak harcaması yapılmıştır. Ülkeler özellikle hastalığın yayılmasını engellemek üzere kapatma ve kısıtlama önlemlerine başvurmuştur (Barro vd., 2020b). Pandemilerin, ekonomik sonuçları da büyük oranda virüsün yayılımını kontrol altına almak üzere uygulanan bu önlemlere bağlı olmuştur.

Correia ve diğer araştırmacılar sosyal mesafe, kısıtlı çalışma saatleri, şüpheli vakaların karantinaya alınması gibi farmasötik olmayan müdahalelerin (NPI) 1918 İspanyol Grip pandemisi esnasında ABD şehirlerindeki ölüm oranları ve ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini incelemiştir. Hızlı ve son derece agresif uygulanan kısıtlama önlemlerinin ölüm oranlarının zirveye ulaştığı dönemlerde %50, kümülatif ölüm oranında ise %24 ila %34 oranında bir düşüş yarattığını ortaya koymuştur. İlgili önlemler sadece pnömoniye ve influenzaya bağlı ölümlerde değil genel ölüm oranlarında da düşüşe neden olmuştur. Bu noktada Correia vd. ilgili önlemlerin ekonomik aktiviteleri yavaşlatma pahasına uygulanıp/uygulanmadığı başka bir ifade ile iki değişken arasında bir değiş-tokuş ilişkisi olup olmadığını araştırmıştır. Teorik olarak ulaşılan sonuç NPI'lerin ekonomi üzerindeki etkisinin net olmadığı şeklinde olmuştur. NPI'ler sosyal etkileşimleri ve bu etkileşime dayalı ekonomik faaliyetleri sınırlandırmaktadır. Bununla birlikte hane halkları enfekte olma riskini azaltmak üzere tüketim ve işgücü arzını azaltmakta, firmalar ise ekonomideki belirsizlikten dolayı yatırımları kesmektedir. Dolayısıyla da pandeminin kendisi diğer bir ifade ile NPI'ler olmasa da başlı başına ekonomik faaliyetlerde düşüş yaratmaktadır. Diğer bir taraftan da NPI'ler pandemiyi kontrol altına almakta ve olası ekonomik etkileri de hafifletebilmektedir. Araştırmacılar istihdam ve üretim düzeyine ilişkin verileri kullanarak, şehirler düzeyinde NPI'lerin orta vadeli ekonomik etkilerini araştırmıştır. Hızlı ve agresif müdahalede bulunan şehirlerin, pandeminin sona ermesinin ardından ekonomik performanslarının, görece esnek uygulamalarda bulunan şehirler nispetinde daha kötü performans sergilediğine ilişkin kanıtlar bulamamıştır. Öz olarak pandemi

ekonomik faaliyetlerde aksama yaratırken, NPI'ler pandemi kaynaklı ekonomik gerileme yaratmadan hastalığın bulaşını azaltmaktadır (Correia vd., 2022).

Sağlık felaketlerinin küresel sağlık sorunları yaratmasının ötesinde aynı zamanda geniş kapsamlı sosyoekonomik bozulmalara ve kayıplara neden olduğu da gözlenmiştir. Şekil 8 üzerinden pandemilerin yol açtığı zorlukları görmek mümkündür. Pandemi işyerleri, restoranlar, sinemalar, ulaşım araçları vd. halka açık alanlarda enfeksiyon riski nedeniyle kapanmakta; ticari kayıplar ortaya çıkmaktadır. Ekonomik büyümeyi sürdürülebilir kılmak için uluslararası kuruluşlar hibe, öz sermaye katkıları, sübvansiyonlar şeklinde politika yatırımlarına yönelmekte bu durum beraberinde artan hükümet borçlanmaları yaratmakta; mali dengeyi bozmaktadır (Tauseef Ahmad vd., 2020).

Şekil 8. Pandemilerin Ekonomik Etkileri

Kaynak: Tauseef Ahmad vd., 2020

Covid-19 pandemisinin ardından özellikle uluslararası kuruluşlar, gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler yüksek ölüm oranlarına neden olan sağlık felaketlerine yeterince hazır olmadıkları yönünde endişeye kapılmıştır. Pandeminin makroekonomik etkilerinin 2008 Büyük Durgunlukla karşılaştırılabilir ölçüde şiddetli olması da bu endişeyi destekler nitelikte olmuş; 1918 İspanyol Pandemisinin sonuçlarından yola çıkarak makroekonomik bir bakış açısı geliştirmek önemli bir araç haline gelmiştir (Obrizan vd., 2020, 2).

Çalışmanın bu bölümünde İspanyol Gribi Pandemisi ve Koronavirüs Pandemisi bir sağlık krizi olarak genel hatları ile alınacak ve ekonomik göstergeler açısından yarattığı etkiler kapsamlı olarak sunulacaktır.

3.1. İspanyol Gribi Sırasında Yaşam ve Ekonomi

İspanyol Gribi olarak da anılan 1918 grip salgını, kuş kökenli genlere sahip olan H1N1 virüsünden kaynaklanmıştır. Virüsün nereden kaynaklandığı yönünde evrensel bir fikir birliği söz konusu olmamaktadır. 1918-1919 yılları arasında dünya çapında etki gücüne sahip olmuştur. ABD'de ilk olarak 1918 yılının bahar ayında bir askeri personelde saptanan virüs, hızlı bir yayılım göstermiş, dünya nüfusunun yaklaşık 3'te 1'inin virüse yakalandığı ki bu oranın ilgili dönem itibariyle yaklaşık 500 milyon kişiye tekabül ettiği tahmin edilmiştir. Virüs kaynaklı ölümlerin en az 50 milyon ve bu rakamın da yaklaşık 675 bin kadarlık bir kısmının ABD'de meydana geldiği ortaya koyulmuştur. Pandemi döneminde aynı zamanda küresel birlik hareketi olan I. Dünya Savaşı da yaşanmakta ve bu durum virüsün hızlı yayılımına ortam hazırlamaktadır. Ölüm oranlarının 5 yaş altı çocuklar, 20-40 yaş arası ve 65 yaş üstü kişilerde görece yüksek olduğu saptanmıştır. Esasında 20-40 yaş arasındaki sağlıklı bireylerde bu denli yüksek ölüm oranları pandeminin benzersiz bir özelliği olarak değerlendirilmiştir. Pandemi ABD'de ortalama yaşam süresini 12 yıldan fazla kısaltmıştır. H1N1 virüsüne ilişkin değerlendirmeler, pandeminin ortaya çıkardığı yıkıcı etkileri açıklama noktasında yetersiz kalmıştır (CDC, 2019). İspanyol Gribi Pandemisi özellikle gemiciliğin uluslararası seyahatin tek yolu olduğu bir dönemde dahi tüm uygarlığı etkileyecek ölçüde yıkıcı olmuştur (Athukorala ve Athukorala, 2020). İspanyol Gribinin ortaya çıkışı ve yayılımı ile ilgili süreç Tablo 3 üzerinde sunulmuştur.

Tablo 3. İspanyol Gribine Tarihsel Bir Bakış

Nisan 1917
ABD, 378 bin askeri ile I. Dünya Savaşına giriyor.
Haziran 1917
ABD, asker sayısını artırmak üzere her biri 25 ila 55 bin arasında asker barındıran 32 kamp kuruyor.
Mart 2018
ABD'de ilk kez grip benzeri salgın hastalık tespit ediliyor.
Kansas'taki Kamp Funston'da 100'den fazla asker grip hastalığına yakalanıyor, bir hafta içinde grip vakalarının sayısı beş katına çıkıyor.
Takip eden altı ay içinde ABD, Avrupa ve Asya'da grip vakaları düzensiz bir şekilde yayılıyor.
Nisan 1918
5 Nisan günü, halk sağlığı raporunda influenzadan bahsediliyor. Yetkililer Kansas, Haskell'de 18 ciddi vaka ve 3 ölüm haberi veriyor.
Mayıs 1918
Mayıs ayına kadar, her ay yüzbinlerce asker I. Dünya Savaşı için Atlantik'i boydan boya kat ediyor.
Eylül 1918
İkinci grip dalgası, Boston'ın hemen dışındaki bir Birleşik Devletler Ordusu eğitim kampı olan Kamp Devens'te ve Boston'daki bir deniz tesisinde ortaya çıkıyor.

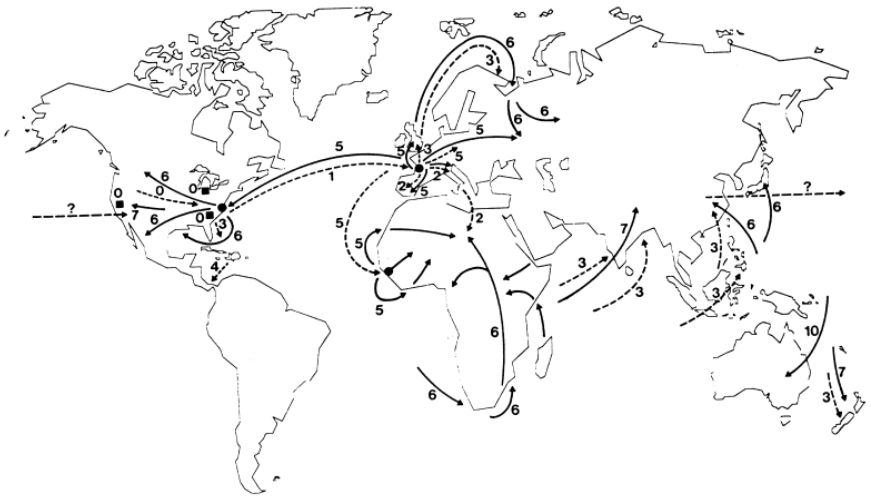
Eylül ve Kasım ayları arasında ABD'de ikinci bir grip dalgası zirve yapıyor. Bu ikinci dalga oldukça ölümcül ve pandemiye atfedilen ölümlerin çoğundan sorumlu tutuluyor.
New York Şehri Sağlık Kurulu, bildirilmesi zorunlu hastalıklar listesine gribi de ekliyor ve tüm grip vakalarının evde veya bir şehir hastanesinde izole edilmesini şart koşuyor.
Eylül ayının sonunda, Camp Devens'te 14.000'den fazla grip vakası rapor ediliyor. Bu sayı toplam kampın yaklaşık dörtte birine karşılık geliyor ve 757 kişinin ölümüyle sonuçlanıyor.
Ekim 1918
Grip virüsünün sadece Ekim ayında 195.000 Amerikalıyı öldürdüğü tahmin ediliyor
Hemşirelerin büyük bir kısmının askeri kamplara yerleştirilmesi nedeniyle 1918 sonbaharında ciddi bir profesyonel hemşire kıtlığı yaşanıyor.
Amerikan Kızıl Haçı'nın Chicago şubesi, sağlık desteği için gönüllülere acil çağrıda buluyor.
Filadelfiya, pandemik grip virüslerinden sert bir şekilde etkileniyor. 500'den fazla ceset gömülmeyi bekliyor. Soğuk hava depoları geçici morglar olarak kullanılıyor. Bir tramvay üreticisi tabut olarak kullanılmak üzere 200 paketleme kasası bağışlıyor.
Chicago, ABD'deki diğer birçok şehirle birlikte tiyatroları, sinemaları ve gece okullarını kapatıyor ve halka açık toplantıları yasaklıyor.
San Francisco Sağlık Kurulu, halka hizmet veren herkesin maske takmasını şart koşuyor ve tüm sakinlere toplum içinde maske takmaları için güçlü tavsiyelerde bulunuyor.
New York City, Birinci Dünya Savaşı'nın ortasında grip hastalıkları nedeniyle tersane üretkenliğinde yüzde 40'lık bir düşüş bildiriyor.
Kasım 2018
Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini takiben geniş kalabalıklar Ateşkes Günü'nü kutluyor, askerler terhis olmaya başlıyor. Bu etkileşim gribin yeniden canlanması tehlikesini taşıyor.
Salt Lake City yetkilileri, sakinlerinin grip olduğu 2.000 evin ön ve arka kapılarına karantina işaretleri yerleştiriyor.
Nisan 1918'de 378.000 olan ABD asker ordusu Birinci Dünya Savaşı sonunda 4.7 milyona ulaşıyor.
Aralık 2018
Halk sağlığı yetkilileri, öksürme ve hapşırmanın tehlikeleri hakkında eğitim programlarına ve tanıtımlara başlıyor.
Amerikan Halk Sağlığı Derneği Komitesi, mağazaların ve fabrikaların açılış ve kapanış saatlerini kademeli olarak değiştirmeye ve insanların aşırı kalabalığını önlemek için toplu taşıma araçlarını kullanmak yerine mümkün olduğunda işe yürüyerek gitmelerini teşvik ediyor.
Ocak 1919
1919 kışında ve ilkbaharında üçüncü bir grip dalgası meydana geliyor ve ciddi ölüm vakaları yaşanıyor. Üçüncü dalga yaz aylarında azalıyor.
San Francisco'da Ocak ayının ilk beş gününde 1.800 grip ve 101 ölüm vakası bildiriliyor.
San Antonio vatandaşlarının bir kısmı, yeni grip vakalarının kamuoyun bildirilmediğinden ve bunun başka bir grip dalgasını körüklediğinden şikâyet etmeye başlıyor.
New York'ta 706 grip vakası ve 67 ölüm rapor ediliyor, bu durum şiddetli grip vakalarının tekrarlama korkusunu tetikliyor.
Boston Şehir Hastanesi'nin mütevelli heyeti, grip tedavisini incelemek için belediye başkanından 3.000 $'lık özel bir ödenek istiyor.
Şubat 1919
Bildirilen vaka sayısı düştükçe grip New Orleans'ta neredeyse yok edilmiş gibi görünüyor.
Illinois, pandemiyle birlikte ortaya çıkan profesyonel hemşirelik eksikliğini giderme maksadıyla birer yıllık uygulamalı hemşirelik kursları için yasa tasarısını onaylıyor
Nisan 1919
ABD Başkanı Woodrow Wilson, Birinci Dünya Savaşının sonunda Versay Barış Konferansı esnasında sağlık sorunları yaşıyor, kamuoyunda yaygın olarak gripten kaynaklandığı düşünülüyor.

Kaynak: CDC, 2018.

Şekil 9 üzerinden İspanyol Gribi zaman ve mekân olarak izlenebilmektedir. Pandemi belirtilen odak noktalarından (■ ve ● simgeleri) yayılım göstermiş, ilk dalga daha önce de sözü edildiği üzere Amerikan kuvvetlerinin doğuya asker göndermesi

neticesinde yaşanmıştır. Savaş hazırlığı nedeniyle kamplarda tutulan askerler, gerekli donanıma kavuşmalarının ardından Fransa'ya doğru uzun ve kalabalık gruplar halinde yolculuklar yapmış, yolculuk dönemi virüsün yayılımından önceki kuluçka evresine tekabül etmiştir. Dolayısıyla askerler Fransız kıyılarına ulaştığında hastalığa yakalananların sayısı ciddi bir patlama göstermiş; İtalya, Fransa, Almanya H1N1 virüsünden kaynaklanan pandemiden aynı şekilde etkilenmiştir (Fujimura, 2003).

Şekil 9. 1918 İspanyol Gribinin Tarihsel ve Coğrafi Yayılımı

Kaynak: Potter, 2001, s. 576

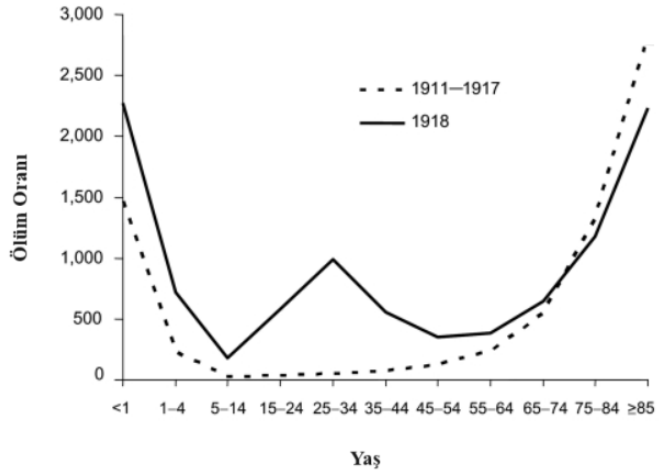
İlk salgınlar Mart 1918 ■
Birinci dalganın yayılma hattı (----▸).
İkinci dalganın yayılma hattı (→)
Salgın enfeksiyonun kaydedildiği Mart 1918'den (0) sonraki ay sayısı (yayılma hattı ile)
Ikinci dalganın odak noktaları (●).

Araştırmacıların ortak fikri Amerikan askerlerinin deniz yoluyla Nisan 1918'de Fransa'nın Bordeaux kentine taşınması sonucunda öncelikle Fransa'ya ardından Nisan/Mayıs aylarında Britanya Seferi Kuvvetlerine ve savaşa katılan diğer askeri kuvvetlere doğru yayıldığı yönünde olmuştur. İlgili dönemde İtalya, İspanya ve Almanya da pandemiye sahne olmuş; I. Dünya Savaşının gidişatı büyük oranda etkilenmiştir. Mayıs ve Haziran aylarında Murmansk, Rusya, Kuzey Afrika, Çin, Yeni Zelanda ve Filipinlere kadar uzanmıştır. Ülkelerde enfeksiyon birkaç hafta içerisinde hızlı bir yayılım göstermiştir. Ağustos 1918'de İngiltere'den Freetown'a deniz yoluyla taşınmış, mürettebat ilgili bölgeyi enfekte etmiştir. Enfeksiyon döngüsü içerisinde ölüm oranları yaklaşık on kat artmış ve pandeminin ciddi bir ölüm tehlikesi içerdiği anlaşılmıştır. Ekim 1918'de Hindistan'a, Ocak 1919'da Avustralya'ya kadar

ulaşmıştır. Birçok bölge açısından rakamlar mevcut değilken, dünya nüfusunun %50'sinin enfekte olduğu, %25'inin klinik bir enfeksiyon geçirdiği ve toplam ölüm oranının yaklaşık 40 ila 50 milyon olduğu tahmin edilmiştir (Potter, 2001, 576).

Pandeminin ilk dalgasında virülans ve ölüm oranı normal seviyeye denk ve/veya biraz üzerinde seyretmiştir. Bu sebeple de pandeminin, ortaya çıktığı dönemde görece az dikkat çekmiştir. Ancak takip eden süreçte orantısızca genç yetişkinlerde neden olduğu ölümler salgının ciddiyetini ortaya koymuştur. Tipik bir grip salgınında, kurbanların çoğunluğu küçük çocuk ve yaşlılar iken yaşa göre ölüm profili "U" şeklini almıştır. Ancak daha önce de söz edildiği üzere İspanyol Gribinin ölüm oranlarına ilişkin demografik dağılımı, genç yetişkinler üzerinde etkili olması nedeniyle orantısız bir dağılım göstermiş "W" şeklini almıştır (Brainerd ve Siegler, 2003, 4-5; Garrett, 2007, 8; Garrett, 2008, 77). Taubenberg ve Morens Şekil 10'da bu durumu resmetmiştir.

Şekil 10. Tipik Grip Ölümleri ve İspanyol Gribi Ölümleri

Kaynak: Taubenberger ve Morens, 2006.

Pandemi Massachusetts'ten Virginia'ya uzanan bir eksen boyunca ortaya çıkmış; Los Angeles, San Francisco ve Seattle'a sıçramış ve ardından ABD'nin her bir köşesine nüfuz etmiştir. Ancak ABD'nin geneline yayılan hastalığın etkileri bölge içerisinde asimetrik dağılım göstermiş, ölüm oranları bölgeler itibariyle farklılaşmıştır. Bu durum daha ziyade şehirlerdeki yetkililerin gribin etkilerini azaltmak üzere okulları ve kiliseleri kapatmaları, ticareti sınırlandırmaları şeklindeki kısıtlayıcı önlemlerle ilişkilendirilmiştir. Ek olarak influenza virüsünün yayılımı tipik grip virüsleri gibi zamanla zayıflamaktadır. Dolayısıyla da doğu kıyılarını vuran grip, batı kıyılarına ulaşıncaya değin zayıflamıştır. I. Dünya Savaşının pandeminin küresel boyutunu

genişletirken, yayılımını hızlandırdığı kabul edilmiştir (Brainerd ve Siegler, 2003, 4-5; Garrett, 2007, 8; Garrett, 2008, 77). Hastalığın yayılımında bölgesel farklıların nedeni üzerine araştırma yapan başka bir çalışma bulguları da yine bu durumu pandeminin öncelikle ABD'nin doğusunda ortaya çıkması ve batıdaki şehirlerin virülans gerçekleşinceye değin gerekli önlemleri alma noktasında bir öğrenme süreci geçirdiğini ifade etmiştir (Correia vd., 2022).

İspanyol Gribi pandemisi, I. Dünya Savaşına taraf ittifak devletlerinin fiziki olarak birbirine yakınlığı nedeni ile Osmanlı Devletinde de etkisini hissettirmiştir. Devletin başkenti İstanbul'a deniz taşımacılığı yolu ile oradan da Anadolu'ya yayıldığı kabul edilmiştir. İstanbul Sağlık Müdürlüğü, İspanyol Gribinin dünya üzerindeki iniş ve çıkış dönemlerinin Anadolu'da da benzer kronolojide gerçekleştiğini, savaşın zaten kötü olan yaşam koşulları, yetersiz beslenme, sıtma gibi diğer salgınlarla birleşen bir hastalık seyri izlediğini ifade etmiştir (Yolun ve Kopar, 2015).

1918 İspanyol Gribi Pandemisi döneminde I. Dünya Savaşının yaşanıyor olması ve Wilson Yönetimi nedeni ile zorunlu kapatma ve kısıtlama tedbirleri görece kısa ve dar kapsamlı olmuştur. Federal yönetim savaş zamanında üretimi yarı millileştirmiş, ordu gereksinimlerinin karşılanması kamu güvenliği açısından önemli olmuştur. Dolayısıyla sivil tüketime yönelik faaliyetler dışında savaş gereksinimlerinin karşılanması zorunlu kapatmaların da kapsamını sınırlandırmıştır. Bodenhorn (2020), pandeminin üç genel sonucu içerdiğini ifade etmiştir. İlk olarak pandemi perakende satışları düşürmüş, imalat faaliyetleri yavaşlamıştır. İkincisi, hastalığa yakalanma korkusu ile çalışanlar gönüllü olarak iş yaşamının dışında kalmıştır. Ölüm oranlarının yüksek olduğu dönemlerde bazı kilit sektörlerde ve kapanma olmayan endüstrilerde üretim %10 ila %20 arasında düşüş göstermiştir. Araştırmacı üretimdeki düşüşün bir talep şokundan ziyade işgücü arzından kaynaklanan düşüşle ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Son olarak ise iş başarısızlıklarının zorunlu kapatmaların değil, ölüm oranlarının bir sonucu olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla kapanma tedbirleri ile ekonomik faaliyetler arasında bir ödünleşim söz konusu olsa da ölüm oranlarının yüksek olduğu dönemlerde zorunlu işyeri kapatmaları ekonomik faaliyetlerdeki keskin düşüşleri engelleyememiştir (Bodenhorn, 2020).

Bishop, sınırlama tedbirlerinin ekonomik etkilerinin olumlu ya da olumsuz olabileceği yönünde açıklamalarda bulunmuştur. Sosyal etkileşime dayalı ekonomik faaliyetleri kısıtlayan tedbirler, bu sektörler açısından ciddi ölçüde gelir kaybına akabinde işten

çıkarmalara neden olsa da orta vadede pandeminin ortaya çıkaracağı olumsuz etkileri azaltabilmektedir. Özellikle yemek şirketleri, garsonlar, kuyumcular, tiyatro çalışanları en çok etkilenen meslek grupları arasında olmuştur. Buna karşılık inşaat sektörü ve evde bakım hizmetleri alanlarında ise yoğun bir işgücü talebi söz konusu olmuştur. Başka bir ifade ile çalışanların iş göremezliği bazı alanlarda ücret artışlarına ve hatta fazla mesai uygulamalarına neden olurken; bazı iş kollarında ise toplu işten çıkarmalara sebep olmuştur. ABD şehirleri açısından kısıtlama tedbirlerine pandeminin erken dönemlerinde başvuran şehirler ile görece gecikmeli tepkiler veren şehirlerarasında yapılan çalışma bulguları ise birincinin lehine daha güçlü ekonomik büyüme performansı ortaya çıkarmıştır (Bishop, 2020).

Savaş nedeniyle yaşanan muharebe ölümlerinin yanı sıra grip salgınından kaynaklı sivil ölüm oranları oldukça yüksek seyretmiştir. Sivil ölümlerinin, cephedeki ölümlerin yaklaşık on katı olduğu tahmin edilmiştir. Daha önce de sözü edildiği üzere pandeminin en çok etkilendiği 20 ila 40 yaş arasındaki nüfus, cinsiyet dağılımına göre ise erkek yoğunluktadır. Bu durum özellikle ilgili dönem itibariyle hane geçimini sağlayan erkek nüfusun işgücü piyasasında azalan nüfusu sebebiyle de ciddi ekonomik sonuçlar doğurmuştur (Garrett, 2007, 8). Bu anlamda pandemi alışılmış mortaliteye sahip bir salgına kıyasla daha büyük ekonomik etkiler doğurmuştur. Büyük Grip pandesinin, II. Dünya Savaşının da nedeni olduğu yönünde görüşler söz konusu olmuştur (Barro vd., 2020a, 3). Özellikle ikinci ve üçüncü dalga, hastalığa karşı henüz bağışık olmayan sivil nüfusu da etkilemiş; bazı kırsal bölgeler tamamen yok olurken, büyük şehirler de son derece zarar görmüştür (Fujimura, 2003).

CDC (Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri) Tablo 4 üzerinden de sunulduğu üzere ABD'de 1918-1920 periyodunda ölümle sonuçlanan ilk on hastalığa ilişkin istatistikleri ortaya koymuştur. İlgili yıllarda ölümle sonuçlanan hastalıklar içerisinde en yüksek paya "pnömoni ve influenza" sahip olmuştur. İkinci dalganın yaşandığı dönemde ölüm oranlarının zirveye ulaştığını ortaya koymuştur. Pandeminin bu denli ölümcül olmasının arkasında ilgili dönem itibari ile influenza enfeksiyonuna karşı koruma sağlayacak aşı ve/veya antibiyotik mevcut olmaması da yatmaktadır. Müdahaleler dünya çapında uygulanan izolasyon, karantina, kişisel hijyen, dezenfektan kullanımı ve sınırlamalar şeklindeki kontrol çabalarıyla sınırlı kalmıştır (CDC, 2019).

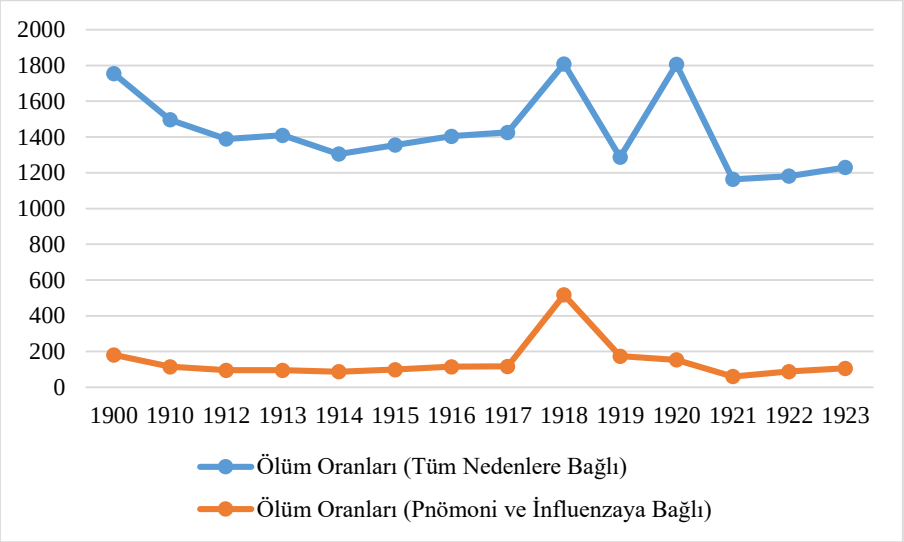
Tablo 4. 1918-1920 Periyodunda Nedenlerine Göre Ölüm İstatistikleri

	1917		1918		1919		1920		1921	
	Sayı	**Oran**	**Sayı**	**Oran**	**Sayı**	**Oran**	**Sayı**	**Oran**	**Sayı**	**Oran**
Toplam	981.239	1397,1	1.430.079	1810,0	1.072.263	1289,4	1.118.070	1298,9	1.009.673	1149,8
Pnömoni (tüm formlar) ve influenza	115.526	164,5	464.959	588,5	185.440	223,0	178.438	207,3	86.667	98,7
Kalp hastalıkları	119.307	169,9	135.585	171,6	123.007	147,9	137.374	159,6	137.157	156,2
Tüberküloz (tüm formları)	100.789	143,5	118.334	149,8	104.486	125,6	97.366	113,1	85.739	97,6
Vasküler kökenli kafa içi lezyonlar	67.362	95,9	74.257	94,0	74.776	89,9	80.019	93,0	78.332	89,2
Nefrit (tüm formlar)	73.685	104,9	76.977	97,4	73.335	88,2	76.410	88,8	74.040	84,3
Kanser ve diğer kötü huylu tümörler	56.764	80,8	63.848	80,8	67.329	81,0	71.756	83,4	75.113	85,5
Motorlu araç dışındaki kazalar	55.054	78,4	57.830	73,2	52.189	62,8	52.255	60,7	49.593	56,5
Bağırsaklarda ishal, enterit ve ülserasyon	52.814	75,2	57.039	72,2	45.899	55,2	46.266	53,7	44.562	50,7
Erken doğum	32.390	46,1	37.408	47,3	34.006	40,9	37.564	43,6	36.603	41,7
Lohusa nedenleri (toplam)	-	-	17.607	22,3	14.072	16,9	16.320	19,0	-	-
Frengi	13.382	19,1	-	-	-	-	-	-	-	-
Difteri	-	-	-	-	-	-	-	-	155.20	17,7

Kaynak: CDC, 2015

Şekil 11'de sunulduğu üzere ölüm oranları, pandeminin ikinci dalgasında zirveye ulaşmıştır. Bazı bölgeler 1919 yılının ilk aylarında üçüncü bir dalgadan etkilense de Kasım 1918 itibariyle ölüm oranlarında ciddi azalmalar görülmüştür. Esasında grip virüsünün genel eğilimi mevsimsel olarak ocak ve mart aylarında hastalık yaratıcı etkisinin olmasıdır. Bu kapsamda 1918 yılı için Nisan ayında yaşanan zirve bir nevi ilkbaharın mevsimsel dalgasıyla paralellik göstermiştir (Velde, 2020, 2). Pandemi mevcut nüfusu etkilediği gibi aynı zamanda doğurganlığı ve aile oluşumunu da olumsuz yönde etkilemiştir. İlgili dönem itibariyle verilerin sınırlı oluşu, söz konusu etkinin tahmini noktasını zorlaştırmıştır (Brainerd ve Siegler, 2003, 8).

Şekil 11. Ölüm Oranları- 100.000 Kişi Başına (Hawai Hariç)

Kaynak: Bureau of the Census, 1923, s. 20

Gribine neden olan H1N1 influenza A virüsünden kaynaklanan genler esasında doksan yıldan uzun bir süredir insanlar üzerinde ölümcül etkiler yaratmış, yıllar itibariyle virüsün karmaşıklığı artmıştır (Morens vd., 2009a). Tablo 5, İspanyol Gribi ve bu pandemiye neden olan H1N1 virüsünün yıllar itibariyle değişen gen dizilimlerinden kaynaklı, ortaya çıkardığı hastalıkları ve bu hastalıkların neden olduğu ölüm oranlarını (100.000 kişi/yıl) sunmuştur. Bahsi geçen yıllar içerisinde yaşanan ölümler bir nevi İspanyol Gribinin kalıcı mirası olarak düşünülebilmektedir. H1N1 virüsünden kaynaklanan pandeminin 100.000 kişi başına neden olduğu ölüm oranı 598 iken, virüsün mevcut gen yapısındaki değişimden kaynaklanan ölüm oranları görece daha düşüktür. Ard arda yaşanan pandemi benzeri olaylar insan bedeninin virüse maruz kalmasının bir sonucu olarak bağışıklık gelişmesine neden olarak zamanla şiddetini azaltmıştır.

Pandemi, dönemin yıkıcı ve ölümcül etkilerinin yoğun olarak hissedildiği bir hadise olmasına rağmen özellikle I. Dünya Savaşı yıllarına tekabül etmesi nedeniyle yeterli ilgiyi görememiştir (Garrett, 2007, 8-9). İspanyol Gribi yıllarında bulaşıcı hastalıkların yaygın ölüm nedeni olması gerekçesiyle, ekonomik etkileri görece önemsiz algılanmıştır (Beach vd., 2018, 39). Ek olarak bazı ülkeler toplum moralini korumak için hastalığın gerçek boyutu ve ciddiyeti hakkında haber yapılmasını reddetmiş, sansür uygulamasına gitmiştir (Van der Veken ve De Santis, 2020). Pandeminin ölüm

sonuçlarına ilişkin sağlıklı bilginin mevcut olmayışı ölçme yeteneğini büyük ölçüde sınırlandırmıştır (Beach vd., 2018, 2-3).

Tablo 5. H1N1 Virüsünden Kaynaklanan Ölüm Oranları (100.000 kişi/yıl)

Yıllar	Dolaşan Virüs (Genetik Mekanizma)	Ölüm oranı (100.000 kişi/yıl başına)
1918- 1919	H1N1, pandemi	598
1928-1929	H1N1	96,7
1934-1936	H1N1	52
1947-1948	H1N1 A	8,9
1951-1953	H1N1	34,1
1957-1958	H2N2, pandemi	40,6
1968-1969	H3N2, pandemi	16,9
1972-1973	H3N2	11,8
1975-1976	H3N2	12,4
1977-1978	H3N2	21
1997-1999	H3N2	49,5
2003-2004	H3N2 A	17,1
2009	H3N2 ve H1N1, pandemi	?

Kaynak: Morens vd., 2009a

Koronavirüs pandemisinin ortaya çıkması ile birlikte İspanyol Gribi pandemisi tekrardan gündeme gelmiştir. Bu çalışma kapsamında da günümüz pandemisine ilişkin karşılaştırılabilir sonuçlar sunabilmek, sağlık krizlerinin etkilerine ve çözümüne yönelik kapsamlı açıklamalar yapabilmek adına İspanyol Gribi pandemisine yer verilmiştir. Pandemiler öncelikle halk sağlığını tehdit eden birer sağlık krizi olsa da toplumun sosyoekonomik yapısını tehdit edici sonuçlar doğurmakta ve bu sonuçlar da pandemilerin ortaya çıktığı dönemin toplumsal, ekonomik, kurumsal, kültürel vd. yapısına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Bu nedenle İspanyol Gribi pandemisinin ekonomik etkilerine geçmeden önce pandemi öncesi döneme ilişkin genel çerçeveye değinilecektir.

3.1.1. 1900'lere Genel Bir Bakış

M.S. 1600'lü yıllarda Hollanda, İngiltere, Fransa gibi kapitalist ekonomiler Doğu Hindistan Şirketi olarak bilinen çok uluslu şirketler aracılığıyla sömürgeleştirme yoluna giderek ulusların varlıklarını ele geçirmiştir. Bu sömürgeci ekonomiler, sömürgeleri üzerine ağır vergi yükleri yüklemiş; her türlü talan ve yağmacılık faaliyetlerinde özgür hareket etmiştir. Sanayi Devrimi yıllarına değin devam eden bu süreç, seri üretimin başlaması ile birlikte ise emek tasarrufu sağlayan, değişmeyen sermayeye yapılan yatırımların kar oranlarında yaratacağı düşüşü telafi etme maksadıyla görece ucuz hammadde ve emek kaynaklarına ihtiyaç duyan bir yapıya dönüşmüştür. Bu amaçla Avrupalı kapitalistler sermayenin gençlik çağı adı verilen bu dönemde, gezegenin farklı yerlerinde sömürgeleştirme hareketinin kapsamını genişletmiştir. Kapitalistler, ticaret yoluyla ulusların birikmiş servetlerine el koymuştur. Ticaretin asli amacı tarafların metalara olan ihtiyacını karşılamaktan ziyade yüksek karlar elde etmek olmuştur. Dolayısıyla sömürgeleşmenin bir tarafında makineleşmenin sonucu artan üretim için yeni pazarlar bulmak varken; dönemin asıl ayırt edici özelliği üretim maliyetini düşürmek için denizaşırı ülkelerden ucuz hammadde ve emek gücünü kullanmak olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise birikmiş sermayenin boyutu ve yoğunluğu ucuz emek gücünden yararlanmak üzere sermayenin bizzat hammadde kaynağının bulunduğu ülkeye yatırılmasını gerekli kılmıştır. Serbest rekabet koşulları, bu dönemde kar oranlarını koruyamadığı için sermayenin tekel formu ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi ile başlayan genişleme döneminde artan çıktı miktarı yeni ürün ve üretim teknolojilerinin geliştirilmesi için gerekli sermaye birikiminin oluşumuna ortam hazırlamıştır (Dulupçu vd., 2015, 154; ICSS, 2009, 8-11).

1800'lerin ardından dünya ekonomisi büyük bir değişim dalgasından geçmiş; bilimsel ve endüstriyel büyüme yaşanmıştır. 19. Yüzyılın ortalarında ticaret engelleri azaltılmış, düşen ulaşım ve nakliye bedelleri ile de küresel ticarette ve sınırlar arası mal akışında bir patlama ortaya çıkmıştır. İkinci Sanayi Devrimi olarak nitelendirilen bu dönemde çelik, kimya, elektrik ve otomobil üretiminde icatlar yapılmaya başlanmıştır. Üretim sürecine yarı yetenekli işgücü dâhil edilmiş, üretimde standardizasyon ve sendikalaşma hareketleri başlamıştır. Bu endüstriler ilk kez merkezde yer almış, tekstil ve ayakkabı gibi sektörler görece geride kalmıştır. Amerika ve Almanya 19. yüzyılın son çeyrek döneminde ekonomik gelişme hızını etkileyecek

önemli yenilikler ortaya koymuş; geliştirilen her bir cihaz kendinden öncekini önemsiz hale getirmiştir. Yeni endüstriler, geride bıraktıklarından sermaye ve enerji yoğunluğu açısından daha ileride olmuştur. Görece yüksek karlılık peşinde koşan bu yenilik yanlıları da yerleşik sanayiye ve kuruluşlara ciddi zararlar vermiştir. Joseph Schumpeter'in "yaratıcı yıkım teorisi" bu dönemin ruhunu özetlemiştir. Ticari ürünlerin yerine kısa bir süre içerisinde yenisinin gelmesi "erken değer kaybetme" sorununu da beraberinde getirmiştir. Bu ikinci sanayi devrimi, işletmelerin organizasyon yapısında da dönüşümü zorunlu hale getirmiştir. Küçük ölçekli işletmelerin yerini görece büyük ve entegre işletmeler almıştır. Büyük tesislerde üretim yapmak, teknolojik değişikliklerden yararlanarak üretim imkânı sunmuştur. Bu durum üretimin verimliliğini artırmış, gerçek talebin üzerinde bir üretime neden olmuştur. Başka bir ifade ile ekonominin arz tarafında fazlalık ortaya çıkmıştır. Stok problemlerine ek olarak Amerika, Arjantin ve Rusya'dan gelen bol miktardaki hasatlar da eklenmiştir. Bu dönemde artan üretim, fiyatları durgunlaştırırken ücretleri de aşağı yönlü bir baskı altına almıştır. Binlerce çiftçi piyasadan silinmiştir. Dolayısıyla sanayi kapitalistleri potansiyel alıcıları yoksullaştırmıştır. Milli gelirin küresel bölgeler arasındaki tasnifi değişmiş; sanayileşen merkez ülkeler ile dünyanın geri kalanı arasında ayrışma hissedilir olmuştur. Artan eşitsizlikler, sosyal ve politik huzursuzluk ortamı yaratmıştır. 1800'ler aynı zamanda ABD'de ekonomik büyümenin lokomotifi olan demiryolu yatırımlarının da yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Almanya ve Amerika için demiryolları ekonomik gelişmenin en önemli unsuru olmuştur. Demiryolları nakliye masraflarını azaltırken, coğrafi olarak geniş pazarlara ulaşma imkânı sunduğu kabul edilmiştir. Şöyle ki; 1865 yılında New York Merkez Demiryolu işletmesinin elindeki varlıkların Amerikan'ın üretim varlığının dörtte birine tekabül ettiği ortaya koyulmuştur. Dolayısıyla demiryollarının ekonomideki nüfuzu nakliyeden üretime, üretimden finansa kaymıştır. Büyük ölçekli demiryolu inşası için sermaye gereksinimlerini karşılayan yatırım bankaları kurulmuştur. Modern finansal sistemin de temelleri atılmıştır. Bütün bu açıklamalardan yola çıkarak Uzun Depresyona giden sürecin, serbest girişim sistemi içerisinde alınan yanlış kararların bir sonucu olduğunu ifade etmek mümkündür. Aynı zamanda bu dönemde altın standardının gereği olarak döviz sabitlemesi ekonomileri riske maruz bırakarak, parasal şoklara neden olmuştur (Appleby, 2012, 187-199; Dulupçu vd.,2015, 154; Fertik ve Lamoreaux, 2020; Gordon, 2023, 319; Klitgaard ve Narron, 2016;; Mitchener ve Pina, 2022;).

Dünya, 1900'lere girmeden hemen önce kapitalizmin ilk büyük krizi olarak nitelendirilen 1873 ila 1896 yıllarını kapsayan "Uzun Depresyonu" yaşamıştır. Eğilmez, ekonomilerin yapısal ve köklü dönüşümlerin ardından krize girmelerinin kaçınılmaz bir sonuç olduğunu ifade etmiştir. Uzun Depresyonun da benzer şekilde, kuralsız ve denetimsiz uygulamaları ile ticari kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçiş sürecinin sonucu olduğunu ortaya koymuştur. Uzun Depresyonu, zaman açısından bu denli uzun kılan ise inovasyon döngüsünün son döneminde yaşanması olmuştur. Başka bir ifade ile bu dönemde teknoloji ve iş organizasyonunda yapılan yenilikler bir dizi yatırım ve borç birikmesi ile birleşen bir süreci doğurmuştur (Eğilmez, 2012; Klitgaard ve Narron, 2016).

Yaşanan ekonomik krizin I. Dünya Savaşının da zeminini hazırladığı iddia edilmiştir. Krizin temel sorumlusu olarak Fransa-Prusya Savaşının ardından, Fransa'nın Almanya'ya ödemek zorunda kaldığı yüklü miktardaki savaş tazminatı kabul edilmiştir. Altın standardının[5] sürdürülebilirliğini yitirmesi ve ABD'nin uyguladığı sıkı para politikaları da nedenler arasında sıralanmıştır (Eğilmez, 2018, 116-121). Altın standardı küresel ticaretin yoğunlaşmasına katkıda bulunmuş olsa da bir ülkede ortaya çıkan ticaret açığının ülkeden altın çıkışına ve akabinde satın alım gücü ve satışlarda düşüşe neden olduğu ifade edilmiştir (Appleby, 2012, 199).

1873 Paniğinin kıvılcımını, demiryollarına yapılan büyük çaplı yatırımlar atmıştır. Bir demiryolu şirketine finansal kaynak sağlayan bir bankanın, mudilerinin para çekme işlemlerini askıya alınacağını duyurması ve Viyana'da hisse senedi piyasasının çökmesi ile durgunluk dönemi resmi olarak başlamıştır. Ek olarak ilave maliyetler çıkarmak ve devlet tarafından daha fazla sübvanse edilmek üzere paravan şirketler kurulması da yatırımcılar açısından güven zedelemiştir. Dolayısıyla güvensizlik ortamı, banka hücumları ve panik ortamı banka iflaslarının yanı sıra ticari kayıplar ve işsizlik yaratmıştır. Bu dönemde üretim düzeyi ve ekonomik faaliyetler son derece istikrarsız bir artış gösterirken, fiyat düzeyi de bir o kadar düzensiz aşağı yönlü eğilim içerisine girmiştir (Klitgaard ve Narron, 2016). Ticari bankalar regüle edilmiş; büyük miktarda ve uzun vadeli kredi sunma yetenekleri ciddi ölçüde sınırlandırılmıştır.

[5] Altın standardı sistemi, ülkelerin kendi paralarını belirli bir ağırlıkta saf altın olarak tanımlaması şeklinde ifade edilmektedir. Para ile altın arasındaki bu değere parite denilmektedir. Ulusal paranın, altın karşısında değerinin korunması için merkez bankası bu pariteden altın almayı ve satmayı taahhüt etmektedir. Bu sistemde ekonomiler ulusal paralarını altına bağladığından, bütün ülkeler paralarını sabit kur üzerinden öteki ülke paralarına da bağlamış olmaktadır (Eğilmez, 2018, 116).

Dolayısıyla bu dönemde firmalar finansman ihtiyaçlarını karşılamak üzere tahvil ve hisse senedi piyasalarına yönelmiş; menkul kıymetler piyasası da bu gerekçe ile 1880li yıllarda ortaya çıkmıştır (Dulupçu vd., 2015, 156).

Bu kriz farklı ağırlıkta olsa da uluslararası finans ve ticaret sistemi üzerinde uzun yıllar devam eden etkiler yaratmış; birçok ülkede ve kıtada hissedilmiştir. Amerika'da ve Avrupa'da yaşanan sıkıntılar, Güney Afrika, Avustralya ve Batı Hint ekonomilerini dahi vurmuştur. Bu kriz dünya piyasalarının birbirlerine olan bağımlılığını da ortaya koymuştur. 23 yıllık süreçte toparlanma ve gerileme şeklinde bir dizi mali kriz baş göstermiştir. Dönemin en belirgin özelliklerinden biri İngiltere'nin yükseliş dönemi (1846-1873) olarak ifade edilen sürecin sona ermesi; İngiltere'nin bu döneme kadar dünya ekonomisinde sürdürdüğü hâkim rolünü Almanya ve ABD'ye kaptırması olmuştur (Appleby, 2012, 119; Kaya, 2022).

Almanya ve Amerika'nın, İngiltere hegemonyasına karşı duruşları, güç dengesinin kendilerinin lehine dönmesine olanak sunmuştur. Amerikan ekonomisinin bu süreçte işgücü, sermaye ve girişimlerin çekim merkezi haline gelmesi ise 19. Yüzyıl boyunca tüm kıtayı içerisine alan bir yayılma politikasından kaynaklanmıştır (Arrighi, 2016, 100). ABD ekonomisi açısından bu dönem ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikasının benimsendiği de bir dönem olmuş ve ABD yerli üretimde önemli bir ivme yakalamıştır. Kıtanın kaynaklar açısından zenginliği, iklim çeşitliliği, yüz ölçüm olarak kapladığı alan ve göçmen akını ile de artan nüfus ekonomik gelişmeyi bir nevi toplumsal ve ekonomik yaşamın devamlılığı açısından zorunlu kılmıştır. Bu dönem sadece imalat alanında değil finansal alanda da hızlı bir gelişim süreci yaratmıştır. Sanayi üretiminin denetimi ve yönetimi finansman sağlayıcılarının eline geçmiştir. Bu dönem finans kapital evresi olarak kabul edilmekte, en önemli özelliği ise tekellerin veya kartellerin ekonomideki yoğunluğu olmaktadır. Tekelci kapitalizm olarak da nitelendirilen bu dönem 20. Yüzyılın hemen öncesinde başlamış, bu yüzyılın erken dönemlerinde doruk noktasına ulaşmıştır. Ellerinde tuttukları piyasa gücü sayesinde ekonomide hükümdar kadar etki gücüne sahip olmuşlardır (Eğilmez, 2008, 13).

Marksist iktisatçılar kapitalist gelişme sürecinin, son aşamasını bu tekelci kapitalizm aşaması olarak ifade etmiştir. İlk aşama on altıncı yüzyılda başlayan ve on sekizinci yüzyıla kadar uzanan ticari aşamadır. İlgili dönem emek faktörü ve üretimin örgütlenmesi açısından manüfaktür aşamasını temsil etmektedir. Birikim ağırlıklı olarak ticaret, tarım ve madencilikte gerçekleşmektedir. İkinci aşama, on sekizinci

yüzyılda tekstil sektöründe başlayan ve on dokuzuncu yüzyılda genel olarak endüstriye yayılan ve Marx'ın "modern endüstri" dediği sanayi devrimi tarafından başlatılmıştır. Bu dönem aynı zamanda rekabetçi kapitalizm veya liberalizm dönemi olarak da adlandırılmıştır. Birikimin odağı keskin bir şekilde sanayiye ve özellikle de fabrikalara ek olarak geniş bir ulaşım ve iletişim altyapısı, kanallar, limanlar, buharlı gemiler, demiryolları, telgraflara doğru kaymıştır. Tekelci kapitalizm olarak adlandırılan üçüncü aşama ise sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinin yaşandığı on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru başlamaktadır. Bu aşamanın karakteristik ekonomik yapısı, teknolojik gelişim sürecinin üretim yöntemlerine entegrasyonu şeklinde olmuştur. Kapitalizmin ikinci aşamasında diğer bir ifade ile on dokuzuncu yüzyılın büyük bir bölümünde sermaye birikim süreci için uygun ortam hazırlanmıştır. Marx'ın ekonominin ikinci departmanı olarak ifade ettiği tüketim mallarının üretimi artan istihdam ve reel ücretler nedeniyle genişlemiş; ancak üretim araçlarının üretimine konu olan birinci departmandaki büyümenin hala gerisinde seyretmiştir. Dolayısıyla bu süreçte birinci departmanın çıktısına yönelik talebin büyük bir bölümünün bu departmandan kaynaklandığı, üretimin yalnızca eskimiş üretim araçlarının yerine konması ve tüketim araçlarını üretme kapasitesinin artırılmasına yönelik olduğu bir dönemi ifade etmektedir. Ancak bu aşamada daha fazla üretim aracı üretme kapasitesinin artırılması gereği de ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, ekonominin birinci departmanında yıpranmış üretim araçlarının yerini alacak ve ikinci departmanın genişletilmesi için girdiler sağlamaya yetecek kadar genişlemeye ihtiyaç söz konusu olmuştur. Kapitalistler sermayelerini toplumun tüketim gücünün garanti ettiğinden daha hızlı artırmaya çalışmakta ısrar etmiş, birikim sürecini başlatmıştır. İç birikim yoluyla genişleme Marx'ın "sermayenin yoğunlaşması"/"sermayenin merkezileşmesi" olarak ifade ettiği süreci yansıtmaktadır. Üçüncü aşama olarak ifade edilen ilgili dönemde tekelleşme süreci ilerledikçe, büyük sermaye birimlerine aktarılan artı değer miktarı da artmıştır (Sweezy, 1981, 26-45).

Sermayenin yoğunlaşması ile birlikte sanayi sermayesini elinde bulunduran tekeller, fiyat belirleme gücüne sahip olmuştur. Tekelleşme süreci, serbest rekabeti ortadan kaldırmış ve piyasa sisteminin işleyişini sekteye uğratmıştır. Serbest piyasa ekonomisini canlandırmak için ABD başta olmak üzere gelişmiş ekonomiler bir takım düzenlemelere başvurmuştur. ABD'de tekelleşmeyi ve kartelleşmeyi denetim altına alan Antitröst Yasası da bunlardan biri olmuştur (Eğilmez, 2008, 14).

20. yüzyıl kapitalist sistemin yeni bir aşamasını temsil eder hale gelmiş; Avrupa, Birleşik Devletler ve Japonya'nın yükselmekte olduğu bir ekonomik sistem olmuştur. Önceki yüzyıl risk almanın kapitalist sistemin temel ancak bir o kadar da yıkıcı parçası olduğunu göstermiştir (Appleby, 2012, 254). Küreselleşme bağlamında bakıldığında ise ticaret nüfus ve gelir nispetinde 19. Yüzyılın başlarında önemli bir ivme yakalamış bu durum özellikle bu dönemde düşen nakliye maliyetleri ve yaşanan teknolojik gelişim süreci ile ilişkilendirilmiştir. 1815 ila 1914 yılları arasında ihracat ile ölçülen ticaret artışı yılda %3,5 iken gelir artışı %2,7 düzeyinde olmuştur. 20. yüzyılın geneline bakıldığında ise benzer bir gelişim süreci yaşansa da bir önceki yılı aşamamıştır. Düşen ulaşım maliyetleri ek olarak fiyatlarda da bir yakınlaşma yaratmıştır. Maliyet düşüşlerine tarife indirimleri de eklenince küreselleşme yaygınlaşmıştır. Uzun Bunalım yıllarında geçici olarak gümrük tarifelerine başvurulmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında kamuya gelir desteği sağlanması üzere başvurulan tarife ve kotalar ticaret akışında kesintiye neden olmuştur. Finans piyasaları ise 1870-1914 dönemi ile 1973'ten günümüze kadar periyotta iki önemli küreselleşme dalgası yaşamıştır. Dünya Savaşları, Büyük Buhran ve Bretton Woods Sisteminin kaldırılması ile kesintiye uğramıştır (Bordo, 2017, 3).

Uzun Bunalımın ardından 20. Yüzyıl bu kez de 1907 yılındaki mali krizle sınanmıştır. 1907 Paniğinin ortaya çıkmasında, New York City tröst şirketleri merkezi bir rol üstlenmiştir. Bu şirketler devlet tarafından yetkilendirilmiş, bankalar ile rekabet eden mevduat sağlayıcıları olmuştur. Ancak bu tröst şirketleri ödeme sisteminin bir parçası olmamakla birlikte, bankalar nispetinde görece küçük hacimli kuruluşlardır. Ödeme sistemi açısından rolleri küçük olsa da finansal sistem açısından önemini korumuşlardır. Tröstler borsada günlük işlemleri destekleyici, teminatsız krediler sağlamakta, bir anlamda ekstra likidite sunmaktadır. Ancak 16 Ekim 1907 günü iki küçük spekülatör, bir bakır madenciliği şirketinin hisselerinden büyük çaplı getiri sağlamak üzere spekülatif atağa geçerek başarısız olunca kriz patlak vermiştir. Bu iki spekülatör ile bağlantılı bankalara akınlar başlamış; mevduat sahipleri paralarını kurtarmak için bankalara hücum etmiştir. Yaşanan bu gelişmeler nedeniyle banka operasyonları askıya alınmış, faiz oranları astronomik ölçüde artış göstermiştir. Bu politikalar enflasyonist etkiler yaratsa da spekülatif para talebini bir ölçüde önlemiştir. 1907 Paniği sanayi üretimi ve GSYİH'da aşağı yönlü bir eğilime neden olsa da yaklaşık bir yılda toparlanma süreci yaşanmıştır. 1907 Paniğini kontrol altına almak

üzere Amerikan ekonomisi hükümetin nakit ödemelerini askıya almış, sözleşmeden doğan yükümlülüklerin haricinde kredi ödemelerinin hafiflediği bir süreç olmuştur. Bu dönemde tecrübe edilen küresel kriz parasal reform hareketlerine neden olmuş, FED'in kurulmasına ilham olmuştur (Moen ve Tallman, 2015; Rothbard, 2009, 79).

FED bankacılık paniklerini önlemeyi amaçlayan denetleyici ve son kredi merci olma rolü ile tasarlanmış ve 1913 yılında kurulmuştur. FED, finansal düzenlemede merkezi bir role sahip olmuş; bu bağlamda son kredi merci hem de büyük kurumların denetleyicisi olarak faaliyet göstermiştir. Borç vermenin temel aracı olarak indirim penceresi belirlenmiştir. Ve hatta 1914-1921 yılları arasında indirim penceresinde yapılan değişiklikler para politikası olarak kullanılmıştır. FED, esnek bir para birimi sağlamanın yanı sıra banka panikleri önleme maksadı ile kurulmuştur. Ulusal sözleşmeli bankaları FED'in zorunlu üyesi iken eyalet sözleşmeli bankalar için üyelik seçeneği sunulmuştur. Eyalet sözleşmeli bankaların az bir kısmı FED'e üye olmayı tercih etmiştir. Bu durum daha ziyade federal düzenleme ve denetimlerinin görece katı olma eğiliminden kaynaklanmıştır. İspanyol Gribi pandemisi FED'in ilk yıllarına denk gelmiştir (Anderson vd., 2020; Gorton ve Metrick, 2013)

I. Dünya Savaşı öncesinde dünya ekonomisi koruyucu tarifeler, özel tekeller ve uluslararası karteller şeklinde bazı sınırlamalara rağmen, serbest ve etkin bir şekilde çalışmıştır. Ulusal ve uluslararası ekonomik faaliyetlerin büyük bir bölümü serbest piyasa koşulları altında cereyan etmiştir. Savaştan önce İngiltere, Almanya, Fransa ve ABD sınır ötesi ticarette birbirlerinin önemli ticaret ortakları iken savaş başlayınca Almanya ve diğerleri arasındaki ticari ilişkiler kesintiye uğramıştır. Uluslararası ticarette yaşanan kesinti ve devlet müdahaleleri dış pazarların kaybedilmesine yol açmıştır. I. Dünya Savaşını ekonomik milliyetçiliğin doğuşuna ortam hazırlamıştır. İthalat kotaları ve ithalat yasaklarının yanı sıra ihracat sübvansiyonları gibi ihracat teşviklerine başvurmuştur. Serbest ticaretin öncülerinden olan İngiltere dahi bu süreçte savaşın ortaya çıkardığı maliyetleri bir ölçüde karşılamak üzere gümrük tarifeleri uygulamıştır. Bu dönem bir anlamda Yeni Merkantilizm olarak adlandırılmış; dış ticarette keskin düşüşler yaratmıştır. Savaşa taraf ülkeler açısından kaynaklar savaş ekonomisine yönlendirilmiş, sınai mal ihracatı büyük oranda sınırlanmış, tarım dengesi bozulmuştur. Savaş sırasında kamu fiyatlar genel düzeyine, üretim miktarına ve işgücünün dağılımına müdahalede bulunmuştur. Kontrollerin bir kısmı bazı sektörleri suni olarak teşvik ederken, bazılarını ise sınırlandırmıştır. Savaş sonunda bu

uygulamalar kaldırılmış olsa da savaş öncesi duruma dönmek hızlı ve de kolay olamamıştır. I. Dünya Savaşından kaynaklanan tüm problemlere rağmen birçok ekonomi 1923-1929 yılları arasında normal durumuna dönmüştür (Güran, 2019, 245).

I. Dünya Savaşı 20. Yüzyılın dönüşüm sürecinin ortasında yaşanmış, savaşa taraf ülkelerin ekonomik faaliyetlerini kesintiye uğratmıştır. Savaştan önce gelişen bu ekonomiler, savaşın ardından da süreci devam ettirmiştir. Ve hatta savaş, ikinci sanayi devrimi endüstrilerin dünya çapında yayılmasına vesile olmuştur. Habsburg, Romanov ve Osmanlı İmparatorluklarının yıkılması, Almanya'nın sömürgelerini kaybetmesi ile birlikte küresel yeniden yapılanma söz konusu olmuştur. Ek olarak uluslararası mali hiyerarşi düzeni değişmiş; ABD yükselişe geçerken, Britanya 19. Yüzyıldaki egemen konumunu kaybetmiştir. Bu yapılanma dönemi milliyetçi hareketlerin gelişmesini teşvik etmiş, uluslararası rekabet gücü elde etmek üzere yeni yatırımlara yönelmiştir. Savaş aynı zamanda ithal ikameci politikaların da temelini atmıştır (Fertik ve Lamoreaux, 2020).

I. Dünya Savaşına kadar sorunsuz işleyen altın standardı 1914 yılında savaşın ortaya çıkardığı panik ortamı ile ortadan kalkmıştır. Bu dönemde artan altın talebi sistemin sonunu getirmiştir. Savaşın ardından altın standardını devam ettirmeyi başaran yalnızca ABD olmuş, 1970'lerin başına kadar da korumuştur. Ancak savaş yıllarında acil paraya ihtiyaç duyan Avrupa ülkelerinin altın standardını terk etmesi, karşılıksız para basma sürecini hızlandırmış ve ciddi bir enflasyon krizi ortaya çıkarmıştır. Yatırımcılar paralarını Avrupa piyasalarından çekerek, ABD bankalarına yollamıştır. Bu durum o dönem dünya finans merkezi olma rolünü Londra'dan New York'a kaydırmıştır. Dünya altın rezervinin %40'ı ABD'de toplanmıştır. ABD'de ciddi bir servet birikimi yaşanmıştır. 1929 Büyük Buhranın hemen öncesinde yaşanan bu değişim süreci, krizin de nedeni olmuştur. Özellikle bu dönemde üretim sayılı holdinglerin elinde toplanmış, bunlardan herhangi birinin bunalıma girmesi ekonominin geneline yayılan bir kriz durumu ortaya çıkarmıştır (Eğilmez, 2018, 121; Güran, 2019, 245).

1929 Buhranından hemen önce yaşanan ve literatüre "Kükreyen Yirmiler" olarak giren bu dönem ABD'de üretim, istihdam ve fiyatlar açısından pozitif bir görüntü sunmuştur. 1900'lerin erken dönemlerinde Henry Ford'un geliştirdiği Fordist Üretim Sistemi ile üretim ağır sanayinden, kitlesel sanayiye bir geçiş yaratmıştır. Bu gelişmeler önemli bir istihdam ve üretim artışını beraberinde getirmiş, yaşam

standartları yükselmiştir. Bu dönemde inşaat, otomobil, sinema ve elektronik endüstrisinde meydana gelen genişleme yan sanayileri de canlandırmıştır. Yine savaş sonrası toparlanma döneminin enformasyon ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkardığı verimlilik ve üretim artışı aynı zamanda ürün çeşitliliği yaratmıştır. 1880lere uzanan menkul kıymet piyasaları, 1920'lerde yeni bir çağa girmiş; firmalar artan yatırım ve üretimlerini finanse etmek üzere hacmini artırmıştır (Dulupçu vd., 2015, 155-157).

Toplumsal açıdan bakıldığında ise 20. yüzyılın erken dönemleri doğum ve ölüm oranlarının bir önceki yüzyıla kıyasen iyileşme gösterdiği bir zaman dilimidir. Zorunlu eğitimin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak çocuk yetiştirmenin maliyetinin artması, çocuk işgücünün istihdam edilmesi önüne engeller getiren yasaların kanunlaşması şeklindeki gerekçeler ile doğum oranları düşüş göstermiştir. Batılı ülkelerde okuryazarlık son derece yüksek seviyelerde iken dünyanın geri kalanı ile arasında büyük bir uçurum söz konusu olmuş; bu durum ek olarak ekonomik ve teknolojik açıdan gelişmişliğin ve geri kalmışlığın nedeni olmuştur. Avrupa'da şehirleşme hız kazanmış, o dönem şehirler refahın yaygın olduğu merkezler haline gelmiştir. Uluslararası göç hareketleri bu dönemde hız kazanmıştır. Göçün öncelikli nedenleri ekonomik ve siyasi baskılar olmuştur. 19. Yüzyılda sanayileşmenin temel itici gücü olan teknolojik değişim ve dönüşümler 20. Yüzyılda da varlığını korumuştur. Petrol, doğalgaz ve diğer hidrokarbonların kullanım alanı genişlemiş, elektrik ve mekanik güçten artan ölçüde yararlanılmıştır. Bu döneme ilişkin en önemli gelişme de enerji alanında olmuştur. Petrol 19. Yüzyılda aydınlanma ve makine parçalarının yağlanması gibi küçük çaplı işlerde kullanılırken, bu yüzyılda motorlu araçlar ve uçaklarda kullanılmıştır. Otomobil sanayinde kitle üretime geçilmiş, geniş istihdam alanları ortaya çıkmıştır. Otomotiv sanayi pek çok yan sanayiye de talep doğurmuştur. Emekten tasarruf sağlayan yeni araçlar ortaya çıkmış, yaşam ve şartları iyileştirilmiştir. Bilim ve teknolojide yaşanan gelişmeler savaş dönemlerinde yaşanan geçici kıtlık durumları hariç dünya ekonomisi artan nüfusun talebini karşılayacak zirai verimliliğe sahip olmuştur. Ek olarak maden kaynakları geliştirilmiş, mevcut kaynaklara yeni kullanım şekileri kazandırılmıştır (Güran, 2019, 230).

Özetle, İspanyol Gribinden önceki yüzyıl ekonomik, siyasi, kültürel anlamda bir dizi gelişmenin yaşandığı dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Tecrübe edilen ekonomik krizler, salgın hastalıklar, yapısal dönüşüm süreçleri ekonomik göstergeler açısından

konjonktür dalgalanmaları yaratmıştır. İspanyol Gribi Pandemisinden hemen önce yaşanan I. Dünya Savaşı başta olmak üzere, pandeminin ilgili dönemin şartları altında değerlendirilmesi gereğini ortaya çıkarmış ve bu bölümde ana hatları ile ele alınmıştır.

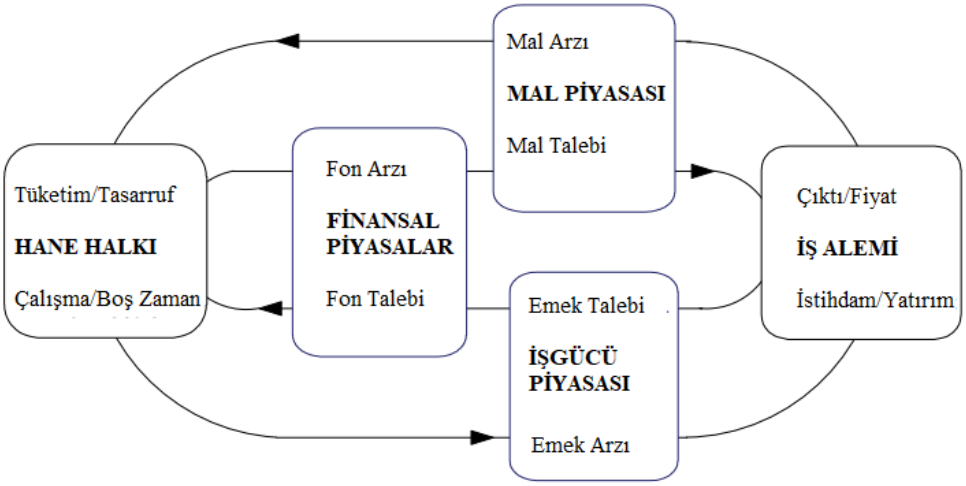
3.1.2. İspanyol Gribinin Ekonomik Etkileri

İspanyol Gribine neden olan virüslerin toplum sağlığı üzerindeki olumsuz etkisi ve ölümle sonuçlanan vakaların yoğunluğu, nüfus artış hızını etkilemiştir. Ancak salgın hastalıklar sadece halk sağlığı üzerinde değil, ekonominin genelinde olumsuz şoklara neden olmuştur. Dolayısıyla pandeminin etkileri sadece sağlık göstergeleri açısından değil; toplam ekonomik çıktı, tasarruf oranları, parasal ücretler, kişi başına gelir, işsizlik oranı gibi bir dizi ekonomik parametre üzerinde de gözlemlenmiştir. Sharma vd. ekonomik büyüme ve kalkınma performansının; toplumsal, politik, iktisadi ve çevresel unsurlarda meydana gelmesi olası şoklara son derece duyarlı olduğunu ifade etmiştir. Özellikle araştırmacılar, olayların ekonomi üzerindeki uzun ve kısa vadeli etkilerini incelerken şok ifadesini kullanmayı tercih etmiştir. Ekonomi olası şokların etkisi ile denge durumundan uzaklaşmış; ancak sistemin kendisinden kaynaklanan dengeleyici mekanizma yeni koşullara uyumu beraberinde getirmiştir. Başka bir ifade ile sistemde oluşan bir şokun ardından adaptasyon süreci yaşanmıştır. Bir pandeminin kişi başına büyüme sonuçları üzerindeki etkisi uzun vadede belirsizlik taşıyor olsa da kısa vadeli etkileri daha ziyade pandeminin boyutuna göre değişiklik arz etmiştir. Pandeminin kontrol altına alınabilir olması ve ölümle sonuçlanan vakaların görece düşük olması olası etkileri bir ölçüde hafifletebilmiştir. Dolayısıyla pandemilerin ekonomik etkileri net olmamakta, geçmişin demografik felaketlerine ilişkin ampirik araştırmalar da benzer açıklamalarda bulunmaktadır. Özellikle de halk sağlığının bozulmasından kaynaklı nüfus şokları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin net olmadığı ortaya koyulmuştur (Brainerd ve Siegler, 2003, 8-11; Kennedy vd., 2006, 3; Sharma vd., 2021, 24;).

Kennedy vd., SARS pandemisinin Avustralya ekonomisi üzerinde yarattığı kısa vadeli etkiyi şematize etmiş, kapalı bir ekonomide pandeminin yarattığı olası etkiyi ortaya koymuştur. İlgili çalışma pandemilerin ekonomiler üzerindeki etkilerini anlamak açısından önem arz etmektedir. Şekil 12 üzerinde de görüldüğü üzere ekonomik aktörler; haneler, firmalar ve devlet tarafından temsil edilmektedir. Bu üç aktör mal piyasası, işgücü piyasası ve finansal piyasalar aracılığı ile hem birbirleri ile hem de

dünyanın geri kalanı ile etkileşime girmektedir. Hane halkı emeğini piyasaya arz etmekte; yerli ve/veya ithal mal ve hizmet tüketmekte, tasarruf etmekte ve yatırım yapmaktadır. Firmalar emeği kiralamakta, yatırım kararı vermekte, kısmen iç piyasanın talebine kısmen de dış talebe cevaben üretim yapmaktadır. Devlet ise daha ziyade ekonomiyi düzenleyici bir mekanizma olarak hizmetleri finanse etmekte ve gelirin yeniden dağıtımını sağlamaktadır. Bu minvalde olası bir pandeminin iktisadi aktörlerin herbiri üzerinde ayrı ayrı etkisi söz konusu olmaktadır (Kennedy vd., 2006, 3-10).

Şekil 12. Döngüsel Akım Şeması

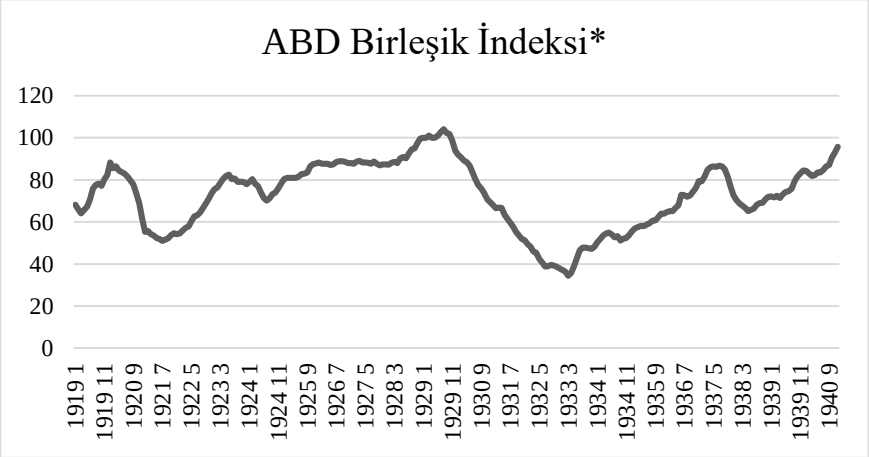
Kaynak: Kenndy vd., 2010, s. 10

İspanyol Gribi pandemisinin ortaya çıktığı dönem itibariyle kapsamlı veri setleri son derece sınırlı düzeyde olmuş, bu durum ekonomik analiz açısından önemli bir dezavantaj yaratmıştır. Özellikle de pandeminin etkilerinin 1918 yılının son çeyreğinde görece daha şiddetli hissediliyor olması analiz düzeyinde aylık ve/veya üç aylık veri ihtiyacı yaratmış, ilgili verilerin mevcut olmayışı tahminleri zorlaştırmıştır. Mevcut verilerin ise büyük bir kısmı I. Dünya Savaşına dâhil olan ekonomilerden edinilmiştir. Dolayısıyla da pandemi ile savaşın etkilerini ayırt etmek son derece zor olmuştur. Ve hatta İspanyol Gribinin ortaya çıktığı dönemde savaşın tamamen bittiği ekonomiler açısından dahi analiz oldukça güçtür. Örneğin 1919 yılının erken dönemlerinde pandemi Avustralya'ya yayılmaya başlamış, savaşın ekonomik faaliyetler üzerinde bıraktığı etkiler ise hissedilmeye devam etmiştir. Savaş döneminde kamu güvenliğinin sağlanması ve dışa bağımlılığının önüne geçilmesi bağlamında bazı sektörler teşvik edilmişse de savaş sonrasında bu uygulamaların kaldırılması

GSYİH'da düşüşlere neden olmuştur. Yine savaşın ardından kamusal talep yerini özel sektörün öncülüğünde bir büyüme patikasına bırakmıştır. Birçok çalışma kısa ancak sonuçları açısından bir o kadar trajik olan İspanyol Gribi pandemisinin ekonomik etkilerine ilişkin analizlerinde basılı yayın organlarındaki mevcut verileri kullanmıştır (Beach vd., 2018, 26-40; Bishop, 2020; Garrett, 2007).

Dönemin haberleri çoğunlukla yaşanan savaşa odaklanmış, pandemi ve I. Dünya Savaşı bütün olarak ele alınmıştır. ABD ekonomisine ait 1919-1940 yıllarını temsil eden mevsimsel etkilerden arındırılmış; tarımdışı istihdam, toplam işsizlik, endüstriyel üretim, New York dışındaki banka borçları, kişisel gelir ve toplam perakende satışları kapsayan birleşik indeksteki dalgalanmalar da pandemi, buhran, kriz ve savaş gibi makroekonomik sonuçlar doğuran felaketlerin ekonomi üzerinde dalga benzeri hareketler yarattığına ilişkin resmi Şekil 13'te sunmuştur. Konjonktür teorisyenleri açısından salgınlar ekonomik döngülerin gerileme dönemlerine tekabül etmiştir (Velde, 2020, 8).

Şekil 13. ABD Birleşik İndeksi (1919/1-1940-2)

Kaynak: NBER, 2023a

*Bu endeks mevsimsellikten arındırılmıştır. Tarım dışı işletmelerdeki istihdam, toplam işsizlik oranı, endüstriyel üretim endeksi, New York dışındaki banka borçları, kişisel gelir ve toplam perakende satışları kapsamaktadır.

İspanyol Gribi Pandemisinin dünya nüfusu üzerinde toplumsal, ekonomik, sosyolojik tahribat daha önce de sözü edildiği üzere I. Dünya Savaşına taraf ülkeler açısından kamu güvenliğini sağlamak, halkın moralini güçlü tutmak ve yapısal yetersizlikler nedeni ile yeterince açık bir şekilde sunulamamıştır. Dönemin önemli yayın

organlarından edinilen bilgiler aşağıdaki Şekil 14 üzerinde sunulmuş, pandeminin boyutu bir ölçüde anlatılmaya çalışılmıştır.

Şekil 14. İspanyol Gribinin Ekonomik Etkilerine İlişkin Gazete Haberleri

Arkansas Gazette, 19 Ekim 1918, Sayfa 4
İspanyol Gribi İş Dünyasını Nasıl Etkiledi?
Çeşitli Perakende Hatlarında Satışlar Yüzde 40 ile 70 Oranında Düştü

• Little Rock'ın önde gelen mağazalarının birinde çalışan tezgâhtar "çalışma saatleri içerisinde her 20 dakikada sadece bir müşterinin" işyerini ziyaret ettiğini bildirmiştir.
• Grip salgını ve Pike Kampındaki karantina nedeni ile tüm iş kollarında buhran yaşanmıştır.
• Little Rock'taki bir kısım tüccar işlerinin %40 azaldığını, geri kalan büyük bir bölüm ise düşüşün %70 seviyelerinde olduğunu iddia etmiştir. Ve yine birçoğu yılın bu döneminde yapmaları gereken işin sadece yarısını yaptıklarını ifade etmiştir.
• Perakende marketlerinin işleri üçte bir oranında küçülmüştür.
• Günlük cirosu 15.000 $ olan bir büyük mağaza, bu süreçte ilgili tutarın yarısından dahi az kazanç elde etmiştir. Ayrıca bir kuyumcu, işlerinin %70 oranında azaldığını ve posta havalesi (mail order) ödemelerinde de keskin düşüşler olduğunu ifade etmiştir.
• İnfluenza tedavisinin önemli bir parçası yatak istirahatidir. Bu durum yatak, şilte, yay ve ilgili sektörlere yönelik talep yaratmıştır.
• Little Rock Ticaret Kurulu İstatistik Sekreteri August Probst işletmelerin günde ortalama 10.000 $ kaybettiğini ve bu kaybın gerçek bir kayıp olduğunu iddia etmiştir. Söz konusu durum "karantina düzeni sona erdiğinde de devam edecek ve bazı ürünlerin satışı yapılmayacaktır" şeklinde açıklamada bulunmuştur.
• Birçok orkestra sanatçısı, bilet satıcısı ve sahne görevlisini işini kaybetmiştir.
• Little Rock'ta faaliyet artışı sadece eczanelerde yaşanmıştır.

The Commercial Appeal, 5 Ekim 1918, sayfa 7
"Grip Memphis Endüstrilerini Sakat Bırakıyor."

• Hekimler, hastalıkla mücadele konusuna oldukça yoğun mesai harcamıştır. Bu süreçte hasta sayısını dahi bildiremeyecek kadar meşgul ve hatta uzmanlıkları ile ilgili diğer konulara da ayıracak çok az zamanları olduğunu bildirmiştir.
• Sanayi tesisleri etkin çalışma performansı gösterememiştir. Ek olarak bunların birçoğu kamusal yardımların kapsamı dışında oldukları için faaliyetlerinin sürdürülebilirliği konusunda risk altına girmiştir
• 4 Ekim 1918 günü Memphis Caddesi Demiryolunun ulaşım bölümünde faaliyet gösteren yaklaşık 400 kişiden 124'ü iş göremez hale gelmiştir.
• Cumberland Telephone Co. 100'den fazla operatörün görevlerinde bulunmadığını bildirmiştir.

The Commercial Appeal, 18 Ekim 1918, sayfa 12
"Tennessee Madenleri Kapanabilir."

• Kömür madeni operatörleri tarafından üretimde yüzde elli azalma olduğu bildirilmiştir.
• Maden kamplarını kasıp kavuran salgın nedeniyle Doğu Tennessee ve Güney Kentucky'deki madenler, kapanmanın eşiğine gelmiştir.
• 500 nüfuslu Coalfield, Tenn.'de sağlıklı insan sayısı sadece 10 kişi olarak kaydedilmiştir.

Kaynak: Arkansas Gazette, 1918; The Commercial Appeal'den aktaran Garrett, 2007, s. 19-20.

Jorda vd. salgın hastalıkların uzun dönemli ekonomik sonuçlarını ortaya koymak üzere büyük salgınların varlık getiri oranlarını kullanmış ve pandemilerin ardından makroekonomik artçılarının on yıllık bir periyotta devam ettiği sonucuna ulaşmıştır. İspanyol Gribi Pandemisinin, I. Dünya Savaşı ile iç içe geçmiş etkileri söz konusu olsa da araştırmacılar reel getiri oranlarının savaşların aksine pandemi dönemlerinin ardından ciddi bir düşüş yaşadığını ifade etmiştir. Ek olarak sermayenin savaşla birlikte yok edilirken, pandemilerde benzer bir durum olmadığı ve daha ziyade göreli emek kıtlığı ve/veya ihtiyati tasarruf artışlarına neden olduğu vurgulanmıştır (Jorda vd., 2022).

I. Dünya Savaşı yıllarında enflasyon neredeyse iki katına çıkmış; devam eden 1920-22 yıllarında ise deflasyon sürecine tanıklık edilmiştir. Özellikle pamuk, buğday gibi savaş ve gıda ürünlerine yönelik tarımsal genişleme, bu bağlamda yeni arazilerin tarıma açılması, çiftçilerin üretimi artırmak üzere ipotekli kredilere başvurması şeklinde sonuçları da beraberinde getirmiştir. Dünya Savaşının sona ermesinin ardından hızlanan enflasyon ile mücadele kapsamında merkez bankaları faiz oranlarını yükseltme yönünde reaksiyon göstermiştir. Özellikle 1920 ila 1921 yıllarında yaşanan durgunluğun nedenleri arasında İspanyol Gribi Pandemisinden ziyade I. Dünya Savaşının ardından bu dönemde uygulanan faiz politikası sıralanmıştır. Düşen fiyatlar neticesinde çiftçiler ve tedarikçiler kredilerini ödeyemez hale gelmiş, yerel finans sistemi de tehdit altına girmiştir (White, 2015).

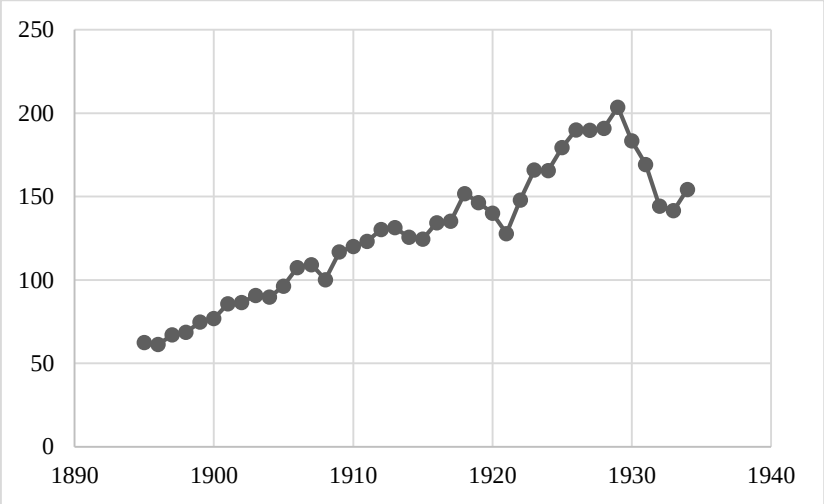
İspanyol Gribi Pandemisinin etkilerini I. Dünya Savaşından bağımsız düşünmek mümkün olmadığı gibi, benzer şekilde I. Dünya Savaşının sonuçları açısından pandeminin de pekiştirici gücü reddedilemez boyuttadır. Yaşanan durgunluk pandeminin ekonominin arz ve talep cephesinde yaşanan şoklarla birlikte derinleşmiştir. Yine ilgili dönemde çocuk felci, çiçek ve frengi hastalıkları toplumun birer parçası iken nüfusun büyük bir kısmı üzerinde ölümcül etkide bulunmuştur. Dolayısıyla İspanyol Gribi Pandemisi ilgili dönemdeki dışsal şoklar nedeni ile etkileri açısından son derece grift bir yapı sergilemiştir. Ek olarak grip salgını, kamuoyu algısı yaratamamıştır. Son derece ölümcül etkileri olan sosyal ve ekonomik sonuçlar doğuran bu olay bahsi geçen nedenlerle Amerikan tarihinin gölgesinde kalmıştır (Garrett, 2007, 8-9). Ancak bu durum pandeminin yarattığı etkileri perdelese de sonuçları hafifletmemiştir. Çalışmanın bu bölümünde İspanyol Gribi pandemisinin etkileri, ekonomik göstergeler açısından değerlendirilecektir.

3.1.2.1. Milli Gelir ve Büyüme

Butlin (1977), tarihsel tecrübelerden yola çıkarak iki dünya savaşı, 1920'lerin başındaki durgunluk, 1930'ların depresyonu gibi dünya nüfusunun tamamına yakını üzerinde etki sahibi olan salgın hastalıkların ve pandemilerin düzensiz ekonomik büyüme yarattığını ifade etmiştir (Butlin, 1977). Barro vd. (2020a) ise 1918-1920 yıllarını içeren araştırmasında grip ölümleri ve I. Dünya Savaşından kaynaklanan ölümlerin tipik bir ülke ekonomisinin GSYİH ve tüketim rakamlarında sırasıyla yüzde 6 ve yüzde 8'lik bir ekonomik daralma; hisse senetleri ve özellikle kısa vadeli devlet tahvillerinin getirilerinde ise düşüş yarattığını ortaya koymuştur. Araştırmacılar 42 ülkenin, 1901-1929 yılları arasındaki ekonomik büyüme verilerini kullanarak yapmış olduğu analiz sonuçlarında grip ve savaşın büyüme oranları üzerindeki olumsuz etkilerinin geçici, kişi başına reel GSYH düzeyleri üzerinde ise kalıcı etkileri olduğunu iddia etmiştir. Ek olarak ölüm oranlarının görece yüksek olduğu ülkeler yüksek enflasyon ve düşük hisse getirileri ile de karşı karşıya kalmıştır (Barro vd., 2020a). Bishop (2020), İspanyol Gribi yıllarında GSYİH'sindeki düşüşün önemli bir kısmının da I. Dünya Savaşının ardından düşen kamu talebinden kaynaklandığını ifade etmiştir.

Dünya ekonomisinin kriz, savaş ve pandemi şeklinde tecrübe ettiği içsel ve dışsal şokların GSMH üzerindeki etkisini Şekil 15 üzerinde görmek mümkündür. 1890-1940 periyodunda dünya ekonomisi sırası ile 1873 Uzun Bunalımı, 1907 Paniği, I. Dünya Savaşı, İspanyol Gribi Pandemisi ve 1929 Büyük Buhranını yaşamıştır. Dolayısıyla 1890 ila 1908 periyodundaki yukarı yönlü eğilim, daha önce de ifade edildiği üzere üretim sürecinde mekanizasyon, yeni kaynakların kullanımı gibi unsurların neden olduğu verimlilik artışı ile devamında yaşanan kısa süreli düşüş ise 1907 Paniği ile ilişkilendirilebilmektedir. Bu süreçteki en keskin daralma ise I. Dünya Savaşının ardından yaşanan yüksek enflasyon dönemi ve FED'in sıkı para politikaları ile İspanyol Gribi Pandemisinin işgücü arz şoku, toplam arz ve toplam talep düşüşleri ile ilintili olmuştur. Ek olarak ilgili dönemde sağlık sisteminin görece gelişmemiş oluşu, tedavi yöntemi olarak aşı ve ilaç kullanımının yaygınlaşmamasına neden olmuştur. Bu durumda pandeminin neden olduğu vakaları azaltmak için alınan tedbirlerin başında kapatma, kısıtlama ve tecrit önlemleri gelmiştir. Bu durum işgücü arz şokuna ilaven bir de kapanmaya bağlı küçük ölçekli işletmeler başta olmak üzere iflaslara neden olmuştur. Dolayısıyla İspanyol Gribi Pandemisi, GSMH'nın 1920 yılındaki keskin düşüşünü, I. Dünya Savaşının ekonomik etkileri birlikte büyük oranda açıklamaktadır.

Şekil 15. GSMH (Milyon Dolar), 1890-1940

Kaynak: Mitchell, 1983

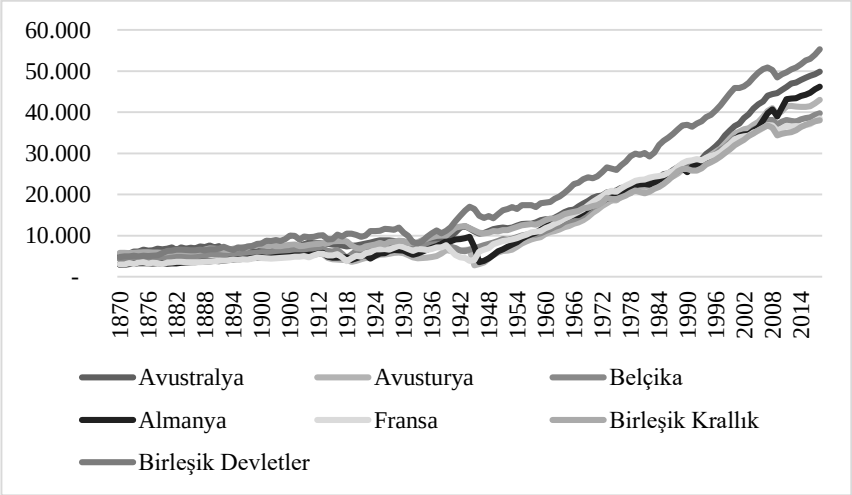
Pandemilerin arz etkileri kısa ve uzun dönemde hissedilirken; kısa vadede toplam çıktı ve kişi başına çıktı üzerinde negatif etkiler doğurmaktadır. Kişi başına çıktı düzeyi kısa vadede düşerken, ölümle sonuçlanan vakalar neticesinde ortaya çıkan işgücü kaybı nedeniyle ücretler yükselmektedir. Özelikle İspanyol Gribine neden olan virüsün genç işçiler üzerinde etkili olması, işçi sayısının toplam nüfus içerisindeki payını azaltarak kişi başına GSYİH seviyesini düşürmektedir. Görece en ciddi kısa vadeli etki işgücü arzındaki düşüşten kaynaklı (hastalığa yakalanma, hastalıktan kaçınmak için izole olma veya yakınlarının bakımını üstlenme), geçici işyeri kapanışlarıdır. Bu durum denge büyüme patikasından sapmalara neden olurken, bazı durumlarda bu sapmalar uzun süre devam edebilmektedir (Kennedy vd., 2006, 3-8).

Velde, İspanyol Gribi pandemisinin ABD ekonomisi üzerindeki etkilerini araştırdığı, keskin ama kısa süreli durgunluğu ortaya çıkarmak adına I. Dünya Savaşının sonu ve pandemi dönemine ait aylık zaman serilerini kullanmıştır. Çalışma bulguları, sanayi üretiminin 1918 yılının Temmuz ayından, 1919 yılının Ocak ayına değin %20 seviyesinde düştüğünü ancak bir o kadar da hızlı bir toparlanma süreci içerisine girdiğini; istihdamın %7-15 seviyeleri arasında düşüş gösterirken, 1919 yılının sonlarına doğru yine bir toparlanma evresine geçtiğini ortaya koymuştur (Velde, 2020). Çıktı düşüşlerinin beklenenin altında gerçekleşmesine savaş çabalarını destekleyen ve üretimin sürdürülmesi yönünde endüstrilere baskı yapan federal yöneticiler neden olmuştur (Bodenhorn, 2020, 6). Bu dönemde özellikle kömür, çelik, makine, tekstil ve diğer ürünlere yönelik hiç bitmeyen bir talep söz konusu olmuştur.

Dolayısıyla sanayi üretimindeki keskin düşüşe hızlı bir toparlanma dönemi eşlik etmiştir. Yine perakende satışlar da benzer gerekçe ile görece az etkilenmiştir (Wheelock, 2020).

1870-2018 yılları arasında Avustralya, Avusturya, Almanya, Belçika, Fransa, Birleşik Krallık ve Birleşik Devletlere ait kişi başına reel GSYİH (2011 fiyatlarıyla) rakamları Şekil 16 üzerinde resmedilmiştir. Kişi başına GSYİH rakamlarına ilişkin belirtilen periyottaki genel eğilim artış yönünde iken, İspanyol Gribi ve I. Dünya Savaşının yaşandığı 1918-1920 yılları, 1930'lar Büyük Buhranın etkilerinin sürdüğü dönem, II. Dünya Savaşı ve 2008 Küresel Finansal Kriz yıllarında keskin düşüşler yaşanmıştır. Özellikle de İspanyol Gribine neden olan virüsün genç işçiler üzerinde etkili olması, işçi sayısının toplam nüfus içerisindeki payını azaltarak kişi başına GSYİH seviyesini düşürmüştür. Ancak ekonomik göstergeler açısından, İspanyol Gribinin etkilerini, savaşın ekonomik faaliyetler üzerindeki etkilerinden ayırt etmek son derece güç olmuştur (Bishop, 2020; Kennedy vd., 2006, 3-10).

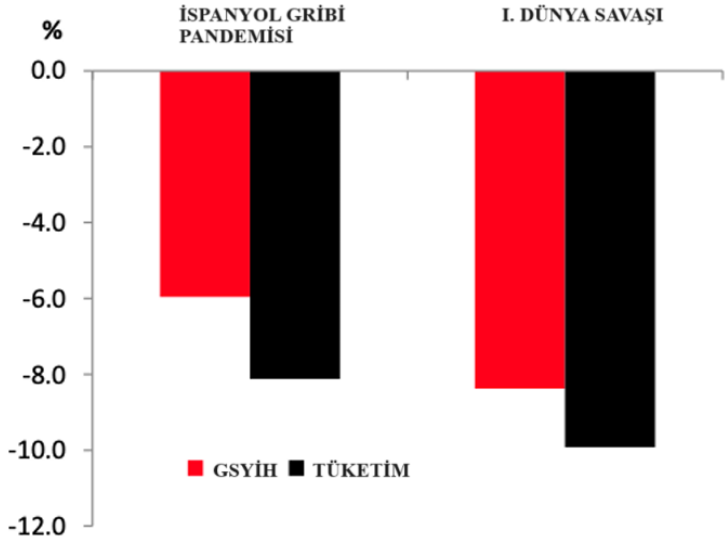
Şekil 16. Seçili Ekonomilerde Kişi Başına Reel GSYİH (2011 Fiyatlarıyla), 1870-2015

Kaynak: Groningen Growth and Development Centre, 2020

Barro'nun içerisinde olduğu bir çalışma grubu, 2020 yılında yapmış olduğu araştırmasında İspanyol Gribi ve I. Dünya Savaşındaki ölümlerden kaynaklanan, tüketim ve GSYİH düzeylerindeki negatif yönlü değişimi Şekil 17 üzerinde ortaya koymuştur. I. Dünya Savaşının ilgili parametreler açısından negatif etkisinin görece yüksek olduğu sonucuna varılmıştır (Barro vd., 2020a, 25).

Şekil 17. İspanyol Gribi Pandemisi ve I. Dünya Savaşı Yıllarında GSYİH ve Tüketim Düzeyi Karşılaştırması

Kaynak: Barro vd., 2020b

Yine araştırmacılar kişi başına reel GSYİH ve tüketim harcamalarına ilişkin verilerden yola çıkarak, ilgili göstergelerdeki düşüşün %10'un üzerinde olduğu makroekonomik felaketler üzerinde durmuştur. Bu bağlamda 1870 yılından II. Dünya Savaşına değin yaşanan dört önemli gelişmeyi değerlendirmiştir. İspanyol Gribi, I. Dünya Savaşı, Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı dünya ekonomisi için negatif makroekonomik şoklar olarak ifade edilmiştir. 1919 ila 1921 yılları arasında 12 ülkenin dip yılları olarak değerlendirilmiş; olası bir pandeminin makroekonomik felakete neden olacağına yönelik varsayımını destekler bir sonuç ortaya çıkarmıştır. Ek olarak çalışma bulguları I. Dünya Savaşının GSYİH üzerindeki olumsuz etkisinin bir kısmının kalıcı olacağını; buna karşın pandeminin etkilerine yönelik ise net bir yargı ortaya koymanın mümkün olmadığı ifade edilmiştir (Barro vd., 2020b, 3)

3.1.2.2. Emek Piyasası

Pandemiden kaynaklı ölümler kalıcı nüfus kayıplarına ve kayıp duygusunun yarattığı sosyal bozulmalara neden olmaktadır (Kennedy vd., 2006, 3-8). Hastalığa yakalanma, hastalıktan kaçınmak için izole olma ve/veya yakınlarının bakımını üstlenme gibi nedenlerle hane halkları tarafından sağlanan emek arzı azalmaktadır (Kennedy vd., 2006, 3-10). İspanyol Gribi pandemisi bu bağlamda daha önce de ifade edildiği üzere çalışma çağındaki nüfusu büyük oranda etkilemiş ve hatta demografik olarak değerlendirildiğinde pandeminin olumsuz etkileri en çok bu grup üzerinde

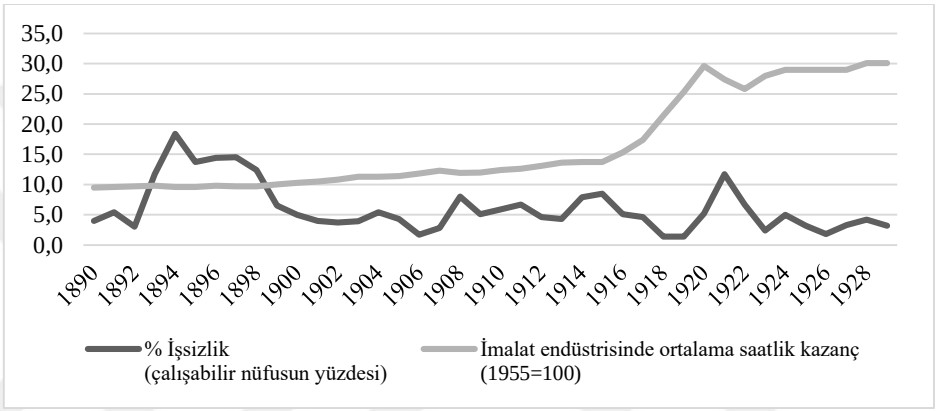
hissedilmiştir. Pandeminin etkisiyle yaşanan ölümler işgücü arzında düşüş, ücretlerde yükselme eğilimi doğurmuştur. Bu duruma toplam çıktı ve kişi başına çıktıdaki azalma eşlik etmiştir. Ek olarak kayıp duygusunun yarattığı sosyal bozulmalar da söz konusu olmuştur (Kennedy vd., 2006, 3-10). Ancak ücretler üzerindeki etki sadece işgücü arz kıtlığından kaynaklanan artış şeklinde değildir. Bir taraftan da pandeminin yayılmasını önlemeye yönelik NPI'lar işyeri iflası nedeniyle emek talebinde dolayısıyla da ücretlerde düşüşe neden olmuştur. Ücretler üzerindeki toplam etki, işgücü arz kıtlığının yarattığı yukarı yönlü ücret baskısı ile işgücü talebindeki düşüşten kaynaklı ücret düşüşlerinin net etkisine bağlı olmuştur. İspanyol Gribi yıllarında ABD'nin kısmen I. Dünya Savaşında olması ve Wilson yönetiminin tutumu kamu güvenliği açısından görece kısa ve dar kapsamlı kapanma önlemleri almaya itmiştir (Center on Budget and Policy Priorities, 2022).

Garrett çalışmasında, bir araştırma makalesinin 1914-1919 dönemi için ABD şehir ve eyaletlerinde grip ölümlerinin imalat sanayiindeki ücretler üzerinde kısa vadeli etkisine yönelik bulgularına yer vermiştir. Makalenin hipotezi, grip ölümlerinin imalat sanayindeki ücretler üzerinde doğrudan etkisi olduğu şeklinde kurgulanmış ve işgücü piyasasının basit bir ekonomik modeline dayandırılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre influenza ölümlerinden kaynaklanan imalat işçileri arzındaki bir azalma, reel ücretlerde yarattığı artış nedeniyle emeğin ve sermayenin marjinal ürününü artırmıştır. Kısa vadede şehirler ve eyaletler arasında işgücü hareketsizliği söz konusu olduğu için de ücretlerde eşitlenme söz konusu olmamıştır. Ampirik bulgular da hipotezi destekler sonuçlar çıkarmış; pandemi kaynaklı ölümlerin fazla olduğu bölgelerde işçi ücretleri artış göstermiştir (Garrett, 2007, 20). Yine pandeminin yarattığı işgücü kıtlığı çeşitli sektörlerde üretim ve satış düşüşüne neden olmakta, ek olarak virüs korkusu nedeni ile emek piyasasından gönüllü bir uzaklaşmaya yol açmaktadır (Correia, 2022, 3-4). Bu bağlamda 1918 grip dalgası işgücü arzına yönelik olumsuz bir şokun makroekonomik sonuçlarını değerlendirmek için önemli bir çalışma alanı sunmuştur.

Araştırmacılar tamamen ekonomik bir bakış açısı ile İspanyol grip salgınının işgücü piyasasında arz şoku olarak düşünülmesi gereği üzerinde durmuştur. Pandemi döneminde sermayenin göreli bolluğu nedeniyle fiziksel sermayenin getirisi beşeri sermaye getirisinin gerisinde kalmıştır. Bu süreçte ücretlerin, sermaye getirisi nispetinde yüksek olması muhtemeldir. Dolayısıyla sermaye sahiplerinin gelirinde azalma, işçi ücretlerinde ise artış söz konusu olmaktadır (Karlsson vd., 2014).

Şekil 18 üzerinden bakıldığında ikinci dalganın yaşandığı ve ölüm oranlarının zirveye ulaştığı 1918 yılı işsizlik oranları açısından 1890-1928 zaman periyodunun görece en düşük seviyesine ulaşmıştır. Bu durum genel ekonomik görüntülü ile çelişki barındırmaktadır. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta ilgili dönem itibariyle özellikle vakaların ölümle sonuçlanması ve çalışma çağındaki nüfusu etkilemesi bağlamında işgücü arzının düştüğüdür. Dolayısıyla İspanyol Gribi yıllarında hastalık kaybı ile işsizlikte yaşanan bu artışı işsizlik artışı olarak değil emek arzında bir düşüş olarak nitelendirmek daha uygun olacaktır (Bishop, 2020).

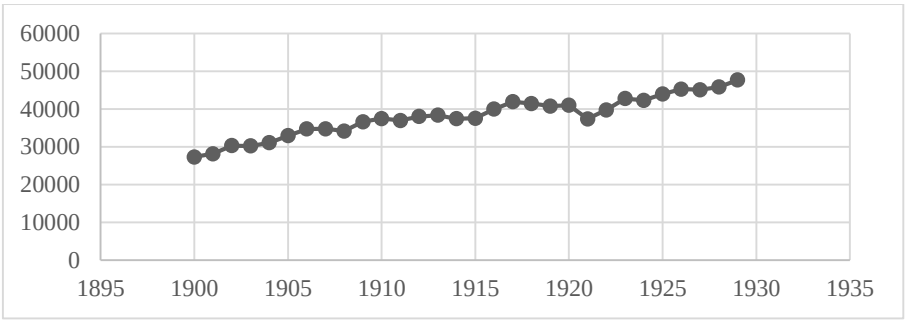
Şekil 18. ABD İşgücü Piyasası Verileri, 1890-1928

Kaynak: Mitchell, 1983, s. 161-178

Pandemi döneminde belirli bir kesim hasta olan yakınlarının bakımını üstlenmek üzere gönüllü olarak işlerinden ayrılmıştır. Dolayısıyla işsizlik oranındaki düşüş, esasında istihdamdaki mutlak artış olarak değerlendirilmemelidir. NBER'in 1900-1929 yıllarını kapsayan (Şekil 19) döneme ait istihdam verileri de bu durumu destekler nitelikte olmuştur.

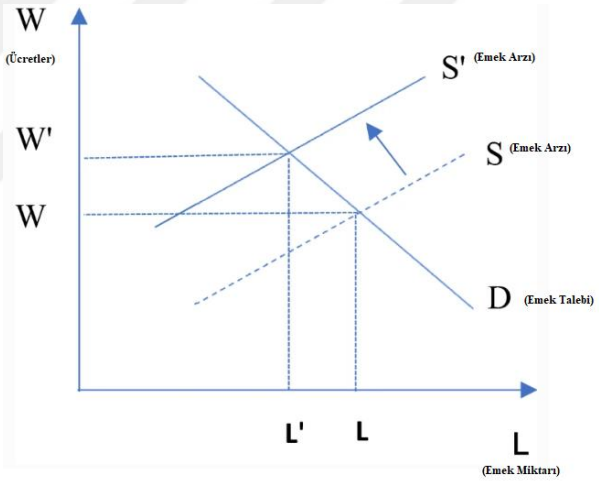
Şekil 19. ABD Toplam İstihdam, 1900-1929

Kaynak: NBER, 2023b

Klasik arz ve talep teorisi ışığında ölümcül bir salgının işgücü arzında yarattığı şok, gelir dağılımını da etkilemekte, eşitsizliği bir ölçüde azaltmaktadır. Bu argüman Şekil 20 üzerinde de görüntülenmektedir. Üretkenliğin sabit olduğu varsayımı ile pandeminin yol açtığı ölümler ve ek olarak salgın döneminde geciken mevsimlik göçler işgücü arzının azalmasına; S (emek arzının) eğrisinin, S' konumuna kaymasına neden olmaktadır. Üretkenliğin değişmediği varsayımı ile emek talebi D eğrisinde bir kayma söz konusu değilken, işgücü piyasasında denge azalan emek arzı neticesinde daha yüksek bir ücret düzeyinde sağlanmaktadır. Ancak daha önce de sözü edildiği üzere ücret artışı ve gelir dağılımı eşitsizliğinde mutlak bir düşüş genellenebilir değildir. Salgınlar üretkenlikte düşüşe yol açabilmekte, bu durumda üretkenlikteki düşüş emek arzındaki düşüşten daha büyük olduğu durumda ücretler azalmaktadır (Sayed ve Peng, 2021).

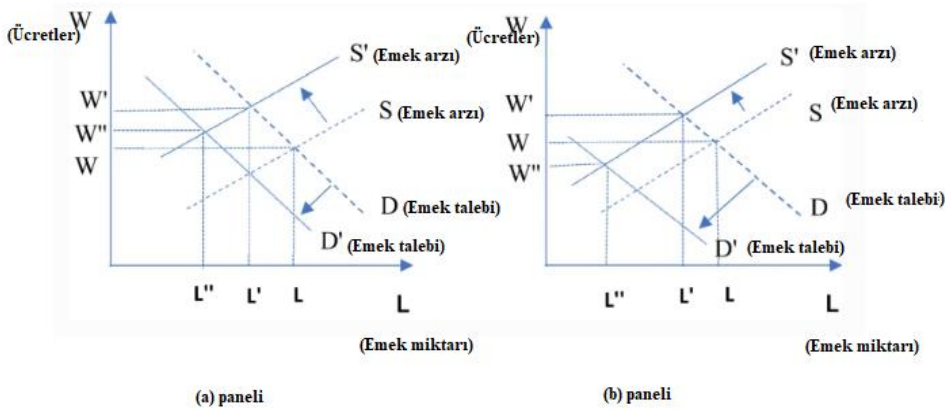
Şekil 20. Pandemilerin İşgücü Arzına Etkisi

Kaynak: Sayed ve Peng, 2021, s. 4

Şekil 21 (a) panelinde işgücü arzı S eğrisinden S' eğrisine doğru kayarken, üretkenlikteki düşüş görece daha azdır. Dolayısıyla kısmen de olsa işgücü kıtlığı devam etmekte, yeni piyasa dengesinde ücret düzeyi W noktasından W" noktasına kaymaktadır. W" noktası, üretkenliğin değişmediği durumdaki denge ücret W' düzeyinin altında kalsa da göreli bir iyileşme söz konusu olmuştur. Şekil 21 (b) panelinde ise salgının yarattığı şokun üretkenlikte D eğrisinden D' eğrisine doğru bir azalma yarattığı yine emek arzının görece daha az bir düşüşle bu daralmaya eşlik ettiği görünmektedir. Dolayısıyla işgücü piyasasında emek bolluğu yaşanmakta, ücret dengesi W" noktasında sağlanmaktadır (Sayed ve Peng, 2021).

Şekil 21. Pandemilerin İşgücü Arzı ve Üretkenlik Etkisi

Kaynak: Sayed ve Peng, 2021, s. 5

Özetle toplum sağlığını etkileyen pandemiler işgücü arz şoku yaratırken, ücretlerde yukarı yönlü bir baskı oluşturmaktadır. Ancak sağlık krizleri ekonomiyi tek bir kanaldan etkilemediği için ücret artışına ek olarak ekonominin talep cephesindeki daralmadan kaynaklı aşağı yönlü bir süreci de beraberinde getirmektedir. Bu durumda net etki talep şokunun ne ölçüde arz kıtlığına baskın geldiğine bağlı olmaktadır. İspanyol Gribi Pandemisi yıllarında ise emek piyasası üzerindeki etkiler I. Dünya Savaşının ekonomik etkileri ile birleşmiş 1921 yılında yaşanan durgunluk ile birlikte işsizliğin zirvesi yaşanmıştır.

3.1.2.3. Gelir Dağılımı

Salgın hastalıklar, düşük nitelikli işçiler üzerinde orantısız bir yük oluşturmaktadır. Yüksek sağlık maliyetlerinin ve zorunlu kamu harcamalarının ortaya çıkmasıyla birlikte özellikle düşük gelirli ülkeler açısından gelir eşitsizliği doğmaktadır (Van der Veken ve De Santis, 2020). Buna karşılık savaşlar, salgın hastalıklar şeklinde ortaya çıkan büyük çaplı krizlerin gelir dağılımı üzerindeki etkisinin mutlak olmadığını savunan araştırmacılar da olmuştur. Milanovic, salgınların gelir eşitsizliğini sınırlandırdığını ifade etmiştir. Pandeminin neden olduğu ölümler toplumsal nüfusu azaltarak mevcut iş gücü arzında kıtlığa yol açmaktadır. Bu durum ücretlerde artışa neden olmaktadır. Diğer taraftan savaşların yol açtığı köleleştirme ve yağmalama eşitsizliği artırırken; başka bir bakış açısıyla da nüfusun çoğunu açlık sınırına getirerek gelir eşitsizliğini azaltmaktadır. Dolayısıyla belirtilen krizlerin gelir dağılımı üzerindeki mutlak etkisi net değildir (Milanovic, 2016).

Alfani ve Murphy veba salgınının gelir dağılımı üzerindeki etkisini araştıran bir çalışma yürütmüş; yüksek ölüm oranlarına sahip salgınların görece yüksek gelirli Malthus dengesine katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu bulgu da yine ölüm oranlarının nüfusu azaltıcı etkisinden kaynaklanmıştır. İlgili pandemi döneminde görece düşük ölüm oranları tecrübe etmiş ülkeler açısından ise durum daha ziyade düşük gelir dengesi şeklinde kendini göstermiştir (Alfani ve Murphy, 2017).

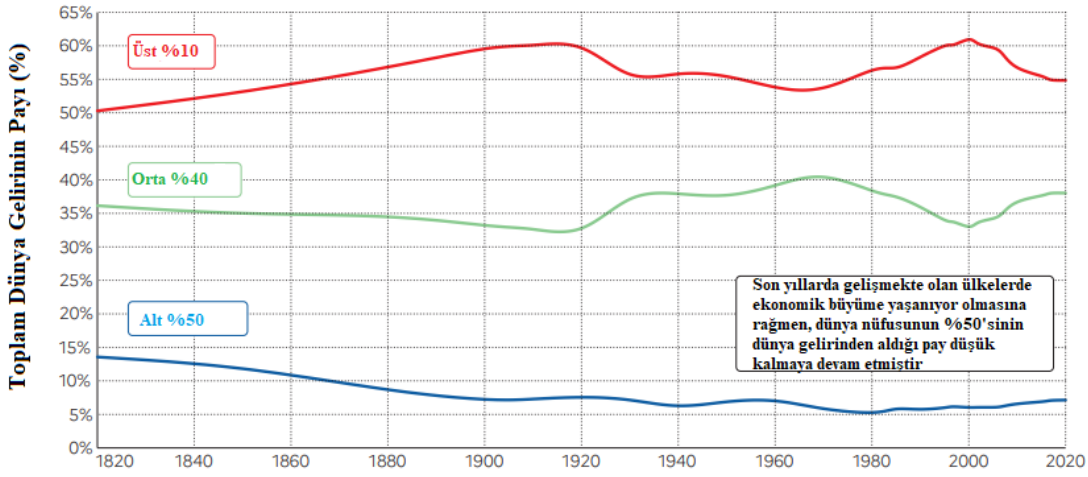
Pamuk ve Shatzmiller, gelir dağılımı ve salgınlar arasındaki ilişkiyi orta çağ Ortadoğusunda veba salgınları üzerinden ele almıştır. Salgınların ortaya çıkardığı ölümler, işgücü kıtlığı yaratırken, yüksek işçi ücretleri ve kişi başına görece yüksek zenginlik ortamını da beraberinde getirmiştir. Bu durum gelir esnekliği yüksek hem yerli hem de ithal mallara yönelik talep yaratmış; tarımda üretkenliğin artmasını, kentleşmeyi, imalatın yaygınlaşmasını, uzun mesafeli ticaretin gelişmesini teşvik etmiştir. Ancak ücret artışları kalıcı olmamıştır (Pamuk ve Shatzmiller, 2014).

Sayed ve Peng (2021), literatür taraması neticesinde salgın sonrası yıllarda gelir eşitsizliğinin azaldığı yönünde yaygın bulgulara dikkat çekmiştir. Özellikle pandemi döneminde insanların daha fazla tasarruf etme eğiliminde olmaları, bir üretim krizinin ortaya çıkmasına ve tüketimin azalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla da dünya toplam gelirinin %10'unu alan zengin nüfusun sermaye getirisi düşerken, gelir uçurumunun daralmasına katkı sunmaktadır (Sayed ve Peng, 2021).

Ek olarak pandeminin etkilerini azaltmaya yönelik müdahalelerden biri olan kamu borçları gelir eşitsizliğini artırıcı sonuçlar doğurabilmektedir. Kamu borçlarının ve borç faizlerinin geri ödenmesi noktasında başvurulan vergiler, toplumun düşük gelirli kesiminden sağlanıyorsa bu çözüm eşitsizliği artırırken; toplumun yüksek gelir grubuna mensup zenginlerden toplanıyorsa eşitsizliği azaltıcı sonuçlar doğuracaktır. Özetle, her pandeminin gelir eşitsizliği üzerindeki etkisi ilgili dönemin, mevcut iktisadi koşullarının özelliğine, hükümet müdahalelerine göre farklılaşmakta, mutlak anlamda eşitsizlik lehine veya aleyhine bir sonuca ulaşılmamaktadır (Sayed ve Peng, 2021). Nitekim İspanyol Gribi yıllarında düşük gelirli ülkelerde %9,8, yüksek gelirli ülkelerde ise %4,7'lik reel gelir kaybı başka bir ifade ile düşük gelirli ülkelerde yaklaşık iki kat daha fazla gelir kaybı yaşandığı tahmin edilmiştir (Van der Veken ve De Santis, 2020).

1820 ile 2020 yılları arasında toplam dünya gelirinin gelir sınıflarına göre dağılımı Şekil 22 üzerinde sunulmuştur. Şekil 22 dünya çapında en yüksek gelire sahip ilk %10'luk nüfusun küresel gelirden aldığı pay %50-60 civarında dalgalandığını ortaya koymuştur. Bu oran 1820'de %50, 1910'da %60, 1980'de %56, 2000'de %61, 2020'de %55 düzeylerinde seyretmiştir. En alttaki %50'lik nüfusa giden pay ise genel olarak %10 civarında veya altında gözlenmiştir (1820'de %14, 1910'da %7, 1980'de %5, 2000'de %6, 2020'de %7). Bu bağlamda küresel eşitsizliğin bahsi geçen dönemlerde ciddi boyutlarda olduğu görülmüştür. Özellikle eşitsizlik 1820 ile 1910 arasında yükselmiş; 1910 ile 2020 arasında uzun vadeli bir eğilim olarak kronikleşmiştir. 1820-1910 yılları arasında Batı hâkimiyetinin ve sömürge imparatorluklarının yükselişi bağlamında eşitsizlik artış göstermiş; 1910-2020 yılları arasında ise eşitsizlik oldukça yüksek seviyede istikrarlı bir eğilim göstermiştir. Bu durum daha ziyade dünya ekonomik sisteminin hiyerarşisinden kaynaklanmıştır. Gini katsayısı açısından da küresel eşitsizlik 1820-1910 yılları arasında artmıştır (Chancel and Piketty, 2021, 3038).

Şekil 22. Küresel Gelir Eşitsizliği, 1820-2020

Kaynak: Chancel and Piketty, 2021, s. 3038

1820'lerden 20. Yüzyılın ilk çeyreğine uzanan süreç, yeni teknolojilerin üretime adaptasyonunun erken dönemleridir. İngiltere, Almanya, ABD gibi sayılı ülkelerin odağında yüksek verimlilik, teknolojik gelişmişlik ve nitelikli istihdam alanları söz konusu olmuştur. Gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomi ayrımı ise bu minvalde olmuştur. Teknolojik ilerleme kaydeden bu ekonomiler aynı zamanda okuryazarlık oranının ve yüksek nitelik ve ücrette istihdam oranlarının olduğu da ekonomiler olmuştur. Dolayısıyla bu yeni dönem küresel gelir eşitsizliğinin artış eğiliminde

olduğu bir periyottur. Günümüzdeki büyük servet eşitsizliklerinin nedeni büyük ölçüde tarihsel ticaret ve teknolojik büyüme kalıpları olmuştur.

Sağlık krizlerinin küresel gelir eşitsizliği üzerinde ortaya çıkaracağı etkiler üzerinde fikir birliği sağlanamamış olsa da 1900'lerin ilk yıllarında mevcut eğilim İspanyol Gribi Pandemisi ile tersine dönmemiştir. Dolayısıyla pandeminin işgücü arz kıtlığı yaratarak ücretleri artırması, toplumun büyük bir kesimini açlık sınırına getirmesi, sermaye getirilerini düşürmesi şeklindeki sonuçlar gelir adaleti sağlayıcı bir durum ortaya çıkarmamıştır.

3.1.2.4. Kamu Bütçesi

Fu ve Chang (2021)'e göre pandemi dönemlerinde insanlar arasında enfeksiyonun yayılmasını önlemek üzere hükümetler tarafından alınan karantina, kapatma ve kısıtlama şeklindeki tedbirler ekonomik faaliyetleri durgunlaştırmakta; pandemiyi kontrol altına almak, sosyal yardım sağlamak, ekonomiyi canlandırmak üzere kamu harcamaları önemli birer araç olarak kullanılmaktadır. Bu dönemlerde AR-GE, altyapı, eğitim harcamaları daha ziyade sağlık harcamalarına kanalize edilmektedir. Bu bağlamda araştırmacılar bulaşıcı hastalıkların, hükümet harcamaları üzerindeki etkisini analiz etmiş; SARS, H1N1, Ebola salgınlarına ait yirmi yıllık verileri kullanmıştır. Çalışma bulguları pandemilerin kamu sağlık harcamalarında artışa yol açarken, toplam kamu harcaması üzerinde anlamlı bir etkinin olmadığını ortaya koymuştur. Kamu gelirleri açısından ise tüketim ve dış ticaretten kaynaklı düşüşler nedeni ile aşağı yönlü bir baskı oluştuğunu ifade etmiştir.

Kennedy vd. (2020), bir sağlık krizinin hükümetleri kamu hizmeti sunma bağlamında baskı altına alacağını ifade etmiştir. Ortaya çıkan sağlık krizi bir dizi sağlık ürününe yönelik finansman ihtiyacı doğurmakta ve ilave harcama tedbirlerine yol açmaktadır. Artan harcamalara karşın vergi gelirlerinde ise bir düşüş dolayısıyla da bütçe açığı söz konusu olmaktadır. İspanyol Gribi yıllarında gıda, giyecek, kira yardımları şeklindeki kamu harcamalarına ilaveten bir de I. Dünya Savaşı sonrasında kamu harcamalarının sürdürülme ihtiyacı mevcut bütçe açıklarını ve borç yüklerini artırmıştır. Pandemi ortaya çıktığında ABD'nin yurtiçi ve yurtdışındaki kaynaklarının büyük bir kısmı savaş ekonomisine tahsis edilmiş durumdadır. Hükümetin savaş ekonomisi dışında gerçekleştirmiş olduğu harcamaları GSYİH'nin yalnızca %38'ine tekabül etmektedir. Savaşın hemen ardından ise özel sektörün yeniden inşasına yönelik kamu harcamaları,

savaş odaklı mali teşviklerin geri çekilmesi ve pandeminin halk sağlığı üzerindeki etkilerini hafifletmek üzere artan kamu harcamalarının boyutunu ortaya koymak son derece güçtür. Ve yine pandeminin ardından Kükreyen Yirmiler banliyöler, karayolları, demiryolları ve havalimanları inşasına yönelik alt yapı hamleleri de İspanyol Gribi pandemisine ilişkin doğrudan kamusal müdahalelerin kapsamını ortaya koymayı zorlaştırmıştır. İstatistiki olarak ise 19. Yüzyılın barış zamanında kamu harcamalarının milli gelire oranı %10 seviyesinin altında ve daha ziyade kamu düzeninin sağlanması, altyapı yatırımlarının inşası, bakım ve savunma şeklinde devletin temel fonksiyonlarını yürütmüştür. I. Dünya Savaşı öncesi silahlanma yarışının da bir sonucu olarak milli gelirin yalnızca %8'i, savaş esnasında ise %50'nin üzerinde bir kamu harcaması söz konusu olmuştur. Savaşın ardından dünyayı etkisi altına alan İspanyol Gribi pandemisi ile de birlikte kamu harcamalarının milli gelir içerisindeki payı eski oranlara inmemiştir (Danny, 2020; Frydman ve Benmelech, 2020; Güran, 2019, 242).

I. Dünya Savaşının yıkıcı etkileri ile boğuşan dönemin Osmanlı İmparatorluğunda da İspanyol Gribine karşı etkin olmasa da kamu desteği sağlanmıştır. Bu dönemde ülkenin kaynakları bütünüyle savaş harcamalarına kanalize edilmiş, benzer şekilde hekimler dahi muharebe meydanlarına görevlendirilmiştir. Ek olarak savaş zamanında ciddi yolsuzluk ve usülsüzlükler yaşanmış; enflasyon zirveye ulaşmış, maaşların %25'i savaş, %5'i Kızılay, %5'i havacılık ve %5'i savunma fonuna tahsis edilmek üzere kesintiye tabi tutulmuştur. Bu noktada kamunun öncelikli desteği mevcut hekim açığının kapatılması yönünde olmuştur. Akabinde ilaç ihtiyaçlarını karşılamak üzere başarısız olsa da atılımda bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu sağlık personeli ve teçhizat yetersizliğine rağmen, pandemi ile mücadele kapsamında kendi yol haritasını çıkarmış, hastalığın yayılmasını önlemek üzere kamusal alanların kapatılması şeklinde tedbirler almıştır. İstanbul'un işgalinden sonra sağlık sorunları ile ilgilenen bir komisyon kurulmuştur (Yolun ve Kopar, 2015).

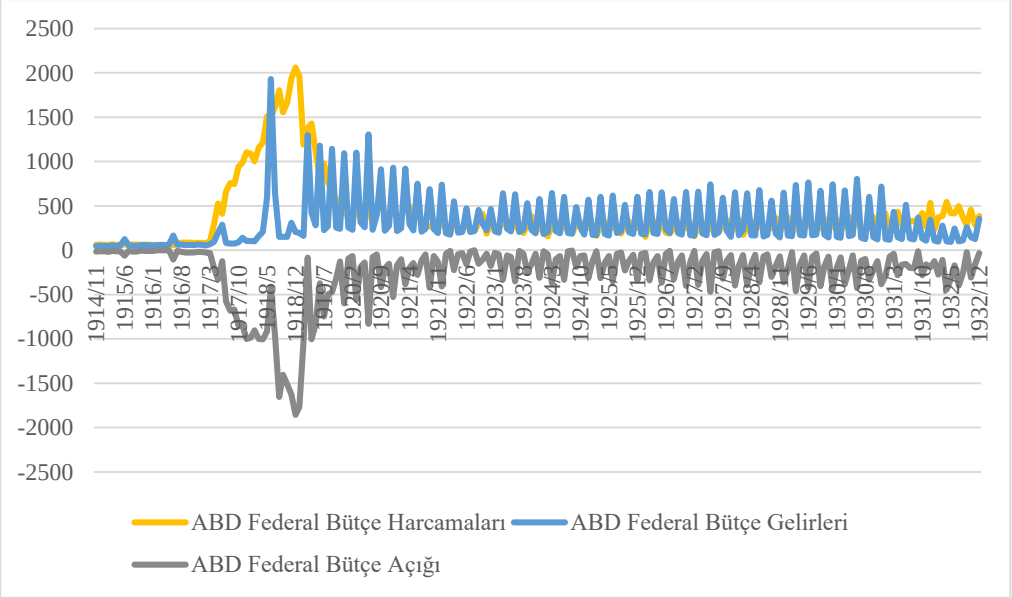
Amerikan hükümeti açısından İspanyol Gribi öncesinde halk sağlığı kararları büyük ölçüde eyalet ve yerel yönetimlerin elinde iken pandemi ile birlikte Federal Hükümetin yetki ve gözetimine verilmiştir. Özellikle yerel sağlık hizmetlerinin İspanyol Gribi Pandemisi ile mücadele kapsamında yeterli güce sahip olmayışı ve pandemiye hazırlıksız yakalanmış olması bu noktada Federal Hükümeti ön plana çıkarmıştır. Ve hatta Federal Hükümet hibeler, ödenekler, Halk Sağlığı Servisi faaliyetleri aracılığı ile

kendisini sistemin temel bir parçası olarak görmeye başlamıştır. Dolayısıyla İspanyol Gribi pandemisi, ABD Federal Hükümetinin ülkenin sağlık meseleleri üzerinde daha fazla yetki ve doğrudan kontrol sahibi olma imkânı sunduğunu ifade etmek mümkündür. Beslenme, koruyucu bakım, çocuk, engelli, yaşlılara yönelik sağlık hizmetleri konusunda araştırmayı teşvik etme ve hastalıkları önleme konusunda öncü rol üstlenmiştir. Amerika Halk Sağlığı Servisi, pandemi ile mücadele kapsamında yardım masraflarını karşılamak üzere Federal Hükümetten 250 bin dolar ödeme talep etmiştir. Pandemi yayıldıkça sağlık çalışanı ihtiyacı da artmıştır. Devam eden süreçte Halk Sağlığı Hizmeti için 1 milyon dolar tahsis edilmiştir. Bu tutar bir anlamda bir ay boyunca beş bin doktorun maliyetine karşılık gelmektedir. Ek olarak Kızıl Haç Konseyi, İspanyol Gribi ile başa çıkmak ve mevcut ihtiyaçları karşılamak üzere acil durum fonu oluşturmuştur. Ancak böylesi bir pandemi ile başa çıkmak için ayrılan ödenek son derece küçük kalmıştır. Yetkililer savaşı engelleyen bir pandeminin varlığını göz ardı ederek, savaşın sonuçlanmasına odaklanmıştır. Ödenek miktarı düşük kalsa da uzun vadeli sonuçları etkili olmuştur (Barry, 2004, 312; Chilcote, 2016, 19). Kızılhaç Dernekleri Birliğinin kuruluşu 1919 yılına uzanmaktadır. Savaş zamanında sağlanan yardımlara ilaveten barış zamanında da bakım, hijyen, ilkyardım hizmeti sunmakta; sağlık krizlerinin olası etkilerini önlemek üzere çalışmaktadır (Cross, 2021).

Amerikan hükümeti için kamu harcamalarında dramatik artışlar Şekil 23'te de görüldüğü üzere 1918 yılında gözlenmiş ve 1919 yılında zirveye ulaşmıştır. Esasında ABD'de hükümet harcamaları, İspanyol Gribi öncesinde GSYİH'nın %10'undan az iken, %1918'de GSYİH'nın %20'sinin üzerine çıkmıştır. Bu oran 1919'da yaklaşık %30 seviyelerinde olmuş, ardından düşüşe geçmiştir. Gelir vergisi de dahil olmak üzere I. Dünya Savaşının masraflarını karşılamak üzere birçok hükümetin vergileri önemli ölçüde artırmıştır. Bu durum ABD başta olmak üzere pek çok gelişmiş ekonomi açısından kamunun likidite sıkışıklığı yaşamamasına imkan sunmuştur. Dolayısıyla İspanyol gribi öncesinde uygulanan vergi artışı, pandemi döneminde gelir üzerindeki etkiyi en aza indirmiştir. İlerleyen bölümlerde tartışılacak olan Covid 19 pandemisinin de sosyoekonomik etkilerini hafifletmek üzere uygulanan maliye politikaları ile benzerlik taşımaktadır. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere İspanyol Gribi pandemisinin aynı zamanda I. Dünya Savaşı yıllarına tekabül etmesi, günümüz pandemisinde uygulanan vergi indirimlerinin aksine savaş masraflarını

karşılamak üzere bir miktar vergi artırımına neden olmuştur. Bu sebeple Covid 19 pandemisi vergi indirimleri, tarama ve testlerin yanı sıra ilaçla tedavi yöntemlerinin yaygınlığı nedeni ile hükümet harcamaları üzerinde daha fazla baskı oluşturmuştur (Khoabane, 2020).

Şekil 23. ABD Federal Hükümet Bütçesi, 1914/1-1932/11

Kaynak: NBER, 2023c

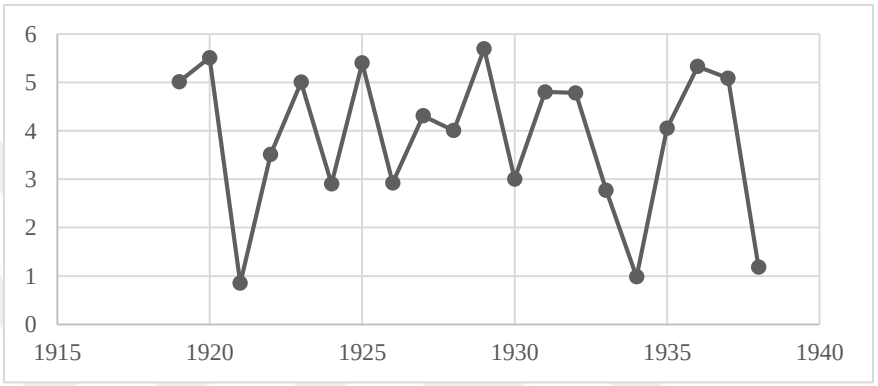
3.1.2.5. Tasarruf ve Yatırım

Tasarruf oranları açısından bakıldığında öncelikle ailenin geçimini sağlayan birincil kişinin vefatıyla hane geliri düşmekte, bu duruma tasarruf oranlarındaki azalış eşlik etmektedir (Brainerd ve Siegler, 2003, 8). Afetlerin, tüketim hareketlerini incelemeye yönelik bir çalışma ise felaketlerin başlangıç dönemlerinde bireylerin güçlü tasarruf arzusu içinde olduğunu ortaya koymuş, bu kapsamda geleceğe yönelik tüketim harcamalarında keskin düşüşler beklendiğini ifade etmiştir (Nakamura, 2013, 70). Dolayısıyla geleceğe yönelik belirsizlikler bir taraftan da ihtiyati tasarrufların artırılması yönünde bir eğilim yaratmıştır. Bu nedenle de olası bir pandeminin ekonomik göstergeler üzerindeki net etkisini ortaya koymak güçleşmektedir (Brainerd ve Siegler, 2003, 8).

Kennedy vd. ise piyasa sistemine karşı oluşan güven kaybının hane halkının yatırım ve tüketim kararını olumsuz etkilediğini, ihtiyati tasarruf eğilimi yarattığını ifade etmiştir. Özellikle piyasanın dengeye yöneleceğine dair beklentilerdeki değişim inovasyon ve girişimcilik üzerinde de caydırıcı sonuçlar yaratmıştır (Kennedy vd.,

2006, 3-10). Şekil 24 hane halkı tasarruflarının ilgili zaman dilimi içerisinde oldukça dalgalı bir seyir izlediğini ortaya koymuştur. Pandemi şartları altında var olan belirsizlik ortamı 1919-1920 yılları için yükselen tasarrufları açıklama noktasında gösterge olabileceği gibi 1921 yılında dönemin en düşük seviyesine ulaştığı görülmüştür. 1921 yılı pandemi ve I. Dünya Savaşından kaynaklanan ekonomik durgunlukla mücadele kapsamında uygulanan düşük faiz politikasının bir sonucu olarak hane halkı tasarrufları azalmıştır.

Şekil 24. ABD'de Bireylerin Tasarrufları, 1919-1938

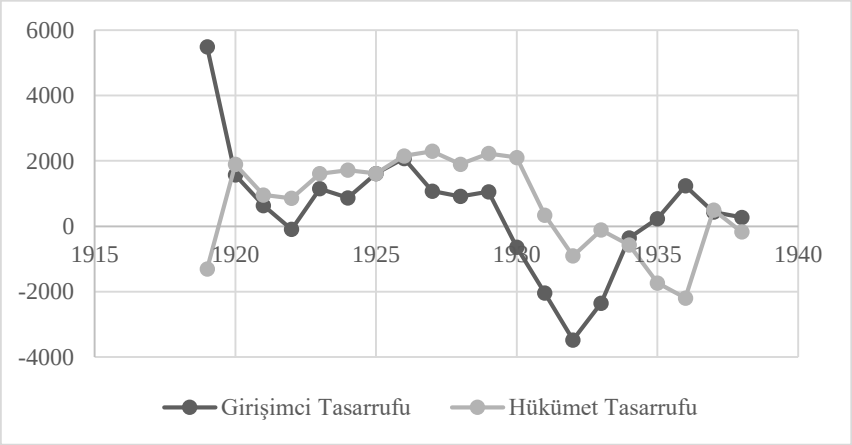

Kaynak: NBER, 2024f

Hane halkı açısından son derece değişken olan tasarruflar, girişimci ve hükümetler açısından da benzer dalgalanma göstermiştir. Şekil 25, ABD'de girişimci ve hükümet tasarruflarını 1919-1938 periyodunda ortaya koymuştur. Hane halkları ile hükümet tasarrufları benzer bir değişim trendi sergilerken, girişimci tasarrufları aksi yönde bir yol izlemiştir. 1919-1920 yıllarında hükümet açısından tasarruflarda bir artış gözlenmiştir. Pandemilerin kamusal alan üzerinde daha ziyade sağlık harcamaları, vergi gelirlerinde düşüş ve ek harcama önlemleri şeklindeki bütçe açıkları şeklinde ortaya çıkarmakta iken (Kennedy vd., 2006, 3-10), mevcut resmin kamusal tasarruflarda artış şeklinde sergilediği görüntü bu dönemde savaş harcamalarının finansmanı için artan vergi gelirlerinin sağladığı likidite bolluğu ile açıklanabilmektedir. Ek olarak bu dönemde özellikle I. Dünya Savaşının ardından ülkeler gelir sağlayıcı ithalat kısıtlamaları, gümrük tarifelerine başvurmuş, ihracat teşvikleri uygulamıştır. Dış ticaret kaynaklı kamusal gelirler tasarruf artışının nedeni olabilir. Ek olarak İspanyol Gribi yıllarında kamunun etki alanı son derece küçük ve kamu harcamalarının hacmi de oldukça sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla da pandeminin

etkilerini hafifletme ve/veya giderme bağlamında uygulanan kamu politika araçları büyük kamu açıklarına neden olacak ölçekte olmamıştır.

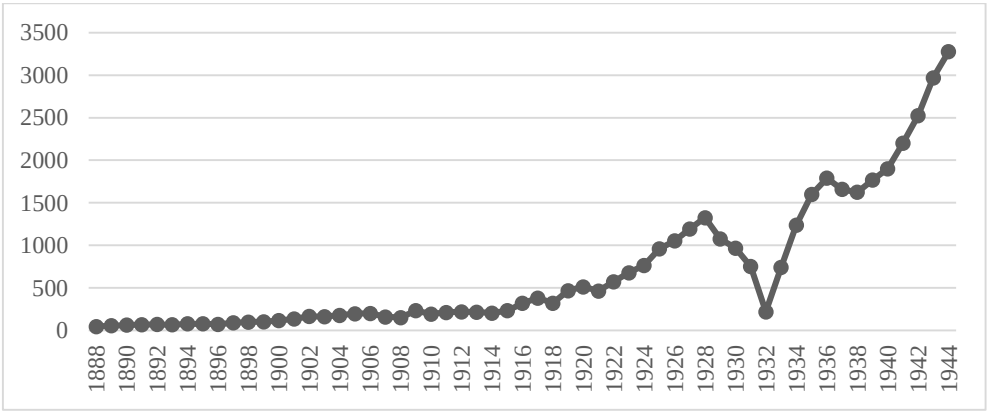
Şekil 25. ABD'de Girişimci ve Hükümet Tasarrufları, 1919-1938

Kaynak: NBER, 2024a, 2024b

Beklenin altında ortaya çıkan kamusal açıklar nüfusun büyük bir kısmının pandemi nedeniyle hayatını kaybetmesiyle ilişkilendirilebilir. Özellikle ikinci dalga ile birlikte ölüm oranları zirve yapması hastalık sürecine ilişkin tedavi harcamalarını, bir ölçüde düşürmüş olabilir. Şekil 26'da görüldüğü üzere 1888-1944 yıllarında Amerikan ekonomisinde hayat sigortası poliçe sahiplerinin net birikimleri de yükselme trendi içerisindedir. Dolayısıyla hastalığın yaratacağı maddi yükten korunmak isteyen hane halkı bu noktada hayat sigortası yaptırma yönünde bir insiyatif göstermiş ve kamusal yükü bir miktar da olsa azaltabilmiştir denilebilir.

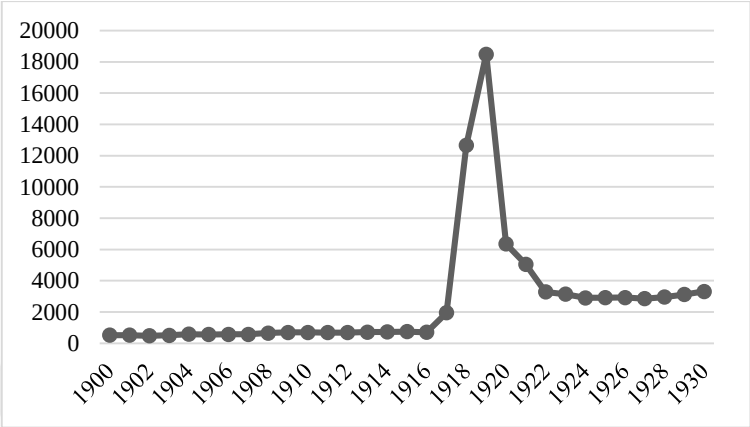
Şekil 26. ABD Hayat Sigortası Poliçesi Sahiplerinin Net Birikimleri, 1888-1944

Kaynak: NBER, 2024c

Yine Şekil 27'den de görüntüleneceği üzere Amerikan ekonomisi açısından toplam merkezi yönetim harcaması 1919 yılında zirve yapmış, ardından düşüş göstermiştir. Kamusal harcamalarda ortaya çıkan bu düşme trendi göreli olarak tasarruflarda artış şeklinde bir sonuç doğurmuş olabilir.

Şekil 27. Toplam Merkezi Yönetim Harcaması (Milyon $), 1900-1930

Kaynak: Mitchell, 1983

Girişimciler açısından ise ilgili dönemde düşen tasarruflar hem iş başarısızlıkları hem de geleceğe ilişkin belirsizliklerle ilişkilendirilebilir. Öncelikle düşen talep ve/veya kapanma önlemlerinin iflasa yol açması önemli birer etken olarak değerlendirilebilir. Bir diğer neden ise girişimlerin gelecekteki varlıklarına ilişkin belirsizlik ortamının panik alımları ve stok yapma gibi eğilimleri teşvik etmesi olabilir. Piyasa sistemine karşı oluşan güven kaybı yatırım ve tüketim kararlarını olumsuz yönde etkileyebildiği gibi inovasyon ve girişimciliği de caydırmaktadır (Kennedy vd., 2006, 3-8).

3.1.2.6. Enflasyon

Pandemi dönemlerinde talepteki ani düşüşe eşlik eden aşağı yönlü bir fiyat dalgalanması görülse de panik alımları ve stoklama bu eğilimi tersine çevirebilmektedir. Firmaların kapanması ve ithalat akışındaki kesintilerin de eşlik ettiği bu durum fiyatlar üzerinde yukarı yönlü baskı oluşturmaktadır. Diğer taraftan işgücü kıtlığı, ücretleri ve üretim maliyetlerini artırırken; kısa vadede düşen talep, ücretlerde azalma yönünde bir etki de ortaya çıkarabilmektedir. En nihayetinde sağlık krizlerinin enflasyon yaratma gücü bahsi geçen etkilerin göreli ağırlığına bağlı olmaktadır.

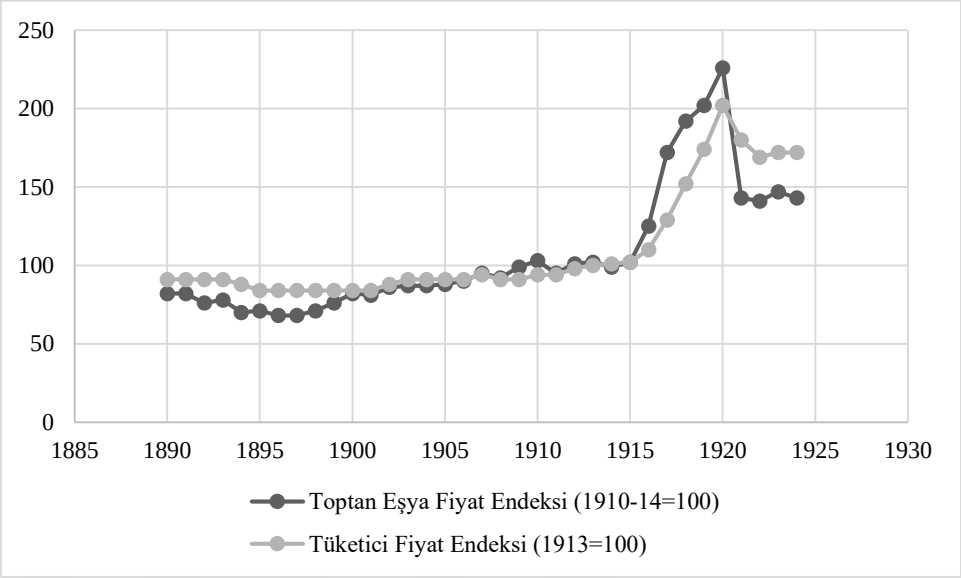
Ek olarak I. Dünya Savaşının ardından savaşa taraf ülkeler açısından parasal düzensizlikler söz konusu olmuştur. Savaş yıllarında ülkelerin mali ihtiyaçlarının

genişlemesi, bütçe açıklarının derinleşmesine yol açmış bu durum beraberinde enflasyon sorununu da getirmiştir. Yüksek enflasyon ve kamu borçları daha önce de sözü edildiği üzere altın standardının terk edilmesine, dolaşımdaki para miktarının artmasına neden olmuştur (Berbenni ve Colombo, 2021). Mali ve parasal problemlere neden olan iki gelişme savaş borçlarının geri ödenmesi ve savaş tazminatı olmuştur. İngiltere, ABD, Fransa müttefiklerine savaşın finansmanının sağlanması gerekçesi ile yüklü finansman desteği sunmuştur. Savaşın ardından borçların tasfiyesi gündeme gelse de özellikle ABD ödünç verdiği tutarı faizi ile birlikte geri alma konusunda ısrarcı olmuştur. Ek olarak Almanya'nın yüklü miktarda savaş tazminatı ödemesine karar verilmiştir. Almanya'nın savaş tazminatını ödeyebilmesi o dönemde ihracat fazlası vermesine bağlı iken ekonomik sınırlılıklar buna imkân vermemiştir. Almanya bu durumun üstesinden gelmek için para basma yoluna gitmiş ve enflasyon batağına düşmüştür (Güran, 2019, 248).

Şekil 28, 1885-1924 yıllarını içine alan zaman diliminde toptan eşya fiyat endeksi ve tüketici fiyat endeksine ulaşmak mümkündür. Şekil 28, I. Dünya Savaşını takiben ciddi bir enflasyon artışı yaşandığını ve 1920 yılında en yüksek seviyesine ulaştığını göstermiştir. 1914 yılından itibaren keskin bir şekilde hızlanan enflasyon düzeyi Birleşik Krallık, Almanya ve Fransa'nın altın standardını terk etmesi ile sonuçlanan bir süreci de beraberinde getirmiştir. İspanyol Gribi pandemisi esnasında büyüme ve enflasyon zayıflamış olsa da bu durumun savaşın sona ermesinden kaynaklanıp/kaynaklanmadığını ortaya koymak son derece güç olmuştur. Barro vd. tarafından yürütülen bir çalışma her iki etkiyi birbirinden ayrıştırmış ve I. Dünya Savaşıının yüksek enflasyonist etkilerine karşın pandeminin etkilerinin göz ardı edilebileceğini ifade etmiştir. Bu durum savaşların toplam talebi artırırken, pandemilerin toplam talebi azaltması ile ilişkilendirilmiştir. Savaş harcamaları ve savaş sonrasında savaşın etkilerini ortadan kaldırmak üzere yeniden inşa çabaları, yatırımları ve faiz oranlarını artırmaktadır. Buna karşın pandemi dönemlerinde kamu harcamaları ile desteklenen toplam talep daha ziyade özel sektör talebine yönelik oluşturulan boşluğun doldurulmasına yönelik olmaktadır. Dolayısıyla da yüksek enflasyon düzeyleri pandemilerin doğal sonucu olmamaktadır. Ancak pandemi dönemlerinde hükümetlerin doğrudan kamusal harcamalar yoluyla müdahalesi borç seviyelerini yükseltmekte; oluşan açığı vergi artışları veya harcamaları kısma yoluyla

kapatmaya yönelik politikalar ise beraberinde enflasyon getirmektedir (Daly ve Chankova, 2021).

Şekil 28. ABD Fiyat Endeksleri, 1885-1924

Kaynak: Mitchell, 1983

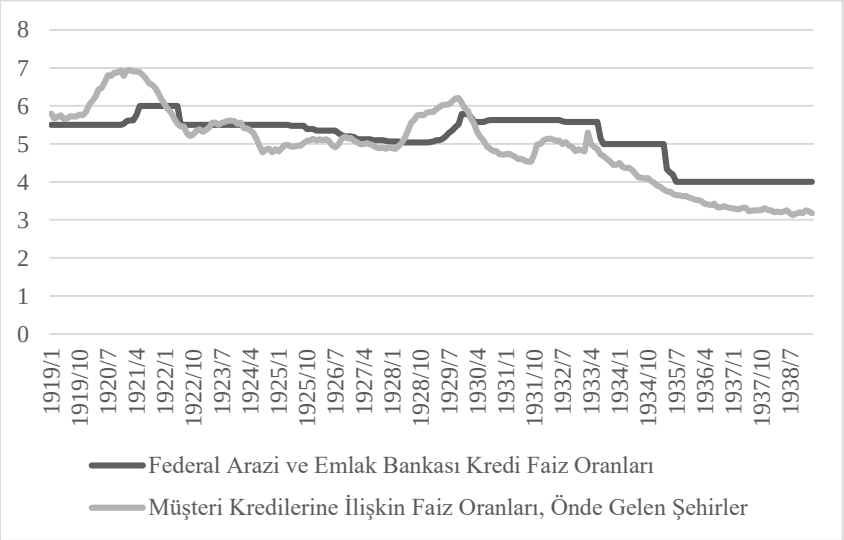
Beach vd.' nin yapmış olduğu panel veri analizi sonuçları %2 grip ölüm oranına sahip bir ülkenin fiyatlar üzerindeki etkisinin geçici olmasına rağmen, %20 düzeyinde bir enflasyona yol açacağını ortaya koymuştur (Beach vd., 2018, 27).

3.1.2.7. Faiz Oranları

I. Dünya Savaşının öncesi Amerikan ekonomisi için durgunluk dönemi olmuş, 1915'te ekonomik faaliyetlerde bir miktar hızlanma görülmüştür. Bu ivmelenmeye rağmen, ortalama üretim düzeyinde önemli ilerlemeler söz konusu olmamıştır. Faiz oranları açısından bakıldığında ise savaşın yaratmış olduğu belirsizlik ve gerilim ortamı kısa vadeli faiz oranlarında düşüşe neden olmuştur. Birinci sınıf ticari tahvillerin getirisi 1914'te %4,5 iken sadece bir yıl içerisinde %3,45 düşmüştür. 1915 ila 1918 yılları arasında büyük miktarda Avrupa menkul değerleri satılmış, ABD hükümeti büyük oranda borçlanmıştır. Savaş zamanında özellikle savaşa yönelik talebin teşvik ettiği ekonomik aktivitelerde artış ve bu gelişmeleri takiben 1917 yılında yine faiz artışı gözlenmiştir. 1915 yılında sözü edilen %3,45 düzeyindeki tahvil getirileri, 1918'de %6,22 seviyesine yükselmiştir. Yine ilgili dönemde demiryolu tahvil faizleri de artış göstermiştir. Savaşın ardından bu kez de faizlerde düşüş yönünde bir reaksiyon yaşanmış, Ağustos 1918'den Mayıs 1919'a yaklaşık %1 puan düşmüştür. Bu dönemde

İspanyol Gribi pandemisinin de etkisi ile kredi talebi zayıflamış ve ekonomik aktiviteler yavaşlamıştır. 1920-21 yılları bir anlamda durgunluk dönemi olmuş, kredi talebindeki belirgin gevşemeye bir de ticari banka kredilerindeki daralma eşlik etmiştir. Faiz oranları Şekil 29'da sunulduğu üzere 1921-1922 yılları faiz oranları açısından keskin düşüşlerin olduğu yıllar olmuştur. Şirketlerin tahvil faizlerinde de bu dönem ciddi düşüşler gözlenmiştir. 1920'lerin sonuna kadar faiz oranlarında aşağı yönlü bir eğilim söz konusu olmuştur. Kükreyen Yirmilerin yarattığı tasarruf artışlarına ek olarak; Federal Hükümetin borçlarının hızla tükenmesinin bir sonucu olarak banka kredilerini ve para arzını artırma yönündeki politikaları faiz oranlarının düşmesine neden olmuştur (Federal Reserve Bank, 1965).

Şekil 29. ABD Faiz Oranları 1919/1-1939/2

Kaynak: NBER, 2024d, 2024e

ABD'de pandeminin yarattığı durgunluk yıllarının ve genişletici kamusal politikaların ürünü olan pandemi sonrası düşük faiz oranlarının aksine Britanya'da 1921-22 yılları yüksek faiz oranları ile karakterize edilmiştir. Keynes'e göre yüksek faiz oranlarına yüksek ücret düzeyleri, fiyatlar, ticaret dengesizliği, işsizliğin yarattığı zorlu dönem eşlik etmiş; Merkez Bankası müdahalesiyle bir ölçüde giderileceği ifade edilmiştir. Ve hatta kendi haline bırakılan bir ekonominin sağlıklı işleyişinin mümkün olmadığı, yaşanan sıkıntının kapsamına bağlı olarak da "laissez-faire"in işlerliğini yitireceği vurgulanmıştır. Keynes'in faiz oranlarını azaltması ve kamu çalışmalarına yatırım yapması Avusturya Okulunun ekonomik yaklaşımıyla ters düşmektedir. Bu yapay canlanma dönemi ekonomide artan tasarrufların değil kolay ve ucuz paranın sonucu

olmuştur. Sermaye maliyetleri düşerken, yatırım tercihleri açısından geleceğe ilişkin karlılık beklentisi çok da önemli olmamıştır. Ekonominin tüketme kapasitesinin üzerinde ortaya çıkan üretim ve yatırım düzeyine ilerleyen süreçte fiyat düşüşleri eşlik etmiş ve karlılık görüntüsü tersine dönmüştür. Bu noktada yaşanan bu yapay canlanma döneminin de sonuna gelinmiştir. Dolayısıyla I. Dünya Savaşı ve İspanyol Gribi pandemisinin yarattığı durgunluğun çözümünde düşük faiz politikası uzun vadeli makul politik tercih olarak düşünülmemelidir (Wapshott, 2011).

3.1.2.8. Özel ve Kamusal Tüketim

Pandemi dönemlerinde hastalıktan kaçınmak isteyen birimlerin eğlence, ulaşım, mobilya, giysi, araba ve turizm gibi bazı tüketim kalemlerinde düşüş olacağı ve ilgili alanlarda alışverişten kaçınacakları yönünde yaygın bir eğilim söz konusu olmaktadır. Bununla birlikte tüketim şoklarının belirsizlik taşıdığı, net etkinin pandeminin öngörülmeyen özelliklerine bağlı olarak değişiklik göstereceği vurgulanmıştır. Sağlık hizmetlerine yönelik ise talep artışı yaşanmaktadır (Kennedy vd., 2006, 3-8; Keogh-Brown vd., 2010).

Talepte ortaya çıkan daralmanın fiyatlar üzerinde azaltıcı etkisi söz konusu olmaktadır. Bazı durumlarda panik satın almaları ve stoklamalar ile bazı fiyatlar kısa vadede artma eğilimi göstermektedir. Dolayısıyla fiyatlar üzerindeki net etki pandeminin arz ve talep üzerindeki etki gücüne bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Ancak yine de pandemilerin talep üzerinde yarattığı etkilerin kısa vadeli olduğunu ifade etmek mümkündür (Kennedy vd., 2006, 3-8).

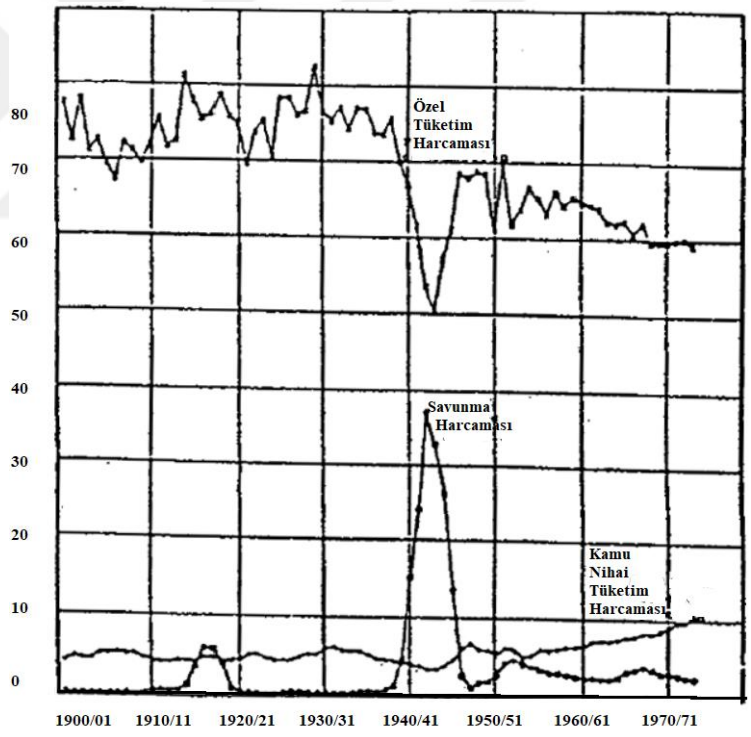
Nakamura vd. Amerikan ekonomisi tüketimi açısından iki büyük felaket tanımlamıştır. Bunlardan ilki 1914-1922 yıllarını kapsayan I. Dünya Savaşı ile 1918-1920 yıllarındaki büyük grip salgınını içine almaktadır. Büyük Buhranı ise ABD açısından ikinci bir felaket olarak ifade edilmiştir. Büyük Buhran, kısa vadede tüketimde %26 düzeyinde bir düşüşe neden olurken, uzun vadede bu oran %14 olarak kayda geçmiştir. Araştırmacılar bu ikinci felaketin, birinci felaket nispetinde tüketimde daha ciddi bir daralmaya yol açtığını ifade etmekte; ancak İspanyol Gribi ve I. Dünya Savaşı yıllarını tek bir dönem olarak ele almaktadır. Dolayısıyla da pandeminin etkisini tek başına ortaya koymamaktadır (Nakamura vd., 2013, 15).

Barro ve Ursua, 42 ülke için 1914 yılından 2006 yılına kadar olan periyotta mevcut verileri kullanarak makro iktisadi göstergelerdeki değişim trendini analiz etmiştir. Bu

kapsamda 35 ülkeden oluşan bir ülke grubu için tüketim harcamalarındaki daralmaların kaynaklarını ortaya koymaya çalışmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında tüketim harcamalarına ilişkin ortaya çıkan düşüşün ilgili dönemde tecrübe edilen 19 krizin yanı sıra 1918-1920 yıllarında tecrübe edilen grip salgınından kaynaklanabileceğini ifade etmiştir (Barro ve Ursua, 2008, 6-8).

Şekil 30 üzerinden özel tüketim, savunma ve kamu nihai harcamalarını 1900-1970 periyodunda görmek mümkündür. Literatürdeki çalışmaların da ifade ettiği üzere pandemi döneminde özel tüketim harcamalarında bir düşüş, özel tüketim harcamaları nispetinde kamusal harcamalarda istikrarlı bir eğilim göze çarpmıştır. Sağlık harcamaları ilgili dönem itibariyle bir ölçüde artmış olsa da GSYİH nispetinde büyük bir artış olmadığı görüntülenmektedir. Savunma harcamaları ise görüldüğü üzere iki dünya savaşı döneminde büyük bir sıçrama yaşamıştır.

Şekil 30. GSYİH Oranı Olarak Kamu ve Özel Nihai Tüketim

Kaynak: Butlin, 1977

3.1.2.9. İş Başarısızlıkları

İspanyol Gribi, daha önce de söz edildiği üzere çalışma çağındaki nüfus üzerinde etkili olmuş ve ölümle sonuçlanan vakalara yol açmıştır. Bu durum mevcut firmaların, işgücü kaynağını azaltmış, işletmelerin mevcut kapasitesinin altında performans

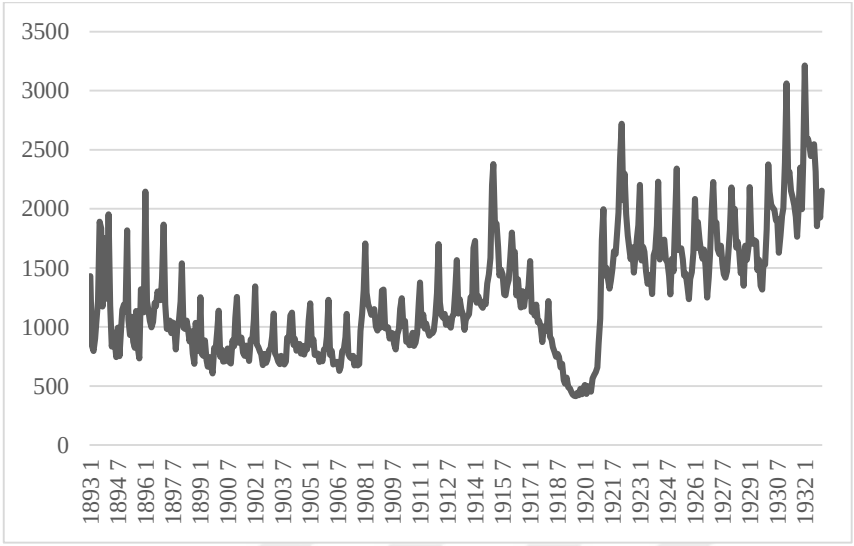
göstermesine neden olmuştur. Dolayısıyla ölüm oranlarının yüksek olduğu bölgelerde büyük ölçüde iş başarısızlıkları yaşanmıştır. 1919-1921 yılları iş başarısızlıklarının önemli boyutlara ulaştığı bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir (Beach vd., 2022).

Kısa vadeli etkilerden görece ciddi olanı da bu işgücü arzındaki düşüşten kaynaklı geçici işyeri kapanmaları olmuştur. Bu durum denge büyüme patikasından sapmalara neden olurken, bazı durumlarda uzun süre devam etmiştir. Ancak sistemin içsel denge mekanizmasıyla, sermaye stoku yeni duruma uyum sağlamakta kısa vadeli etkiler bir ölçüde hafiflemektedir. (Kennedy vd., 2006, 3-10).

Amerikan ekonomisinin 1893-1932 yılları arasında kayda geçmiş iş başarısızlıklarını Şekil üzerinden görmek mümkündür. İspanyol Gribi pandemisi, ilgili dönem itibariyle yaşanan gelişmeleri tek başına açıklama noktasında yetersiz kalmıştır. I. Dünya Savaşı devam ederken ABD hükümeti, ülke kaynaklarını askeri harcamalara yönelik talebi karşılama konusunda baskı uygulamıştır (Frydman ve Benmelech, 2020).

I. Dünya Savaşı yıllarında kamusal güvenliği sağlamak üzere ithalata yönelik ciddi kotalar getirilmiş bu durumda iç talep yalnızca ithal ikameci sektörlere kaymıştır. Dış ticaretten gelir elde etmek üzere ise ihracat teşvik edilmiştir. Harcamaların büyük bir kısmının savaş ve gıda ürünlerine ayrılmış olduğu düşünülürse de I. Dünya Savaşının Amerikan ekonomisi açısından iş başarısızlıkları bağlamında ciddi olumsuz etkileri söz konusu olmamıştır. 1920 yılında savaşın teşvik ettiği sektörlerde ortaya çıkan arz fazlalıkları ile pandeminin etkisi düşen talep ekonomide ciddi bir durgunluk dönemine neden olmuştur. Dolayısıyla ABD iş başarısızlıkları 1921 yılında radikal bir yükselişe tanıklık etmiştir. Çalışma çağındaki nüfus üzerinde etkili olan İspanyol Gribi pandemisinin emek arzında yol açtığı azalma diğer taraftan firmaların mal ve hizmet üretme yeteneğini olumsuz etkilemiştir. Karantina önlemleri kapsamında iş yerlerinin kapatılması, hizmet sektörü (turizm ve restoranlar) ağırlıklı olmak üzere fiilen firmalar üzerinde negatif etki yaratmıştır. Birçok işletme önemli ekonomik kayıplara uğramıştır (Kennedy vd., 2006, 3-10). ABD açısından iş başarısızlıklarının 1893 ila 1932 periyodundaki değişimini Şekil 31 üzerinden görmek mümkündür.

Şekil 31. ABD İş Başarısızlık Sayısı

Kaynak: NBER, 2023d

I. Dünya Savaşı yıllarında bankalar kanalıyla da iş başarısızlıkları yaşanmıştır. Özellikle savaş sırasında Avrupa tarımının çökmesi ile birlikte emtia fiyatlarında ciddi bir artış gözlenmiş ve ABD ekonomisinde tarım arazilerinde patlama yaşanmıştır. Varlık fiyatlarındaki yükseliş girişimleri bu alana yönlendirmiş; iş başarısızlıkları da bu noktada kendini göstermiştir. Eski bankalar ilgili dönemde artan kredi talebini karşılamak üzere kredi arzını artırmış, yeni bankalar kurulmuş ve kredilerde agresif bir genişleme yaşanmıştır. Savaşın sona ermesinin ardından çiftlik üretimi ve arazi fiyatları düştüğünde ise zayıf bilançoları olan bankalar iflas etmiştir. Bu iflaslar özellikle düşük gelirli birçok çiftçinin patlama esnasında ortaya çıkan ipotekli ve diğer kredileri geri ödeyemez hale gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla da iş başarısızlıkları anlamında I. Dünya Savaşı ile pandemiden kaynaklı süreçleri ayırt etmek son derece güç olmaktadır (Jaremski ve Wheelock, 2020, 25).

I. Dünya Savaşının yarattığı iş başarısızlıklarına rağmen hükümetin savaşa yönelik ürün talebi, tüketici harcamalarından ve özel yatırımlardan kaynaklanan daralmayı bir ölçüde absorbe edebilmiştir (Frydman ve Benmelech, 2020).

3.1.2.10. Dış Ticaret

18. ve 19. yüzyıl İspanyol Gribi yılları da dâhil olmak üzere sanayileşmenin ekonomik faaliyetleri yönlendirdiği bir dönem olmuştur. Dünya ticareti için mamul malların payı önemli olmakla birlikte dünya ihracatının 2/3'ü hammaddelerden oluşmuştur. 19. yüzyıl boyunca Avrupa'nın Afrika ve Asya'ya serbest ticareti empoze ettiği bir dönem

olsa da korumacı politikaları sürdürdüğü de bir dönemdir. 20. Yüzyıl ise laissez-faire ideolojisinden bütünüyle kopma şeklinde olmasa da ekonomide genişleyen devletin rolünden söz etmek mümkündür. Bu yönelim öncelikle dünya savaşının mali gereklerinden kaynaklanmıştır. Tablo 6, üzerinde dünya ticaretinin kıtalar arasındaki dağılımı sunulmuştur. Bu dönemde taşıma maliyetlerindeki düşüş, demiryolları inşası mal piyasalarını birbirine yakınlaştırmıştır (Güran, 2019, 239).

Tablo 6. Dünya Ticaretinin Kıtalar Arası Dağılımı

Bölgeler	**1913**	**1999**
Avrupa	58,4	46,2
ABD ve Kanada	14,1	18,0
Asya	12,1	26,5
Latin Amerika	8,3	4,5
Afrika	4,4	1,8
Avustralya ve Yeni Zelanda	2,7	3,0
Dünya	**100**	**100**

Kaynak: Güran, 2019, s. 240

I. Dünya Savaşının ardından dünya korumacı bir sarmalın içerisine girmiştir. Pandemi dönemi de benzer şekilde devletlerin korumacı politikalarını yaygınlaştırdığı bir süreç olmuştur. Bu dönemde korumacı politikalar I. Dünya Savaşı ile o denli ilişkilendirilmiştir ki; İspanyol Gribi göz ardı edilmiştir. Savaş zamanında ablukalar, boykotlar, döviz kontrolleri, tarifeler ve kotalar yoluyla tedarik zincirinde aksama ve de daralmalar gözlenmiştir. Bu dönemde milliyetçi tutuma eşlik eden karşılıklı bağımlılık hali gerilimleri şiddetlendirmiştir. İktisat tarihçileri açısından "küreselleşmeden uzaklaşma" dönemi olarak adlandırılmıştır. (Marc-William, 2021).

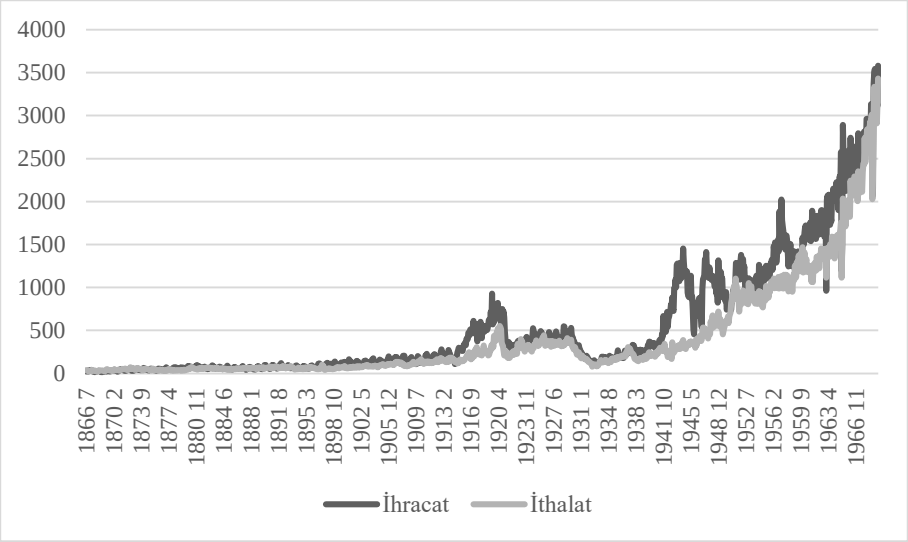
İspanyol Gribi pandemisinin dünya ticareti üzerindeki etkisi bu dönemde büyük oranda göz ardı edilmiş olsa da her iki şokun etkisini ayrıştıran çalışmalar yürütülmüştür (Boberg-Fazlic vd., 2021). Gribin savaştan bağımsız olarak ticaret politikası üzerinde önemli etkisi olmuştur. Çalışma bulguları pandemi esnasında aşırı ölümlerdeki bir birimlik standart sapma, ilerleyen süreçte tarifelerde 0,022 oranında bir artış anlamına gelmiştir. İspanyol Gribi pandemisinden görece daha fazla etkilenen

ekonomilerde ticari korumanın artırıldığı görülmüştür. 1920'lerde uygulanan tarife artışları İspanyol Gribi ve I. Dünya Savaşından kaynaklanmıştır. Uygulanan politikalar ekonomiyi doğrudan etkilemiş; gelir artırıcı veya koruyucu tarifeleri teşvik etmiştir. Savaşın hükümet maliyesi üzerinde yarattığı borç yükünü hafifletmek, ödemeler dengesizliğini gidermek, ithalatçı rakiplerle mücadele etmek üzere kullanılmıştır. Ancak Almanya hariç hükümetlerin çoğu ulusal ve uluslararası pazarlara doğrudan müdahalelerini çoğu ortadan kaldırılmıştır (Boberg-Fazlic vd., 2021).

İspanyol Gribi pandemisi sağlık hizmetlerine erişimi iyileştirme ve araçlar benimseme konusunda da kamu baskısı oluşturmuştur. Bu tür hizmetler finansman ve gelir desteği gerektirmiştir (Boberg-Fazlic vd., 2021). Dolayısıyla pandemi yıllarında hem kamuya gelir desteği sağlamak için uygulanan tarifeler hem de ulusal ve uluslararası talepte yaşanan daralma nedeni ile dünya ticaret hacmi küçülmüştür. Özellikle pandemiden etkilenen ülkelerde ihracat talebi düşmektedir. Talepteki daralmaya ilave olarak pandeminin kontrol altına alınmasına yönelik güvenlik tedbirleri bu olası durumu yaratmaktadır. Dolayısıyla pandeminin etkileri herhangi bir ekonomi açısından görece düşük olsa da artan uluslararası entegrasyon nedeni ile tamamen izole olması mümkün olmamaktadır. Mal ve hizmet ticaretinin yanı sıra sermaye akışında ve finansal sistemde de aksamalar yaşanmıştır (Kennedy vd., 2006, 3-10).

Avrupa'da gerek pandeminin gerekse I. Dünya Savaşının üretimi durma noktasına getirmesi, ülkelerdeki tüketimi büyük oranda Amerikan ekonomisine bağımlı kılmıştır. I. Dünya Savaşı öncesinde ABD durgunluk içerisinde iken büyük miktardaki yiyecek ve mühimmat tedarikçisi haline gelmesi ve hatta 1917 yılında tarafsız olan ABD müttefiklerine fiili malzeme tedariği sağlaması ekonomik genişlemeyi tetiklemiştir. Dünya talebini karşılamaya yönelik savaş çabaları Amerikan ekonomisinde özel üretim ve yatırım alanları yaratmıştır. Bu noktada ABD açısından ihracattaki artışa gerekçe olarak sunmak mümkündür (Chilcote, 2016, 128). İhracattaki artış I. Dünya Savaşının ardından ülke ekonomilerini canlandırmak üzere ithalata getirilen kotalar ve kısıtlamalara karşın; ihracata yönelik teşvik ve sübvansiyonlar ile de ilişkilendirilebilmektedir. Şekil 32, 1866-1969 yılların arasında Amerikan ekonomisi açısından toplam ihracat ve ithalat değerlerini milyon $ olarak görmek mümkündür.

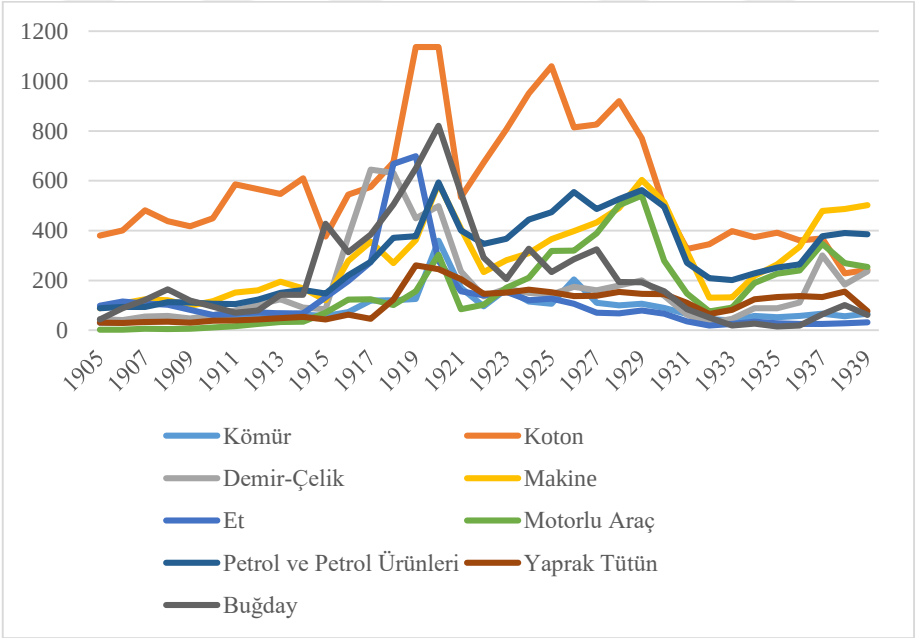
Şekil 32. ABD Toplam İhracat ve İthalatı (Milyon $), (07/1866-10/1969)

Kaynak: NBER, 2023e, 2023f

Ek olarak ABD 1920 yılında hemen her emtia için ihracatta en yüksek değerlerine ulaşmıştır. Şekil 33'te 1905-1939 yıllarını kapsayan periyotta, ABD ekonomisinin bahsi geçen emtialardaki ihracat değişimi sunulmuştur.

Şekil 33. ABD Emtia İhracatı (Başlıca ürünler)

Kaynak: Mitchell, 1983

Özetle İspanyol Gribi pandemisi Amerikan ekonomisi açısından özellikle I. Dünya Savaşının etkisi ile ihracatta bir canlanma yaratmış olsa da Avrupa dahil olmak üzere dünyanın genelinde daralma ile sonuçlanmıştır. Özellikle bu dönemde durgunluk

içerisindeki ekonomilerde düşen talep ve devlete gelir desteği sağlama maksadı ile uygulanan koruyucu tarifeler dış ticaret hacmindeki düşüşün öncelikli nedenleri arasında sıralanmıştır. Küreselleşme düzeyinin günümüze kıyasla son derece sınırlı olduğu İspanyol Gribi pandemisi yılları dahi ülkeler arası bağımlılığının ne denli yüksek olduğunu göstermiştir.

3.1.2.11. Parasal Göstergeler ve Finansal Piyasalar

Pandemi dönemlerinde ekonomik toparlanmanın önemli bir bileşeni finansal piyasalardır. Pandemi ve finansal istikrar arasındaki ilişkiyi anlamak bu bağlamda son derece önemlidir. Pandemilerin yarattığı belirsizlik ortamı finansal piyasalar açısından da risklerin ön görülmezliği durumunu yaratmakta ve reel sektörü olumsuz etkilemektedir. Pandemilerin ekonomide yaratmış olduğu durgunluk bir ölçüde bankaların kredi varlığına bağlı olarak hafifleyebilmekte ya da tersi durumda finansal paniğe neden olmaktadır. Pandemi dönemlerinde banka bilançolarında bozulma, bazı varlık sınıfında yeniden değerleme ve kısa vadeli finansman taahhütlerini yerine getirmekte zorluklar ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla merkez bankaları likidite desteği yolu ile ekonomiye müdahale etmektedir. Likidite akışındaki kesintiler ise ekonomiyi krize sürüklemektedir (Anderson vd., 2020; Kennedy vd., 2006, 3-10).

İspanyol Gribi tecrübesi bankalara likidite desteği sağlayan merkezi bir otoritenin önemini ortaya koymuştur. Merkez bankası likiditesine erişimi olmayan bankalar, süreçten olumsuz olarak etkilenmiştir. Bu dönemde FED'e üye bankalar indirim penceresinden yararlanarak mevduat çekme talebini karşılayabilmiş ve kredi sağlayabilmiştir. Ancak FED üyeliği olmayan bankalarda borçlanma ve kredi azaltma yoluna gidilmiş; belirli varlıklar tasfiye edilmiştir. Hatta pandeminin en çok etkilediği bölgeler açısından FED üyeliği dahi yeterli olmamış mevduat çıkışlarını dengeleyecek ölçüde borçlanma gerçekleşememiştir (Anderson vd., 2020). Tablo 7, Federal Rezerv üyeliğine göre bankaların bilançolarında 1918-1919 yıllarındaki ortalama değişimini ortaya koymuştur. FED'e üye bankalar açısından pandemi döneminde piyasalara likitide desteği görece çok daha güçlü olmuştur. Kredi ve kısa vadeli borçlanma göstergeleri açısından üye bankalar lehine pozitif fark göze çarpacak boyuttadır. Likit varlık büyümesi ise üye bankalar açısından dahi negatif olmuşsa da görece daha az düşüş göstermiştir. Dolayısıyla merkez bankalarının son kredi merci olarak piyasalara likit desteği pandemi dönemlerinde oldukça hayati bir rol üstlenmiştir.

Tablo 7. Federal Rezerv Üyelik Durumuna Göre Bilanço Büyüme Oranlarının Ortalaması, 1918-1919

	FED'e Üye Bankalar			FED'e Üye Olmayan Bankalar		
	Pandemi Öncesi	Pandemi	Pandemi Sonrası	Pandemi Öncesi	Pandemi	Pandemi Sonrası
Varlık Büyümesi	3,318	2,851	4,393	2,829	1,147	4,700
Likit Varlık Büyümesi	-3,407	-2,986	8,634	-2,403	-6,327	5,660
Kasa Rezervlerindeki Büyüme	5,610	-5,795	8,454	-0,480	-4,015	5,802
Fed Dışındaki Bankalararası Rezerv Büyümesi	-17,580	-12,140	3,359	-2,726	-4,723	5,211
Bankalararası Rezerv Büyümesi	-3,525	3,070	8,898	-2,714	-3,982	5,355
Menkut Kıymet Büyümesi	8,121	10,240	-2,364	9,992	18,560	1,892
Kredi Büyümesi	2,255	0,708	8,370	0,240	-2,894	7,071
Mevduat Büyümesi	1,577	3,366	6,103	2,436	3,501	5,445
Kısa Vadeli Borçlanma Büyümesi	170,000	77,880	-75,810	108,100	-156,400	-79,310

Kaynak: Anderson vd, 2020, s. 5

Lagoarde-Segot ve Leoni (2013), banka rezervlerinin uzun dönemli belirleyicileri üzerinde bir çalışma gerçekleştirmiş; banka rezervlerinin bankaların kırılganlığı üzerindeki etkisinin yadsınamaz olduğunu vurgulamıştır. HIV/AIDS ve tüberküloz gibi büyük salgınların banka rezervleri ve bankacılık istikrarını banka hücumları yoluyla olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. Bu durum özellikle gelişmekte olan ülkelerde tedavi maliyetlerinin kişisel birikimler yolu ile karşılanması, hastaların kendilerinin ve yakınlarının bakım masraflarını üstlenmesi uzun vadeli yatırımların çekilmesine yol açmıştır. Para çekme işlemlerinin büyük ölçekte ve yaygın olarak meydana gelmesi banka rezervlerinin boşalmasına ve genel bankacılığın çökmesine neden olmuştur.

İspanyol Gribi Pandemisi ve I. Dünya Savaşından kaynaklanan ölüm oranlarının finansal değişkenler üzerindeki etkisini değerlendirmek üzere, hisse senetleri ve kısa vadeli devlet tahvillerinin gerçek getirilerini ele alan çalışmada, araştırmacılar tüketici fiyat enflasyonu kullanılarak nominal varlık getirilerinden, reel getirilere ulaşmıştır. Bahsi geçen makroekonomik felaketlerin enflasyon oranlarını geçici de olsa artırıcı bir etkisi olduğu düşünülürse varlık getirileri ilgili dönemde düşmüştür. Hisse senedi getirilerinde pandemi nedeniyle %26, I. Dünya Savaşı nedeni ile %19 oranında düşüş olduğu tahmin edilmiştir (Barro vd., 2020a, b). Ek olarak ortalama pandemi

ölümlerinin devlet tahvillerinde %14, hisse senedi reel getirilerinde ise %26 seviyesinde bir düşüşe yol açtığını ifade edilmiştir. Düşüşe eşlik eden fiyat artışı, arz şoku ile çıktı seviyesinde düşüş yaratmış; nitekim de ABD açısından kısa dönemli bir durgunluk ortaya çıkmıştır (Beach vd., 2018, 27).

3.1.2.12. Sektörel Etkiler

Van der Veken ve De Santis (2020), 1918-1920 yılları arasında dünya çapında ortalama %7'lik bir üretim düşüşü, artan makroekonomik risk ve ülkeler arasında yükselen gelir eşitsizliği tahminleri olduğunu ifade etmiştir. Amerikan ekonomisi açısından üretim düşüşü önemsiz olsa da yarattığı makroekonomik risk olgusunun son derece önemli bir boyutta olduğunu vurgulamıştır (Van der Veken ve De Santis, 2020).

Miron ve Romer, 1884-1940 yıllarını içine alan bir zaman periyodunda on üç imalat ve maden ürününün endüstriyel üretimine ilişkin toplanan aylık verilerden yola çıkarak bir endeks sunmuştur. Serinin gerçek fiziksel çıktı serisini yansıtması noktasında güvenilir ve tutarlı verilerden yararlanılmış, ek olarak geniş bir ürün yelpazesi kullanılmıştır. Mamul gıdalar, tekstil ürünleri, demir-çelik ürünleri, petrol ve kömür ürünleri endekste yer almıştır. 1909 yılı örneklem dönemi açısından ortalamayı yansıtması sebebiyle referans yılı olarak tercih edilmiştir. On üç endüstriyel emtianın yaklaşık elli yıllık zaman diliminde önemli ölçüde dalgalandığı ve ekonominin sıklıkla şoklarla sarsıldığını ifade etmek mümkündür (Miron ve Romer, 1990, 323-326). İspanyol gribinin yaşandığı 1918-19 yıllarında endüstriyel çıktı açısından I. Dünya Savaşının izlerini görmek mümkündür. Ek olarak ölüm oranlarının imalat üretiminde ciddi düşüşler ortaya çıkardığı kabul edilmiştir (Frydman ve Benmelech, 2020).

Amerikan ekonomisi açısından I. Dünya Savaşı, imalat sektöründe mühimmat üretiminden kaynaklanan ciddi bir patlama yaratmıştır. 1914 yılında başlayan bu ekonomik genişleme dönemi, İspanyol Gribi Pandemisinin ekonomik etkilerinin tahminini zorlaştırmıştır. Demiryollarına ve limanlara yakınlık nedeniyle üretim artışı yaşayan ekonomilerde ticari etkileşimin sonucu olarak gripten görece daha fazla etkilenme söz konusu olmuştur (Beach vd., 2022). İşçiler hastalandıkça yaşanan işgücü kıtlığına rağmen özel sektör savaş talebinin karşılanması noktasında işçiler üzerinde yoğun bir baskı oluşturmuştur. Esasında hükümet talebinde bahsi geçen bu genişleme, tüketim ve yatırımları tehdit eden bir krizin ekonomik etkilerini hafifletme

noktasında önemli olmuştur (Frydman ve Benmelech, 2020). Pandeminin etkisi en çok imalat endüstrisinde görülürken, perakende sektörü yalnızca orta düzeyde ve kısa süreli etkilenmiştir (Velde, 2020). Hizmet sektöründe ise turizm ile yeme-içme sektörü başta olmak üzere fiilen kapanmalar ortaya çıkmış ve etkilenme düzeyi daha yüksek olmuştur (Kennedy vd., 2006, 3-8). Tablo 8, ABD'de sektörlere göre GSYİH yüzdesini sunmaktadır.

Tablo 8. ABD, Sektörlere Göre GSYİH Yüzdesi, 1869-1928

	Tarım	Sanayi	İnşaat	Taşımacılık ve İletişim	Ticaret	Diğer
1869-1879	20,5	15,7	5,3	11,9	27,4	19,1
1879-1889	16,1	18,7	5,5	11,9	29,2	18,5
1888-1899	17,1	20,7	4,9	10,7	28,8	17,8
1899-1908	16,7	21,5	4,5	10,7	31,3	15,2
1904-1913	17,0	22,2	4,3	11,0	31,2	14,3
1909-1918	17,7	24,1	3,2	10,7	29,9	14,5
1914-1923	15,2	25,5	3,0	11,0	29,0	16,2
1919-1928	12,2	25,3	3,9	11,3	29,4	18,0

Kaynak: Mitchell, 1983

3.2. Koronavirüs Pandemisi ve Ekonomik Etkileri

İspanyol Gribi pandemisinin ardından geçen yaklaşık yüz yıllık bir zamanın ardından dünya bu kez de Koronavirüs pandemisi ile yüzleşmiştir. Koronavirüs pandemisi, pazarlarda yiyecek olarak satılan ve pangolin adı verilen hayvanlardan -onların da yarasalardan kaynaklandığı düşünülmektedir- insanlara bulaşan bir virüs ailesinden kaynaklanmıştır (Maital ve Barzani, 2020, 4). Wuhan'da ilk vakaların bildirilmesinin ardından Çin, salgının merkez üssü olarak kabul edilmiştir. Devamında ABD, Hindistan, Brezilya ve Singapur dâhil olmak üzere birçok ülkeye yayılmış; düşük ve orta gelirli ülkeler ve bireyler üzerinde orantısız bir etki yaratmıştır. Özellikle de pandemiye hazırlıksız yakalanmanın sonucu olarak sağlık tesisleri ciddi mücadelelerde bulunmak durumunda kalmıştır (Kaye, 2021, 303).

Koronavirüs pandemisinde ilk vaka Aralık 2019'da kaydedilmişken, Dünya Sağlık Örgütünün Covid-19'u bir pandemi olarak ilan etmesi sadece üç ayını almıştır.

Pandeminin yedinci ayının sonunda, resmi tahminlere göre 17,3 milyon kişi enfekte olmuş, bunların yaklaşık 700 bini ise ölümle sonuçlanmıştır (Beach vd., 2018, 1-3). DSÖ, 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'deki vakalarla ilgili olarak ilk bilgiyi vermiştir. Akabinde Çin dışında dünya çapında benzer vakalara rastlanmış ve 10 Mart 2020'de yine DSÖ tarafından salgın pandemi olarak ilan edilmiştir. Sadece dört aylık bir süreçte 213 ülkede, 2.858.635 hastalık ve 196.295 ölüm vakasının yaşanmış olması bu sağlık krizinin ciddiyetini gözler önüne sermiştir. Bu pandemi kısa bir süre içerisinde dünya çapında birçok ülke üzerinde ağır tahribatlar yaratmıştır. Pandemi ile mücadele kapsamında bir dizi uygulama devreye alınmıştır. Özellikle aşı ve tedavi yöntemlerinin henüz gelişmediği durumlarda öncelikle izolasyon yolu ile bulaşın önlenmesi, temaslıların takip edilmesi ve karantinaya alınması, sosyal mesafe tedbirleri şeklinde sıralanacak yöntemlere başvurulmuştur. Ancak devam eden süreç halk sağlığına yatırım yapılması, hastalığa erken müdahale için ulusal kurumların güçlendirilmesi ve kapasitelerinin artırılması şeklinde yapısal ve kapsamlı uygulamalara da ihtiyaç yaratmıştır. Dolayısıyla sağlık krizi olarak başlayan bu süreç halk sağlığı üzerinde bu denli ağır yükler oluşturmuş, sağlık sistemini etkisi altına almış ve ekonomik krize doğru sürüklenmiştir. Covid 19 pandemisi, dünya ekonomisine şok dalgası yollamış ve yüzyılı aşkın süredir tecrübe edilmemiş büyüklükteki ekonomik krizi tetiklemiştir (Narain vd., 2020, 138; The World Bank, 2022d).

Pandemiye bağlı ölümler hızla artmış, birçok ülkenin kamu ve özel sağlık sistemleri ağır yük altına girerken, ekonomiler durma noktasına gelmiştir (Grossi vd., 2020, 737). Koronavirüs pandemisinin etkisiyle 3,1 milyondan fazla vakanın ölümle sonuçlanması ve 120 milyon insanın aşırı yoksullukla karşılaşması rakamlarla küresel durgunluğu yansıtmaktadır. Durgunluk derinleştikçe pandeminin gelir grupları arasındaki eşitsizliği artırdığı; yoksullukla birlikte zenginlikte de yükselme yönünde değişim yarattığı görülmüştür (Ferreira, 2021). Koronavirüs pandemisi ABD'de aynı zamanda panik, korku, endişe, belirsizlik ve toplu bir histeri durumu yaratmıştır. Hastalık Kontrol Merkezleri tarafından yürütülen anket çalışmaları durumun ciddiyetini ortaya koymuş; katılımcıların en az %40,9'unun ruh sağlığında tahribat yaşandığı tespit edilmiştir (Kaye vd., 2021, 296-297).

Dünya çapında küresel liderler ve devlet memurları hastalığı kontrol altına almak için günlük hayatı değiştiren düzenlemeler devreye alırken, bilim insanları aşı geliştirme çalışmaları yürütmüş, sağlık hizmeti sağlayıcıları ise tedavi yöntemleri test etmiştir.

Wuhan'da kaydedilen ilk vakanın ardından geçen iki ay gibi kısa bir sürenin ardından vakalar katlanarak artmış; 25 Şubat 2021 itibariyle de yüz milyonu aşmıştır. Bu bağlamda Covid-19 pandemisine yönelik çabalar son derece önemli hale gelmiştir. Küresel tepkiler tam tecrit, sosyal mesafe, nüfus tarama politikaları da dahil olmak üzere ülkelerin mevcut kapasitelerinin üzerinde baskı oluşturmuştur. Ancak acil tıbbi malzeme eksikliği, altyapı yetersizliği, halkı ve sağlık çalışanlarını korumaya yönelik imkanlar son derece sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla süreç içerisinde hızlı aksiyon alarak kapsamlı önlemler devreye sokan ve alt yapısı görece güçlü hükümetler açısından virüsün kontrol altına alınması mümkün olmuştur (Mallah vd., 2021).

Koronavirüs pandemisi bir grip olmamasına rağmen solunum problemlerine yol açması nedeni ile influenza pandemisi ile benzer kabul edilmiştir. Dünya çapında dramatik zorluklar yaratan bu pandemi, ciddi vakalarda akciğer üzerinde ağır tahribatlar yaratmıştır (Maital ve Barzani, 2020, 4).

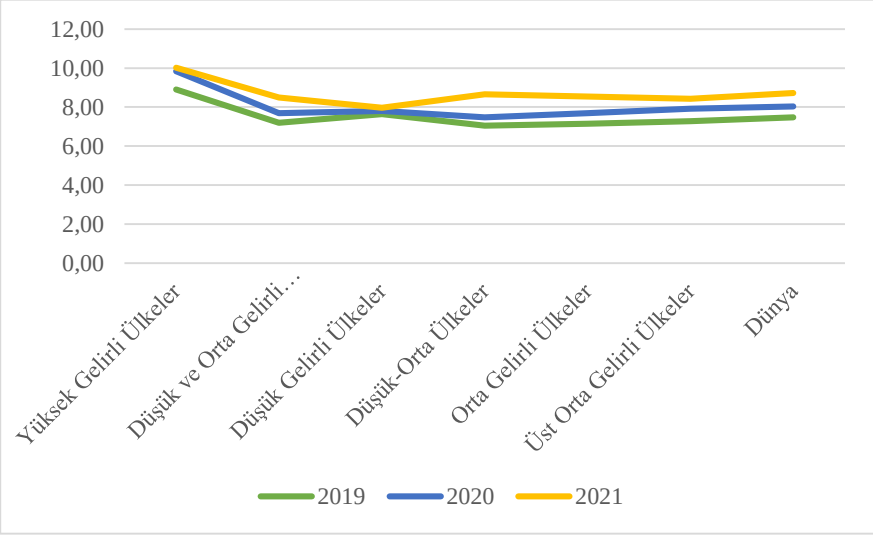
Tablo 9. Demografik Özelliklerine Göre Covid-19 ile İlişkili Ölüm Verileri

Yıl	**2020**	**2021**	**2022**
Toplam	384.536	462.193	244.986
Yaş Grubu			
<1	52	167	231
1-4	25	66	152
5-14	68	185	203
15-24	612	1.652	641
25-34	2.609	7.033	2.376
35-44	6.756	17.412	5.183
45-54	18.250	39.360	12.169
55-64	45.377	79.199	30.526
65-74	82.055	111.412	53.228
75-84	106.020	110.536	67.116
≥85	122.707	95.168	73.157
Kadın	175.818	202.687	112.287
Erkek	208.718	259.506	132.699

Kaynak: Ahmad vd., 2023

Tablo 9 üzerinden de sunulmuş olan veriler ışığında bahsi geçen dönemde Covid-19 pandemisi, öncelikli ölüm nedeni olarak varlık göstermiştir. Yaşlılar ve bağışıklığı baskılanmış kişilerin en çok risk altında olduğu pandemi döneminde en belirgin semptomlar kuru öksürük ve baş ağrısı şeklinde varlık göstermiştir (Mallah vd., 2021). Covid-19 pandemisinde ilişkili ölüm oranları en düşük 5-14 yaş arası çocuk ve ergenlerde, en yüksek ise ≥85 yetişkinlerde görülmüştür. Cinsiyete bağlı ölümle sonuçlanan vakalar ise erkeklerde görece daha yüksek olmuştur. Covid-19 pandemisiyle mücadele kapsamında geliştirilen aşılar, enfeksiyon kaynaklı bağışıklığın güçlenmesi gibi nedenler pandemi süresince Covid-19 kaynaklı ölümlerde düşüş yaşanmasına neden olmuştur (Ahmad vd., 2023).Ölüm oranları açısından Koronavirüs pandemisi değerlendirildiğinde, yüksek gelirli ülkelerde ölüm oranlarının ortalama olarak daha yüksek olduğu saptanmıştır. Şekil 34, gelir gruplarına göre ölüm oranları 2019-2021 periyodunda ortaya koymuştur. Bu demografik dağılım uluslararası entegrasyon derecesinin kuzey ülkelerinde görece yüksek olması ve yine kuzey ülkeleri açısından pandemiye eşlik eden mevsimsel griplerle (kuzey yarım kürede koronavirüs pandemisi iki kış sezonu geçirmiştir) ilişkilendirilmiştir (Yeyati ve Filippini, 2021, 5). Yoksul ülkeler açısından kaydedilen ölüm rakamlarının görece düşük olmasının ardındaki bir başka neden ise resmi kanallara bildirilen ölümlerinin olduğundan daha az gösterilmesi ve/veya ölçüm hataları ile ilintili olabilmektedir (Ferreira, 2021, 20-21).

Şekil 34. Gelir Gruplarına Göre Ölüm Oranları (Bin Kişi Başına)

Kaynak: The World Bank, 2022b

Covid-19 pandemisi, 1918 İspanyol Gribi pandemisi ile büyük oranda benzeşik kabul edilmiştir. Günümüz pandemisinin bir solunum yolu rahatsızlığı olması, tipik bir grip virüsüne kıyasla ölüm oranlarının yüksek seyri, yakın temasla bulaşın gerçekleşmesi, sosyal mesafe ve maske kullanımı gibi ilaç dışı müdahalelerin yaygın kullanımı ve sadece aylar içerisinde neredeyse dünyanın tamamını etkilemesi açısından oldukça benzerdir. 1918 İspanyol Gribi pandemisi geleceğe ilişkin çıkarımlar için bir projeksiyon görevi görmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki birçok yönü ile benzer kabul edilen bu iki büyük pandemi belirli noktalarda ayrışmıştır. Özellikle daha önce de söz edildiği üzere İspanyol Gribi pandemisi çalışma çağındaki yetişkinler üzerinde ölümcül etkiler yaratmış, bu durum negatif işgücü arz şokuna neden olmuştur. Ancak Covid-19 pandemisi açısından hayatta kalma olasılığı en yüksek grup 1918'lerin aksine çalışma çağındaki nüfus olmuştur. Dolayısıyla yaratacağı arz şokunun boyutu da görece daha masumdur. Yine İspanyol Gribi pandemisinin, I. Dünya Savaşı yıllarına denk gelmiş olması kaynakların savaş harcamalarına yönlendirilmesi dünya genelinde zaten yaşanan ekonomik bunalımın etkilerini derinleştirmiş, aynı zamanda ölçümünü zorlaştırmıştır. Ek olarak pandeminin yayılımını durdurmak için alınan karantina önlemleri İspanyol Gribi yıllarında görece daha esnek olmuştur (Beach vd., 2018, 1-3). Her iki pandemiye ilişkin politika tepkileri de son derece farklı olmuştur. 1918 İspanyol Gribi Pandemisinde uygulanan ilaç dışı müdahalelerin maliyeti, Covid-19 Pandemisi nispetinde son derece düşük kalmıştır. Dolayısıyla İspanyol Gribi pandemisini yönetmek daha az maliyetli olmuş; 2020 ila 2021 yıllarında kabul edilen kısıtlamalar ise çok daha katı ve ciddi ekonomik sonuçlar doğurmuştur (Velde, 2020, 321). Vaka ve ölüm sayıları açısından birinci sırada olan ABD'nin durumu oldukça endişe verici olmuştur. Amerikan sağlık sisteminin mevcut kapasitesinin çok ötesinde bir hastalık yükü yaşanmıştır. Kişisel koruyucu ekipman ve solunum cihazları açısından ciddi bir kıtlık söz konusu olmuştur. Sağlık envanteri açısından bu denli sınırlı bir rezerv miktarının, yoğun talebe cevap verebilecek donanıma sahip değilken ilgili cihazların üretiminde hızlı bir artış meydana gelmiştir (Mallah vd., 2021).

Koronavirüs pandemisinin ölüm oranları açısından yarattığı heterojen etki, ekonomik göstergeler açısından da orantısızlık sergilemiştir. Pandeminin olumsuz etkileri özellikle düşük gelir grupları üzerinde daha yoğun hissedilmiştir. Ek olarak bu etkiler belirli sektörler üzerinde daha baskın olmuştur. Kişisel hizmetler, ulaşım,

barlar/restoranlar, perakende satış ve imalat sektörü bunlar arasında sıralanmıştır (Kaye vd., 2021, 296).

Halk sağlığı, ekonomi, sosyal, kültürel, toplumsal etkileri bu denli yaygın ve yıkıcı olan bir sağlık krizinin etkilerinin detaylı ve kapsamlı analizi oldukça hayati olmuştur. Çalışmanın bu bölümünde Koronavirüs pandemisinin ekonomik etkileri ele alınmadan önce pandemi sürecine giderken mevcut iktisadi ortam ve ekonomik eğilimler ele alınacaktır.

3.2.1. Günümüz Pandemisine Doğru İktisadi Yapı

II. Dünya Savaşının ertesi, dünya ekonomisi açısından yüksek karlılık ve çıktı düzeyi, güçlü sermaye birikimi ile karakterize edilmiştir. 1973'teki ilk petrol şokuna kadar uzanan bu dönem dünyada 'Altın Çağ' olarak nitelendirilmiştir. Dönemin büyük bir kısmında işsizlik yüzde 2'nin altında kalmış, enflasyon ortalama yüzde 5 seviyelerinde izlemiştir. Savaş sonrasının genel ve değişmez gündemi olan ödemeler dengesi bile istikrarlı bir yapı sergilemiştir. Kıta Avrupa'sında da hızlı büyüme dönemi yaşanmıştır. Bu başarılara rağmen, ülkeler, yerli üretimin azalması ve ithal mallara olan güçlü talep nedeniyle büyük açıklarla karşı karşıya kalmış, ödemeler dengesi (BOP) sorunları ortaya çıkmıştır. Özellikle Batı Avrupa ülkelerinin karşılaşmış olduğu BOP sorunlarının çözümünde Avrupa Kurtarma Programı olarak anılan "Marshall Planı" ila "Bretton Woods Para Sistemi" iki önemli atılım olmuştur. Marshall Planı Avrupa ülkelerinin üretken kapasitesinin yeniden sağlanması, yaygın açlık ve yoksulluğun çözümü için tasarlanmış bir ABD girişimi olmuştur. Cairncross ve Cairncross (2003) da benzer şekilde ekonominin bu genişleme sekansının ekonomik beceri ve üstün bilginin ötesinde uluslararası işbirliklerinin bir sonucu olduğunu ifade etmiştir. Dünya üzerinde yaşanan dolar kıtlığının Amerikan ekonomisi açısından yaratacağı olası riskler Marshall Yardımları ile büyük oranda bertaraf edilmiştir. Avrupa'nın ekonomik durumunu korumaya yönelik isteği de bu uygulamaları kolaylaştırmıştır. Ödemeler dengesine herhangi bir müdahale olmaksızın istihdam yaratılmış, üretim, ihracat, sabit yatırımlar artırılmıştır. Marshall Yardımlarının sona ermesinin ardından ABD yatırımlarını sürdürmek ve olası dış dengesizlikleri önlemek adına piyasalara dolar pompalamaya devam etmiştir (UN, 2017; Cairncross ve Cairncross, 2003, 3).

Bretton Woods Sistemi ise 1944 yılında Birleşmiş Milletler Para Konferansının sonucunda oluşturulmuştur. Bu sistem 1971 yılına kadar uygulamada kalan para birimi konvertibilite sistemi olarak varlık göstermiştir. Bu sistem dâhilinde ülkeler, para birimlerinin dolar karşısında yalnızca ± yüzde 1 bandında dalgalanmasını kabul etmiş, altının onsunu 35 dolara sabitlemiştir. Bretton Woods'u kabul eden ülkeler arasında iş birliği, döviz kuru istikrarı, rekabetçi devalüasyon sınırlamaları ve ekonomik büyüme teşvik edilmiştir (Ghizoni, 1944). Bretton Woods Sisteminde doların küresel para birimi olarak kullanılması, ABD tahvil piyasasının küresel ekonomideki tüm değer hesaplamalarının temelini teşkil etmesine neden olmuştur. ABD tahvilleri diğer ülkelerin tasarruflarını Amerikan finans piyasalarına çekmek için bir girdap görevi görmüştür. Bu durum ABD'yi dünyanın ucuz kredi merkezi haline getirmiş; ABD kapitalizminin küresel ölçekteki başarısının temelini oluşturmuştur (Panitch and Gindin, 2011, 11-12).

Vonyo (2008), yukarıda sıralanan nedenlerin dışında II. Dünya Savaşı sonrası büyüme mucizesini savaş zamanı yıkım ve yer değiştirmenin yarattığı yeniden inşa çabası ve yapısal modernizasyon ile ilişkilendirmiştir. Savaştan etkilenen birçok hükümet konut, sanayi ve altyapıyı yeniden inşa etmek amacıyla bütçe açıkları verme pahasına müdahalelerde bulunmuştur. 1960'lardaki genişlemenin nedenleri arasında Vietnam Savaşı da gösterilmiştir. Savaşın ilk yıllarında hükümetler silah ve diğer destekleyici mal ve hizmet talebiyle harcamaları finanse etmiştir. Bu durum savaş mallarına yönelik talebi canlandırmıştır. Büyük Buhran yıllarının ardından bu yeniden yapılanma dönemi, kapitalizme ilişkin olumsuz algıların unutulmasına neden olmuştur (Vonyo, 2008; UN, 2017).

II. Dünya Savaşını izleyen çeyrek yüzyıllık süreçte, sanayileşmiş kapitalist dünyada son derece düzenlenmiş bir yapı ortaya çıkmış; güçlü sendikalar ve devlete ait işletmelerin ağırlık kazandığı sektörler varlık göstermiş, refah devleti programları devreye girmiştir. İlgili dönem beklenmedik bir aşırı birikim sürecini de beraberinde getirmiştir. Düzenlenmiş kapitalizm döneminde hızlı genişlemeye yedek işçi ordusunu tüketme eğilimi eşlik etmiş, bu durum reel ücretlerde artışa neden olmuştur. Devam eden süreçte kar oranlarındaki azalma eğilimine işsizlik oranlarındaki artış eşlik etmiştir. Kar oranlarında yaşanan uzun süreli düşüş ve 1970'lerdeki enflasyonist sarmal, regülasyoncu kurumsal yapının parçalanmasına neden olmuştur (Kotz, 2008, 174-175).

Amerika'nın ödemeler dengesi 1964'ten sonra kötüleşmeye başlamış; altın ve döviz rezervleri son on yılda yaklaşık yüzde 20 oranında azalmıştır. Bu dönemde hemen her ekonomi benzer sorunlarla karşılaşmıştır. 1968'in başlarında Paris'te ayaklanmalar yaşanmış, neredeyse hükümeti devirmeye yaklaşan bir genel grev olmuştur. Almanya 1969-70'te savaştan bu yana en yüksek enflasyona maruz kalmıştır. OECD'nin Avrupalı üyeleri için, GSYİH büyümesi 1948 ile 1954 arasında yıllık ortalama yüzde 6,6 iken, 1954 ile 1960 arasında yüzde 5,1 ve 1960'larda yüzde 4,8 seviyesine düşmüştür. Savaş sonrası dönemde yeniden yapılanmanın ortaya çıkardığı büyüme potansiyelinin sonuna gelinmiş ve keskin bir yavaşlama dönemine girilmiştir (Cairncross ve Cairncross, 2003, 3; Vonyo, 2008).

Amerikan ekonomisi büyüme döneminin ardından ciddi ödemeler dengesi açığı da vermiştir. Bu duruma Vietnam Savaşının yarattığı mali ve parasal sıkıntılar eklenince doların altın karşılığında basılma ilkesini sürdürülememiş ve ABD de karşılıksız kâğıt para basan ekonomiler arasına girmiştir (Eğilmez, 2018, 134). Dünya genelinde oluşan açıklar Bretton Woods Sistemini işlevsiz hale getirmiş, başlıca paralarda kur ayarlamalarına gidilmiş ve en nihayetinde bu sistem çökmüştür. Sistem doların altına bağımlılığı nedeni ile parasal müdahalelere sınır getirirken, sona ermesi ile birlikte yaratılan likidite üzerinde bir kontrol kalmamış, dünya enflasyon sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Ekonomiler bu dönemde yüksek enflasyonla mücadele ederken bir de 1973'ün Ekim ayında başlayan Arap-İsrail Savaşının ardından dünya petrol rezervlerinin üçte ikisine sahip olan ülkelerin katılımı ile kurulan Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC), İsrail'i destekleyen ülkelere yönelik petrol ambargosu başlatmıştır. Bu ambargo ile 1973 yılında 3,3 dolar/varil olan ham petrol fiyatı, 1974 yılında 11,58 dolar/varile yükselerek yaklaşık dört katına çıkmıştır. Bu durum batılı ekonomiler açısından petrol ithaline bağlı olarak da enflasyonda artış yaratmıştır (Eğilmez, 2018, 141; Oktar ve Eroğlu, 2015, 183).

Altın Çağ'ın sonuna gelirken Keynesci ortodoksinin sınırına ulaşılmış, kapitalizm Keynesci önlemlerle çözülemeyen kriz süreci içerisine girmiştir. Krizin ilk aşaması, kâr oranları ve yatırımlardaki düşüşte kendini göstermiştir. Büyüme oranlarında meydana gelen düşüş ve hızlanan enflasyonla bağlantılı "stagflasyon" süreci yaşanmıştır (Clarke, 1994, 63-64). Bretton Woods Sisteminin çöküşü ve ilk petrol şokunu takip eden yıllar finans piyasalarının yükselişe geçtiği yıllar olmuştur. Özellikle Bretton Woods Sisteminin ortadan kalkması ile birlikte döviz kurları ve faiz

oranlarında beklenmedik dalgalanmalar yaşanmıştır. Bu duruma tepki olarak uluslararası sermaye akımlarında artış gözlenmiştir (Lapavitsas, 2009, 124-125; Lapavitsas, 2014, 8-9).

Amerikan ekonomisi açısından yukarıda sözü edilen finansal liderlik beraberinde bir dizi olumsuz durum yaratmıştır. Öncelikle 1970'lerin sonunda doların küresel piyasalardaki konumunu korumak ve dalgalı seyreden küresel finans piyasalarını kontrol altına almak için yüksek faiz politikasıyla artan enflasyonu dizginlenmeye çalışmıştır. Bir anlamda ABD merkez bankası, küresel bir merkez bankası gibi davranmaya başlamıştır. 1970'lerin sonlarında görece yüksek piyasa faiz oranları, bankacılık sektörünün rekabet gücünü büyük oranda sınırlandırmış; ancak ABD'ye akan fonlar ile yerli kreditörler arasında artan rekabet, faiz oranlarının ve finansal karların düşmesine yol açmıştır. Finans kurumları karlarını muhafaza etmek için yeni pazar arayışına girmiş, bu doğrultuda sermaye tabanlarına görece daha yüksek oranda borç vermeye başlamıştır. Bu durum kredi ve efektif para arzında ciddi bir artışa yol açmıştır. Finans sektöründe artan rekabet ve spekülasyonlar bir dizi balon yaratmış; piyasalar açısından ahlaki tehlike doğurmuş ve gelecekteki balonların oluşumuna neden olmuştur (Panitch and Gindin, 2011, 11-12).

Ek olarak sabit döviz kuru sisteminin çöküşü, parasal işlemlerde ortaya çıkması olası riskleri elimine etmek üzere yeni bir mekanizmaya ihtiyaç yaratmıştır. Bu bağlamda bir dizi finansal türev araç ortaya çıkmıştır. Temelinde riske karşı korunmak üzere geliştirilen bu türevler zamanla büyük karlar yaratan spekülatif araçlar haline gelmiştir. Dünya genelinde bakıldığında 1973 yılı günlük döviz işlemleri 15 milyar dolar iken 1980 yılına gelindiğinde 80 milyar dolar, 1995 yılında ise 1.26 trilyon dolar düzeyine ulaşmıştır. Döviz alım satımına yönelik bu patlamanın ticaretten değil finansal işlemlerden kaynaklandığını söylemek mümkündür (Beams, 2008, 12). Yine 1970'lerin sonlarında yükselen enflasyon oranları geleneksel mevduat hesaplarına ilişkin kazançların düşmesine, dolayısıyla da mevduat sahiplerinin alternatif yatırım aracı arayışına neden olmuştur. Bu doğrultuda para piyasası, yatırım fonları yaratmaya başlamıştır. Üretimde bir çıkış noktası bulamayan sermaye, zorunlu karşılıklar ve getiri oranları üzerinde herhangi bir kısıtlama olmaksızın faaliyetlerini sürdürmüştür. Opsiyon, vadeli işlem, türev araçlar ve takas gibi finansal varlıklara ve spekülasyona yönelmiştir. Bu durum küçük yatırımcılar açısından da son derece popüler hale gelmiştir (Foster, 2010; Sherman, 2009, 6).

McNally, Bretton Woods'un çöküşü ile ortadan kalkan meta-para kullanımının kapitalist sistem açısından sürdürülebilir olamayacağını ifade etmiştir. Ve hatta 2008 krizinde yaşanan finansal patlamanın nedenlerini bu bağlamda ortaya koymuştur. Amerikan dolarının altından kopması, dalgalı kur rejimi, yeni doğan kurumsal piyasalar ve 1972 yılında Chicago'da başlayan uluslararası para piyasası ve finansal türevlere bağlı ticari işlemler finansal istikrarsızlıklar yaratmıştır. Kapitalist dünya ekonomisi meta-para sisteminden uzaklaştıkça, meta paranın disipline edici etkisi de zayıflamıştır. Dalgalanmaya bırakılan ulusal para birimleri uluslararası işlemlerde kur riski yaratmıştır. Sermaye hareketlerinden doğacak riskleri yönetmek üzere finansal türev araçlar geliştirilmiştir. Aynı zamanda neoliberalleşmenin etkisiyle sermayenin olağanüstü düzeyde küreselleşmesi, paranın reel faaliyetlerde kullanımını azaltarak ulusal düzeyden uluslararası bir karakteristiğe bürünmesine yol açmıştır. Bir taraftan da küresel düzeyde faaliyet gösteren çokuluslu şirketlerin sayısı artmıştır. Bu şirketler üzerinden gerçekleştirilen uluslararası ticari faaliyetlerde karlılığının önemli bir birleşeni döviz kurları olmuştur. Kur dalgalanmalarının dünya ticari faaliyetlerini kesintiye uğratacak olası kar erimesi durumlarının önüne geçmek ve kapitalist sistemin devamlılığını sağlayacak karlılığı garanti altına almak adına finansal türevler geliştirilmiştir. Bu gelişmeler neticesinde sistemin bütünüyle spekülasyon formlarının gelişmesine izin veren yapısal bir dönüşüm geçirdiğini söylemek mümkündür. Değişen para birimlerinin kontrolünü sağlayan bir çapa olmaksızın, ekonomik faaliyetleri yürütmek adına alınan tedbirler yeni riskler doğururken; finansal ve parasal istikrarsızlıklar da bu gelişmelerin maliyeti olmuştur (McNally, 2011, 112-116).

Özetleyecek olursak finansallaşmanın ilk dalgası iki savaş arası döneme uzanmaktadır. Ancak bu dönemde bankaların kapitalist sistem içerisindeki işlevi; ödeme işlemlerini kolaylaştırmak, sistem içerisine enjekte edilmemiş olan serbest sermayenin toplumsal sermayenin döngüsel akışı içerisine girmesini sağlamak ve parasal sermayeyi toplumun tüm sınıflarından toplayarak kapitalist sınıfın emrine sunmak olmuştur. Yine küresel bankalar, uluslararası finansman sağlarken; finansal olmayan işletmeler, işçiler ve hane halklarının üzerinde bir etkiye sahip değildir. Sermaye birikiminin gelişimine paralel olarak kredi ilişkileri de zaman içerisinde görece karmaşık bir hal almış; dolayısıyla da finansal işlemlerin hacminde ve yoğunluğunda ciddi bir artış gözlenmiştir (Ercan, 1997, 163-167). Başka bir ifade ile 1970'ler öncesinde bir anlamda temel bankacılık faaliyetlerini yerine getirmek üzere varlık gösteren finansal yapı, kredi ilişkilerinin gelişimi ile birlikte bugün bilinen şekliyle finansallaşma

olgusunu yaratmıştır. Bireysel sermaye uygun bir büyüklüğe ulaşmış ve bireysel sermayenin üretken sermayeye dönüşümüne imkân sağlayacak donanım kazandırılmıştır (Ercan, 1997, 163-179).

Finansallaşma sürecinde hane halkları da sistemin önemli bir parçası haline gelmiştir. Hane halkları temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere dahi finansal sisteme bağımlı olmuştur. Bir anlamda finansal işlemler hane halkının geliri alanına girmiş; kişisel gelir bankalar için önemli bir kar kaynağı haline dönüşmüş ve haneler finansallaşmıştır. Dolayısıyla finansallaşma, hane halkına giderek yükselen bir finansal hesaplama birimi olma rolü yüklemiştir. Hane halkları yalnızca metaları tüketmekle ve emek gücünü yeniden üretmekle kalmayıp; aynı zamanda kredi kullanan, bireysel emeklilik gibi çeşitli şekillerde finansal sistemin içerisine entegre aktörler olarak varlık göstermiştir. Bir anlamda finansallaşma ile birlikte emek, birikime doğrudan katılmıştır. Kişisel gelirlerin finansallaşması finansın demokratikleşmesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum beraberinde hane halkının finansal risk aralığının belirlenmesi gereğini yaratmıştır (Bryan vd., 2009, 463; Foster, 2010; Lapavitsas, 2009, 114-126; Lapavitsas, 2014, 10; Lapavitsas and Muñoz-Mendieta, 2016, 2).

1980'lerden itibaren kapitalist dünya ekonomisinin hemen her yerinde neoliberal kurumsal yapının egemenliği görülmüş; neoliberalizm Keynesciliğin yerini almıştır. Neoliberalizm, Neoklasik İktisatçıların 1980'lerden başlayarak Amerikan neo muhafazakar ideolojiye sağlamış olduğu destekle; Friedman'ın parasalcı görüşü ve Hayek'in politik-felsefi anlayışına dayanan yeni bir yaklaşım olarak varlık göstermiştir. Neoliberalizm; mülkiyet haklarını, serbest piyasaları ve ticareti teşvik eden kurumsal bir çerçeveye sahiptir. Ek olarak özel girişimin birey refahını en hızlı şekilde tahsis edeceği fikrini benimsemiştir. Neoliberal ideoloji, devletin rolünün azaltılmasını ve serbest piyasa mekanizmaları tarafından yönetilen bir toplum yaratmayı gerekli kılmıştır (Josan ve Voicu, 2013, 76).

Neoliberalleşme kapsamında bankaların, para piyasası fonlarıyla rekabetine izin veren "Mevduat Kurumları Deregülasyonu ve Parasal Kontrol Yasası" imzalanmıştır. Finansallaşma süreci de bu bağlamda neoliberalizmin bir sonucu olarak nitelendirilmiştir. Bu düzenleme ile devletin ayırt edici fonksiyonu genelde sermayenin, özelde ise finansın çıkarlarını ve uluslararasılaşmasını teşvik etmek olmuştur. Kapitalist sistem içerisindeki finansal yönelim, finansal liberalleşme politikaları ve devlet desteği tarafından teşvik edilmiştir. Özetle finansallaşma finansal

alanda yapılan düzenleme ve müdahalelerin bir sonucu olarak devletin ürünü olmuştur (Fine, 2013, 57; Lapavitsas and Muñoz-Mendieta, 2016, 2; Sherman, 2009, 6).

Neoliberal yapısal uyum süreci ilerleyen dönemde, J. Williamson tarafından ortaya koyulan "Washington Konsensüsüne" dayandırılmıştır. İlgili düzenleme sanayileşmiş ekonomilerde ve uluslararası kurumlarda kabul görmüş yapısal düzenleme reçetesinin ana esaslarını ortaya koymuştur (Papadatos, 2015, 68). 1990 yılında Williamson tarafından kaleme alınan on maddelik politika reçetesinin kapsamı belirtilen şekilde sunulmuştur;

(I) Mali disiplin: Bütçe açıkları enflasyon vergisine başvurulmadan finanse edilebilecek kadar küçük olmalıdır.

(II) Kamu harcama öncelikleri: Harcamalar politik olarak hassasiyeti olan alanlardan ziyade eğitim, sağlık, altyapı gibi toplumsal fayda sağlayacak alanlara ya da yüksek ekonomik getiri potansiyeli olan ihmal edilmiş alanlara yönlendirilmelidir.

(III) Vergi reformu: Vergi tabanının genişletilip, marjinal vergi oranı düşürülmeli ve bu sayede yatay hakkaniyet sağlanmalıdır.

(IV) Finansal liberalleşme: Faiz oranları piyasalar tarafından belirlenmelidir. Ancak hükümetin ve/veya üretken işletmelerin finansal ödeme gücünü tehdit edecek boyutlara varan yüksek faiz oranlarının ortaya çıkması durumunda makul bir ara amaç saptanmalı, orta derecede pozitif bir reel faiz oranı belirlenmelidir.

(V) Döviz kurları: Ülkelerin ihracat rakamlarında hızlı büyüme sağlayacağı ve rekabet gücünü gelecekte de sürdürebilecek seviyelerde devam ettirebileceği düzeyde yönetilmelidir.

(VI) Ticaretin serbestleştirilmesi: Ticaret kısıtlamaları tarifelerle sınırlı kalırken, zaman içerisinde kademeli olarak azaltılmalıdır.

(VII) Doğrudan yabancı yatırımlar: Yabancı firmaların ülke pazarlarına girmesinin önündeki engeller kaldırılmalı, yerli ve yabancı firmaların eşit şartlar altında rekabet etmesine izin verilmelidir.

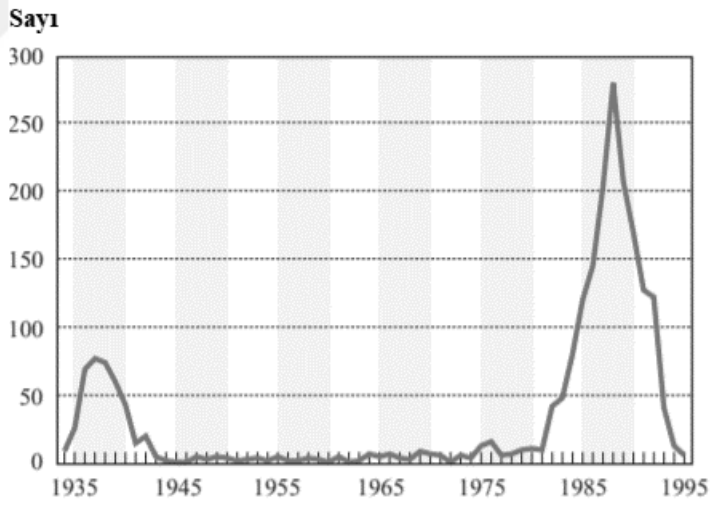
(VIII) Özelleştirme: Devlet teşebbüsleri özelleştirilmedir.

(IX) Deregülasyon: Hükümetler, rekabeti kısıtlayan düzenlemeleri ve ekonomiye giriş engellerini kaldırmalıdır.

(X) Mülkiyet hakları: Güvenli mülkiyet hakları hukuk sisteminin güvencesi altında sağlanmalıdır (Auty and Toye, 1996, 13-15).

Neoliberal uyum süreciyle birlikte kapitalist üretim tarzı, yarattığı rekabet baskısı ile birlikte muazzam bir bikirim sürecini harekete geçirmiştir. İlgili dönemde sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasında yaşanan artış ve finansın güçlenmesi ek olarak da sosyal kutuplaşma yaratmıştır (Beams, 2008, 5-7; King, 2010, 53). Kotz'a göre 2008 krizinin oluşumuna ortam hazırlayan yapı aynı zamanda bu neoliberal iktisadi yapının içerisinde barındırmış olduğu handikaplar olmuştur. Özellikle erken müdahale imkânını ortadan kaldıran düşük faiz politikaları, harcamaları canlandırmak adına faizlerin daha fazla düşürülmesi için yeterli alan bırakmamıştır. Ek olarak federal bütçe fazlası genişletici maliye politikalarıyla harcamaları finanse edebilecek boyutta değildir. Nihai olarak görülmektedir ki sermaye birikiminin yol açtığı mevcut durumu çözmek mümkün değildir. 1970'lerdeki düzenli kapitalist sistemden neoliberal kurumsal yapıya geçiş şeklinde bir yapısal dönüşüm gerekli görülmektedir (Kotz, 2008, 186).

Şekil 35. Başarısız Banka Sayısı, 1934-1995

Kaynak: Federal Deposit Insurance Corporation, 1997, s .3

Kademeli serbestleşme süreciyle faiz oranları üzerindeki kontroller aşamalı olarak kaldırılırken, enflasyon oranları da ciddi artış göstermiştir. Dolayısıyla ABD bankacılık sektörüne ilişkin profil görece daha rekabetçi bir yapıya evrilirken aynı zamanda istikrarsız bir hale gelmiştir. Bu doğrultuda Büyük Buhran yıllarının ardından 1980'lere kadar olan süreçte ABD açısından düzenleyici uygulamalar aynı zamanda

istikrar sağlayıcı iken serbestleşme süreci başarısızlıkla sonuçlanan eğilimler yaratmıştır. Şekil 35 üzerinden de görüldüğü üzere kuralsızlaşma süreci bankalar açısından istikrarı büyük oranda ortadan kaldırmış; banka iflasları 1985 yılının ardından zirve yapmıştır. (Berger vd., 1995, 60; Cunha, 2003, 3; Lapavitsas and Muñoz-Mendieta, 2016; Panitch and Gindin, 2011, 11-12; Sherman, 2009, 4).

Washington Konsensüsü küresel ölçekte kabul görmüş; bir anlamda batı kapitalizminin egemenliği altında görece daha entegre uluslararası bir ekonomik sistem yaratmıştır. Bu reçetenin arkasında yatan esasında daha az gelişmiş ekonomilerin görece daha düşük sermaye organik bileşimine sahip iken daha yüksek artı değer potansiyeli taşımasından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla da Konsensüsün amacı batılı çok uluslu şirketlerin bahsi geçen daha az gelişmiş bu ülkelerde herhangi bir kısıtlama ve risk olmaksızın yatırım yapmasına ve kar elde etmesine imkân sunmak olmuştur (Papadatos, 2015, 68).

Finansal faaliyetlerin deregülasyonu ile birlikte reel ücretler, üretkenlik artışına kıyasla düşük kalmıştır. Bu durum tüketim harcamalarında ve diğer harcamalarda azalma yaratırken, düşen faiz oranları ve kredilere kolay erişim ise borçlanma düzeyinde önemli artışlara neden olmuştur. Ek olarak devletin ev sahibi olunmasına yönelik destekleyici vergileri ve krediye erişimi görece kolay hale getirmesi; işçileri ABD kapitalizmine entegre etmiştir. Başka bir ifade ile Federal Rezerv'den gelen ucuz para ve eşik altı mortgage kredileri ile tüketicilerin borçlanarak talebi sürdürebildiklerini söylemek mümkündür. Bu süreçte borç vermenin sınırına ulaşılmış olmasına rağmen finansallaşmanın etkisi ile 2000li yıllarda ABD ekonomisi açısından en yoksul işçi sınıfına temin edilen krediler ve ilgili kredilerin menkul kıymetleştirilerek küresel finans piyasalarında işlem görmesiyle süreç yönetilebilmiştir. Dolayısıyla bankaların bu durumun üstesinden gelmek için tüketiciler arasında yeni kredi piyasalarının geliştirdiğini ifade etmek mümkündür (ICSS, 2009, 16-17; Lapavitsas, 2014, 8-9; Panitch ve Gindin, 2011, 12; Shaikh, 2011, 44-46). Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemi izleyen kurumsal yapı, (a) kişisel gelir eşitsizliği (b) finansallaşma (c) durgun ve düşük ücretleri telafi etmek üzere her türlü özel ve kamu borcu birikimi ve yaratılan varlık balonları ile karakterize edilmiştir (Maniatis and Passas, 2015, 106-109).

2008 krizine yol açan koşulların yaratılmasındaki önemli bir faktör bahsi geçen işçi sınıfının zayıflığı olmuştur. Özellikle ABD'de sendikacılığın yenilgisi, varlık

fiyatlarını ve rekabetçi artı değer oranlarını korumak adına işçi sınıfının baskılanması, uzun çalışma saatleri ve düşük reel ücretler emeği finansal piyasaların gönüllü bir katılımcısı haline getirmiştir. Emek krediler yolu ile sistemin içerisine kilitlenmiştir (Byran, 2009, 465-468; Panitch ve Gindin, 2011, 14). Kredi kartı endüstrisinin yükselişi ve durgun ücret seviyelerini absorbe etmek üzere artan borçluluk oranları ile sistemin yürümesi sağlanmıştır. ABD'de ortaya çıkan mortgage kredileri, öncelikle yüksek gelirli kesimin konut talebini karşılama amacıyla finans kurumlarınca teşvik edilmekteyken; piyasanın sınırına ulaşmasıyla birlikte gevşeyen kredi koşullarıyla düşük gelir gruplarına da borç verme imkânı yaratılmıştır (Troan, 2015, 1). Konut kredilerini teminat olarak kullanıp; gayrimenkul finansmanını genişleten finans kuruluşları, borçları yeniden finanse ederek likidite oluşturan bir sistem içinde spekülatif hareketler yaratmıştır (Taques vd, 2017).

Eşik altı mortgage kredi pazarının büyümesi tek başına ABD veya doğrudan küresel finansmanı tehdit edecek güce sahip değilken; finansallaşma süreci ile birlikte banka ve diğer finansal kurumlar dönüşüme uğramış, küresel hale gelmiştir. GSYİH nispetinde artan borçlar, milli gelirin içerisinde finans, sigorta ve gayrimenkul paylarının artması, türev finansal araçların yaygınlaşması ve finansal balonların ekonomideki genişleyen rolü sistemi son derece kırılgan bir hale getirmiştir. Ek olarak yatırım bankacılığı ciddi bir ivme yakalamış, ipoteklerin menkul kıymetleştirilmesi yoluyla ciddi bir etkiye sahip olmuştur. Menkul kıymetleştirme ile ipotekler küçük miktarda bölüştürülerek yeni menkul kıymetler olarak satılmış; bu sebeple de eşik altı borcun parçacıkları dünya çapında finans kurumlarınca tutulan menkul kıymetlere gömülmüştür (Foster, 2010; Lapavitsas, 2009, 114-126).

Bu süreçte sermaye sabitliğini yitirerek akışkan hale gelmiştir. Menkul kıymetleştirme ve finansal türevler, makine veya ipotek gibi sabit ve likit olmayan varlıklarda bulunan sermayeyi akışkan ve rekabete açık hale getirmiştir. Menkul kıymetleştirme, bir varlığın ya da varlık koleksiyonunun gelir akışı için satış haklarını içerirken, gelirin dayandığı varlığın mülkiyetinin devrini gerektirmez. En eski menkul kıymetleştirme deneyimleri 19. yüzyılda adi hisse senetlerinin ihracı ve borsa ticareti ile tecrübe edilmişken; 1980'lerde menkul kıymetleştirme yeni bir aşamaya geçmiştir. Sadece şirketler üzerinden değil, varlıklar üzerinden daha net bir ifade ile gelir akışı yaratabilecek her türlü değer üzerinden ifade edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda 2008 yılında ABD'nin eşik altı mortgage krizinde yaşanan durum yatırım bankaları açısından ipotek sözleşmelerinin mülkiyeti elde tutulurken; gelir yaratma

potansiyelleri satışa sunulmuştur. Ancak krize giden yol; büyüyen temerrütler, riske bağlı azalan gelir akışları ve değeri düşen menkul kıymetler şeklinde bir süreci izlemiştir. Menkul kıymetleştirmenin temelinde riskin transferi yatmakta iken krize giden yolda riskin kaynağı olmuştur. Dolayısıyla menkul kıymetleştirme olgusunu sadece risk transferi ya da yüksek faizli mortgage krizinden kaynaklanan kaos ortamı ile sınırlandırmaktan ziyade sermayenin yapısını değiştiren ve farklı menkul risklerini tek bir varlık içerisinde harmanlayan bir sistem olarak bahsetmek daha doğru olacaktır (Byran, 2009, 465-468). Emtia ile bağı olmaksızın paradan para yaratma ve sermayenin giderek daha fazla mükerrer biçime büründüğü bir yapıya dönüşmüştür (Foster, 2010).

Bu açıklamalardan yola çıkarak Büyük Durgunluğun öncelikli nedenleri uzun yıllar devam eden düşük faiz politikalarının kredi kalitesini düşürmesi ve tedricen artan eşik altı krediler olarak ifade edilebilir (Leijonhufvud, 2009, 742). Nihayetinde konut balonunun patlaması ile işçilerin servetleri ve etkin tasarrufları değersizleşerek; ABD tüketici harcamalarında genel bir düşüş yaratmıştır. Kriz, esasında ABD'deki konut patlamasının sonra ermesiyle ortaya çıkmış; konut fiyatları hızla düşerken, artan faiz oranlarının da etkisi ile kredi geri ödemeleri riske girmiştir. Krizin daha fazla kötüleşmesinin nedeni ise bankaların likidite ve ödeme gücü sorunları ile karşı karşıya kalması olmuştur. Ticari bankalar açısından likidite ve ödeme gücü sorunlarının ortaya çıkışı ise esasında yatırım bankacılığı uygulamalarının yaygınlık kazanmasının bir sonucu olmuştur. Mortgage başarısızlığı arttıkça menkul değerler satılamaz hale gelmiş, bankalar açısından ödeme gücünü zayıflatmıştır. Azalan tüketim ABD ekonomisi üzerinde borsa balonlarının patlamasının yaratamadığı etkiyi yaratmıştır. Dolayısıyla 2008 küresel krizini açıklamaya ilişkin görünür neden mortgage kredilerinde yaşanan patlama olmuştur (Lapavitsas, 2009, 119-121; Panitch ve Gindin, 2011, 13). Avusturyacı Konjonktür Teorisinin doğal faiz oranının altında belirlenen politika faizinin ekonomik canlanma ile birlikte varlık balonu yaratacağına ve bu balonun patlama sürecine eşlik eden ekonomik kriz durumuna işaret ettiği iktisadi yaklaşımları Büyük Bunalım döneminde son derece popüler hale gelmiştir. Özellikle teori kriz tartışmalarına son noktayı koymuş, para otoritelerince suni bir canlanma yaratacak düşük faiz oranlarının sürdürülemez olduğunun resmi bir kanıtı olmuştur.

2008 finansal krizinin, 1930'larda yaşanan Büyük Buhran yıllarından sonra, dünya ekonomisini küresel çöküşün eşiğine getiren iktisadi bir felaket olduğunu söylemek

mümkündür. Krizin etkisi ile hisse değerlerinde tahmini 30 trilyon dolar düzeyinde yaşanan kayıplar ile dünyanın dört bir yanından borsaların çöküşüne ilişkin haberler gelmiş; büyük şirketlerin piyasa değerleri yaklaşık %38 oranında düşmüştür. Dünya ekonomisinin en güçlü sanayi kuruluşlarından biri olan General Motors iflasın eşiğine gelirken; Amerika, Japonya, Avro Bölgesi ve İngiltere gibi lokomotif ekonomiler resmi istatistiklere göre resesyon süreci içerisine girmiştir. Dünya ekonomisine ivme kazandırması beklenen Çin'in ve diğer gelişmekte olan ekonomilerin büyüme tahminleri aşağı yönlü olarak tekrardan revize edilmiştir. Finansal krizin olduğu gibi durgunluğun da merkezi olan ABD'de, özel sektör açısından en yüksek iş kayıpları kaydedilmiş; şirketler mevcut istihdam düzeylerini büyük oranda azaltmayı planlamıştır (Beams, 2008, 1-5).

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) verilerine göre ise finansal krizin 2007'de 190 milyon olan dünya işsizlik rakamlarının bir sonraki yıl yaklaşık 210 milyon seviyelerine yükseleceği kaydedilmiştir. Yine günde bir dolardan az gelir getiren işlerde çalışan yoksulların sayısının yaklaşık 40 milyon, 2 dolarla çalışanların ise 100 milyondan fazla artabileceği öngörülmüştür. Ve ertesi yıl ILO'nun öngörüleri büyük oranda gerçekleşmiştir (ILO, 2008). Aynı dönemde konut fiyatları, ipotek değerlerinin altına inerek; yaklaşık 12 milyon evin değersizleşmesine yol açmıştır. Artan işsizlik ve konut fiyatlarındaki düşüş tüketim harcamalarında aşağı yönlü bir eğilime neden olmuştur (Beams, 2008, 1-5).

Amerikan gayri safi yurtiçi hasılasının %70'ini oluşturan tüketim harcamaları 2008 yılının üçüncü çeyreğinde %3'e; aynı yılın dördüncü çeyreğinde %2,9 ve 2009 yılının ilk çeyreğinde ise %1,3'e kadar düşmüştür. Tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde tüketim harcamaları II. Dünya Savaşından sonra ilk kez üççeyrek art arda düşüş göstermiştir. Tüketici fiyatları açısından da tüketim harcamaları yine 1947 yılından bu yana en yüksek aylık düşüşü yaşamıştır. Ancak tecrübe edilen bu düşük enflasyonun, reel borç seviyelerinde yaratacağı artış göz önüne alınırsa, finans piyasalarına etkisi beklenenin aksine olumsuz olmuştur. Dünya Bankası verilerine göre dünya ticaret hacmi de 1982 derin resesyon yılları sonrasında ilk kez daralma göstermiştir. Finansal sistemin kendisinden kaynaklanan krizin etkileri; mevcut güvensizlik ortamı, kredi kayıpları, çok sayıda işletmenin kapanması, yükselen işsizlik rakamları, emtia ve varlık fiyatlarındaki düşüş ile derinleşmiştir (Beams, 2008, 1-5). Kriz döneminin kamusal ve özel yatırımların olası getiri beklentilerinde yarattığı

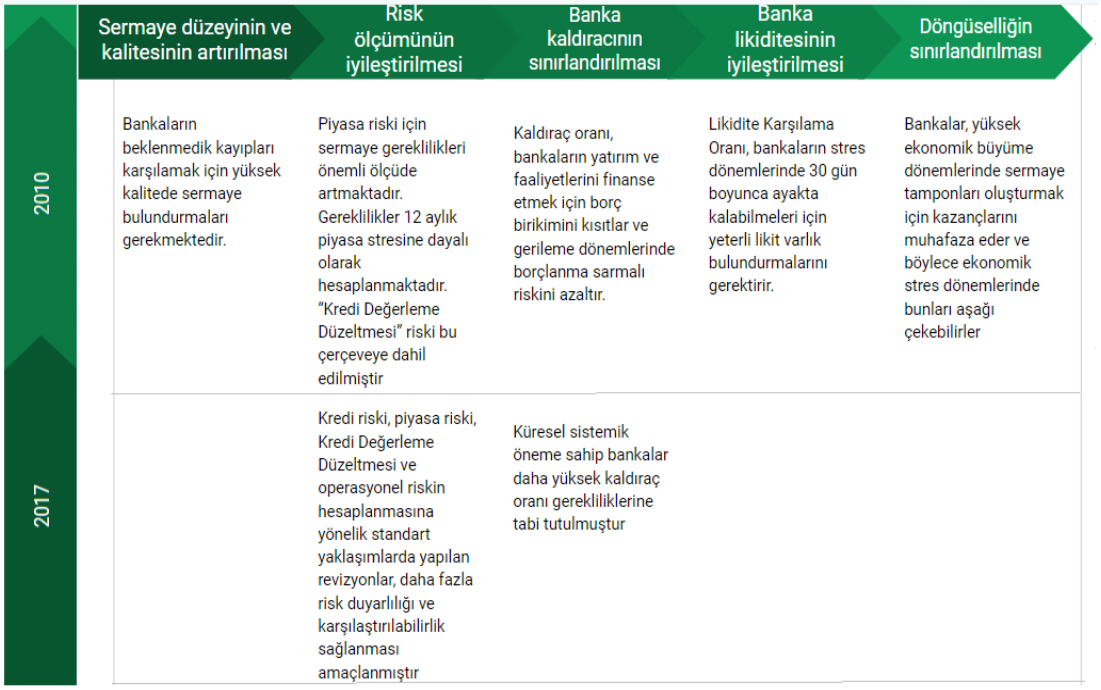
belirsizlik; gelir dağılımı, istihdam, fiyatlar genel düzeyi, tüketim miktarı gibi birçok değişken üzerindeki etki gücü sadece mali yıkım yaratmakla kalmayıp; toplumsal olarak da deformasyona yol açmıştır (Taques vd., 2017, 1070).

Küresel kriz, mevcut sistemin düzenleyici ve denetleyici uygulamalarındaki eksikliği ortaya çıkarmıştır. Mali krize giden süreçte, küresel makroekonomik dengesizliklerin son on yılda uygulanan düşük faiz politikalarının ürünü olduğu vurgulanmıştır. Düşük faiz politikaları risk almayı teşvik etmiş ve varlık balonlarının oluşumuna neden olmuştur. Yine son yirmi yıl içerisinde finansal sektör açısından yaşanan değişim dalgası, kaldıraçlı finansal kurumların yükselişi ve risk yönetiminin bu sürece ayak uyduramaması sistemi istikrarsızlaştırmıştır. Sacasa (2008), gelecekteki olası krizlerin önlenmesi için ilk olarak ekonominin normal işleyiş dönemlerinde sistemik risklerin şeffaf, kapsamlı ve koordineli ortaya koyulması gereği üzerinde durmuştur. Ekonominin yükseliş dönemlerinde yeterli sermaye tamponlarının oluşturulması, kredi derecelendirme kuruluşlarının metodolojilerini revize etmeleri ve derecelendirme faaliyetlerini iyileştirmeleri, sınır ötesi bilgi alışverişi ve iş birliğinin güçlendirilmesi üzerinde durulmuştur (Sacasa, 2008). Finansal istikrara yönelik mikro ihtiyati düzenleme ve denetimin ötesinde makro ihtiyati yaklaşımın benimsenmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 1929 Büyük Buhran'ın ardından nasıl ki makroekonomi ayrı bir ekonomi dalı olarak ortaya çıktı ise 2008 küresel krizi de benzer şekilde ekonomiyi bütüncül olarak anlamanın önemini göz önüne sermiştir. Makro ihtiyati politika finansal sistemin istikrarını finansal kurumlar gibi bireysel bileşenlerden ziyade bütün olarak ele almaya yönelik politika çerçevesi sunmaktadır. Finansal İstikrar Kurulu (FSB), Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS) ve IMF işbirliği ile uluslararası çerçeve geliştirilmiştir (Kenç, 2016).

2008 küresel krizinin G20 ekonomilerinde yol açtığı ekonomik ve sosyal hasarlar bu ülkelerde de bir dizi reform taahhüdü ortaya çıkarmıştır. 15 Kasım 2008 günü Washington "Finansal Piyasalar ve Dünya Ekonomisi Zirvesi Deklarasyonunda" gelecek krizleri önlemek için finansal piyasaları düzenleyici rejimleri güçlendiren makro ihtiyati politikaların öneminin altı çizilmiştir. Özellikle küresel krize neden olan kırılganlıkların tespiti ve reel ekonominin ihtiyaçlarının ortaya koyulmasını takiben daha dayanıklı finans kaynaklarının oluşturulması önceliklendirilmiştir. Para, maliye ve ihtiyati politikalar arasında koordinasyon ve iş birliğinin önemine vurgu yapılmıştır (FSB, 2021; Kenç, 2016).

Basel Komitesi 2010 yılında, Basel III çerçevesi ile küresel mali krize politika tepkisi oluşturmuştur. Kriz öncesinde düzenleyici çerçevedeki mevcut eksiklerin giderilmesi ve reel ekonomiyi destekleyici bir bankacılık sistemini hedeflemiştir. Tedbirler bankaların düzenleme, denetim ve risk yönetimini güçlendirmeyi amaçlamıştır. Basel III esasında risk ağırlıklı varlıkların ihtiyatlı ve güvenilir hesaplanmasını, bankaların beklenmedik kayıplarla karşılaştığı durumda sorunu çözmek için uygun miktarda gerekli yasal sermaye seviyesini belirlemeyi amaçlayan bir risk tahminidir (BIS, 2017). Basel III reform paketi uluslararası finansal kuruluşları daha sağlam temeller üzerine inşa etme amacı taşımaktadır. Ekonomik toparlanma ve sürdürülebilir büyümenin önemli bir ölçütü olan tam, zamanında ve tutarlı bir şekilde işleyen bankacılık sistemi Basel III standartları kapsamında oluşturulmaya çalışılmıştır (FSB, 2021).

Şekil 36. BASEL III. Temel Özellikleri

Kaynak: BIS, 2017, s. 2

2017 yılında Basel III reformları ile risk ağırlıklı varlıkların hesaplanması iyileştirilmiş ve risk ölçümünün kapsamı genişletilmiştir. Standart yaklaşımlara dayalı mevcut sermaye tabanı görece sağlam ve riske duyarlı hale gelmiştir. Orijinal Basel çerçevesi 1988 yılına dayanıyor olsa da 'Basel III çerçevesi' ile 2008 Küresel Mali Krizine yanıt olarak geliştirilmiştir. 2017 yılındaki revizyonlarla kapsamı genişletilmiştir. Dolayısıyla bu çerçeve, finans sektöründe tespit edilen zayıflıkları dikkate alarak;

bankaların ekonomik aktiviteyi ve büyümeyi finanse etmeye devam ederken ekonomik şokları absorbe edeceği bir sistem inşa etmeyi amaçlamıştır (BIS, 2017). Şekil 36 üzerinde Basel III'ün temel özelliklerini görmek mümkündür.

Büyük finansal kuruluşların tazminat uygulamaları da yine küresel krize katkısı olan önemli bir faktördür. Finansal kurumların kısa vadeli yüksek karları, uzun vadeli risklerin göz ardı edilerek çalışanlara yönelik cömert ikramiye ödemeler sunmasına neden olmuştur. Aşırı risk alma ile sonuçlanan bu süreç riskler gerçekleşmeye başladığında firmalara manevra alanı sunacak kaynak bırakmamıştır. Küresel krizin ardından FSB, tazminat uygulamalarına ilişkin düzenlemeler getirmiş, ücretlendirme sistemi diğer yönetim araçları ile uyumlu hale getirilmiştir. BASEL III kapsamında banka kaldıracının sınırlandırılması kategorisinde de sunulduğu üzere "batmayacak kadar büyük" önemli finansal kuruluşlar; büyüklükleri, karmaşıklıkları ve birbirlerine bağımlılıkları nedeni ile herhangi bir başarısızlık döneminde finansal sistem ve ekonomik faaliyetler üzerinde önemli bozulmalara neden olmaktadır. 2009 yılında G20 Zirvesinde de bu sorunun üstesinden gelmek üzere ilgili kurumlardaki ahlaki tehlikelerin azaltılması, görece güçlü denetimler, ek zarar karşılama kapasitesinin artırılması gibi önlemler onaylanmıştır. Ek olarak türev piyasalarında şeffaflığın artırılması, sistemin riskin azaltılması ve piyasanın kötüye kullanılmasına karşı koruma sağlanması amacı ile reformlar yapılmış, uluslararası standartlar geliştirilmiştir. Gölge bankacılık ve banka dışı finansman sağlayıcı kuruluşlar da benzer şekilde kontrollü hale getirilmiştir (FSB, 2021).

Küresel krize bir diğer yanıt Dodd-Frank Wall Street Reformu ve Tüketicinin Korunması Yasası olmuştur. Amerikan ekonomisi açısından son derece olumsuz sonuçları olan böylesi bir krizin tekrarını önlemek adına dönemin başkanı Barack Obama tarafından yasalaştırılmıştır. Bu reform paketi aşırı risk almayı önleyen, ekonomik büyüme ve istihdam yaratacak istikrarlı bir finansal sistemin temellerini inşa etmektedir. Mali reform kapsamında ipotek şirketlerinin ve maaş günlerinde kredi verenlerin tüketicileri sömürmesini önlemek maksadı ile tüketici gözlemcileri oluşturulmuştur. Küresel mali kriz öncesinde Amerikan hükümeti, Wall Street'i denetleme veya kısıtlama şeklinde araçlara sahip değildir. Mali reform ile birlikte aşırı risk almayı engelleyecek ve Wall Street'i sorumlu tutacak bir dizi önlem paketi devreye alınmıştır. Bu bağlamda gelecekte ortaya çıkması olası başarısızlıkların bedeli vergi mükelleflerine kesilmeyecektir. Ek olarak iflas eden finans şirketleri mali paniğe

yol açmadan hükümet müdahalesiyle kapatılacaktır. Wall Street Reform Yasası aynı zamanda finansal piyasalar için açık ve tutarlı kurallar belirleyip uygulayacak bağımsız bir kurum olan "Tüketici Mali Koruma Bürosu (CFPB)"nu oluşturmuştur (The White House, t.y.). Bu kurum bankalar, borç verenler ve diğer finansal kurumlar tarafından tüketicilere adil davranılmasını sağlamak üzere ABD devlet kurumu olarak varlık göstermektedir. Ve hatta koronavirüs pandemisi döneminde de Kurumun aktif olarak faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Pandeminin ortaya çıkardığı zor dönemde tüketicilerin mali durumlarını korumak ve yönetmek üzere güncel bilgi ve kaynakların sağlanması yönünde girişimleri söz konusu olmuştur. İpotek ve konut yardımları, öğrenci kredileri, küçük işletmelere yönelik yerel yardımlar vd. bir dizi uygulamaya ilişkin detaylı bilgiler sağlamıştır. 4 milyonu aşkın tüketici şikâyeti çözüme ulaşmış, 20,2 milyar doların üzerinde mali yardım için ise eylemlerde bulunulmuştur. Özetle CFPB bankaları, kredi birliklerini ve diğer finans şirketlerini denetleyecek bir kurum olma misyonunu üstlenmiştir (CFPB, 2024).

Dodd-Frank Wall Street Reformu ve Tüketicinin Korunması Yasasının kapsamına eklenen bir diğer düzenleyici uygulama ise Volcker Kuralı olmuştur. Bu uygulama genel olarak bankacılık kuruluşlarının özel sermayeli ticaret yapması, hedge fonlarına ve özel sermaye fonlarına yatırım yapması ve/veya bu işlemlere sponsor olması yasaklanmıştır. FED, Emtia Vadeli İşlemler Ticaret Komisyonu, Federal Mevduat Sigorta Kurumu, Para Denetleme Ofisi ve Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu dahil olmak üzere beş ayrı federal mali düzenleme kurumu tarafından geliştirilmiştir. Volcker Kuralı bir anlamda bankacılık kuruluşlarının özel ticaret ile uğraşması önlenmeye çalışılmış ve riskten korunması için gerekli alt yapıyı sunmuştur (FED, 2020a).

Dolayısıyla dünya ekonomisi bugünkü yapısına evrilene değin bir dizi pandemi, savaş, ekonomik kriz yaşamıştır. Her bir dışsal ve içsel şok ekonomilerin mevcut eksikliklerini ortaya koymuş, düzenleme ve değişim süreçlerine ihtiyaç yaratmıştır. Altın Çağ'ın ardından dünya para sistemi Bretton Woods'un çöküşü ve finansallaşma dalgası, ardından 1980'lerin neoliberalleşme eğilimleri 2008 küresel krizine giden yolu açmıştır. Küresel kriz, 1929 Büyük Buhranının ardından dünyayı tesir altına alan en kapsamlı ve yıkıcı kriz olarak literatüre geçmiş ve koronovirüs pandemisi döneminin mevcut finansal, kurumsal, sosyal alt yapısını inşa etmiştir. Neoliberalleşmenin denetimsiz ve kontrolsüz serbest piyasa yapısı küresel krizin ardından kontrollü kapitalizm dönemini yaratmış; ekonomik ve finansal istikrarın

korunması amaçlanmıştır. Küresel krizin ardından alınan olağanüstü önlemler bugünün küresel finansal sisteminde daha az para akışına neden olmuştur. Ek olarak kurumsal krediler krizin ardından neredeyse sabit kalmış; şirket tahvillerinin ihracı hızla artmıştır. Kurumsal finansmanın çeşitlendirilmesi finansal istikarar geliştirirken aynı zamanda derinleşmesi yönündeki eğilimleri güçlendirmiştir. Bankalar sermaye tamponu bulundurmakta, daha güvenli ve ancak bir o kadar da daha az karlı çalışmıştır. 2008 krizinin ardından yaşanan en önemli gelişme ise dünyadaki borçların sistemik risk oluşturacak boyuta erişmeyecek olmasıdır (Mckinsey Global Institute, 2018).

Koronavirüs pandemisine doğru dünya ekonomisi açısından sanayileşmenin yeni dönemi yaşanmaktadır. 20. yüzyılın son çeyreği Sanayi 3.0[6] olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde otomasyon sistemleri üretim sürecine dâhil edilmiş, insan katkısı oldukça sınırlı kalmıştır. Yoğun teknoloji yatırımları yapılmıştır. Bu gelişim patikası rekabet baskısı ve karlılığı sürdürme dürtüsü ile yeni arayışların bir sonucu olmuştur. Yeniden yapılanma süreci, üretim yönetimi açısından da bilgi ve telekomünikasyon teknolojilerinin yaygın kullanıldığı dönemi temsil etmiştir. Ancak 1970-1990 yılları ABD açısından verimlilik artışının sorunlu ve teknolojik gelişmelerin üretkenlik artışı sağlayıcı etkisinin son derece sınırlı kaldığı bir dönemi temsil etmiştir. 1995 yılından itibaren, teknolojik gelişmelerin verimlilik artışı üzerindeki beklenen etkisi görülmeye başlamıştır (Eğilmez, 2018, 142; Lapavitsas, 2014, 8-9). Sanayi 3.0'ın ardından değişimin hızı ve ölçüsü açısından göz ardı edilemeyecek boyutta bir gelişim dalgası olan Sanayi 4.0 devrimine geçiş olmuştur. Özellikle üretim ve imalat alanlarında yaşanan yoğun rekabet baskısı, teknolojik gelişmeler, değişen tüketici talepleri ve buna bağlı olarak esnek üretim gereği, sürdürülebilirlik hedefleri bu devrimi kaçınılmaz kılmıştır. Sanayi Devrimleri birbirinden ayrı birer gelişim dönemleri olarak değerlendirilmemeli, kümütalif gelişim süreci olarak düşünülmelidir. Tablo 10 üzerinde herbir sanayi devriminin başlıca özelliklerine yer verilmiştir. Sanayi 4.0 bahsi geçen diğer üçüncü sanayi devriminin dijital dönüşüm süreci üzerine inşa edilmiştir. Ancak Sanayi 4.0'ın üstel bir gelişme hızıyla hemen her ülke ve her sektörde etkili olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu gelişme süreci fırsatlar yarattığı gibi çeşitli zorluklara da neden olmuştur (Xu vd., 2018).

[6] Sanayileşme sürecini üç ayrı dönem olarak kategorize etmek mümkündür. Birinci Sanayi Devrimi üretimin makineleşmesi, İkinci Sanayi Devrimi serileşmesi ve sözü edilen bu Üçüncü Sanayi Devrimi ise otomasyonu şeklinde değerlendirilmektedir.

Tablo 10. Endüstri Devrimlerinin Temel Özellikleri

Dönem	Geçiş dönemi	Enerji Kaynağı	Ana teknik başarı	Başlıca gelişmiş endüstriler	Taşıma aracı
I.1760-1900	1860-1900	Kömür	Buhar makinesi	Tekstil, Çelik	Tren
II.1900-1960	1940-1960	Petrol, Elektrik	İçten yanmalı motor	Metalurji, Oto, Makine İmalatı	Tren, Araba
III.1960-2000	1980-2000	Nükleer Enerji, Doğal Gaz	Bilgisayarlar, Robotlar	Oto, Kimya	Araba, Uçak
IV.2000-.....	2000-2010	Yeşil Enerjiler	İnternet, 3D Yazıcı, Genetik Mühendisliği	Yüksek Teknoloji Endüstrileri	Elektrikli Araba, Ultra Hızlı Tren

Kaynak: Prisecaru, 2016, s. 57

Dijital teknolojide yaşanan gelişim sanayi üretiminin yapısını değiştirmiştir. Bir dizi yeni ve farklı buluşun piyasaya çıkmasına ve yeni iş sahalarının oluşumuna olanak sunmuştur. Dijital devrim aynı zamanda e-ticaretin ortaya çıkmasına ve de yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır. Küresel e-ticaret hacmi 2017 yılında 2 trilyon dolar düzeyine ulaşmıştır (Eğilmez, 2018, 144). 3D baskı gibi yeni teknolojilerin üretim sürecine dahil edilmesi pazarlar arasındaki engelleri büyük ölçüde azaltmış, başlangıç maliyetlerini görece düşük tutmuş, geleneksel zaman kısıtılamalarının önüne geçilmiştir. Karmaşık sorunlar yapay sistemler yolu ile rasyonel bir şekilde çözülmüştür. Bu gelişim süreci yeni iş imkanları yaratırken, mevcut işlerin bir kısmını ise önemsiz hale getirmiştir. Dünya çapında birçok insanın yaşam kalitesi yükselirken; mevcut teknolojiye erişme imkanı sınırlı olan kesimler ile aradaki eşitsizlik derinleşmiştir. Aynı zamanda otomasyon emeğin yerine geçerken işgücü piyasaları açısından da durum benzer olmuştur. Kitlesel işten çıkarmalar söz konusu olmuş; siber güvenlik, bilgisayar korsanlığı gibi yeni riskler de ortaya çıkmıştır (Xu vd., 2018).

Ekonomiyi etkileyen içsel ve dışsal şokları sadece ortaya çıktığı dönem itibariyle ele almanın sağlıklı açıklamalar sunmak üzere yeterli olmadığı düşünülmektedir. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde Covid 19 pandemisine doğru dünya ekonomilerinin mevcut portresini sunmak üzere geçirdiği değişim ve dönüşüm süreci temel hatları ile ele alınmıştır. Söz konusu bu yaklaşım çalışmanın temel çalışma alanı olan İspanyol Gribi Pandemisi ve Covid 19 pandemisi özelinde de haklılığını ortaya koymaktadır. Her iki pandemiyi yalnızca bir sağlık krizi olarak ele almak ve yarattığı ekonomik sonuçları ortaya koymak birçok açıklamayı eksik bırakacaktır. Her şeyden

önce İspanyol Gribi Pandemisi, I. Dünya Savaşı yıllarının ardından yaşanmıştır. Bu bağlamda dünya savaşının etkisi göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Günümüz pandemisine kıyasen üretimin yapısı, sağlık sistemi, kurumsal alt yapı, teknolojik gelişmişlik, hakim iktisadi paradigma gibi yine bir dizi unsur da farklılık arz etmektedir. Covid 19 pandemisi ise 2008 yılında dünya ekonomilerini derinden sarsan Küresel Finansal Krizin ardından yaşanmıştır. Küresel Kriz de bu bağlamda günümüz ekonomik yapısını ve geçirdiği değişim dalgasını anlamak üzere önemli bir mihenk taşı olmuştur. 2019 yılına değin mevcut iktisadi yapı ortaya koyulduktan sonra çalışmanın bu bölümünde koronavirüs pandemisinin ekonomik etkileri ele alınacaktır.

3.2.2. Koronavirüs Pandemisinin Ekonomik Etkileri

Covid-19 pandemisi yaklaşık bir yüzyıllık zaman periyodunda tecrübe edilen en şiddetli ekonomik durgunluğu tetiklemiş; halk sağlığının yanı sıra ekonomik ve sosyal zararlar doğurmuştur. Çoğu hükümetin aldığı tecrit önlemleri, virüsün yayılmasını yavaşlatmayı ve ölü sayısını azaltmayı başarsa da ticari faaliyetleri dondurma, eşitsizliği artırma, eğitimde aksama ve geleceğe olan güveni zayıflatma şeklinde küresel bir durgunluğa neden olmuştur. Covid-19 pandemisi etkileri açısından dünyanın hemen her yerinde hissedilmiş olsa da sonuçları açısından farklılık göstermiştir. Bazı ülkeler hastalığın yayılmasını sınırlamada ve ölümleri önlemede ciddi başarılar elde etmişken, bir kısmı hükümetlerin politika tepkilerindeki farklılığa bağlı olarak görece olumsuz etkilenmiştir (Roser vd., 2020, OECD, 2020b). Dünya çapında altı milyondan fazla insanın ölümü ile sonuçlanan Covid 19 pandemisi, ölüm rakamları açısından İspanyol Gribi pandemisinin yanına yaklaşmasa da etkisi ve önleyici tedbirlerin boyutu açısından çok daha yıkıcı ve kapsamlı olmuştur (Sathyamala, 2022).

Koronavirüs pandemisi dünyanın birçok yerine yayılmaya devam ederken, artan vaka ve ölüm sayısı küresel boyutta makroekonomik etki yaratmıştır. Koronavirüs pandemisi, sadece ciddi bir sağlık krizi değil büyük bir ekonomik şok olarak kaydedilmiştir. Salgının bir pandemiye dönüşmesi ve ülkelerin birbiri ardına karantina sürecine girmesiyle birlikte araştırmacılar, pandeminin kısa ve uzun vadeli ekonomik etkilerini ortaya koymaya çalışmıştır. Pandeminin makroekonomisi üzerine yürütülen bir çalışmada pandemi ile ekonomi arasında iki yönlü bir etkileşimin varlığı saptanmıştır. İnsanların tüketimlerini ve çalışmayı azaltma kararları, ölümle

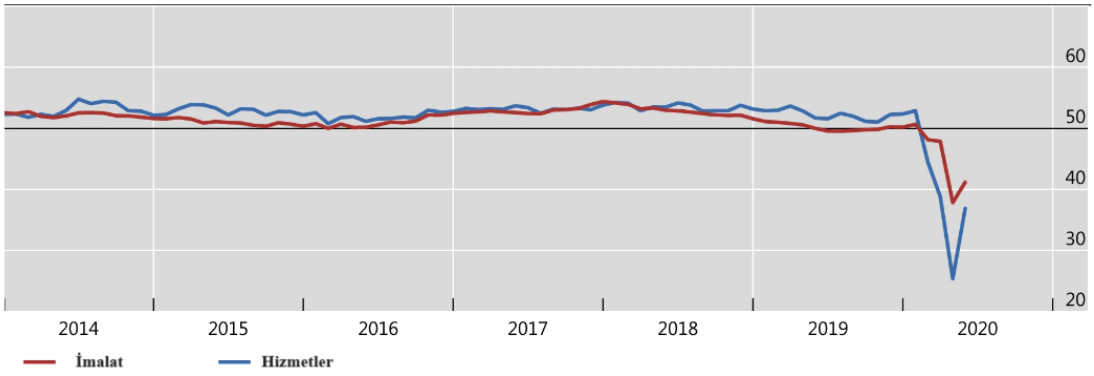
sonuçlanan vakalarda da benzer bir azalma eğilimi yaratmaktadır. Ancak bu kararlar diğer taraftan durgunluğun boyutunu artırmaktadır. Eichenbaum vd.'nin geliştirdiği model çerçevesinde arz etkisi işçilerin virüse maruz kalmaları neticesinde ortaya çıkmakta ve hastalık riskine emek arzını azaltarak yanıt vermektedir. Talep etkisi ise tüketimdeki düşüşten kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ekonominin arz ve talep kesimi eş anlı tepki göstererek büyük ve kalıcı durgunluk yaratmaktadır (Eichenbaum vd., 2021). Covid-19 krizi beraberinde borç sürdürülebilirliği, göç, iş bekletme, özel sektör kırılganlığı, bağlantı eksikliği şeklinde zorluklar getirmiştir. Ticari faaliyetler arz ve talep yönlü sorunlar nedeni ile sekteye uğrarken, tüketim ve yatırım hızla düşmekte, kadınlar, göçmenler, kayıt dışı işçiler ve kırsal kesimdeki eşitsizlikler önemli ölçüde yükselmiştir (OECD, 2020a).

Covid 19 pandemisi, ülke ekonomileri açısından pandemi öncesinde var olan kırılganlıkları ortaya çıkarmış ve derinleştirmiştir. Hanelerin ve firmaların büyük bir kısmı koronavirüs pandemisi ölçeğinde bir gelir şokuna son derece hazırlıksız yakalanmıştır. Mevcut borç yüküne halk sağlığı önlemleri de eklenince borç geri ödenebilirliği risk altına girmiştir. Ve hatta bir takım çalışma bulguları gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde hane halkının yaklaşık %50'sinin olası gelir kaybı durumunda temel tüketimlerini yalnızca üç ay sürdürebileceğini ortaya koymuştur. Ortalama bir işletmenin ise mevcut nakit rezervlerinin sadece elli beş günlük harcamalarını karşılayabileceğini ifade etmiştir (The World Bank, 2022d).

Koronavirüs pandemisine ilişkin uygulanan politika tedbirleri kapatma politikaları, ekonomi politikaları, sağlık sistemi politikaları şeklinde kategorize edilmiştir. Oxford Üniversitesinde öğrenim gören öğrenciler tarafından oluşturulan bir ekip tarafından pandemiye verilen tepkiler sınıflandırılmıştır. Bu kapsamda hükümetlerin Covid-19 sıkılık endeksi oluşturulmuştur. Sıkılık endeksi okulların ve işyerlerinin kapatılması, halka açık etkinliklerin iptali ve kısıtlanması, toplu taşımanın yasaklanması, evde kalma gereksinimleri, kamuoyu bilgilendirme kampanyaları, ulusal ve uluslararası seyahat kontrollerini kapsayan dokuz müdahaleyi içeren birleşik bir önlem paketi değerlendirilmiştir. Bu bağlamda her bir gösterge 0 ila 100 arasında puanlanmış, ortalama değer hesaplanmış; görece yüksek puana sahip hükümetlerin daha katı politika tepkisi verdiği ifade edilmiştir. İşini kaybeden veya çalışmayan kesime ise gelir desteği ve borç hafifletme uygulamaları devreye alınmış; yine borç ve sözleşme affı uygulanmıştır (Mathieu vd., 2020).

Covid 19 pandemisinin yarattığı kriz, ekonomik kökeni olmayan yıkıcı bir durgunluk olarak ifade edilmiştir. Pandemiye yönelik politika tepkileri de hız, boyut ve kapsam açısından bir o kadar benzersiz olmuştur. Sağlık krizini bu denli atipik hale getiren dışsal unsurlardan kaynaklanmış ve geniş bir olasılık yelpazesinde öngörülmeyen faktörlere bağlı olmasından ileri gelmiştir. Bu durum önemli ölçüde belirsizlik yaratmıştır. Üretim ve istihdamda Büyük Buhran'a dahi kıyasla daha keskin bir daralma, küresel ani durma durumu ortaya çıkmıştır. "Küresel ekonomiyi komaya sokmak" veya "kış uykusuna yatırmak" şeklinde bir takım tanımlamalar yapılmıştır. Şekil 37 üzerinden ekonominin imalat ve hizmetler sektörüne ilişkin çıktı seviyesinde yaşanan keskin düşüşü görmek mümkündür. Benzersiz olduğu iddia edilen bu krize yine kendisi gibi benzersiz bir tepkiler verilmiştir. Para, maliye ve ihtiyati politikaları birleştiren uyumlu bir çaba ortaya çıkmıştır (Borio, 2020, 181).

Şekil 37. Ekonomik Çıktı Düzeyi İmalat-Hizmetler

Kaynak: Borio, 2020

Koronavirüs pandemisinin, ekonomik etkileri ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Orta ve düşük gelirli ülkelerde pandeminin yarattığı zorluklar görece daha korkutucu olmuştur. Sağlık hizmetlerine ve temiz suya sınırlı erişim, yaygın yoksulluk, gecekondulaşma şeklinde görülen bir dizi eğilim koronavirüs pandemisi ile birlikte daha da yoğunlaşmıştır. Orta ve düşük gelirli ülke grupları açısından bahsi geçen mevcut durum sosyal mesafe, el yıkama, toplu test gibi hastalığın yayılmasına engel olacak önlemlerin uygulanmasını da neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Bahsi geçen ülkeler açısından olumsuz etkiler görece yüksekken, birçoğunun ortaya çıkması olası ekonomik kilitlenmelere karşı koyacak donanımı da mevcut değildir. Bu kapsamda gelişmekte olan ülkeler açısından enfeksiyonun yayılmasını kontrol altına almanın güçlüğü, küresel ekonominin sendelemesinden

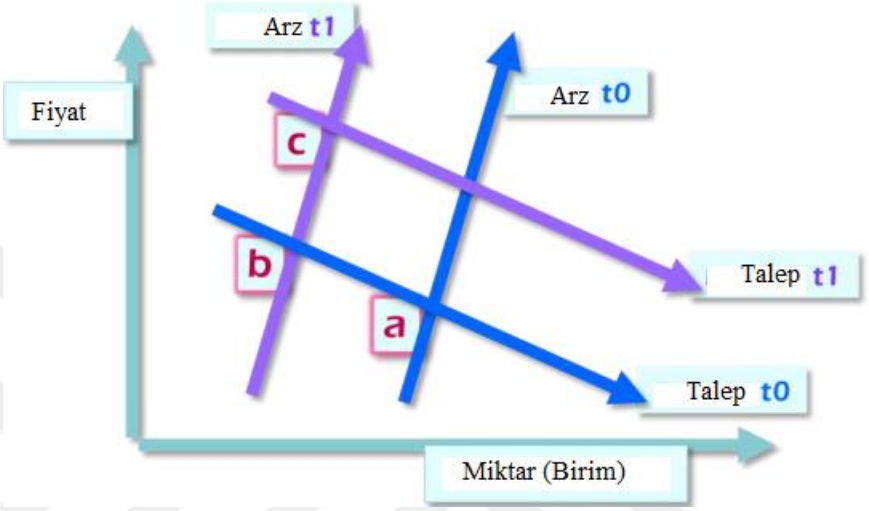
kaynaklanan dalga etkisiyle birleşince çok daha şiddetli yaşanmıştır (Kaye vd., 2021, 300).

OECD Genel Sekreteri Angel Gurria, koronavirüs pandemisinin ekonomide ciddi bir belirsizlik ortamı yarattığını ifade etmiştir. Pandemi süresince yaşanacak işsizliğin boyutu tahmin edilemezken, hâlihazırda yüzbinlerce küçük ve orta ölçekli işletmenin desteklenmesi noktasında da önemli adımlar gerektiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla da bu belirsizlik ortamının 11 Eylül terör saldırıları ve/veya 2008 küresel finansal krizden daha büyük şok etkisi yaratacağını ifade etmiştir. Küresel pandeminin olası etkilerinin uzun süreceğini bu doğrultuda hızlı bir iyileşme sürecinin mümkün olmadığını ortaya koymuştur. Dünyanın en büyük ekonomilerinin dahi büyük bir resesyon sürecine gireceğini vurgulamıştır. Belirgin bir resesyon krizi yaşanmasa bile ekonomik daralma veya sıfır büyüme dönemine girileceği yönünde açıklama yapılmıştır (Chan, 2020). Özellikle 2009 yılından bu yana Çin'in neredeyse sonsuz esnekliğe sahip arz eğrisi ve üretim kapasitesi, muazzam bir şekilde genişleyen kredi ve para arzı, internete dayalı küresel mal ve hizmet arzı fiyat artışına gerek olmaksızın dünya talebini karşılamıştır. Enflasyon daha ziyade sıfıra yakın seyretmiştir. Düşük faiz oranları ve cazip yatırım fırsatlarıyla borçlanma söz konusu olmuştur. Enflasyonist baskı daha ziyade hisse senedi piyasalarında yukarı yönlü fiyat değişimi şeklinde kendini göstermiştir. Bu noktada Covid-19 pandemisi, küresel sonsuz esnek arz eğrisinin işleyişine büyük oranda zarar vermiştir (Maital ve Barzani, 2020, 4-5).

Doğrudan tedarik zincirini ve piyasa üretimini kesintiye uğratarak küresel arzda daralmaya neden olan koronavirüs pandemisinin, birincil etkisinin ekonominin arz tarafında olduğu kabul edilmiştir. Çin başta olmak üzere dünyanın başka noktalarında yaşanan fabrika kapanmaları, küresel mal ve hizmet arzında daralmaya neden olmuştur. Bu durum Şekil 38 üzerinde klasik arz ve talep dengesi ile resmedilmiştir. Dünya üzerinde yaşanan kapanmaların etkisi ile küresel ekonomide denge "a" noktasından, "b" noktasına taşınmış; daha düşük bir üretim seviyesini daha yüksek fiyatlarla karşılar hale gelmiştir. Stagflasyon denen durum ortaya çıkmıştır. Talebi artırmaya yönelik merkez bankalarının düşük faiz politikaları ise çıktı ve istihdam üzerinde oldukça kısa süreli, önemsiz etki yaratmış; enflasyonu ağırlaştırmıştır. Dolayısıyla bu durum devamında talepte orta ve büyük daralmalara yol açmıştır. Ekonominin arz yönünde yaşanan bu daralma aynı zamanda tüketim harcamaları üzerinde de negatif bir etki yaratmış; talep eğrisini şekilde görüldüğü üzere sola

kaydırmıştır. Bu durum GSYİH'yı düşürürken; işsizliği artırıcı, fiyat artışını yumuşatıcı bir durum ortaya çıkarmıştır. Talepteki düşüşün bir kısmı geçici başka bir ifade ile pandeminin etkileri hafiflediğinde geri dönülecek olsa da bir kısmı kalıcı olarak azalmıştır. Bu durum uzun vadede ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemiştir (Maital ve Barzani, 2020, 4-5).

Şekil 38. Covid-19 Pandemisinin Arz ve Talep Analizi

Kaynak: Maital ve Barzani, 2020, s. 6.

Özetle koronavirüs pandemisi dünya ekonomisi üzerinde kısa vadede şok benzeri durumlar yaratmış, arz ve talep cephesini farklı kanallar yolu ile etkilemiş/etkilemeye devam etmektedir. Uzun vadede koronavirüs pandemisinin etkileri devam ederken bir takım yapısal sorunlar ve/veya değişim süreçleri tecrübe edilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde makro ve mikro ekonomik göstergeler açısından mevcut durum ele alınacaktır.

3.2.2.1. Milli Gelir ve Büyüme

Pandemiler, milli gelir düzeyini arz kıtlığı ve üretimin küçültmesi yolu ile etkilemektedir. Ölümle sonuçlanan vakalar emek arzını azaltırken; bulaşın önlenmesi için alınan kapatma ve sosyal mesafe tedbirleri de üretim ölçeğinde daralmaya yol açmaktadır. Dolayısıyla ekonominin büyük bir kısmının karantinaya alınması, sosyal mesafenin korunması, yurt içi ve yurt dışı seyahat kısıtlamaları bulaşın yayılmasını kontrol almak üzere en etkili önlemler olsa da beraberinde önemli ekonomik maliyetler de getirmektedir. Bazı hükümetler bu kadar büyük maliyetleri karşılayamayıp, enfekte kişi sayısının ve ölümlerin artması pahasına tedbirleri ertelemeyi seçerken; bazıları ise

tam tersi durumu tercih etmektedir. Yavaşlayan ekonomik faaliyetler nedeniyle toplu işten çıkarmalar söz konusu olmaktadır. Ekonominin arz cephesinde yaşanan bu olumsuz gelişmelere ilaveten işini kaybedenlerin etkisiyle bir taraftan da talep şoku yaşanmaktadır. Dolayısıyla pandemi dönemlerinde milli gelir seviyelerinde düşüş beklenen bir durumdur (Bayar vd., 2023; Gagnon vd., 2023).

Nitekim Mart 2020'de Covid-19'un bir pandemi olarak ilan edilmesinin ardından gelen seyahat kısıtlamaları, küresel ticareti durma noktasına getirmiştir. Kurum ve kuruluşların, petrol üreten ülkelerin virüsün yayılımını kontrol altına almak üzere aldığı ihtiyati tedbirler küresel tedarik zincirini kesintiye uğratmıştır. Kasıtlı hükümet eylemlerinin yanı sıra bozulan tedarik zinciri, işyerlerinin kapatılması nedeni ile arz şoku ortaya çıkmıştır. Ancak eklemek gerekir ki; karantina politikalarının sektörel kompozisyonu heterojen dağılım göstermektedir. Pek çok ülke temel ve zorunlu olmayan sektörler arasında ayrım yapmış; bazı sektörlerin düşük kapasitede çalışmasına izin verirken bazılarının ise tamamen kapatılmasına müsaade etmiştir. Dolayısıyla pandeminin sektörel açıdan etkileri ve pandeminin görece hafiflediği dönemlerde toparlanma süreci farklılık göstermiştir (Mandel ve Veetil, 2020). Covid-19 pandemisi uluslararası ticari faaliyetlerde aksamaya yol açmış, bu duruma küresel finans piyasalarında yaşanan çöküş eşlik etmiştir. En nihayetinde küresel ekonomik yavaşlama tecrübe edilmiştir. Dünya Bankasına göre gezegenimiz 2020 yılında küresel GSYİH'de %4,3 ve kişi başına düşen küresel GSYİH'de ise %6,2'lik bir düşüş ile 1945 yılından buna yaşanan en derin durgunluk dönemini tecrübe etmiştir. Bu duruma istihdam düşüşü, gelir kaybı, hane halkı tüketiminde azalma, geleceğe ilişkin belirsizlerde artış ve talep şoku eşlik etmiştir (Boianovsky ve Erreygers, 2021, 91; Kaye vd., 2021, 303; Makin ve Layton, 2021, 341; Mallah vd., 2021).

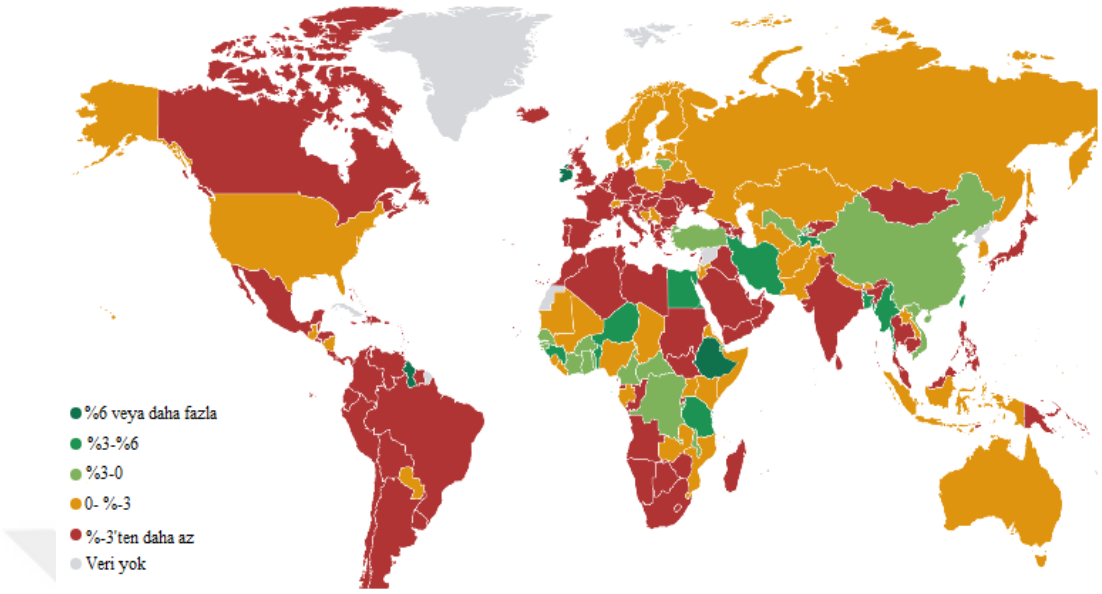
Dünya Bankası ek olarak 2020 yılında ABD ekonomisinin %6,1, Euro bölgesinin ise %9,1 daralma ile karşı karşıya kalacağını ifade etmiştir. Uluslararası Para Fonu benzeri görülmemiş bu krizi "Büyük Kilitlenme" olarak ifade etmiş; "Büyük Buhran" yıllarından bu yana tecrübe edilen en ciddi durgunluk olarak kabul etmiştir (Sayed ve Peng, 2021). İspanyol Gribi pandemisinde yaşanan aşırı ölümler, daha önce de sözü edildiği üzere tipik bir ülkenin GSYİH'sinda yaklaşık yüzde 6 düşüşe neden olmuş; bu daralma 2008-2009 Büyük Durgunluk dönemiyle benzer bir eğilim göstermiştir. Covid-19 pandemisinin yaşandığı dönemde ise GSYİH dalgalı bir seyir izlemiştir. İlgili gösterge 2020 yılında öncelikli olarak keskin bir düşüş, ardından 2021 yılında

aynı ölçüde keskin bir toparlanma yaşamıştır. V şeklini anımsatan bu model, Covid-19 pandemisine neden olan hastalığın doğasından değil, daha ziyade siyasi tepkilerden kaynaklanmıştır (Barro vd., 2022, 29).

Küresel borsalar da benzer şekilde pandeminin etkisi ile dramatik düşüşler yaşamışsa da hızlı bir iyileşme sürecine girmiştir. Özellikle IMF, aşıya erişimin toparlanmanın öncelikli unsuru olduğunu belirtmiştir. Ancak toparlanma süreci son derece düzensiz seyretmiştir. Aşıya erişimde fırsat eşitsizliği, iyileşme sürecini tehdit etmiştir. Aşı kullanımının yaygınlaşmasını ve kapanmaların aşamalı olarak kaldırılması büyüme tahminlerini olumlu yönde etkilese de ülkeler ve bölgeler arasında eşitsiz bir toparlanma süreci gözlenmiştir. Bu bağlamda düşük gelirli ülkelerde aşı kapsamı son derece sınırlı düzeyde kalmıştır. Çin'in 2023 yılına kadar sıfır vaka politikasını benimsemesi GSYİH rakamları açısından, 2022 yılında bir önceki yılın aynı dönemine kıyasla yaklaşık %2'lik bir azalmaya işaret etmiştir. G20 ekonomilerinde ise ulusal ekonomileri desteklemek ve işsizleri rahatlatmak için devreye alınan teşvik paketleri GSYİH seviyesinde yukarı yönlü eğilime neden olmuştur. Pandeminin sektörel etkileri de farklılık göstermiştir. Dünya genelinde uygulanan ülke sınırlarının kapatılması ve seyahat kısıtlamaları şeklindeki önlemler seyahat ve turizm sektörü açısından ciddi anlamda olumsuz etkiler yaratmıştır. Uçuş sayısı keskin bir şekilde düşmüştür. Perakendecilerin mağazalarını kapatmak zorunda kalmaları, çevrim içi ticareti canlandırmıştır. İnternet ticaretinde patlama yaşanmış ve hatta Amazon'un net satış gelirleri 2020 ve 2021 yılında rekor seviyesine ulaşmıştır (Dyvik, 2024; Oum vd., 2022).

IMF'in 2021 yılı verilerine göre ulusal ekonomilerin reel gelirinde genel bir düşüş eğilimi görülmüştür. Daralma eğilimleri Şekil 39 üzerinde ülke bazlı sunulmuş, özellikle bazı ekonomiler açısından daha karamsar durum yaşanmıştır. Libya'da %29,5, Peru'da %11, Arjantin'de %9,9, Güney Afrika'da %6,3, Kanada'da %5,1'lik bir daralma yaşanmıştır (IMF, 2021a).

Şekil 39. Reel GSYİH Büyümesi

Kaynak: IMF, 2021c

Gagnon vd. (2023), koronavirüs pandemisinin küresel GSYİH büyümesi üzerindeki etkisini 2020 yılının ilk çeyreği ila 2021 yılının dördüncü çeyreği arasındaki periyotta 90 ülkelik bir örneklem için ortaya koymaya çalışmıştır. Covid 19 ölümleri, tecrit kısıtlamaları ve ihracattaki değişikliklerin GSYİH büyümesinde istatistiksel olarak anlamlı etkileri olduğunu ortaya koymuştur. Etkiler anlamlı fakat zaman ve boyut olarak değişken olmuştur. Özellikle 2020 yılının ilk yarısında GSYİH'deki düşüşe neden olan temel faktör karantina sıklığındaki artış olmuştur. Ve yine takip eden süreçte toparlanmanın büyük bir kısmı karantina önlemlerinin büyük oranda kaldırıldığı döneme tekabül etmiştir. 2021 yılında GSYİH üzerindeki belirleyicilerin rolü görece düşük kalmış, bu durum işletme ve firmaların pandemiye uyumu ile ilişkilendirilmiştir. Gagnon vd. (2023), Covid 19 ölümlerinin GSYİH büyümesi üzerinde çok küçük bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ek olarak ülkelerin gelir düzeyleri de pandeminin GSYİH büyümesi üzerindeki etkisi üzerinde belirleyici olmuştur. Pandemi aynı zamanda virüsten sert bir şekilde etkilenmeyen ekonomilerin dahi, ihraç mallarına yönelik dünya talebindeki düşüş nedeni ile küresel ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir. Pandemiye ek olarak Ukrayna-Rus Savaşının etkisi ile Avrupa'ya sağlanan doğal gaz tedariğinde kesintiler Almanya dâhil olmak üzere küresel emtia arzı üzerinde negatif etkiye sahip olmuş; imalat sektörüne ilişkin belirsizlik ortamı yaratmıştır (IMF, 2022).

Mandel ve Veetil (2020) de benzer şekilde dünya ekonomisi açısından karantina maliyetlerini tahmin etmeye çalışmıştır. Çalışmada karantinanın doğrudan maliyetinin yanı sıra ara girdilere ulaşabilirlikte ortaya çıkan azalmanın yaratacağı dolaylı maliyetler de göz önüne alınmıştır. Bu bağlamda dünya ekonomisi açısından ağırlığı olan 44 ülkeye ait 56 sektöre ilişkin girdi-çıktı verileri kullanılmıştır. Dünya ekonomisinde üretim yalnızca Çin'in tecrit altında olduğu sağlık krizinin ilk aşamasında %7, birçok ülkenin tecrit altında olduğu krizin zirve döneminde ise %23 oranında daralma göstermiştir. Pandemi döneminde girdilerin bulunabilirliğindeki azalma ilgili malların fiyatlarında yukarı yönlü bir eğilime neden olsa da az sayıda firma üretimini artırabilmiştir. Başka bir ifade ile karantinanın zirvesinde fiyat esnekliğinin rolü çok zayıf kalmıştır. Çin'deki kapanmalar dünya üretiminde düşüşe neden olurken diğer taraftan da tedarik zincirinde aksamalara yol açmaktadır. Örneğin, Hindistan Hükümeti ilaç üretiminin %70'lik bileşenini Çin'den tedarik etmekte ve Çin'in pandemiyi durdurmaya yönelik kapanma tedbirleri büyük bir endişe kaynağı haline gelmektedir. Kapatma tedbirleri insan gücü sıkıntısına ek olarak seyahat kısıtlamaları ve limanlara erişimdeki engeller nedeni ile ulaşım ve lojistik ağlarını tıkamıştır. Alıcı-satıcı ilişkileri ve küresel tedarik zinciri yayılmalarının etkisi ile pandeminin olası etkileri daha da güçlenmiştir. Toparlanma açısından ise karantinaların sona ermesi, fiyat esnekliği ve küçük teknolojik uyarlamalar sürecin hızlanmasına yardımcı olan unsurlar olarak tespit edilmiştir (Chatterjee, 2020; Mandel ve Veetil, 2020).

Tedarik zincirindeki aksamalardan kaynaklı benzer endişeler ABD'de hissedilmiştir. ABD "Tedarik Yönetimi Enstitüsü" ABD şirketlerinin yaklaşık dörtte üçü üzerinde (%72) bir anket çalışması yürütmüştür. Çalışmaya katılan kuruluşların %81'i koronavirüs ile ilgili nakliye kısıtlamaları nedeniyle tedarik zincirinde kesintiler yaşadığını ifade etmiştir. Ankete katılanların %16'sı yıllık gelir hedeflerinin ortalama olarak %5,6 oranında düştüğünü eklemiştir. Koronavirüs pandemisi işletmelerin birbirine bağımlılığının tekrardan farkına varılmasına katkı sunmuştur (Zeiger, 2020).

Hassan vd. (2022), Covid 19 pandemisinin 2020 yılında küresel ekonomi üzerindeki etkilerini ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışma bulguları Covid 19 pandemisinin ortaya çıkardığı talep şoklarının hisse senedi değerlemelerini, yatırım faaliyetleri ve istihdamı önemli ölçüde olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur. Pandeminin ardından yaşanan talep şoklarının uygun para ve maliye politikaları ile çözülebileceğini ifade etmiştir.

Ancak pratikteki sorunların talep bozulmalarından ziyade arz kaynaklı olduğu kabul edilmiştir.

Covid 19 pandemisinin küçük açık bir ekonomi olan Türkiye üzerindeki makroekonomik etkilerini ölçen çalışmada, iç ve dış talebe ilave olarak arz şoklarının önemli birer belirleyici olduğunu ifade edilmiştir. Dış talepteki düşüşün etkisi ile küçük açık ekonomide toplam ihracat azalmakta ve toplam ithalat dünya genelinde uygulanan karantina tedbirlerinin etkisi ile zarar görmektedir. Yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ekonomilerde aşıya erişim eksikliği nedeni ile pandeminin her bir dalgası için karantina tedbirlerinin etkisi değerlendirilmiştir. Küresel ölçekte koordine edilmemiş karantina tedbirleri, pandeminin maliyetini GSYİH'nin %0,2'si kadar artırdığını ortaya koymuştur. Büyük ekonomik maliyetler tecritlerden ziyade geleceğe ilişkin belirsizliklerin yarattığı iç ve dış talepteki çöküşten kaynaklanmıştır. Dolayısıyla virülansın kontrol altına alınması ve akabinde normalleşen talebin etkisiyle toparlanma süreci mümkün olacaktır. Bu bağlamda en düşük çıktı kaybı ile optimal sayıda hayat kurtaran en uygun politika tedbirinin erken ve koordine 39 günlük tam tecrit olduğu bulunmuştur (Çakmaklı vd., 2023, 40-41).

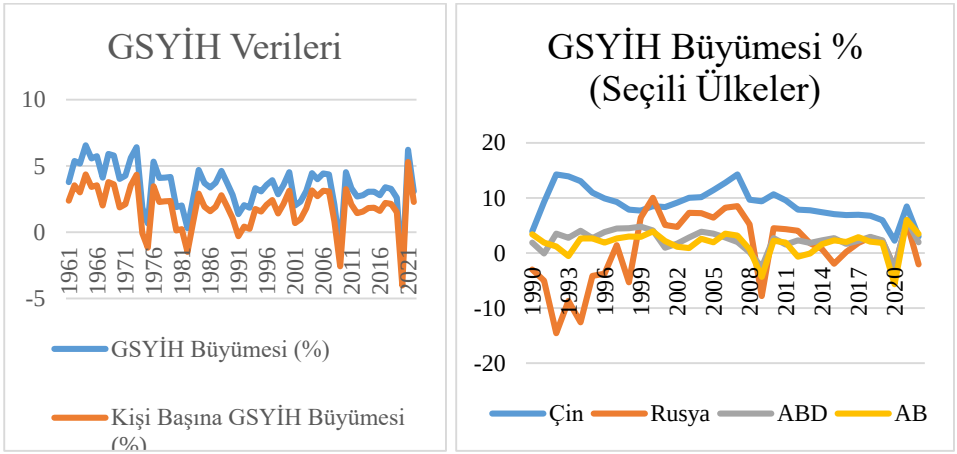
Kamin ve Kearns (2021), 2020 yılının Mart-Aralık dönemi için elli sekiz ülkenin sanayi üretimindeki aylık büyümenin belirleyicileri üzerinde bir çalışma yürütmüştür. Görece zengin ekonomiler üzerinde Covid 19 ölümlerinin, karantina kısıtlamalarının ve küresel ticaretin belirleyici gücü çok daha önemli iken fakir ülkeler açısından ölüm oranlarının etki gücü daha az önemli olmuştur. Bu durum zenginlerin pandeminin etkilerini atlatmak üzere çalışmayı durdurmayı bir alternatif olarak kullanabilirken, fakirlerin temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına çalışmak zorunda kalmaları ile ilişkilendirilmiştir. Ek olarak küresel ticaret yoksul ekonomiler açısından pandeminin ekonomik etkilerinin yayılmasında önemli bir kanal olmuştur (Gagnon vd., 2023; Kamin ve Kearns, 2021).

Türkiye ekonomisi açısından ise hükümetin pandemiye erken müdahalesi Avrupa ülkelerine kıyasla başlangıçta daha ılımlı bir durgunluğa imkân sunmuştur. Resmi olarak pandemi ilanının ardından karantina tedbirleri, yurtiçi ve yurtdışı seyahat kısıtlamaları başlamıştır. Ancak pandeminin ekonomik yükü arttıkça tecrit tedbirleri sürdürülemez olmuş ve işletme sahipleri, turizm ve hizmet sektörü temsilcileri hareket kısıtlamalarını ve diğer önlemleri kaldırmıştır. Bu açılma enfekte insan sayısındaki artış ve Covid 19 ölümleri pahasına yapılmıştır. Türkiye ekonomisi açısından kötüye

giden ekonomik görünüm, esasında pandemi öncesinde yaşanan zayıflama sürecinin bir ürünü olmuştur. Daha önce de ifade edildiği üzere pandemiye erken müdahaleler başlangıçta olumlu bir izlenim sunsa da yüksek işsizlik, istikrarsız döviz kuru, düşük ekonomik büyüme gibi geçmişin mirası hükümet politikaları açısından yeterli manevra alanı bırakmadığı gibi sürdürübilir çözümler bulunmasına da engel olmuştur. Ayrıca dünyanın geri kalanında olduğu gibi ekonomik büyüme öncelikli hedef olurken, işsizlik ve yoksulluk etkisi büyük oranda göz ardı edilmiştir (Bayar vd., 2023).

Şeklin 40 (a) panelinde görüldüğü üzere, Covid-19 küresel durgunluğu, 1960lardan bu yana yaşanan en derin durgunluk olmuştur. 2008 küresel kriz yıllarında GSYİH %1,34 oranında daralma gösterirken, 2020 yılında bu oran yaklaşık üç katı olarak kaydedilmiştir. Büyük İspanyol Gribinden farklı olarak, hükümetler 2020 yılında büyük ölçekli ekonomik faaliyet alanlarını kapatmışsa da, 2021 yılında göstermelik olarak kapatılan işletmeler yeniden açılarak hızlı bir toparlanma sürecine girmiştir (Barro vd., 2022, 29). Hızla düşen mal ticareti imalatçı ülkelerde ekonomik daralma yaratırken, yoğun temas gerektiren ikame alanlara kayan talep küresel değer zincirindeki geçici kesintilere karşı hızlı bir toparlanma süreci yaratmıştır (Yeyati ve Filippini, 2021, 2). Turizme bağımlı Güney Avrupa ülkelerinde pandeminin etkisini yitirmesi ile birlikte artan turizm faaliyetleri ile birlikte olumlu gelişmeler yaşanmıştır (IMF, 2022).

Şekil 40. GSYİH ve Kişi Başına GSYİH (%) Büyümesi

(a) (b)

Kaynak: The World Bank, 2022a, 2022c

Japonya ekonomisi açısından bakıldığında büyüme, pandemi esnasında bastırılan talebin pandeminin etkilerinin görece zayıflamasının ardından canlanması, otomobil

ihracatının artması, turizm sektöründe kapanma tedbirlerinin ardından yaşanan iyileşme gibi bir dizi eğilimle açıklanmaktadır. Çin ekonomisi açısından toparlanma özel tüketim eğiliminde güçlenme, para otoritelerinin faiz oranlarını düşürmesi, mülk alımları için mevduat gereklilikleri de dâhil olmak üzere çeşitli kolaylaştırıcı uygulamalar, harcamaları teşvik etmek üzere devlet borçlanma ihracı ile açıklanmaktadır. Ancak potansiyel büyüme performansı devam eden zayıf tüketici güveni, stresli bilançolar, emlak sektöründeki kalıcı sorunların yatırımları engellemesi, yerel yönetimlerin sınırlı manevra alanları, zayıf küresel talep ve enflasyonist baskıları hafifletmek üzere artan faizlerin iç talebi düşürmesi nedeniyle son derece yavaştır. Toparlanma süreci gelişmekte olan ekonomiler açısından da zayıf bir performans göstermiştir. Bu ekonomiler açısından yüksek faiz oranları, zayıflayan küresel talepte önemli bir belirleyici olmaktadır. Pandeminin ilk etkilerinin ardından bir miktar iyileşme yaşanmış olsa da üretimde yaşanan kayıpları tersine çevirecek yeterli bir iyileşme yaşanmadığı vurgulanmıştır. Gelişmekte olan ekonomilerde yüksek enerji fiyatlarının da etkisiyle artan enflasyonist baskılara cevaben sıkı para politikaları uygulanmış, devan eden süreçte bir ölçüde gevşetilse de 2024 yılına değin olumsuz etkileri devam etmiştir (World Bank Group, 2024).

ABD ekonomisi açısından ise Covid-19 pandemisinin ekonomik etkileri, 1918 pandemisi nispetinde daha mütevazi olmuştur (Beach vd., 2018, 39). Pandeminin ABD genelinde hızlı yayılmı ekonominin de benzer şekilde reaksiyonuna neden olmuştur. İlk etapta 20 milyonu aşkın kişi işten çıkarılmıştır. Federal hükümet ise ortaya çıkan yoğun korku ortamına 2020 yılında 3 trilyonu ve 2021 yılında 1,5 trilyonu aşkın yardım kurtarma paketi ile cevap vermiştir. Büyük kapsamlı kurtarma paketleri yaşanan durgunluğun tarihteki en kısa resesyon süreci olarak kaydedilmesine katkı sunmuştur (Center on Budget and Policy Priorities, 2022). Amerikan ekonomisinin büyük ölçüde ihracat gelirlerine bağımlı olması özellikle pandeminin ortaya çıkmasının ardından kısa bir süre içerisinde küresel ticaretin durma noktasına gelmesi ve büyük ölçekli iş kayıpları ekonomik durgunluğun öncelikli nedenlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Küresel ticarette yaşanan düşüş hem geçmiş siparişlerin karşılanamaması hem de pandemiden kaynaklı belirsizlik ortamında yeni sipariş alınamıyor olmasından kaynaklanmıştır (Jawad ve Naz, 2024).

Pandeminin etkileri devam ederken 2024 yılında küresel büyümenin ard arda üçüncü yavaşlama yılını yaşadığı ve bu oranın %2,4 seviyesinde olacağı tahmin edilmiştir.

Yüksek seyreden enflasyon oranlarının dizginlenmesi için uygulanan sıkı para politikaları, kısıtlayıcı kredi koşulları bu duruma neden olmuştur. Yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ekonomiler açısından iyileşme sürecinde önemli farklılıklar söz konusudur. Artan borçlanma ve finansman maliyetleri görece negatif bir görüntü sunmuş ve istikrarsızlığın sürmesine neden olmuştur. Özellikle Rusya'nın Ukrayna'yı işgaliyle artan jeopolitik riskler, buna bağlı olarak yükselen enerji fiyatları ve koronavirüs pandemisi küresel ekonomik faaliyetler üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır (World Bank Group, 2024, 3).

Pandeminin ilk etkilerinin ardından devreye alınan büyük ölçekli kurtarma paketlerinin etkisi ile kısmen iyileşen pek çok yükselen piyasa ve gelişmekte olan ekonomi ABD dolarının hızla değer kazanmasını takiben yurtiçinde fiyat baskısı ve yükselen yaşam maliyetleri ile karşı karşıya kalmıştır. Artan fiyat baskısı reel ekonomileri daraltmakta ve makroekonomik istikrarı zedelemektedir. Bu bağlamda para politikasının fiyat istikrarını yeniden tesis edecek rotada kalması ve maliye politikasının enflasyon hedeflemesi yapması gerekmektedir. Dünyanın dört yanından merkez bankaları fiyat istikrarını sağlamaya yönelik yoğun çabalar sarf etmiştir. Ancak belirtmekte yarar var ki; gereğinden az sıkılaşma enflasyonu daha kalıcı hale getirirken, merkez bankası güvenirliğini aşındıracaktır. Aşırı sıkı politikalar ise küresel ekonomiyi sert bir durgunluğa itecektir (IMF, 2022).

Tablo 11 reel GSYİH büyüme rakamları ve büyüme tahminleri sunulmuştur. Yükselen piyasalar ve gelişmekte olan ekonomilerde pozitif bir beklenti söz konusu iken görece zayıf seyretmektedir. Düşük gelirli ekonomilerde ise 2023 yılında büyüme tahmini %3,5 seviyesinde iken devam eden iki yıllık süreçte toparlanma beklentisi söz konusu olmuştur. ABD ekonomisi açısından reel politika faiz oranlarındaki büyük ve hızlı artış nedeniyle büyüme trendi olumsuz yönde etkilenmiştir.

Turizm gibi belirli sektörlere bağımlılığı yüksek olan, hükümet gelirlerinin büyük bir kısmı dış ticaretten kaynaklanan ülkelerde kamusal gelirler pandemi nedeniyle büyük oranda düşmüş ve mali açık durumu söz konusu olmuştur. Düşük ve orta gelirli ülkelerin uluslararası ticaret, seyahat ve yurt içi tüketime büyük oranda bağımlı olduğu düşünülürse hükümet gelirlerinde pandemi kaynaklı düşüşün daha keskin olması kaçınılmaz olacaktır. Yaşanan bu gelişme hükümetlerin sağlık sektörünü destekleme kapasitesini büyük oranda düşürmüş, pandeminin yayılmasına neden olmuştur. Bu durum en nihayetinde hükümetlerin sağlık sektörü için gerekli fon desteğinin

sağlanabilmesi adına bütçe dağılımlarını gözden geçirme zorunluluğu doğurmuş ve özellikle de eğitim harcamaları başta olmak üzere diğer temel sektörlere tahsis edilen payın düşmesine neden olmuştur. Ek olarak ülkelerin ihracat gelirlerindeki düşüş ve yerel para birimlerinde yaşanan değer kaybı beraberinde yerel enflasyon, borç sıkıntısı durumlarını getirmiştir (Mallah vd., 2021).

Tablo 11. Reel GSYİH Büyüme Oranları ve Büyüme Tahminleri

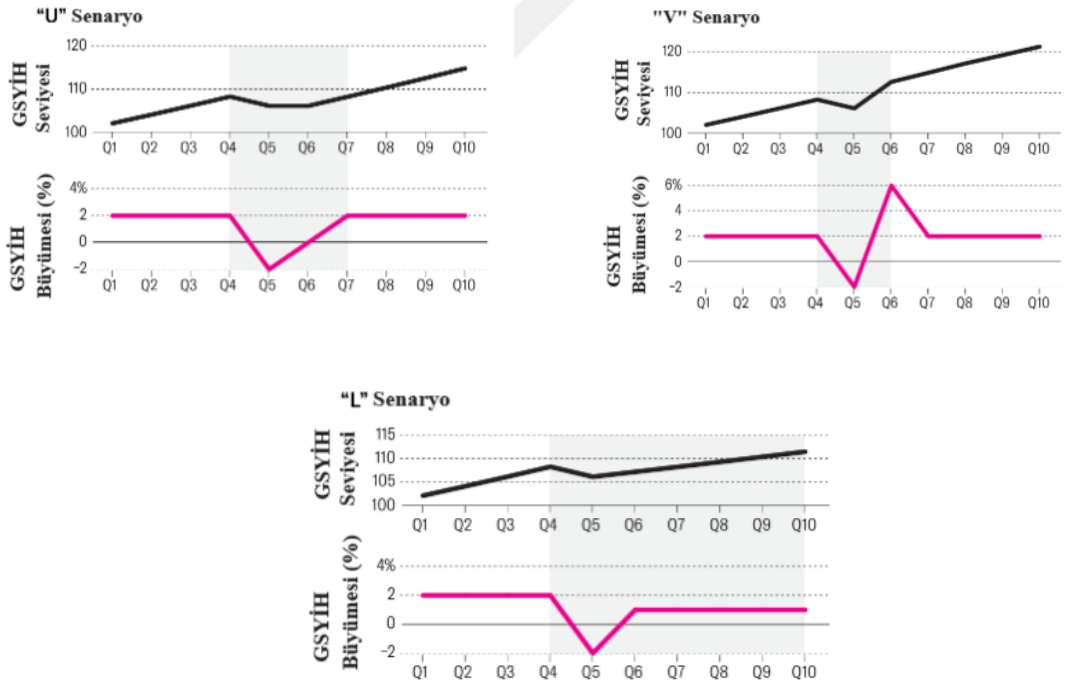
	2021	2022	2023 "e"	2024 "f"	2025 "f"
Reel GSYİH (Bir önceki yıla göre % değişim)					
Dünya	6,2	3,0	2,6	2,4	2,7
Gelişmiş Ekonomiler	5,5	2,5	1,5	1,2	1,6
ABD	5,8	1,9	2,5	1,6	1,7
Avro Bölgesi	5,9	3,4	0,4	0,7	1,6
Japonya	2,6	1,0	1,8	0,9	0,8
Yükselen Piyasalar ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	7,0	3,7	4,0	3,9	4,0
Yüksek Gelirli Ekonomiler	5,5	2,8	1,5	1,3	1,8
Orta Gelirli Ekonomiler	7,2	3,4	4,3	4,0	4,0
Düşük Gelirli Ekonomiler	4,2	4,8	3,5	5,5	5,6
Dünya Ticaret Hacmi (Bir önceki yıla göre % değişim)	11,1	5,6	0,2	2,3	3,1
Mal Fiyatları					
Emtia Fiyat Endeksi (Dünya Bankası Grubu)	100,9	142,5	108,4	104,9	102,2
Enerji Endeksi	95,4	152,6	107,5	103,4	100,0
Petrol	70,4	99,8	83,1	81,0	78,0
Enerji Dışı Endeks	112,1	122,1	110,2	107,7	106,6

Kaynak: World Bank Group, 2024 e (estimate)= 2023 yılı tahmini, f (forecast)= gelecekteki değer tahmini

Covid 19 pandemisinin, ekonomik durgunluğun ne kadar devam edeceği, talebin ne kadar erteleneceği, yaşanan şokun ani bir kesinti mi ya da uzun zamana yayılmış süreç olup/olmadığı ise belirsizliğini korumuştur. Bu bağlamda **"VUL"** şeklinde tanımlanan üç ayrı senaryodan söz etmek mümkündür. Şekil 41 üzerinden V biçimli senaryoda GSYİH seviyesini ve büyüme trendini görmek mümkündür. İlgili süreçte üretimde bir

kayma devamında ise bir toparlanma yaşanmakta, klasik bir reel şoku ifade etmektedir. V tipi senaryoda yaşanan şok yıllık büyüme ile absorbe edilebilmektedir. U biçimli senaryoda ise daha kötümser bir tablo ortaya çıkmaktadır. Şok devam eder, başlangıçtaki büyüme yoluna girilir; ancak bir miktar çıktı kaybı kalıcı olur. Covid 19 pandemisi açısından bu senaryo dahi kabul edilebilirken; L tipi senaryo Covid 19 pandemisinin işgücü piyasası, sermaye oluşumu ve verimlilik düzeyinde yapısal hasara yol açabilecek ekonomik durumu yaratmaktadır. Geçmiş tecrübeler SARS, Hong Kong gribi, Asya ve İspanyol Gribi pandemilerinde V tipi senaryonun gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Covid 19 pandemisi, ortaya çıkardığı etkiler açısından kendi mirasını yaratacaktır. Öncelikle mikroekonomik miras pandemiler de dâhil olmak üzere yeni teknolojilerin ve iş modellerinin benimsenmesini teşvik etmektedir. Mevcut pandeminin makro ölçekte yol açtığı/açacağı kalıcı sonuçlar ise daha ziyade küresel değer zincirinde merkezilikten uzaklaşma şeklinde kendini gösterecektir (Carlsson-Szlezak vd., 2020).

Şekil 41. Ekonomik Şok: Üç Senaryo

Kaynak: Carlsson-Szlezak vd., 2020

3.2.2.2. Emek Piyasası

Covid 19 pandemisi, Büyük Buhran'dan bu yana tecrübe edilmiş en ciddi istihdam krizlerinden birini tetiklemiştir. 2020 yılında pandemi nedeni ile işyerleri kapalı

olduğundan ve/veya çalışma saatleri azaltıldığından pek çok kişi çalışamamıştır. Yaşanan sağlık krizi yoksulluğun artması ve mevcut eşitsizliğin derinleşmesi şeklinde sonuçlar yaratmıştır. Başka bir ifade ile Covid 19, pandemi öncesinde işgücü piyasaları açısından dezavantajlı kesimleri görece daha olumsuz etkilemiştir. Ekonomik etkilerin yanı sıra beklentilere ilişkin de bir güvensizlik ortamı söz konusu olmuştur (Bureau of Labor Statistics, 2021).

Pandeminin işgücü piyasasına etkisi iş türlerine bağlı olarak işçi grupları arasında büyük farklılıklar göstermiştir. Uzaktan çalışma koşullarına uyum sağlayamayan ve sosyal mesafe uygulamasına imkân sunmayan iş gruplarında çalışan işçiler çalışma saatlerinin kısaltılması ve işlerin kesilmesi nedeni ile yüksek düzeyde gelir kaybı riskine maruz kalmıştır. Risk grubundaki meslekler sağlık çalışanları, kasiyerler, kişisel bakım çalışanları, gıda işleme çalışanları, inşaat işçileri ve montajcılar olarak tespit edilmiştir. Bu kesim görece genç, eğitim seviyesi düşük, çoğunlukla göçmen ve/veya azınlık grupları olmuştur. ABD hükümeti tarafından yapılan çalışma sonuçlarına göre ise 2020 yılında işsizlik artışının en sert yaşandığı meslek grubu katering ve kişisel bakım öncelikli olmak kaydı ile hizmet olmuştur. Sektördeki işsizlik, 2020 yılı içerisinde yüzde 8,6 puanlık bir artış göstermiştir. Bu sektörü üretim, taşımacılık ve malzeme taşıma işleri takip etmiş; yıllık bazda yüzde 5,9 puanlık bir artış yaşamıştır. Bu sektörlerin ardından inşaat, satış ve yönetim işleri gelmiştir. Türkiye ekonomisi açısından da büyük iş kayıpları, gelirlerde azalma ve iflaslar öncelikle hizmet sektöründe olmuştur. Hizmet sektörünün özellikle de sınırlama tedbirlerinden daha fazla etkileniyor olması kayıpları derinleştirmiştir. 2020 yılının yaz aylarında kısıtlama önlemlerinin azaltılması ve iç turizmin de katkısı ile bir miktar toparlanma yaşansa da kamuoyunun endişesi beklenen olumlu etkinin yaşanmasını engellemiştir. Türkiye ekonomisinde özellikle istihdamın yaklaşık %60'ından fazlasının hizmet sektöründen kaynaklanması ve kayıt dışı istihdamın yaygınlığı bu durumu yaratmıştır. İmalat ve inşaat gibi belirli sektörlere getirilen işten çıkarma yasakları, hizmet sektöründeki kayıtdışılık nedeni ile bu sektörde etkili olmamıştır. ABD verileri ise bu meslek grupları içerisinde inşaat hariç diğer alanların her birinde kadınlar aleyhine daha yüksek işsizliğin yaşandığını ortaya koymuştur. Bu durum hizmet sektöründe ki özellikle de yemek ve kişisel bakım alanlarında kadın istihdamının daha yüksek olmasından ve yine kadınların genellikle yarı zamanlı işlerde çalışmasından kaynaklanmıştır. Yine kadınların çocuk bakımı, ev işleri ve yaşlı

bakım hizmetleri sağlıyor olması; okul çağındaki çocukların anne bakımına ihtiyacı şeklindeki bir dizi neden pandemi döneminde kadın işsizlik oranlarını görece artırmıştır (Bayar vd.,2023; OECD, 2021a; OECD, 2022a; Smit vd., 2021).

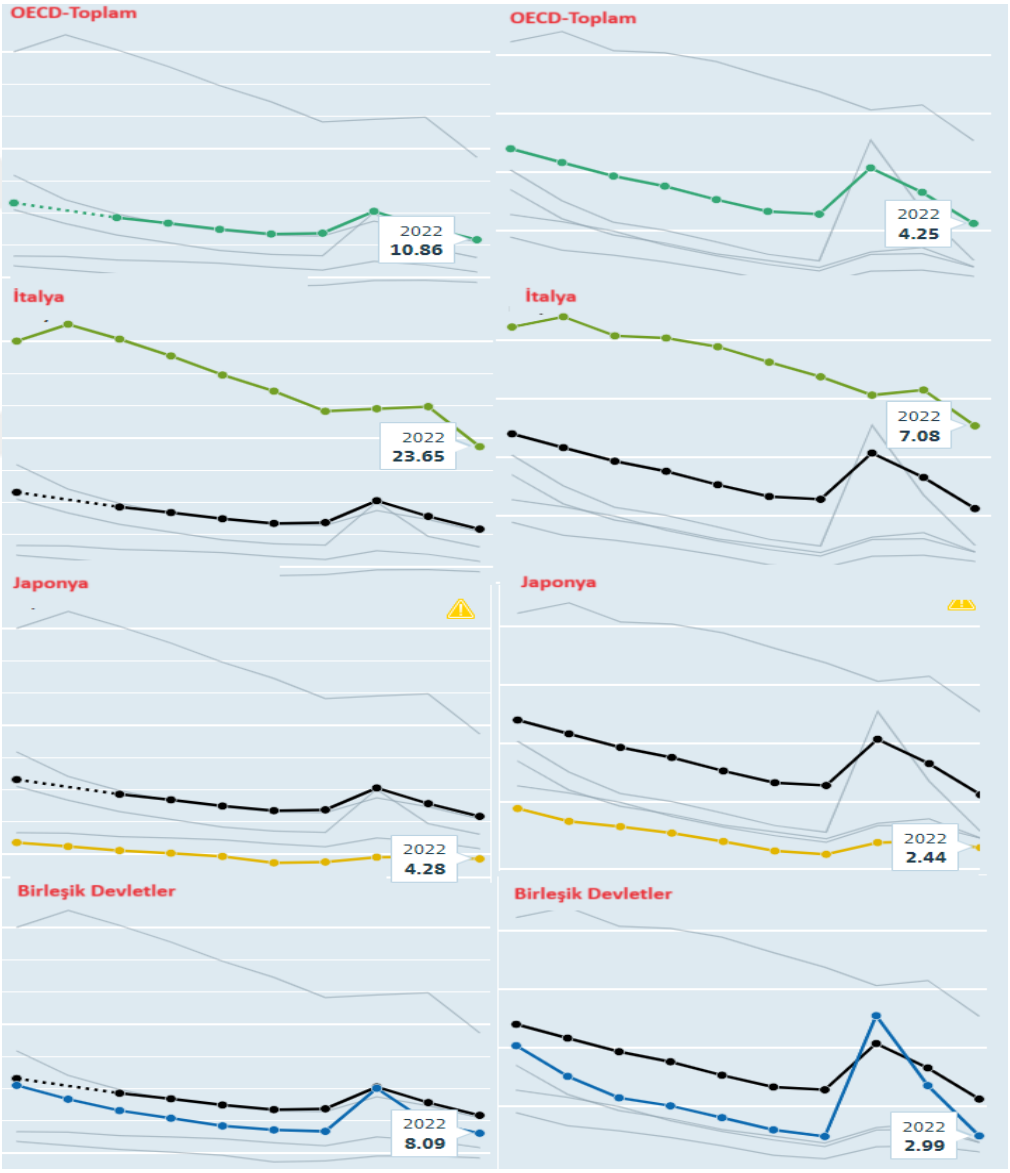
İşsizliğin yaş grupları arasındaki dağılımında ise gençlerin dezavantajlı olduğu gözlenmiştir. Özellikle gençler açısından imalatın öncelikli istihdam alanı olması ve sektörel olarak geçici sözleşmelere bağlı çalışma koşulları bu durumun öncelikli nedeni olarak sıralanmıştır. Durgunluğun ilk aşamalarında yarı zamanlı çalışanlar büyük oranda işlerinden edilmiştir. Ek olarak istihdam edilen genç nüfusun tecrübe ve birikim olarak zayıflığı işler kötüye gittiğinde işten çıkarılan ilk grubun bu kesim olmasına yol açmıştır. Karların düştüğü ve ekonomilerin zayıf performans gösterdiği dönemlerde firmalar gençleri istihdam etme konusunda son derece isteksiz davranmıştır (OECD, 2021a; OECD, 2022a).

Genç işsizliği ise Avrupa Birliğine üye ekonomilerin kronik bir sorunu iken 2020 yılında Covid 19 pandemisinin etkisi ile bulaşın yayılmasına yönelik alınan önlemler ile işsizlikte ciddi bir artış yaşanmıştır. Pandemi karşıtı önlemler genellikle ticari faaliyetlere müdahale şeklinde olmuştur. Bu durum işten çıkarmalara ve şirketlerin iflasına kadar olumsuz etkiler yaratmış; işsizliğin öncelikli nedeni olmuştur. Bu durum gençler de dahil olmak üzere toplumun her kesimini etkilemiştir. Lambovska vd.'nin AB üyesi ülkelerde yirmi beş yaşın altındaki nüfusun işsizliğini analiz ettiği çalışmada genç işsizliğinin pandemi öncesinde de yüksek seviyelerde seyreden Yunanistan, İspanya, İtalya gibi ülkelerin yanı sıra Çek Cumhuriyeti, Hollanda, Polonya ve Slovenya gibi görece düşük seyreden ekonomiler açısından da sorun teşkil etmiştir. İkinci grup ülkeler açısından genç işsizlikteki artışın öncelikli nedeni pandemiye karşı alınan tedbirler olmuştur. Genç işsizlik, 2020 yılında bir önceki yıla göre 2,19 katına ulaşan Çek Cumhuriyeti açısından en ciddi tabloyu sunmuştur. Pandeminin en çok etkilediği ikinci ekonomi ise Estonya olmuştur. 2020 yılında genç işsizliği en az Macaristan, İtalya ve Belçika'da artmıştır. Ülkeler arasında farklılıklar söz konusu iken en genel haliyle durumun acil müdahale gerektirdiği; gençlerin iş bulmasını kolaylaştıracak ve ekonomik büyümeyi teşvik edecek önlemleri bir an önce almasının hayati olduğu vurgulanmıştır (Lambovska vd., 2021).

Şekil 42 üzerinden seçili ekonomiler açısından yaş gruplarına göre işsizlik oranlarını görmek mümkündür. 2013-2022 periyodunda sırası ile OECD ülkeleri, İtalya, Japonya ve Birleşik Devletlere ait işsizlik rakamlarının pandeminin ortaya çıkışı ile birlikte

resmedilen periyotta en yüksek oranına ulaşmıştır. Her bir ülke için ise Şekli 42 (a) panelinde 15-24 yaş nüfusa ait işsizlik oranları, Şekil 42 (b) panelinde ise 24-74 yaş nüfusa ait işsizlik rakamları gösterilmiş; genç işsizliğin yine her biri için daha yüksek olduğu görülmüştür. Dolayısıyla işgücü piyasasından ve sosyal etkilerden en ağır darbeyi alan gruplardan biri gençler olmuştur. Bu dönemde genç işsizliği önemli ölçüde artmış, eğitime ve işe dayalı öğrenme süreçleri büyük oranda sekteye uğramıştır.

Şekil 42. Seçili Ülkeler için 2013-2022 Periyodunda İşsizlik Oranları (Yaş Gruplarına Göre)

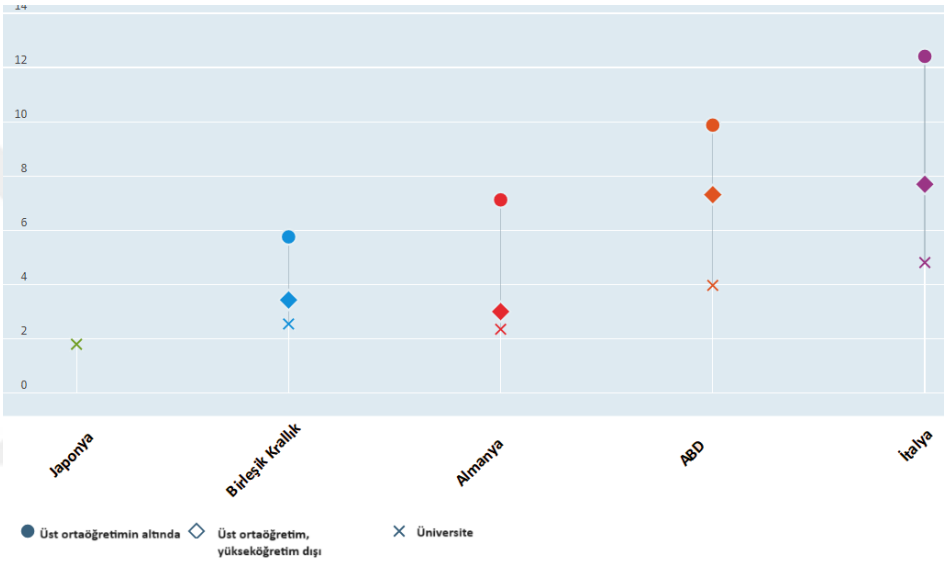

(a) 15-24 Yaş (b) 25-74 Yaş

Kaynak: OECD, 2024f

Pandemi döneminde eğitim seviyesi görece düşük olan gruplar da istihdam açısından dezavantajlı olmuştur. Daha yüksek eğitim seviyesine sahip kişilerin uzaktan çalışma olasılığı da bir o kadar yüksek olmuştur. Amerikan Çalışma Bürosu, Aralık 2020'de uzaktan çalışma koşulu ile istihdam edilenleri eğitim seviyelerine göre kategorize etmiştir. Şekil 43 eğitim seviyesine göre işsizlik oranlarını 2021 yılı ortaya koymuştur. Bu bağlamda pandemi nedeni ile uzaktan çalışan toplam nüfusun içerisinde orta öğretim altı diploma sahibi kişilerin payı yüzde 0,8, lise mezunu payı %8,1, önlisans %16,9, lisans ve üzeri dereceye sahiplerin payı ise %74,2 olmuştur (Smith vd., 2021).

Şekil 43. Seçili Ülkelerde 2021 Yılı İşsizlik Oranları (Eğitim Seviyesi Göre)

Kaynak: OECD, 2024g

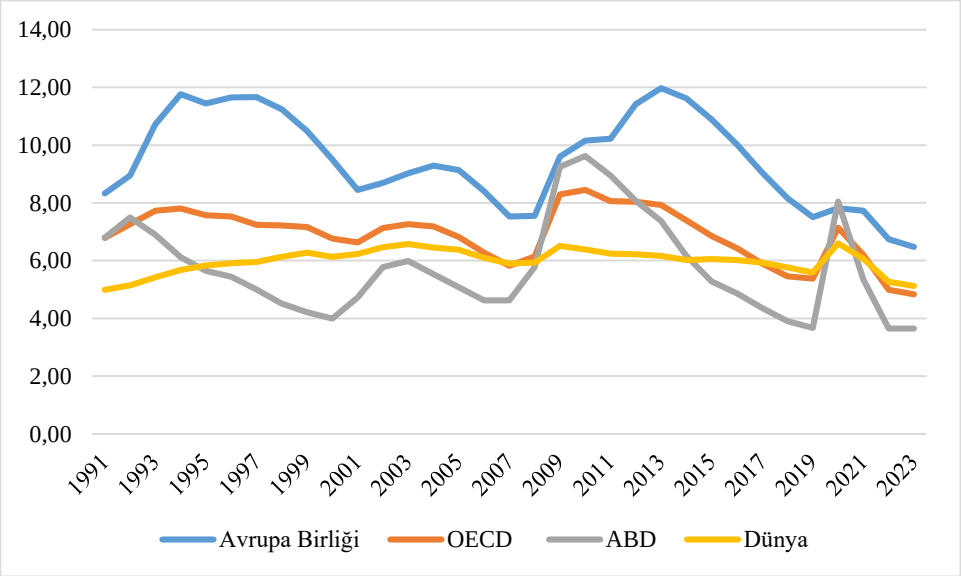
Göçmenler de benzer şekilde sağlık krizinin zayıf halkası olmuştur. Göçmenlerin sağlık krizinden daha fazla etkilendiğini ortaya koyan sayısal veriler de mevcuttur. 2020 yılının ikinci çeyreğinde 28 OECD ülkesinde yapılan araştırmada yerlilerin istihdam oranları bir önceki yılın aynı çeyreğine nispeten %2,3 seyivesinde gerilerken yabancılar açısından bu rakam %3,3 olmuştur. 2021 yılı da benzer şekilde göçmenler açısından daha olumsuz bir görünüm sergilemiştir. ABD'de de ırksal/etnik azınlıkların orantısız bir şekilde etkilendiğini ve işgücü piyasalarındaki toparlanmanın son derece yavaş olduğunu söylemek mümkündür. Birleşik Krallık'ta ırksal/etnik azınlıkların, işsizlik oranlarında nüfusun geri kalanı nispetinde daha yüksek artış görülmüştür. Yine Kanada açısından da benzer bir durum söz konusu olmuştur. Bu durum daha ziyade sözü geçen grupların düşük vasıflı mesleklerde istihdam edilmesi ve bu sektörlerdeki yoğunlaşmasından kaynaklanmıştır. Ek olarak azınlıkların sosyal ağlar anlamında

eksik olması ve kariyer değişimini engelleyen ayrımcılık durumlarına maruz kalması bu durumu yaratmıştır. İşsizlik probleminin sosyal bir krize dönüşmemesi için hükümet müdahaleleri gerekli hale gelmiştir. OECD ülkelerinde iş dışı gelir desteklerine erişim ve desteklerin kapsamının artırılması sağlık krizinin asimetrik etkisini bir ölçüde hafifletmiştir. Kötü çalışma koşullarına sahip, güvencesiz işlerde çalıştırılan hassas grupların desteğe erişimi görece sınırlı iken olumsuz etkileri de bir o kadar hissedilir olmuştur (OECD, 2021a; OECD, 2022a).

Norveç ekonomisi özelinde yapılan bir çalışma pandemi döneminde göçmenler ve işsizlere yönelik uygulanan politika tepkilerini ortaya koymuştur. Öncelikle belirtmek gerekir ki Norveç hükümeti ortaya çıkan sağlık krizi ile refah devletinin mücadele etmesi gereğini kabul etmiştir. Bu bağlamda kapsamlı ekonomik yardım paketleri ve geçici düzenlemeler devreye almıştır. Ancak bu politikalar benimsenirken pandemi öncesinde göçmenlere yönelik uygulanan daimi ikamet ve aile birleşimine ilişkin ekonomik gerekliliklerden muafiyet sağlanmamıştır. Başka bir ifade ile ekonomik gerekliliklerini sağlamış olan göçmenler, diğer işsizler ile aynı mali yardımları almışken; sağlamayanlar kapsam dışında kalmıştır. İşsizlik yardımından faydalanamamıştır. Bu durum göçmenlerin belirli olumsuz sonuçlarını hafifletebilecek istisnaları hak etmediği ya da hak kazanmadığı şeklinde yorumlanmıştur (Hernes ve Staver, 2024). Dolayısıyla da pandeminin olumsuz etkileri Norveç gibi diğer ülkelerce de uygulanan orantısız destek programları nedeniyle göçmenler üzerinde daha hissedilir olmuştur.

İşsizlik sosyo ekonomik koşullara göre farklılık arz etse de pandeminin ortaya çıkışını takiben devasa bir artış yaşadığını ortaya koymak mümkündür. Özellikle 2020 yılı dünya genelinde en ciddi işsizlik krizinin yaşandığı dönemi temsil etmiştir. Küresel finansal krizin ardından yaşanan ekonomik genişleme süreci tecrübe edilmiştir. Ancak koronavirüs pandemisi ve pandeminin etkilerini kontrol altına alma çabaları ile birlikte işletme faaliyetleri askıya alınmış, kapanmalar rekor seviyelere ulaşmıştır. Pandemi dönemi birçok kişiyi işsiz bırakırken aynı zamanda da bu kişilerin iş aramasını da engellemiştir. Şekil 44 üzerinden 1990-2022 periyodundaki işsizlik trendini seçili ülkeler ve ülke grupları üzerinden görmek mümkündür. Her bir ekonomi için pandeminin etkilerinin en yoğun hissedildiği 2020 yılı işsizlik krizinin zirvesi olmuştur.

Şekil 44. Toplam İşsizlik (% Toplam İşgücü)

Kaynak: The World Bank, 2024

ABD işgücü piyasası açısından da muazzam bir istihdam düşüşü söz konusu olmuştur. Nüfusun belirli kesimleri için evden çalışabilme imkânı söz konusu olsa da geçici işten çıkarmalar, yarı zamanlı istihdam gibi nedenler ile işsizlikteki artış oldukça keskin olmuştur. Krizin ilk aylarında ABD'de milyonlarca kişi işini kaybetmiş, birkaç ay içerisinde toparlanma yönünde eğilimler söz konusu olsa da 2020 yılı işsizlik açısından sorunlu bir dönemi temsil etmiştir. Birkaç haftalık sokağa çıkma yasağı ve kapanma önlemleri neticesinde işsizlik seviyesinin %3,5'ten %14,7'ye yükseldiğini ortaya koymuştur. İşsizlik oranları açısından yaşanan bu olumsuz gelişme Büyük Buhran yıllarından beri kayda geçen en yüksek düşüş olmuştur. Ancak federal hükümet tarafından sağlanan mali desteklerin etkisi ile işsizlik oranı hızlı bir şekilde düşüş göstermiştir. İstihdamın iyileştirilmesi yönünde devreye alınan yardım programlarının etkisi ile 2020 yılının olumsuz izleri bir ölçüde hafifletilmiş olsa da 2021 yılının Aralık aylarına doğru yapılan çalışmalar yaklaşık 20 milyon hanenin son yedi gün içerisinde temel beslenme ihtiyaçlarını dahi karşılamakta zorluk çektiğini ortaya koymuştur. Yine 10 milyon hanenin kira ödemelerini geciktirdiği görülmüştür. 2022 yılının ilk aylarında ise pandemi öncesi nispetinde yaklaşık 3 milyon daha az istihdam söz konusu olsa da daha istikrarlı bir ilerleme yaşanmıştır (Bodenhorn, 2020; OECD, 2021b; Smith vd., 2021;).

İşsizlikte yaşanan keskin yükseliş ve ardından gelen toparlanma sürecinin bir nedeni de aşılama kampanyaları olmuştur. Aşılamanın yaygınlaşması ile birlikte işletmelerin

yeniden açılmasına izin verilmekte bu durum ekonomik toparlanmayı desteklerken bir taraftan da potansiyel işsizliğin azalmasına yardımcı olmaktadır. Aşıların kullanıma sunulması daha az vaka, hastaneye yatış ve ölüm olaylarına katkı sunmaktadır. Yine aşılanma insanları psikolojik olarak da rahat hissettirmekte, gönüllü işten çıkmaları azaltmakta ve istihdamda artışa neden olmaktadır. Aynı zamanda daha yüksek tüketici güveni sağlamaktadır. Ancak aşılamanın tek başına işsizlikteki artışı tersine çevirmeyeceği de aşikardır (Khatiwada vd., 2024).

Covid 19 pandemisi Mart-Nisan 2020 arasında ABD ekonomisi açısından milyonlara ulaşan iş kayıpları yaratmasının yanı sıra altı ay ve daha uzun süre emek piyasasının dışında kalan geniş bir toplumsal sınıf da yaratmıştır. Bu durumun Federal Hükümet açısından temel endişesi kaybedilen insan sermayesi ve becerilerin zayıflaması olmuştur. Bu durum toplam faktör verimliliğinde düşüşe neden olurken ek olarak ilerleyen süreçte ekonominin büyüme potansiyeline de zarar vermektedir. Covid 19 pandemisinin neden olduğu işsizlik ve olası beceri kaybı üzerine yürütülen çalışma bulguları iki değişken arasında anlamlı ve aynı yönlü etkiyi ortaya koymuştur. Pandemi dönemine işsiz kalan işçiler iş yaratmazken, beceri kombinasyonları da kötüleşmiştir. Bu durum işgücü verimliliğini ve toplam faktör verimliliğini düşürmüştür. Dolayısıyla bulaşın kontrol altına alınması için iş yaratmayı azaltan kapatma tedbirleri enfeksiyon ve ölüm oranlarında düşüşe katkı sunarken; insan sermayesinin kalifikasyonunu ve üretkenliği düşürmüştür (Jackson ve Ortego-Marti, 2024).

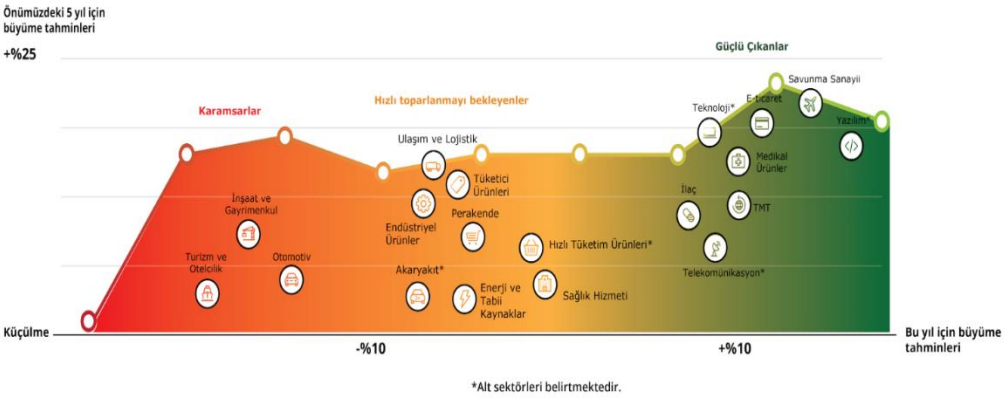
Avro Bölgesinden 2020 yılının dördüncü çeyreğine kadar elde edilen çalışma bulguları ise koronavirüs pandemisinin cinsiyete göre farklılık arz etmekle birlikte işgücünde ve istihdamda düşüş, işsizlikte ise artış yönünde gelişmelere sahne olmuştur. Avro Bölgesinde 2019 yılının dördüncü çeyreği ile bir sonraki yılın aynı dönemi arasında yaklaşık 0,9 milyonluk bir işsizlik artışı söz konusu olmuştur. Bu işsizlerin 495 bini erkek iken 388 bini kadın nüfusu olmuştur. Başka bir ifade ile erkek nüfusun işsizlik oranı %8, kadın işsizlik oranı ise %6,6 seviyesinde artış göstermiştir. 2020 yılının devam eden döneminde işsizlik zirveye ulaşmış, kadın işsizlik oranı erkekleri %0,6 puan geride bırakarak %8,3 seviyesine ulaşmıştır. Pandemi öncesi dönemde erkekler yoğun olarak ticaret, ulaştıma ve profesyonel hizmetler sektöründe; kadınlar ise konaklama, yiyecek, idari ve destek hizmetleri, eğlence ve kişisel hizmetler alanlarında çalışmaktadır. Pandemi ile birlikte bahsedilen çalışma alanlarında erkekler

ve kadınlar için görece kısalan çalışma saatleri söz konusu olmuştur. Ancak Avrupa hükümetlerinde devreye alınan iş koruma planları istihdamı geniş ölçüde koruyabilmiş, cinsiyet ayrımı gözetmeksizin işçilere önemli faydalar sağlamıştır (Botelho ve Neves, 2021).

Covid 19 krizi Portekiz'de de yalnızca hastalığın yayılması ve ölüm oranları açısından değil sosyoekonomik değişkenler üzerinde de bölgesel ve heterojen etkiler ortaya çıkarmıştır. Portekiz'de pandemiden sonraki ilk yıl, işsizlikte bir önceki yıla göre %16,4'lük bir artışa neden olmuştur. Nisan 2022'de bir toparlanma süreci yaşanmıştır. Ancak Portekiz'de pandeminin olası etkilerine direniş ve toparlanma aşamaları coğrafi olarak farklılık göstermiştir. Sargento ve Lopes (2024) de bu bağlamda Portekiz'in Covid 19 pandemisinin ortaya çıkardığı etkilerin bölgesel heterojenliğini, inovasyon ağlarının rolüne odaklanarak açıklamaya çalışmıştır. Araştırmacılar çalışmalarını Portekiz özelinde yapmış olsa da bulgular bölgesel yenilik ekosistemlerini geliştiren bölgesel politikaların ekonomik şokların çözümünde son derece faydalı olduğunu ortaya koymuştur. Sektörel çeşitlilik, nitelikli işgücü, inovatif girişimlerin varlığı, sanayi ile yüksek iş birliği içerisinde olan AR-GE kuruluşlarının yoğunlukta olması krize erken çözümün önemli unsurları olmuştur. Ve yapılanması bu yönde olan bölgelerin direnç gösterme potansiyelinin daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda politika yapıcıların, araştırma ve inovasyon yatırımlarını desteklemesi, iş birliğini teşvik etmesi ve bilgi aktarımını destekleyecek mekanizmalar oluşturması oldukça önemli olmuştur. (Sargento ve Lopes, 2024).

Koronavirüs pandemisini yarattığı zorlu koşullara rağmen yaratıcı çözümler ve işbirlikçi dayanışma biçimlerinin geliştirilmesi için ortam yaratmıştır. Bu süreçte dijital öğrenme ve çalışma biçimleri ortaya çıkmıştır (OECD, 2021b). Deloitte'un 2020 yılında yapmış olduğu araştırma Covid 19 pandemisinin sektörel etkileri ve büyüme tahminlerini ortaya koymuştur. Teknoloji, medya, telekomünikasyon sektörü pandeminin ortaya çıkardığı etkileri belirleme konusunda daha iyi bir konumda olmuş; sektör katılımcıları pandemi sürecinde pozitif büyüme beklentisine sahip olmuştur. Şekil 45, 2020 yılı ve devam eden beş yıllık süreçte büyüme ve küçülme potansiyeline sahip sektörleri ortaya koymuştur (Deloitte, 2020). İnşaat ve gayrimenkul, turizm ve otelcilik, otomotiv alanlarında yaşanan/yaşanacak olan negatif yönlü gelişme süreci yerini yazılım, e-ticaret gibi teknoloji tabanlı alanlarda yeni fırsatlar yaratmıştır.

Şekil 45. Büyüme Tahminleri

Kaynak: Deloitte, 2020

3.2.2.3. Gelir Eşitsizliği

21. yüzyılın küresel dünyası kurumsal düzenlemeler ve sosyal politik seçimlerine bağlı olarak gelir eşitsizliği yaratma potansiyeline sahip iken koronavirüs pandemisi bu eğilimi güçlendirmiştir. Küresel finansal krizin ardından gelir eşitsizliğinde olumlu yönde bir gelişme kaydedilmişken, koronavirüs pandemisi bu ılımlı fakat olumlu değişim sürecini tersine çevirmiştir. Pandeminin tetiklediği derin durgunluk ve gelişmiş ülkeler nispetinde gelişmekte olan ülkelerde ekonomik toparlanmanın gecikmesi ülkeler arasındaki eşitliği artırmıştır (Adarov, 2022). UNDP (2020), koronavirüsün hem ülkeler içinde hem de ülkeler arasında zengin olanlar ve olmayanlar arasındaki uçurumları artırdığını ortaya çıkarmıştır. Dünya nüfusunun yarısından fazlasının temel sağlık hizmetlerinden yoksun olduğu ve sosyal koruma programlarından faydalanmadığı ve/veya çok sınırlı erişimi olan yaklaşık 100 milyon insan aşırı yoksulluğa sürüklenmiştir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) verilerine göre "Gelişmiş ülkelerde her 10.000 kişiye 55 hastane yatağı, 30'dan fazla doktor ve 81 hemşire düşmektedir. Daha az gelişmiş bir ülkede aynı sayıda insan için 7 yatak, 2,5 doktor ve 6 hemşire hizmet vermektedir". Bu resim bile gelişmişlik düzeylerine göre ülkeler arasındaki ayrışmayı gözler önüne sermektedir (UNDP, 2020). Dolayısıyla pandemi ile mücadele kapsamında daha zayıf alt yapıya sahip az gelişmiş ülkeler açısından ekonomik sonuçlar da bir o kadar olumsuz olmuştur. Pandemi döneminde işgücüne katılımda cinsiyet dağılımında da bir eşitsizlik söz konusu olmuştur. Pandeminin yayılımını kontrol altına almak üzere uygulanan kapatma tedbirleri kapsamında okulların geçici süre ile kapatılması kadınları işgücü

piyasasının dışına itmiştir. Aynı zamanda ülkelerin refah sistemlerine bağlı olarak da göçmenler ile yerliler arasındaki eşitsizlikler de artış görülmüştür (Aref, 2024).

Ferreira (2021), pandemi sürecinin aşırı yoksulluğu ve milyarderlerin servetlerini artırdığını ifade etmiştir. Araştırmacı eşitsizlik olgusunun karşılığının net bir şekilde ifadesinin oldukça zor olduğunu; eşitsizlikten kastın ne olduğunun önemini vurgulamıştır. Hane gelirleri, kişi başına GSYİH, ölüm oranları gibi parametreler kullanılabileceği gibi eşitsizliğin bireyler ve ülkeler arasındaki ayrımına bakmak da bir gösterge olabilmektedir. Dolayısıyla pandeminin eşitsizlik yaratıcı etkisi sadece gelir perspektifinden değil refahın çeşitli boyutları üzerinden ele alınmalıdır. Bu durumda eşitsizliğe ilişkin kesin sonuçlar tahsisin hangi boyutuna önem verildiği ile ilgili olmaktadır. Pandemi kaynaklı ölümlerin küresel dağılımına bakıldığında, kişi başına düşen milli gelirin yüksek olduğu ülkelerde üstün sağlık ve kamu önlemlerine rağmen ölümler daha fazla olmuştur. Bu durum zengin ülkelerin ortalama yaşam süresi ve doğum oranlarına bağlı olarak yaşlı nüfusunun yoğunlukta olmasından ve Covid 19 pandemisinin ölümcül etkisinin bu grup üzerinde daha hissedilir olmasından kaynaklanmıştır. Gelir düzeyi yüksek olan ekonomiler açısından yüksek yaşam beklentisi, daha fazla kentleşme ve ticaret ağlarının gelişmiş olması da bu duruma neden olmuştur. Dolayısıyla eşitsizlik ölümle sonuçlanan vakalar bağlamında değerlendirildiğinde gelişmiş ülkeler aleyhine bir durumun yaşandığını ifade etmek mümkündür (Ferreira, 2021).

Deaton ise Covid 19'un gelir eşitsizliğini artırdığına ve kişi başına düşen gelirin zengin ülkelere göre fakir ülkelerde daha fazla azaldığına ilişkin var olan yaygın inanışın doğru olmadığını ifade etmiştir. Bu durumu da ölüm oranlarında gelişmiş ülkeler aleyhine olan eğilime bağlamıştır. Zengin ülkelerde ölümler fakir ülkeler nispetinde daha önce de söz edildiği üzere gelişmiş sağlık sistemine, hükümetlerin yetenek ve hazırlıklarına rağmen daha yüksek olmuştur. Bu durumda da ölümlerin daha yüksek olduğu ülkeler açısından gelir düşüşü bir o kadar fazla olmuş ve uluslararası gelir eşitsizliği azalmıştır. Ancak gelirlerdeki düşüşler ülke nüfusuna göre ağırlıklandırıldığında yine genel kanıya uygun bir eşitsizlik artışı söz konusu olmuştur. Çin'de ölüm oranları oldukça düşük kalırken, 2020 yılında pozitif büyüme dönemine girmiştir. Nüfusa göre yapılan ağırlıklandırmada Çin'in eşitsizliği azaltıcı etkisinin olduğu ortaya koyulmuştur. Ancak Hindistan'da ise tersine eşitsizliği artırıcı bir durum olmuştur. Ağırlıklandırılmış etkiler dünya genelinde değerlendirildiğinde ise Çin ve

benzeri ekonomilerin göreli ağırlığı daha zayıfken, eşitsizliği dengeleyici bir etkiden söz etmek de mümküm olmamıştır. Ek olarak zengin ülkelerin 2021 yılı sonrası için daha hızlı bir toparlanma süreci içerisine girmesi eşitsizliği artırıcı bir rol üstlenmiştir (Deaton, 2021). Yine pandemi kaynaklı durgunluğun, beraberinde getirdiği yüksek işsizlik ve düşük ücretlerin yaş grupları, eğitim seviyesi ve cinsiyete göre orantısız dağılımı artan eşitsizliğe kanıtlar sunmuştur. Daha önce de sözü edildiği üzere artan eğitim seviyelerine bağlı olarak uzaktan çalışma koşullarına sahip kişiler gelir kaybı yaşamazken; düşük vasıflı ve çoğunlukla da kayıt dışı çalışan kesim açısından gelir kaybı ve mali yardımlara erişim engelleri daha yüksek olmuştur. Nakit transferleri, genişletilmiş işsizlik sigortası, ücret sübvansiyonları, vergi yükümlülüklerinin ertelenmesi, kamu hizmet ödemeleri ve sosyal güvenlik katkılarını içeren önlemler gelişmekte olan ekonomilerde GSYİH'nin %3,8'ine tekabül ederken, düşük gelirli gelişmekte olan ekonomilerde GSYİH'nin %2,4'ü seviyesinde kalmıştır. Dolayısıyla da düşük gelirli ülkelerde yoksul ve korumazsız kesimler için ekonomik gerileme çok daha kötü sonuçlar doğurmuştur (Narayan vd., 2022).

2020 yılında gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde karantinalar, kapatma ve kısıtlama tedbirleri kapsamında gelir ve istihdam seviyeleri düşmüş iken 2021 yılında karantina önlemlerinin ortadan kalkması ile birlikte pandeminin eşitsizlik yaratıcı etkisi de gerilemeye başlamıştır. 2021 yılında aşırı yoksullukta bir önceki yıl nispetinde %2,9'luk bir azalma olacağı iddia edilmiştir. Ekonomik aktivitelerde artış, ürün ve emtia talebinde canlanma ortaya çıkmıştır. Bu durum yaygın yoksullukta azalmaya neden olmuştur (Lakner vd., 2022; Mahler vd. 2021). Ancak daha önce de sözü edildiği üzere pandeminin yol açtığı tahribatların toparlanma süreci bütün ekonomiler açısından eşit bir şekilde yaşanmamıştır. Dünyanın yoksul kesimleri açısından etki daha belirgin olmuştur. Üst gelir grubu açısından gelir kayıplarının telafisi daha hızlı iken alt gelir grubu açısından süreç daha yavaş olmuştur. Düşük gelirli ülkelerde aşırı yoksulluk hızla artarken, ilgili ekonomiler açısından ilerleme sekiz ila dokuz yıl gerilemiştir. Üst-orta gelirli ülkeler açısından ise ilerleme beş ila altı yıl gerilemiştir. Pandeminin ortaya çıkardığı eşitsizlik aynı zamanda uzun vadeli bir takım eğilimlere de neden olmuştur. Öncelikle gelir kaybı yaşayan kesim varlıklarını ve tasarruflarını harcamak durumunda kalmış, olası gelir kayıplarıyla başa çıkma konusunda zayıf performans göstermiştir. Aynı zamanda görece yoksul kesim üzerinde eğitim kaybı şeklinde sonuçlardan da söz etmek mümkündür. Bu eğilimler

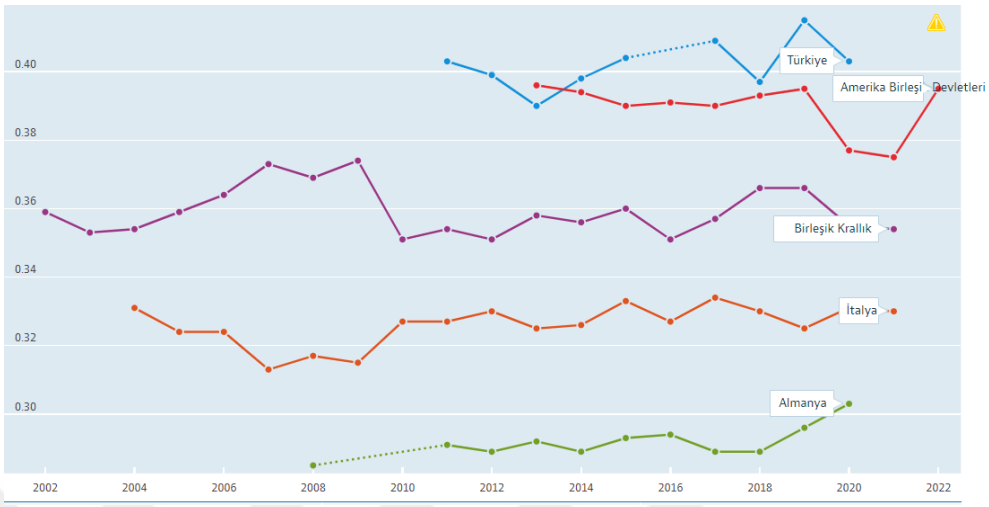
uzun vadeli yapısal sorunlar yaratırken, kronikleşen gelir eşitsizliğine de yol açacaktır (Sanchez-Paramo vd., 2021). Başka bir ifade ile pandeminin neden olduğu ülke içi eşitsizlik artışı, eğitime erişimde ortaya çıkan kesintiler ve düşük gelirli haneler üzerindeki orantısız olumsuz etkiler nesiller arası aktarım yolu ile sorunları derinleştirebilir (Adarov, 2022).

Aspachs vd. İspanya'nın en büyük ikinci bankası olan Caixabank'ın üç milyonu aşkın banka hesabına ilişkin anonimleştirilmiş verileri kullanarak ekonomik eşitsizliğin gelişimini takip etmiştir. Maaş bordro ödemeleri ve devlet transferlerine ilişkin mevcut veriler hükümet müdahalesi öncesi ve sonrası durumu analiz etmek üzere gerekli alt yapıyı sağlamıştır. Ve bulgulara göre kamusal müdahale eksikliği gelir eşitsizliğini büyük ölçüde artırmıştır. İşini tamamen kaybedelerin ve büyük ölçüde ücret kesintisine maruz kalan düşük ücretli işçilerin özellikle de karantina ayları boyunca eşitsizliği artırdığı görülmüştür. Özellikle alt gelir diliminde bulunan işçilerin istihdam olasılığının da görece düşük olması bu kesim aleyhine eşizsizliği artırmıştır. Kapanma tedbirlerinin tedricen azaltılmasıyla da ilgili göstergede olumlu yönde değişim söz konusu olmuştur (Aspachs vd., 2022, 33). Bu tedbirler ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre orantısız etkiler yaratsa da kısa vadede eşitsizliği giderici/artırıcı unsur hükümetlerin devreye aldığı mali yardım programlarının boyutu olmuştur. Dolayısıyla gelir kayıplarına bağlı olarak yaşanan kısa vadeli eşitsizlikler hükümet müdahaleleri ile bir ölçüde giderilmiş olsa da daha önce de belirtildiği üzere insan sermayesi üzerindeki uzun vadeli kayıpları tespit etmek şu aşamada mümkün değildir (Narayan vd., 2022).

Şekil 46'da da sunulduğu üzere OECD'den elde edilen Gini Katsayısı verilerine göre ise eşitsizliğin arttığına ilişkin mutlak bir çıkarım söz konusu olmamaktadır. 2020 yılında AB ülkeleri arasında en büyük Gini katsayısı artışı yaşayan İtalya'da eşitsizlik artarken; ABD'de pandemi ile mücadele kapsamında uygulamaya alınan işsizlik yardımları, çocuk kredileri, maaş koruma programları ve ek sağlık harcamalarının etkisiyle eşitsizlik düşmüştür. Amerikan ekonomisi açısından uygulanan kapsamlı yardım tedbirleri yoksulluğun azalmasına, insanların sağlık hizmetlerine erişmesine, gıda ve diğer temel ihtiyaçları karşılama zorluklarında azalmaya katkı sunmuştur. Yine Türkiye ekonomisi açısından Gini katsayısında eşitsizlik lehine bir artış gözlenmemiş, bu durum pandeminin ülke sınırlarına görece geç ulaşmasından kaynaklanmıştır. Ek olarak yine pandemi ile mücadele kapsamında uygulana mali tedbirler Gini

katsayısındaki olası artışları frenlemiştir (Center on Budget and Policy Priorities, 2022; Darvas, 2024).

Şekil 46. Gini Katsayısı

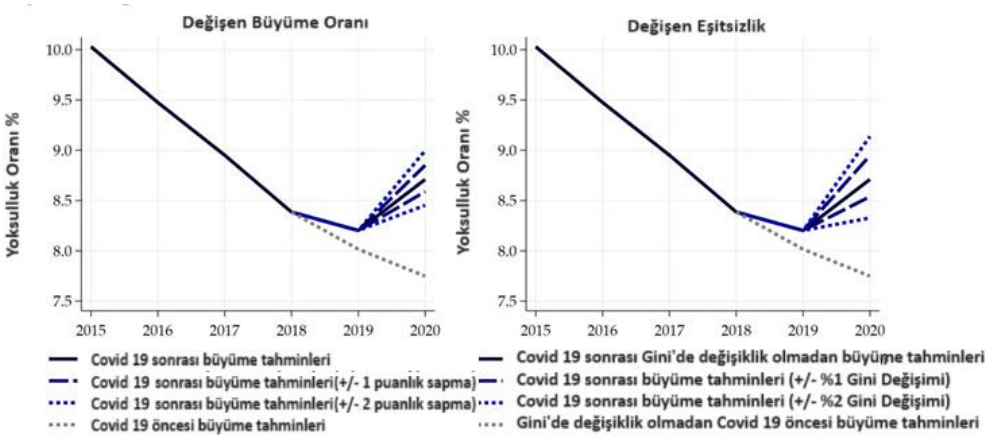
Kaynak: OECD, 2024c

Mahler vd. (2021) de benzer şekilde koronavirüs pandemisinin 2020 yılında 97 milyondan fazla insanı ilave olarak yoksulluğa ittiğini ortaya koymuştur. 2021 yılında ise bu rakamın 21 milyon kişi kadar azalacağını ön görmüştür. İlgili tahmin yoksulluğun pandemi öncesine eğilimine döneceği yönünde olmuştur. Bu noktada Lakner vd. +/- 1 ve +/-2 puanlık büyüme tahminleri ile +/- %1 ve +/- %2 Gini Katsayısı değişimi varsayımları altında küresel yoksulluk değişimlerini dört ayrı senaryo altında ele almıştır. Herbir senaryoda küresel yoksulluğun pandemi ile birlikte artış yönünde bir eğilim göstereceği sonucuna ulaşılmıştır. Şekil 47 (a) paneli Covid 19 pandemisinin yaşanmamış olduğu durumunda yoksulluk oranının 2020 yılında düşme eğiliminde olacağını göstermiştir. Ancak ortaya çıkan sağlık krizi olası büyüme tahminlerinin her birinde yoksullukta artışa neden olmuştur. Şekil 47 (b) paneli de benzer şekilde pandeminin gini katsayısındaki olası değişimlere rağmen yoksulluğu artırıcı etkisini ortaya koymuştur (Lakner vd., 2022; Mahler vd. 2021).

Özetle Covid 19 pandemisinin eşitsizlik yaratma gücü ekonomik şokun boyutuna, dağılımına, süresine ve eşitsizliği azaltacak politika önlemlerine bağlı olmuştur. Ancak pandemi, hâlihazırda var olan eşitsizlikleri ortaya çıkarmıştır. Kısa vadeli etkilerin ölçeği ve dağılımı belirsiz olsa da gelecekteki krizlere karşı hassasiyet yaratmıştır. Bu bağlamda kısa vadede ekonomik toparlanmayı teşvik eden politika tedbirlerinin benimsenmesi ve özellikle de savunmasız gruplar üzerinde kapsayıcı programlara

odaklanılması gereklilik haline gelmiştir. Aksi halde Covid 19 krizi esnasında ve toparlanma sürecinde mevcut eşitsizlikler daha da artacaktır (Hill ve Narayan, 2020).

Şekil 47. Farklı Büyüme ve Gini Senaryoları Altında Covid-19'un Küresel Yoksulluk Üzerindeki Etkisi

Kaynak: Lakner vd., 2022, s. 16.

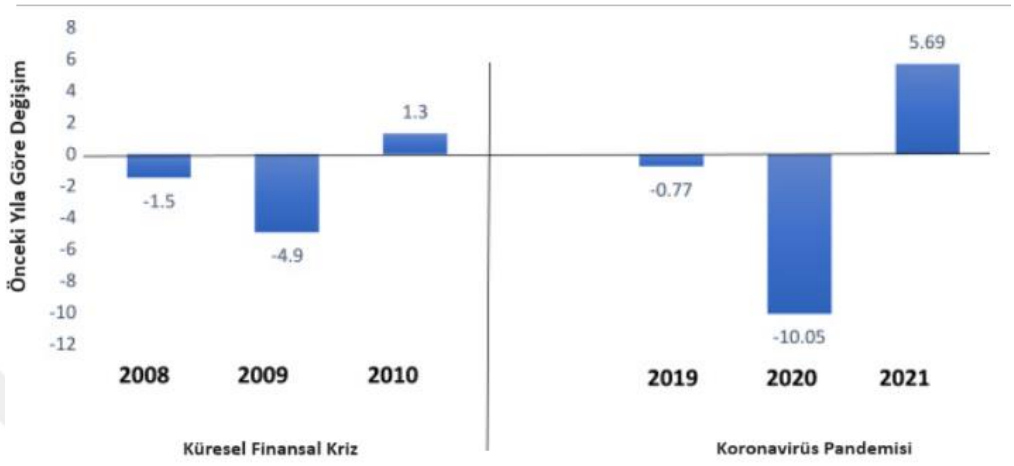
3.2.2.4. Kamu Bütçesi

Koronavirüs pandemisinin ortaya çıkması ile birlikte üretimdeki keskin daralma, gelirlerde meydana gelen düşüş ve ihtiyari destekler hükümet borç ve açık seviyesinde yükselme yönünde bir gelişmeye neden olmuştur. Pandemi döneminde yaşanan ekonomik durgunluk, hükümet gelirlerinin, üretimdeki düşüşten daha fazla düşmesine neden olmuştur. Borç ve açıklar ekonomik belirsizliklere son derece duyarlı iken güven ortamının yeniden tesis edilmesi ile birlikte toparlanma süreci söz konusu olabilmektedir (IMF, 2020). Dolayısıyla da küresel finansal kriz ve koronavirüs pandemisi benzer şekilde kamu mali dengesini açık vererek bozmuştur.

Küresel kriz yıllarında resesyona karşı koymak üzere artan hükümet harcamaları ve düşen gelirler borç yükü yaratırken; pandemi döneminde artan açıklar ise daha önce de sözü edildiği üzere gelir kayıplarını telafi etmek üzere sağlanan sübvansiyonlar, gelir transferleri, sosyal koruma gibi nedenlerden kaynaklanmıştır. Ancak burada altı çizilmesi gereken husus pandemi öncesinde, finansal kriz dönemine kıyasla hali hazırda mevcut kamu açıklarının son derece yüksek olduğudur. Ve hatta küresel kriz öncesine göre yaklaşık %12 daha fazladır. Ancak 1930lardaki Büyük Buhran yılları ile birlikte milli geliri ve istihdamı istikrara kavuşturacak Keynesçi mali teşvik programları hükümet harcamalarını yukarı yönlü artırsa da ekonomik toparlanma süreci için gerekli hale gelmektedir (Makin ve Layton, 2021). Şekil 48'de Küresel

Finansal Kriz ile Koronavirüs pandemisini genel mali denge üzerinde yarattığı değişim sunulmuştur. Küresel kriz mali açıkların yaklaşık üç kat artmasına neden olmuşken, pandemi döneminde on katı aşan bir sapmadan söz etmek mümkündür.

Şekil 48. Küresel Finansal Kriz ve Covid 19 Pandemisi Yıllarında Genel Mali Dengedeki Değişim (GSYİH %)

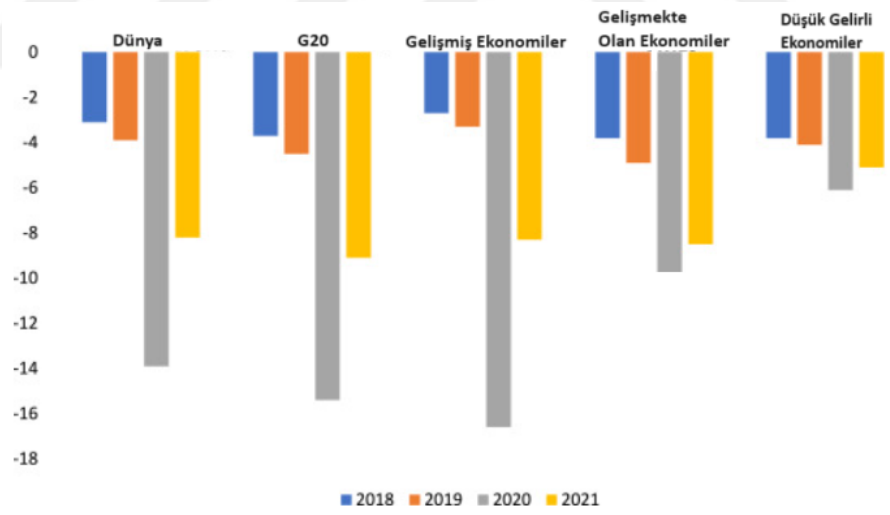
Kaynak: Makin ve Layton, 2021

Birleşmiş Milletler, Covid 19 pandemisinin küresel ekonomiye yaklaşık 2 trilyon dolarlık bir maliyeti olacağını ön görmüştür. Pandemiye yanıt olarak birçok ülke mevcut bütçelerini yeniden programlamıştır. Acil durum rezervlerini etkinleştirmiş, ek bütçeler kabul etmiştir. Aynı zamanda kaynakların harekete geçirilmesi, acil durum harcamalarının hızlandırılması için özel bütçe dışı fonlar da devreye alınmıştır. Bütçe dışı fonlara, bu süreçte sağlamış olduğu avantajlar nedeni ile özellikle başvurulmuştur. Öncelikle mevcut sistemdeki gecikmeler, katılıklar ve diğer eksiklikler görece esnek olan bu sistemi tercih edilebilir hale getirmiştir. Pandemi döneminde bu unsurların her biri erken müdahale tedbirlerinin geliştirilmesi ve basitleştirilmesi açısından önem kazanmıştır. Potansiyel faydaların yanı sıra bu harcama özgürlüğü bir takım riskleri de barındırmıştır. Özellik bu fonlar, bütçe sürecinden yalıtılmış olduğu için, tam ve zamanında bilgi tedariğinin sağlanmaması kamu maliyesine ilişkin öngörüleri yanlış yönlendirmektedir. Covid 19 pandemisi de risklerin çoğunu artırmıştır. Hükümetlerin yüksek kamuoyu baskısı altında hızlı müdahale ihtiyacı standart süreçlerin gevşetilmesine neden olmuştur (Rahim vd., 2020; WHO, 2021).

Pandemi döneminde yaşanan kamusal kaynak ihtiyacı geçmişteki hazırlık eksikliğinden, sağlık çalışanlarının kişisel koruyucu ekipman, hastane ekipmanı,

dezenfektan malzemeleri, su gibi ürünlerindeki eksikliğinden kaynaklanmıştır. Covid 19 pandemisi öncesinde sağlık sektörü, ekonomiden daha hızlı büyümüş olsa da (GSYİH içerisinde sağlık harcamalarının payı 2000 yılında %6,4 iken 2018 yılında bu rakam %7,5 olmuştur) sağlık harcamaları büyük oranda kişisel gelirlerden kaynaklanmıştır. Sağlık harcamalarının GSYİH içerisindeki ağırlığının düşük olması, harcamaların çoğunlukla kişisel birikimlerden kaynaklanması, büyük ölçüde istihdama bağlı olması ve sağlık hizmetlerine erişimin sağlık sigortası statüleriyle değişkenlik göstermesi sağlık sistemini ekonomik şoklara karşı savunmasız hale getirmiştir. Dolayısıyla sağlık harcamalarının GSYİH içerisindeki payı arasında ciddi farklılıklar varken yüksek gelirli ekonomilerde bu pay daha büyük olmuştur. Bu durum tamamıyla ülkelerin politik tercihlerinin bir yansıması olmuştur. Dolayısıyla da yoksul ekonomiler açısından pandeminin göreli etkileri olumsuz olmuş; ülkeler arasında eşitsizlikler derinlemiştir (Rahim vd., 2020; WHO, 2021). Şekil 49 üzerinden 2018-2021 dönemi ortaya koyulan genel mali denge görüntüsü de bu durumu yansıtmaktadır.

Şekil 49. Genel Mali Denge (GSYİH %), 2018-2021

Kaynak: Makin ve Layton, 2021, IMF 2023'ten aktaran

Uluslararası hastaneler ve sağlık tesisleri pandeminin yıkıcı mali zorlukları ile karşı karşıya kalmıştır. Amerikan Hastaneler Birliği, Amerika'daki hastaneler ve sağlık sistemi için 202,6 milyar dolarlık bir gelir kaybı veya ayda ortalama 50,7 milyar dolarlık bir etki yaratacağını öngörmüştür. Günlük vaka sayılarının ciddi boyutlarda olduğu bir ortamda hasta bakımı, ameliyat ve cerrahi müdahaleler bu yükü artırmıştır (Kaye vd., 2021, 293; WHO, 2021). Kamu sağlığı acil durumuna yanıt olarak federal

hükümet bireylere, işletmelere, eyaletlere, yerel yönetimlere mali destek sağlamak amacıyla düzenlemelere başvurmuştur. Federal hükümetin pandemiye ilk yanıtı "Koronavirüse Hazırlık ve Müdahale Ek Ödenek Yasası" olmuştur. Bu kanun kapsamında doğrudan aşı geliştirme sürecine tahsis edilen 8,3 milyar dolarlık bir fon söz konusu olmuştur. Kısa bir sürenin ardından ailelerin pandeminin ortaya çıkardağı etkilerden korunması bağlamında yine 192 milyar dolarlık finansman desteği sağlanmıştır. Bu yardımın kapsamı pandemi nedeni ile zorlanan bütçelere rahatlama yaratacak finansman desteği sunmak olmuştur. Küçük işletmeler, eyalet ve yerel yönetimler sağlanan bu destekten istifade etmiştir. Yine acil bir şekilde Koronavirüs Yardım ve Ekonomik Güvenlik Yasası (CARES) kanunlaştırılmış; sağlık krizinin ekonomik etkileri ile mücadele etmek üzere 1,8 trilyon dolar finansman desteği sunulmuştur. Bu yasa aşı geliştirme, sağlık malzemelerinin stoklanması ve testler için de finansman desteği sunmuştur. Tedarikçi Yardım Fonu ile sağlık hizmeti sağlayıcıların gelir kayıpları telafi edilmek istenmiştir. Maaş Koruma Programı ile işverenlerin çalışanlarını işten çıkarmanı önlemek üzere küçük işletmeler kredi destekleri sunulmuştur (CMS, 2023).

GAO (U.S. Goverment Accountability Office- bildiğimiz şekli ile Sayıştay), verilerine göre federal hükümet Covid 19 pandemisi ile mücadele kapsamında yaklaşık 4,6 trilyon dolarlık harcama yapmıştır. Yukarıda bahsi geçen ve 2020-21 yıllarında yürürlüğe giren toplamda altı adet yardım yasasının benzersiz ölçekte olduğu vurgulanmaktadır. Ve hatta 2023 yılının Şubat ayına girmeden toplam fonun yaklaşık %90'ı harcanmıştır. Tablo 12'de 31 Ocak 2023 tarihi itibari ile Covid 19 yardım fonu kapsamında başlıca harcama alanlarını görmek mümkündür (GAO, 2023).

Amerikan maliyesi açısından pandeminin etkilerini hafifletmeye yönelik uygulanan kapsamlı kurtarma paketleri, 2020 yılında mali açıkların 3,1 trilyon dolarlık tarihi zirvesine ulaşmasına neden olmuştur. 2020 yılında kişi başına toplam harcama tutarı 19.962 dolar iken yine kişi başına toplanan gelirler 10.457 dolar seviyesinde olmuş; bu da toplamda yukarıda da sözü edilen 3,1 trilyon dolarlık açığın nedeni olmuştur. Dolayısıyla 2020 yılı harcamalarda %45'lik bir artışa sahne olurken, aynı zamanda gelirlerde de %3'lük bir azalmaya yol açmıştır.

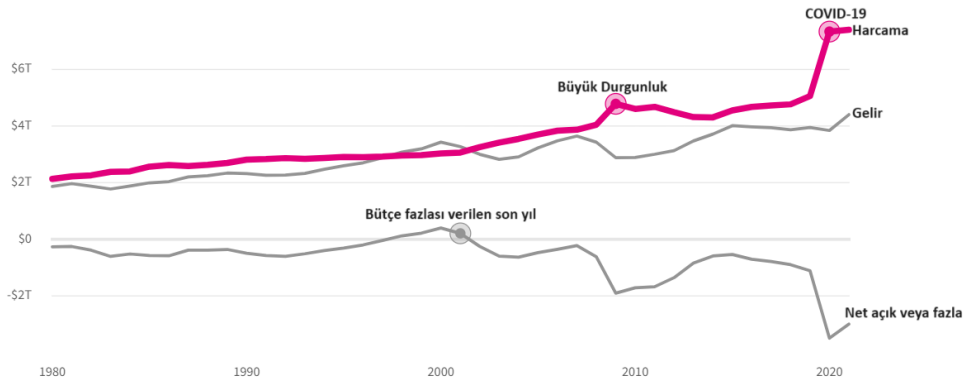
Tablo 12. 31 Ocak 2023 İtibariyle COVID-19 Yardım Fonu Kapsamındaki Başlıca Harcama Alanları (Milyar $)

Başlıca Harcama Alanları	Covid 19 Yardım Fonu	Toplam Harcamalar
Ekonomik Etki Ödemeleri (Hazine)	858,6	858,2
İşletme Kredi Programları (Küçük İşletme)	833,0	828,0
İşsizlik Sigortaları (İşgücü)	701,6	690,5
Eyalet ve Yerel Mali Yönetimler Mali Kurtarma Fonları (Hazine)	350,0	349,7
Kamu Sağlığı ve Sosyal Hizmetler	345,7	277,5
Eğitim İstikrar Fonu	277,7	161,5
Koronavirüs Yardım Fonu (Hazine)	150,0	149,8
Tamamlayıcı Beslenme Programları (Tarım)	121,1	101,4
Diğer (300'den fazla alanı içermektedir)	976,8	754,0
Toplam	**4614,5**	**4170,6**

Kaynak: GAO, 2023

Tablo 12'de sunulduğu üzere harcamaların olduğu gibi kamu açıklarının da öncelikli nedeni sağlık sigortası, sosyal güvenlik, borç faizi, işletmelere destek, ilave teşvikler, işsizlik sigortası unsurları olmuş ve toplam harcamaların yaklaşık %73'ü bu harcamalardan kaynaklanmıştır. Mali açıklar Şekil 50'de görüldüğü üzere Büyük Durgunluk döneminin yaklaşık iki katı seviyesine ulaşmıştır. 2021 yılı ise Covid 19 pandemisinin etkilediği ekonomik göstergelerde tersine dönüş yaşanmıştır. 2020 yılında 3,1 trilyon dolar mali açık, 2021 yılında 1,5 trilyon dolar seviyesine gerilemiştir (USA Facts, 2021, 2024).

Şekil 50. Federal Hükümet Maliyesi- Enflasyona Göre Düzeltilmiş

Kaynak: USA Facts, 2021

OECD genelinde de Covid 19 pandemisinin patlak vermesi ile birlikte sosyal harcamalar 2019'da GSYİH'nin %20'si iken 2020 yılında %23'e yükselmiştir. Harcamaların GSYİH'ye oranındaki bu artış GSYİH'deki düşüşten değil harcamalardaki artıştan kaynaklanmıştır. Dünya Sağlık Örgütünün 2023 yılı raporuna göre, 2021 yılında küresel sağlık harcamaları 9,8 trilyon $ diğer bir ifade ile küresel GSYİH'nın %10,3 seviyesine tekabül etmiştir. Özellikle 2020 yılında pandeminin dünyanın geneline yayılması ile birlikte sağlık sistemlerinde, ekonomik göstergelerde ve toplumsal süreçlerde büyük aksamalar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla 2021 yılı kritik bir dönem olmuş, ek olarak da uyum dönemi olarak kabul edilmiştir. 2021 yılı bir önceki yıl nispetinde yavaş da olsa toparlanma ve aşı kullanımının başladığı bir dönem olmuştur. Kişibaşına ortalama sağlık harcamaları, düşük gelir grubundaki ülkelerin dışında tüm gelir gruplarında artış göstermiştir. Bu durum hükümetlerin kamu bütçesi içerisinde sağlık harcamalarını önceliklendirmesi ile desteklenmiştir. Seçili ülkeler içerisinde en yüksek harcama artışı Tablo 13'teki verilerden de görüldüğü üzere Kanada, İspanya ve ABD'de kaydedilirken; Danimarka, Macaristan ve İsveç'te daha sınırlı düzeyde kalmıştır. Harcamalardaki artış sağlık hizmetleri, işsizlik ödemeleri ve aktif işgücü piyasalarına yönelik ödemelerden ve nakit destek programlarından kaynaklanmıştır (OECD, 2023; WHO, 2023e).

Avro Bölgesinde de kamu harcamalarının GSYİH'deki payı pandemi öncesine göre artış göstermiştir. 2019 yılında %46,9 olan bu değer, 2021'de %52,6, 2022'de ise %50,7 seviyelerine ulaşmıştır. Avro Bölgesinde kamu harcamalarının en büyük bileşeni gelirin yeniden dağıtım esası ile sosyal korumaya yönelik olmuş, ortalama

olarak GSYİH'nin %21,2'lik kısmına tekabül etmiştir. İkinci en önemli kategori ise GSYİH'nın %8,3'ünü oluşturan sağlık harcamaları olmuştur.

Tablo 13. Seçili Ekonomilerde Devlet Gelirleri (%GSYİH) ve Devlet Harcamaları (%GSYİH), 2018-2022

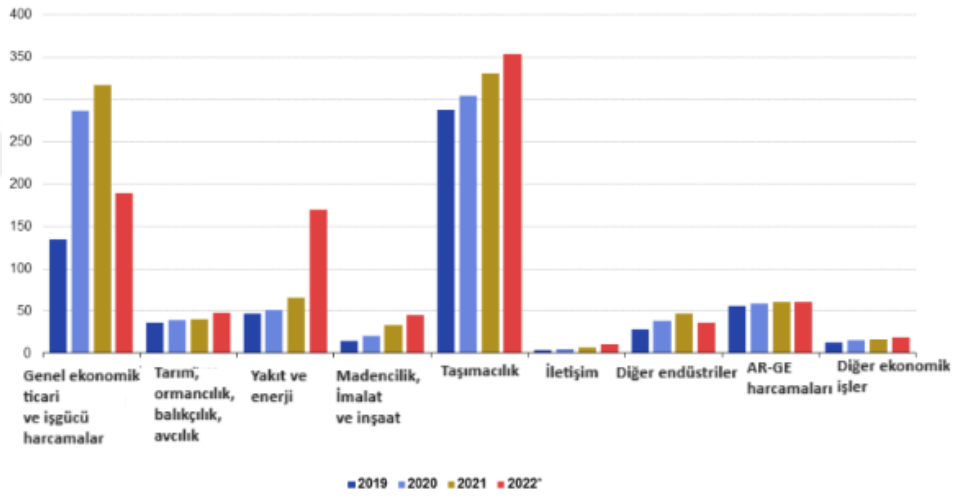
	2018		2019		2020		2021		2022	
	Devlet geliri (% GSYİH)	Devlet harcamaları (% GSYİH)	Devlet geliri (% GSYİH)	Devlet harcamaları (% GSYİH)	Devlet geliri (% GSYİH)	Devlet harcamaları (% GSYİH)	Devlet geliri (% GSYİH)	Devlet harcamaları (% GSYİH)	Devlet geliri (% GSYİH)	Devlet harcamaları (% GSYİH)
Almanya	46,27	44,32	46,53	45,00	46,12	50,46	47,35	50,94	46,98	49,48
ABD	30,23	35,55	30,22	35,97	30,81	44,82	31,40	43,02	32,55	36,26
UK	36,56	38,74	36,31	38,54	36,86	49,87	38,01	46,27	38,80	44,30
Çin	28,99	33,28	28,05	34,15	25,68	35,40	26,64	32,69	25,88	33,40
Danimarka	51,31	50,55	53,80	49,67	53,86	53,48	53,86	49,80	48,32	44,89
Fransa	53,36	55,64	52,29	55,35	52,36	61,35	52,63	59,11	53,53	58,34
İspanya	39,22	41,81	39,22	42,28	41,78	51,90	43,19	49,98	42,37	47,11
İsveç	49,57	48,79	48,67	48,11	48,25	51,02	48,09	48,16	48,06	47,32
İtalya	46,23	48,39	46,96	48,47	47,34	56,99	48,30	57,32	48,79	56,74
Japonya	34,27	36,74	34,25	37,29	35,49	44,55	36,55	42,70	37,24	44,09
Kanada	41,02	40,66	40,57	40,59	41,80	52,71	41,47	45,86	40,62	41,43
Macaristan	44,04	46,10	44,04	46,08	43,55	51,08	41,20	48,34	41,60	47,85
Türkiye	30,80	34,59	30,92	35,67	28,85	33,97	27,23	31,18	26,41	28,06

Kaynak: IMF, 2024a, 2024b

Sırasıyla enerji, ulaştırma altyapısı, iletişimi içeren ekonomik işler; eğitim ve son olarak genel kamu hizmetleri gelmiştir. Dolayısıyla harcamaların kombinasyonu Avrupa ülkeleri açısından heterojen yapı sergilemiş, harcamaların tahsisi değişiklik göstermiştir. Harcamalarda fonksiyonlarına göre farklılık olsa da en nihayetinde öncelikli amaç gelirin yeniden dağıtımı esası ile sosyal korumayı sağlamak olmuştur. Sosyal koruma ve kamu sağlığına yönelik politikalar doğrudan Covid 19 pandemisine yönelik denilebilir (Rodriguez-Vives ve Olsson, 2023).

Şekil 51'de de yansıtıldığı üzere Avrupa İstatistik Ofisi (EUROSTAT)'nden edinilen veriler ışığında AB'de 2020 ve 2021 yılı genel ekonomik, ticari ve emek piyasasına yönelik devlet harcamalarında ciddi artış görülmüştür. 2020 yılında genel ekonomik işlere yönelik harcamalar GSYİH'nin %53,1'ine tekabül etmiştir. Hükümetlerin pandeminin etkilerini hafifletmeye yönelik tedbirleri nedeniyle GSYİH'daki düşüşlerin yanı sıra artan harcamalar bir önceki yıla göre yaşanan %46,5'lik yüksek artışın öncelikli nedeni olmuştur. Başka bir ifade ile 2019 yılında 6.521 milyar € olan harcamalar bir sonraki yılda 598 milyar € artış göstermiştir. Bu yıllarda gözlenen artışın nedeni hükümetin pandeminin etkilerini hafifletmek üzere işverenlere sağladığı sübvansiyonlar başta olmak üzere, izin programları ve diğer sübvansiyonlar olmuştur. 2022 yılında bu sermaye transferleri bir ölçüde azalsa da Covid 19'un etkilerini hafifletmeye yönelik politika tedbirlerinin harcamalar üzerindeki etkisi devam etmiştir (Eurostat, 2022; 2024).

Şekil 51. Fonksiyonel Bazda Genel Devlet Harcamaları

Kaynak: Eurostat, 2024

Hükümetlerin kamu müdahale araçları mevcuttaki borç stoğu, dijitalleşme eğilimleri, iklim değişikliği, küreselleşmeden uzaklaşma, kaynakların savunma harcamalarına tahsisi gibi konjonktürel nedenlerle ülkeler arasında farklılık göstermiştir. Pandemi sonrasında kamu müdahaleleri yakın tarihli 2008 küresel krizinin ardından uygulanan kamu politikalardan da önemli ölçüde ayrışmıştır. 2011 yılı ve sonrasınki süreçte hükümet harcamalarına ilişkin genel görüntü çalışanların tazminatlarında, eğitim ve sağlık harcamalarında kesintiler yönünde iken bugün gelinen noktada öncelikler bu süreçte ihmal edilen alanları kapsayıcı olmuştur. Özetle dünyanın hemen her yerinde

hükümetler tarafından uygulanmaya alınan agresif maliye politikaları büyük mali açıklara neden olmuştur. Bütçe açıkları pandeminin getirdiği durgunlukla birlikte kurumlar, gelir ve katma değer vergisi gelirlerindeki düşüşten; artan işsizliğin ekonomik ve toplumsal sorunlar yaratmasını önlemek üzere sağlanan sosyal yardım ödemelerinden ve açık destek önlemlerinden kaynaklanmıştır (Makin ve Layton, 2021; Rodriguez-Vives ve Olsson, 2023).

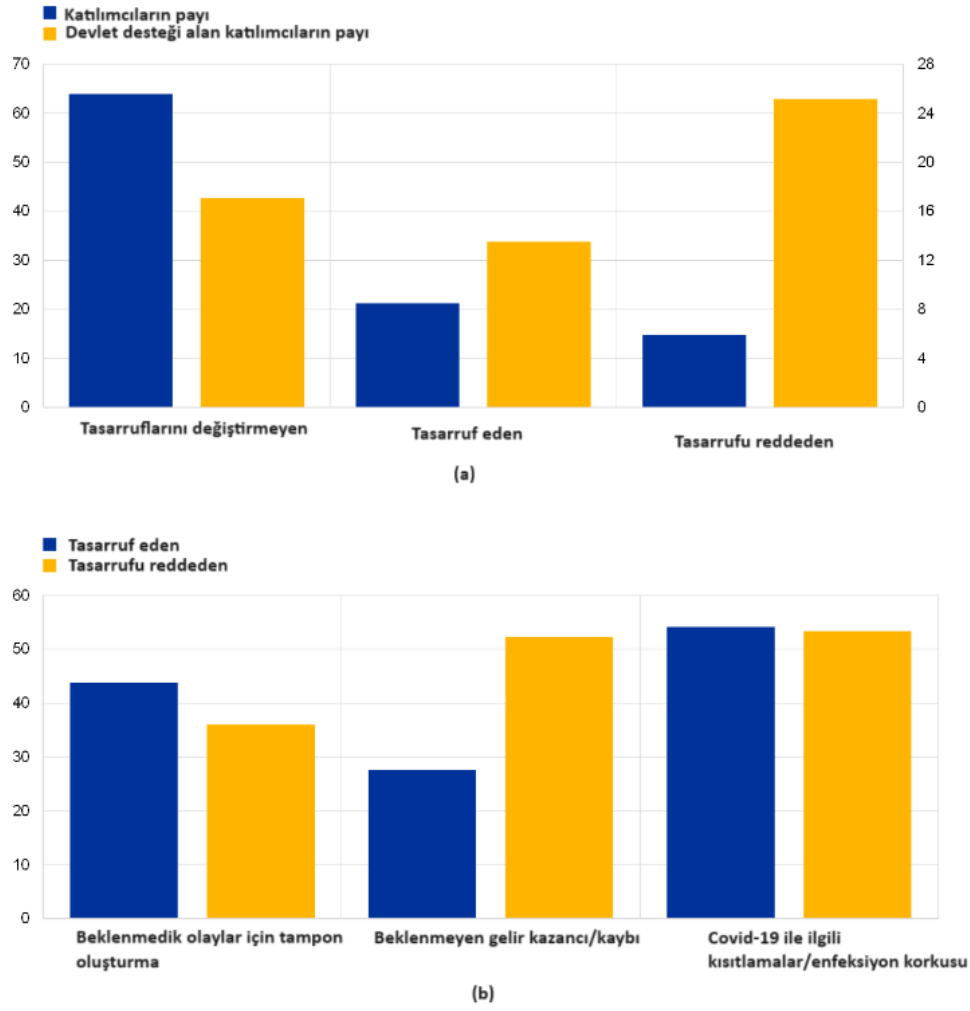
3.2.2.5. Tasarruf ve Yatırım

Ekonominin geleceğine ilişkin beklentiler, başka bir ifade ile piyasaların akıbetine duyulan güven veya kaygılar iktisadi karar süreçlerinde ve finansal işlemlerde oldukça önemli bir role sahiptir. Deloitte Avustralya, Kanada, Çin, Fransa, Almanya, Japonya, Birleşik Krallık ve ABD'yi içerisine alan sekiz ülkedeki kişilerin finansal tutum ve davranışlarının pandemi ile birlikte ne şekilde değiştiğini ortaya koyan bir anket çalışması yürütmüştür. Çalışmanın en genel bulgusu bireysel olarak mali kayıpların çok daha ötesininde pandemi ile birlikte artan finansal kaygı düzeyi olmuştur. Ortaya çıkan bu sağlık krizi, kişileri büyük ve beklenmedik durumlara karşı daha temkinli hareket etmeye bu bağlamda da kişisel tasarruflarını artırmaya itmiştir. Ankete katılanların yarısına yakın bir kısmı emeklilik dönemini daha rahat geçirebilmek için tasarruf düzeylerini artırmayı planlamıştır. Bu sağlık krizi toplumun düşük gelirli kesimlerinde olduğu kadar varlıklı kesimleri açısından da güvensizlik yaratmıştır (Deloitte, 2022).

Avrupa Merkez Bankası, 2020 ve 2021 yılında hane halkı tasarruf davranışlarını ve bunun nedenlerini ortaya koymak üzere "Tüketici Beklentileri Anketi (CES)" çalışmasını yürütmüştür. Elde edilen çalışma bulguları, Şekil 52 (a) ve (b) panelinde sunulmuştur. Öncelikle Şekil 52 (a) paneli katılımcıların tasarruflarını değiştirmeme, tasarruf etme ve tasarrufu reddetme şeklindeki üç ayrı alternatifini ve devlet desteği alan kesimler açısından da tasarruf eğilimini göstermiştir. İlk olarak ankete cevap verenlerin yarısından fazlasının tasarruflarını değiştirmeme şeklinde karar verdiğini söylemek mümkündür. Devlet desteği alan kesimin ise çoğunlukla tasarruf etmeyi reddettiği görülmektedir. Bu durum Deloitte'nin pandemi kaynaklı artan kaygıların tasarruf etme eğilimini güçlendirdiği şeklindeki bulguları ile çelişkili görünse de esasında paralel olduğu düşünülmektedir. Devlet desteği alan kesimin, tasarruf etme eğiliminin görece düşük olduğu ilişkisine tersten bakacak olursak; tasarruf etme eğilimi düşük olan grup aynı zamanda pandemiden en çok etkilenen ve tasarruflarını

kullanmak durumda olan kesimdir. Dolayısıyla da devlet desteği bu grubu hedef almaktadır. Şekil 52 (b) paneli ise tasarruf eğiliminin nedenlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Pandemi nedeni ile tasarruflarını artıran kesim açısından öncelikli neden Covid 19 kaynaklı kısıtlamalar ve bulaşma korkusu iken bir diğeri de pandemi gibi beklenmedik olaylara karşı bir tampon oluşturma diğer bir ifade ile ihtiyat saikidir. Tasarruf etmeyenlerin öncelikli nedenleri ise beklenmedik gelir kaybıdır (Dossche vd., 2022).

Şekil 52. Covid 19 Pandemisinde Hanehalkı Tasarruf Eğilimleri

Kaynak: Dossche vd., 2022

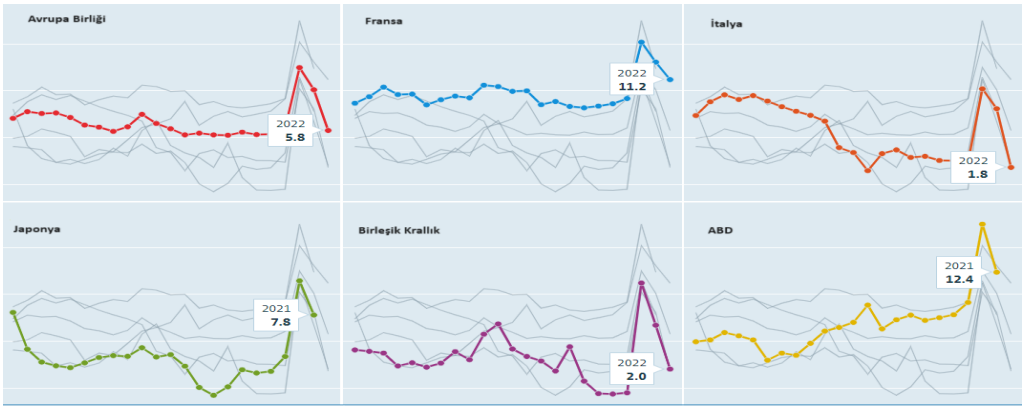
Allen ve Rebillard (2021) da benzer şekilde Covid 19 pandemisinin hane halkı tasarruflarını birçok ülkede keskin bir şekilde artırdığını ortaya koymuştur. Tasarruflardaki artışın bir nedeni pandemi ile mücadele kapsamında sosyal mesafeyi korumaya yönelik önlemler tüketim düzeylerinde düşüşe neden olmuştur. Pandemi kapsamında devletin sağlamış olduğu mali destekler de harcanabilir gelir düzeyini

artırmış tasarruf eğilimlerini güçlendirmiştir; ancak bu artışın önemli bir kısmı servet dağılımının en üstünde meydana gelmiştir. Hanehalkı teşvik fonlarının küçük bir kısmı tüketime yönlendirilmiş; marjinal tüketim eğilimi oldukça düşük kalmıştır. Yine geçmiş açıklamalarla paralellik gösteren bu durum esasında bireylerin ihtiyati tasarruf saikleri ile tutarlılık içerisinde olmuştur (Yannelis ve Amato, 2023).

Peng vd. koronavirüs pandemisinin Çin'in hanehalkı tasarrufları üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çalışma bulguları pandeminin şiddetli yaşandığı dönemde hanehalkının uzun vadeli tasarruf eğilimlerinin yükseldiğini ortaya koymuştur. Artan tasarrufların öncelikli belirleyicileri sırası ile kısıtlama tedbirleri, gelir beklentileri ve makroekonomik görünüm olmuştur. Çin ekonomisi açısından hükümet desteklerinin etkisi oldukça sınırlı düzeyde kalmıştır (Peng vd., 2024).

IMF'nin 2021 yılında yayınladığı dış sektör raporuna göre hanehalkı tasarrufları, gelişmiş ülkeler başta olmak üzere düşük tüketim ve devlet transferlerinden elde edilen harcanabilir gelirler nedeni ile yükselme eğilimi göstermiştir. Bu durum daha önce de ifade edildiği üzere tecrit kaynaklı tasarruf artışı ve ihtiyat saikleri ile açıklanmıştır. Ancak tasarruf eğilimi ülkeler ve gelir grupları arasında farklılık göstermiştir (IMF, 2021b). Şekil 53'te Avrupa Birliği, Fransa, İtalya, Japonya, Birleşik Krallık ve ABD'ye ait hanehalkı tasarruflarını görmek mümkündür. Japonya ve ABD'ye ait hanehalkı tasarruf verileri 2021 kadar mevcut iken seçili ülkelerin her biri için ilgili gösterge 2020 yılında en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ancak 2020 yılının ardından dünyanın hemen her yerinde devreye alınan mali destek programlarının etkisi ile tasarruflarda yukarı yönlü bir değişim süreci yaşanmıştır.

Şekil 53. Seçili Ülke/Ülke Gruplarının Hane Halkı Tasarrufları (Hane Halkı Harcanabilir Gelirin %'si),

Kaynak: OECD, 2024d

Özetle koronavirüs pandemisi ekonominin geleceğine ilişkin yüksek bir belirsizlik ortamı yaratmıştır. Bu dönemde hanehalkları ve firmalar harcamalarını azaltarak kendilerini korumaya almıştır. Aynı zamanda hanehalkı işini kaybetme korkusu ile tasarruf etmeye yönelmiştir.

Covid 19 pandemisinin hanehalkı yatırımları üzerideki etkisi de yine tasarrufları artıran gerekçelerden kaynaklanmış, inanç değişimlerinden etkilenmiştir. Geleceğe ilişkin kötümser beklentiler bireylerin yatırım kararlarında riskten kaçınmayı ve temkinli davranmayı gerektirmektedir. 2020 yılında Çin'deki bireysel yatırımcıların finansal piyasalara yönelik yatırım davranışlarını konu alan bir çalışmada, ikamet ettikleri bölgede artan vaka sayılarına paralel olarak yatırımcıların yatırım portföylerini çeşitlendirdikleri sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca çalışma bulguları hanehalkına olası bir dışsal şokun gerçekleşmesi halinde yatırım çeşitlendirmesinin risk direncini artırdığını da ortaya koymuştur. Toplumun daha savunmasız grupları başta olmak üzere yatırım çeşitlendirmesi görece istikrarlı bir finansal yapının inşası da olanak sunmaktadır (Sha vd., 2022; Yannelis ve Amato, 2023).

Pandemi döneminde Çin halkının finansal varlıkların tahsisine ilişkin davranışlarını ölçmek amacıyla 712 kişiye çevrimiçi anket uygulanmıştır. Gelir belirsizliği ihtimali riskli varlıklara yapılacak olan yatırımları sınırlandırırken; nakit ve/veya vadesiz mevduatlara yönelik yatırımları artırmaktadır. Pandeminin etkilerinin hafiflemesini takiben hanehalkı serveti yeniden hisse senedi, opsiyonlar ve değerli madenler şeklinde yüksek riskli ve getirili varlıklara tahsis edilmiştir. Risk algısının sosyo-demografik özellikle bağlı olarak farklılık gösterdiği sonucu da ortaya çıkmış; kadınları, eğitim düzeyi görece yüksek olanların belirsizliğe karşı daha duyarlı olduğu saptanmıştır (Jia vd., 2022)

Yannelis ve Amato, Covid 19 pandemisi esnasında hanehalkı yatırımlarını araştırmış, 2020 yılındaki piyasaların çöküşünün ardından yatırımcıların piyasa beklentilerini aşağı yönlü revize ettiklerini ve uzun vadede beklentilerini iyileştirdiğini ortaya koymuştur (Yannelis ve Amato, 2023). Giglio vd. de benzer şekilde Covid 19 pandemisinin ve bu sağlık krizine bağlı olarak yaşanan borsa çöküşünün yatırımcılar açısından kısa vadeli olumsuz beklentiler yarattığını, uzun vadede beklentileri değiştirmediği ve hatta iyileştirdiği sonucuna ulaşmıştır (Giglio vd., 2020). Yazdanparast ve Alhenawi (2022)'nin Covid 19 pandemisinin hanehalkının tüketim davranışları, tasarruf ve yatırım kararları üzerindeki etkisini araştırdığı çalışma; ABD,

İngiltere, Güney Afrika ve Meksika'nın içerisinde bulunduğu dört farklı ülkeden alınan anketleri kullanmıştır. Yatırım kararlarının önemli bir belirleyicisi katılımcılar açısından mevcut finansal profil iken; kişisel sağlık durumları, yakın çevresinin sağlığı, iş ve sosyal yaşam gibi bireysel özelliklerden kaynaklanan kırılganlıklar da önemli bir gösterge olmuştur. Dolayısıyla pandeminin yol açtığı tüketici kırılganlığı başka bir ifade ile psikolojik profil, finansal kararlar üzerinde oldukça etkili olmuştur. Farklı psikolojik özelliklere sahip insanlar pandeminin neden olduğu olumsuzlukları da farklı algılamış ve farklı tepkiler vermiştir (Yazdanparast ve Alhenawi, 2022).

3.2.2.6. Enflasyon

IMF (2022), dünya ekonomik görüntüsünü yayınladığı raporda dünyanın ekonomik, coğrafi, siyasi ve ekolojik bir değişimden geçtiğini ifade etmiştir. Covid 19 pandemisi, Rusya'nın Ukrayna ile devam eden savaş durumu, Avrupa ve Asya'daki sıcaklık artışlarına bağlı küresel iklim değişikliği şeklinde bir dizi olumsuz durum eş anlı yaşanmıştır. Covid 19 pandemisi ile birlikte tedarik zincirindeki aksaklıkların yarattığı makroekonomik etkiler, tüketimin hizmetlerden mallara kayması, ithalat fiyatlarındaki artış yüksek enflasyonun nedeni olmuştur. Enflasyon bu dönemde 2008 küresel krizinin ardından en yüksek seviyelerine ulaşmıştır. Enflasyonun yukarı yönlü eğilimi para politikasının hızla sıkılaşmasına ve hane halkı harcanabilir gelirinin erimesine yol açmıştır. Enflasyonun zirve dönemi aynı zamanda Covid 19 pandemisi ile ilgili mali desteklerin azaldığı bir döneme de tekabül etmiştir. Dünya ekonominin içerisinde bulunduğu bu ortam düşük gelirli ülkeler başta olmak üzere derin mali zorluklar yaratmıştır (IMF, 2022; Crump vd., 2024). Son yılların en yüksek seviyelerine ulaşan enflasyon rakamları, pandeminin ilk dönemlerinde emtia, ikinci el araba ve dayanıklı mal fiyatlarından kaynaklanmıştır. Gecikmeli de olsa hizmet fiyatları da yukarı yönlü bu değişim sürecine eşlik etmiştir.

Amerikan ekonomisinde pandeminin başlangıcında milyonlara ulaşan iş kayıpları ilk kertede ciddi bir durgunluğa zemin hazırlamışsa da Federal Hükümet bu duruma tepki olarak büyük ölçekli mali destek programları devreye almıştır. Büyük ölçekli mali destek programları firmaların ve hanehalklarının bilançolarını güçlendirmiş, geleceğe ilişkin harcama kabiliyetlerini artırmıştır. Federal Rezerv ise ilgili dönemde faiz oranlarını neredeyse sıfır seviyesine indirmiş, ekonomide canlanma yaratacak önlemlere ağırlık vermiştir (Bernanke ve Blanchard, 2023). Politika hedeflerinin öncelikleri virüsün kontrol altına alınması, tam istihdama ulaşmak ve kapsayıcı

toparlanma süreci için gerekli yatırımların yapılması olsa da belirsizlik ve risk taşımaktadır. Enflasyon da bu risklerden birini oluşturmaktadır. Tedarik zinciri kesintileri, hizmetlere yönelik bastırılmış talep ve baz etkisi pandemi döneminde ortaya çıkan yüksek enflasyonun nedenleri arasında sıralanmıştır. Pandeminin ilk aylarında kapanma, kısıtlama ve sosyal mesafe tedbirlerinin etkisi ile durgunlaşan ekonomi; kısıtlamaların kaldırılması, kamunun mali teşvikleri ve hastalığın kontrol altına alınmasını takiben enflasyonda yukarı yönlü bir salınıma neden olmuştur. Bu da özellikle 2020 yılının Şubat ila Mayıs aylarındaki baz etkisinin hissedilir olmasına yol açmıştur. Pandeminin ortaya çıkardığı enflasyonun geçici olacağı, bulaşlar hafifledikçe geriye döneceği tartışılmıştır. Uzun vadeli enflasyon eğilimlerinin ise daha ziyade beklentilerden kaynaklanacağı ifade edilmiştir (Bernstein ve Tedeshi, 2021). Ancak zaman içerisinde tecrübe edilen enflasyonun bunun çok daha ötesinde olduğu anlaşılmıştır. Özellikle küresel tedarik zincirinde ortaya çıkan kesintiler, pandeminin yoğun olarak hissedildiği dönemde hanehalkının geleceğe ilişkin kötümser beklentileri nedeni ile artan tasarrufların ilerleyen süreçte tüketime yönlendirilmesi, büyük ölçekli mali teşvikler, genişletici para politikaları uzun vadeli enflasyona neden olmuştur. Ortaya çıkan yüksek enflasyonun ve aşırı ısınan ekonominin kontrol altına alınması noktasında ise ilerleyen süreçte sıkı merkez bankası politika uygulamaları beklenirken; bu durumun da olası etkisi yavaşlayan ekonomi ve artan işsizlik şeklinde kendini gösterecektir.

Bernanke ve Blanchard (2023) fiyatlar, ücretler, kısa ve uzun vadeli enflasyon beklentilerinden oluşan dinamik bir modelleme ile ABD'de pandemi dönemi enflasyon ve ücret artışlarının kaynaklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu araştırmacılar pandemi döneminde ortaya çıkan enflasyonun çok yönlü olduğu ve çeşitli kanallardan beslendiği vurgulanmıştır. Bu dönemde enflasyon, kolay para ve maliye politikalarının ve biriken tasarrufların ilerleyen süreçte tüketimi canlandırmasının bir yansıması olmuştur. Mali desteklerin enflasyon yaratma gücü, pandemi nedeniyle ekonomik çıktı seviyesindeki düşüşe eşlik eden görece yüksek talep düzeyi ile ilişkilendirilmiştir. Enflasyon daha ziyade emtia piyasalarındaki gelişmelerden kaynaklanmıştır. Tedarik zincirinde yaşanan kesintiler ve şirket kapanmaları arz kıtlığı yaratırken; Rus-Ukrayna Savaşının etkisi ile enerji maliyetlerinde büyük ölçekli artış söz konusu olmuştur. İşletmelere yönelik federal yardımlar işletmelerin üretimlerini hızlandırmasına ve normalden fazla işçi

çalıştırmasına yol açmıştır. Artan emek talebi işgücü piyasasında sıkılaşmaya ve fiyatlar üzerinde yukarı yönlü bir baskıya neden olmuştur. Hane halkına, işletmelere, eyaletlere ve yerel yönetimlere sağlanan federal yardımların ne ölçüde ve hızda talebe dönüşeceği ortaya çıkacak enflasyonun boyutunu belirlemiştir. Dolayısıyla da mali teşviklerin enflasyon üzerindeki etkisi hanehalkının marjinal tüketim eğilimleri, harcama çarpanının boyutu ve potansiyel üretim etkisi dahil olmak üzere bir dizi parametreye bağlı olmuştur (Bernanke ve Blanchard, 2023; Blanchard, 2021; Edelberg ve Sheiner, 2021).

Yaşanan enflasyonun arz ve talep boyutu olmakta birlikte ABD ekonomisi açısından talep yönlü unsurların daha yüksek etkisi olduğu tahmin edilmiştir. Ekonominin arz cephesinden kaynaklanan nedenler daha önce de birçok kez vurgulanmış olduğu gibi Rus-Ukrayna Savaşı nedeniyle yükselen enerji ve gıda fiyatları, nakliye maliyetleri ve işgücü arz kıtlığı olmuştur. Talep tarafında ise hanelere ve firmalara yönelik kapsamlı mali teşvikler, teşviklerin canlandırdığı tüketici talebi ve artan para arzı olmuştur. Arz kaynaklı unsurların enflasyonun %40'lık bölümünü, talep kaynaklı unsurların ise geri kalan %60'lık bölümünü oluşturduğu yönünde tahminler sunulmuştur. (Frick, 2022).

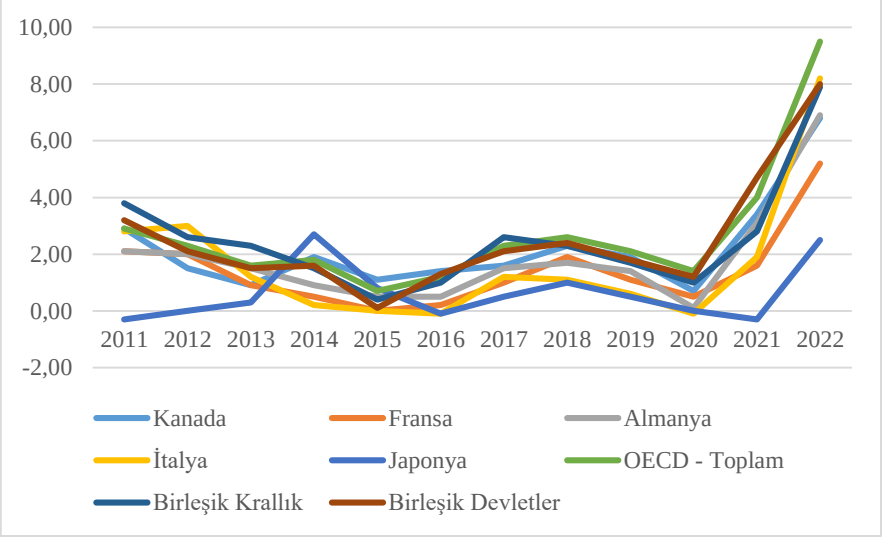
Pandemi ekonomisinde agresif bir şekilde uygulanan maliye ve para politikalarının da yadsınamaz etkilerinden söz edilmiştir. Chowdhury (2024), Birleşik Krallık'ta araştırmasını yürütmüş; milyonlarca işin korunması için milyarlarca pound destek paketleri açıklanmıştır. Piyasaların canlanması için sağlanan desteklerin tahsisi konusu ise yeterince önemsenmemiştir. Pandeminin ortaya çıkışı ile birlikte kapanan bir dizi işletme faaliyette değilken; kira, ücret ve diğer harcamaları destek programlarından elde edilen nakit para ile karşılanmıştır. Ekonominin genelinde sınırlı harcama imkânı söz konusu iken sağlanan destekler harcanmayan bir meblağ olarak depolanmıştır. Ve hatta bu dönemde daha önce de ifade edildiği üzere tasarruflar ve buna bağlı olarak banka mevduatları artmıştır. Yine ilgili dönem emlak talebinin arttığı ve talep enflasyonunun önemli kalemlerinden birinin konut talebi olduğu ifade edilmiştir. Ticari bankalar da bu dönemde para yaratımı yolu ile kredi arzını artırmıştır.

Pradhan ve Goodhart (2021)'e göre de büyük ölçekli mali ve parasal genişleme dönemini takip eden (kapatma tedbirlerinin sona ermesi) toparlanma süreci enflasyonda yukarı yönlü bir baskı oluşturmuştur. Pandemi döneminde uygulanan politika tedbirleri doğrudan nakit akışını artırma ve para enjeksiyonu şeklinde olduğu için enflasyon yaratma potansiyeli oldukça yüksek olmuştur. Koronavirüs

pandemisinin Avro Bölgesinde enflasyon yaratma gücüne ilişkin yürütülen çalışma da benzer şekilde fiyatlar üzerinde oluşacak baskının bir yandan azalan tüketim fırsatlarının diğer taraftan yaşanan arz kesintilerinin etkisi ile belirsizlik taşıdığını ifade etmiştir. Sağlık krizinin başlangıcında ekonomik aktivitelerdeki ve enerji enflasyonundaki düşüşe paralel olarak ılımlı bir seyir izlemiştir. 2021 yılından itibaren bu eğilim tersine dönmüştür. Bu dönemde ekonominin normalleşme süreci içerisine girmesi, artan emtia fiyatları, arz cephesindeki darboğazlar derken fiyatlar üzerinde yukarı yönlü bir baskı oluşmuştur (Gomes vd., 2021).

Şekil 54 üzerinden seçili ülke/ülke gruplarının 2011-22 yılları arasındaki tüketici fiyatları ile enflasyon oranlarını görmek mümkündür. OECD ülkeleri açısından da pandemi dönemi 1990ların ardından en yüksek düzeyine ulaşmıştır. 2021 yılında %1,7 seviyesinde olan yıllık enflasyon 2022 yılının aynı ayında %7,7 düzeyine ulaşmıştır. Bu keskin artış büyük ölçüde Türkiye ekonomisinin 2022 yılının Ocak ayındaki %48,7 olan enflasyonun, sadece bir ay içerisinde %54,4'e yükselişini de yansıtmıştır. Türkiye bu grubun dışında tutulduğunda enflasyon Ocak 2022'deki %5,8 iken Şubat ayında %6,3'e yükselmiştir. OECD bölgesindeki enflasyonun önemli bir kaynağı gıda fiyatları olmuştur (IMF, 2022).

Şekil 54. Enflasyon (TÜFE), Yıllık Büyüme Oranı (%), 2011 - 2022

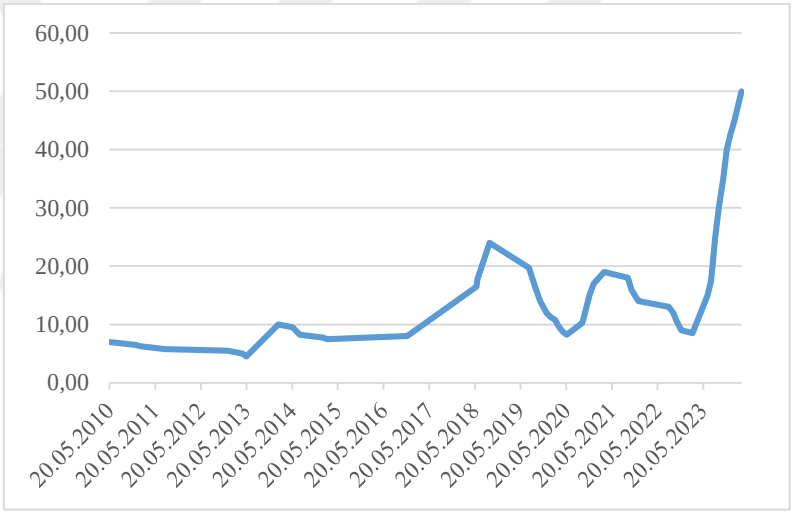

Kaynak: OECD, 2024b

Gelişmiş ekonomilerde enflasyon çift hanelere yaklaşmış, Japonya ekonomisinin dahi yıllar süren deflasyonist sürecin ardından bir canlanma içerisine girdiği görülmüştür. Yüksek enflasyonun yaygın nedenleri bu ülkeler açısından benzer iken Türkiye

ekonomisi açısından öncelikli neden dış şoklardan ziyade yanlış yönlendirilmiş para politikaları olmuştur. Açıklamalardan da anlaşıldığı üzere yaşanan dış şokun etkisi ile dünyanın genelinde ekonomik aktivitelerde yavaşlama ve durgunluk baş göstermiş; düşük faiz politikaları ekonomiyi canlandırmak hedeflenmiştir. Devam eden süreçte aşırı ısınan ekonomiyi ve yükselen enflasyonu kontrol altına almak üzere sıkı para politikaları tercih edilmiştir. Ancak Türkiye ekonomisi süregelen yüksek enflasyona düşük faiz politikası ile karşılık vermiş yüksek ve kalıcı bir enflasyona neden olmuştur. Şekil 55'te de görüntülendiği üzere politika faiz oranları uzunca bir süre ekonomideki aşırı ısınmayı önleyecek ölçüde artırılmamış, 2023 yılının mayıs ayı itibariyle politika değişikliğine gidilmiş ve enflasyonla mücadele kapsamında sıkı politikalara başvurulmuştur.

Şekil 55. Haftalık Repo Faizi- Türkiye

Kaynak: TCMB, 2024

Özetle koronavirüs pandemisi tedarik zincirindeki aksamalar, işgücü maliyetleri, büyük ölçekli mali teşviklerin talep artırıcı etkisi, likidite enjeksiyonları nedeniyle pandeminin ilerleyen dönemlerinde dünya genelinde yüksek enflasyon tecrübesine neden olmuştur.

3.2.2.7. Faiz Oranları

Koronavirüs pandemisinin ekonomik faaliyetler üzerinde yaratmış olduğu daralma ve belirsizlik, finansal piyasalar açısından da söz konusu olmuştur. Ekonominin geneline yayılan likit tutma arzusu kredi akışının devamlılığını sağlamak üzere merkez bankası müdahalelerine ihtiyaç yaratmıştır. FED Başkanı Jerome Powell, 2020 yılının Nisan ayında yapmış olduğu basın toplantısında koronavirüs pandemisinin bir halk sağlığı

krizi olmasının yanı sıra ekonomik aktiviteleri durma noktasına getirdiğini, ortaya çıkan hasarın da en çok dezavantajlı gruplar üzerinde hissedildiği vurgulanmıştır. Bu noktada Federal hükümetin ve merkez bankasının bu krizi kontrol altına alacak önlemleri hayati bir öneme sahip olmuştur. Finansal sistemin istikrarı için politika faiz oranları düşük tutulurken ek olarak para politikası araçları geniş bir yelpazede kullanılmış, büyük miktarlarda ipoteğe dayalı menkul kıymet ve hazine tahvili satın alınmıştır. Kredi vadeleri uzatılmış, acil borç verme yetkileri kullanılmıştır. Kredi limitlerinin gerekli görüldüğü takdirde genişletileceği de ifade edilmiştir. FED bu noktada agresif politika tepkisini iki sebepe bağlamıştır. Öncelik emek piyasası ile bağlantısını kaybeden emek gücünün uzun süre piyasanın dışında kalmasının yaratacağı yetenek yitimi ve devam eden süreçte adaptasyon sorunu, ikinci ise ekonominin net varlık toplamından daha fazla değer üreten binlerce küçük ve orta ölçekli işletmenin getireceği olası iflas dalgasının ekonominin performansına vereceği ciddi zarardır. Sorunun farkında olan federal hükümet bu noktada gücünü kullanmıştır (Powell, 2020).

Federal Açık Piyasa Komitesi (FOMC), pandeminin ekonomik aktiviteler üzerinde yarattığı baskıyı hafifletmek üzere federal fon faizini %0 ile 1/4 aralığında tutmaya karar vermiş; istihdam ve fiyat istikrarı (%2 enflasyon hedeflemesi) hedeflerini yakalamaya başladığında ise yükseltileceği ifade etmiştir (FED, 2020b). Bu noktada federal fon oranı, diğer kısa vadeli faiz oranları için referans değer sunarken, uzun vadeli faiz oranları da etkilenmiştir. Dolayısıyla bu faiz hamlesi hane halkları ve firmalar için düşük maliyetle harcama desteği sunmuştur. FED para piyasalarına likidite enjeksiyonları için gecelik repo operasyonlarını 100 milyar dolar, iki haftalık repoyu ise 20 milyar dolar genişletmiştir. Küresel piyasalarda dolar likiditesini iyileştirmek üzere içerisinde Kanada, İngiltere, Avro Bölgesi, Japonya ve İsviçre'nin olduğu beş merkez bankasının kullanımına yönelik görece düşük faiz oranları ile takas hattı oluşturulmuştur. İlave olarak küresel finansal krizin ardından uygulamaya alınan ve banka başarısızlıklarını önlemeye yönelik sermaye tamponlarında geçici gevşemelere gidilmiştir. Bu sayede pandemi döneminde yasal sermaye ve likit tamponları da kredi olarak kullanılabilmiştir (Milstein ve Wessel, 2024).

Kanada Merkez Bankası koronavirüs pandemisinin ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinin kapsamlı bir o kadar da geçici olduğunu ifade etse de virüsün yayılımını kontrol altına alacak, hanehalkı ve işletmeleri destekleyecek önemlerin gerekliliğini

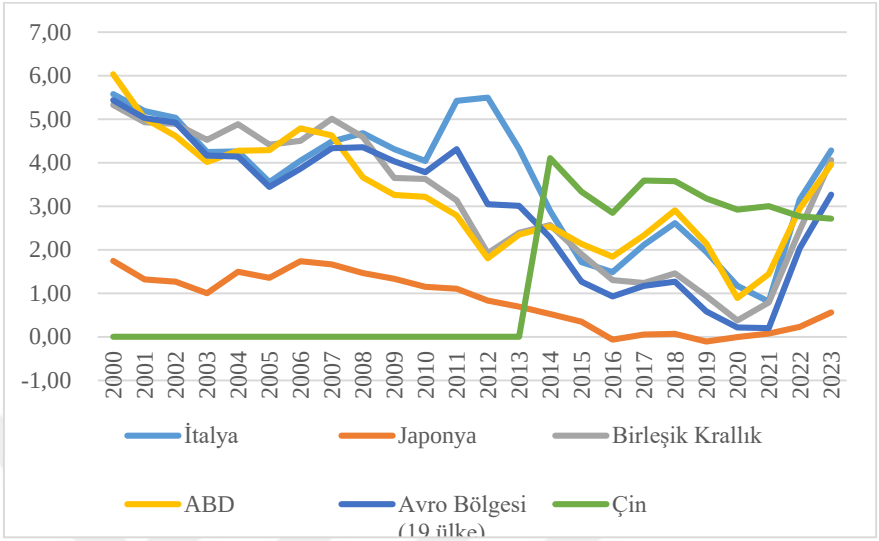
de göz ardı etmemiştir. Öncelikle hanehalkının temel ihtiyaçlarının karşılanması, şirketlerin ekonomik faaliyetlerini sürdürebilmesi için uygun maliyette kredi desteği sunmayı amaçlamıştır. Ekonominin normal dönemlerinde politika faizi enflasyon hedefine uygun olarak belirlenirken, Covid 19 döneminde ihtiyaç duyulan kredi desteğini sunmak üzere faiz oranları %0,25 seviyesine düşürülmüştür. Faiz indirimlerinin yanı sıra kredi akışını sürdürmek üzere likidite olanağı ve satın alma programları başlatılmıştır (Bank of Canada, 2020).

Avustralya Merkez Bankası da benzer şekilde fonlama maliyetlerini düşürmek ve ekonomiye kredi arzını desteklemek üzere kapsamlı para politikaları devreye almıştır. Hane halkının ve firmaların nakit akışını artırmak üzere nakit oranı hedefini düşürmüştür. İkincil piyasalarda ihraç edilen 100 milyar dolarlık tahvili satın alma programı kapsamına dâhil etmiş; Merkez Bankası, bankacılık sistemine vadeli finansman kolaylığı sağlamak üzere faiz indirimine gitmiştir. Avustralya Merkez Bankası, Covid 19 pandemisi ile mücadele kapsamında Avustralya Hazinesi ve mali düzenleyiciler ile yakın iş birliği içerisinde çalışmıştır (Reserve Bank of Australia, 2020).

Avrupa'da 2020 yılının Şubat ayında pandeminin etkileri görülmeye başlanmış, bu sağlık krizinin kalıcı etkiler yaratmasını önlemek adına acil ve kararlı ekonomi politika tepkileri verilmiştir. Avrupa Merkez Bankası Başkanı, Avro Bölgesi ekonomisini güçlendirmeye yönelik tedbirlerini sıralamıştır. Öncelikli hedef ekonominin mevcut sağlık krizinin yarattığı şokun atlatılmasına yardımcı olmak, borçlanmanın maliyetini uygun seviyelerde tutmak, krediye erişim desteği sunmak, kredi verme kapasitesini artırmak ve uluslararası iş birliği yolu ile finansal istikrarı korumak şeklinde sıralamıştır. Kapsamlı gelir destek programlarına para politikaları da eşlik etmiştir. Pandeminin ilk şoku Avrupa ülkeleri açısından asimetrik etkiler yaratmıştır. Mevcut kamu borçları hâlihazırda yüksek olan İtalya ve İspanya gibi ekonomilerde sektörel bağımlılığın da güçlü olması ciddi ekonomik sonuçlar yaratmıştır. Bu durumun üstesinden gelmek için Avrupa Merkez Bankası Yönetim Konseyi iki hedef üzerine çalışmıştır. Bunlar varlık alımları ve likidite sağlama operasyonları şeklinde olmuş ve faiz oranlarında önemli düşüşler söz konusu olmuştur. Düşük seviyelerdeki faiz oranları Avro Bölgesinde borçlanma maliyetlerinin de düşük olmasına imkân sunmuştur. Düşük faizler kredi almanın maliyetini düşürdüğü gibi hane halkının ve şirketlerin de borç almasını kolaylaştırmıştır (Hernandez de Cos, 2021; Lagarde,

2020). Şekil 56'da ABD, AB, Birleşik Krallık, Çin, Japonya ve İtalya'ya ait uzun vadeli yıllık faiz oranları 2000-2023 periyodu için sunulmuştur.

Şekil 56. Uzun Vadeli Yıllık Faiz Oranları

Kaynak: OECD, 2024a

2022 yılının ilk yarısında birçok merkez bankası yüksek enflasyonu kontrol altına almak üzere parasal genişleme politikalarını hızla terk etmiştir. Mortgage kredileri de dâhil olmak üzere görece yüksek oranlı faiz politikası benimsenmiştir. Bu sayede borçlanmanın maliyeti artırılacak, iç talep baskılanacaktır. Bu bağlamda ABD konut piyasası durgunluğun öncü sinyallerini vermiştir. Bu dönemde para politikasındaki sıkılaşmaya ilaveten gelir desteği sunan maliye politikaları da aşamalı olarak azalmıştır. Çin hariç olmak üzere birçok bölgede Amerikan doları reel olarak değer kazanmıştır (IMF, 2022). Birleşik Krallık 2021 yılında %0,1 seviyesinde olan olan faiz oranını Ağustos 2023 yılında %5,25 seviyesine yükseltmiştir. FED ise enflasyonun 2024 yılı için %3'ün üzerinde kalması nedeni ile faiz oranını %5,25 ila %5,50 aralığında tutma kararı vermiştir. Avrupa Merkez Bankası da benzer şekilde Temmuz 2022'den Eylül 2023 yılına kadar olan dönemde 4,5 puan artırmıştır. 2024 yılının haziran ayı itibari ile faiz indirimi beklenmektedir (Harari, 2024).

Özetle pandeminin ortaya çıkması ile birlikte ekonomik aktivitelerdeki yavaşlamaya bağlı olarak ortaya çıkan durgunluk, dünya genelinde merkez bankalarının düşük faiz politikaları ve piyasalara likidite desteği şeklindeki uygulamalarını hızlandırmıştır. Ancak toparlanma sürecini takiben dünya bu kez de yüksek enflasyon ile karşı karşıya kalmış ve sıkılaştırıcı politikaları benimsemiştir. Enflasyonun yeniden kontrol altına

alınması ile birlikte reel faiz oranlarının pandemi öncesi seviyelerine düşeceği öngörülmektedir. Bu seviyeye ne ölçüde yaklaşacağı ise hükümet borç ve açıklarına, üretkenlik eğilimlerine ve demografik unsurlara bağlı olacaktır (Natal ve Barrett, 2023).

3.2.2.8. Özel Tüketim Harcamaları

Koronavirüs pandemisi, tüketim davranışlarını önemli ölçüde değiştirmiştir. Talepteki daralmanın kaynakları tüketimin kesintiye uğraması, işsizlik oranlarındaki artış, varlık fiyatlarındaki düşüş, gelir güvencesizliği ve buna bağlı olarak ihtiyati tasarruflardaki artış ve kullanılabilir kredilerdeki azalma olmuştur. Muelbaure tahminlerine göre hanehalkı gelirlerinin %16 seviyesinde düşmesi durumunda, Amerikan ekonomisine ilişkin reel tüketim harcamasının %20 seviyesinde gerileyecektir. Koronavirüs şoku öncelikli olarak Çin kaynaklı tedarik zincirinde aksama ve Asya ihracatına yönelik talep düşüşü ile başlamıştır. Akabinde yurtdışı seyahatlerinin kesintiye uğraması ve yurt içinde zorunlu sosyal mesafe, bölgesel tecritler arz ve talep şokları yaratmıştır (Muellbauer, 2020). İşçilerin sağlık durumuna bakılmaksızın, aktif olarak çalışma hayatının içinde olamaması ve/veya olmayı tercih etmemesi üretim kapasitesini azaltmıştır. İnsanların güvenli alan olarak belirlediği alanların dışına çıkma noktasındaki isteksizlikleri tüketim mallarına yönelik talebi de düşürmüştür. Perakende satışlar %16,4, imalat üretimi ise %13,7 oranında düşmüştür. Dolayısıyla pandeminin arz ve talep yanlı etkilerini birbirinden ayrı değerlendirmek son derece güçtür (Bodenhorn, 2020).

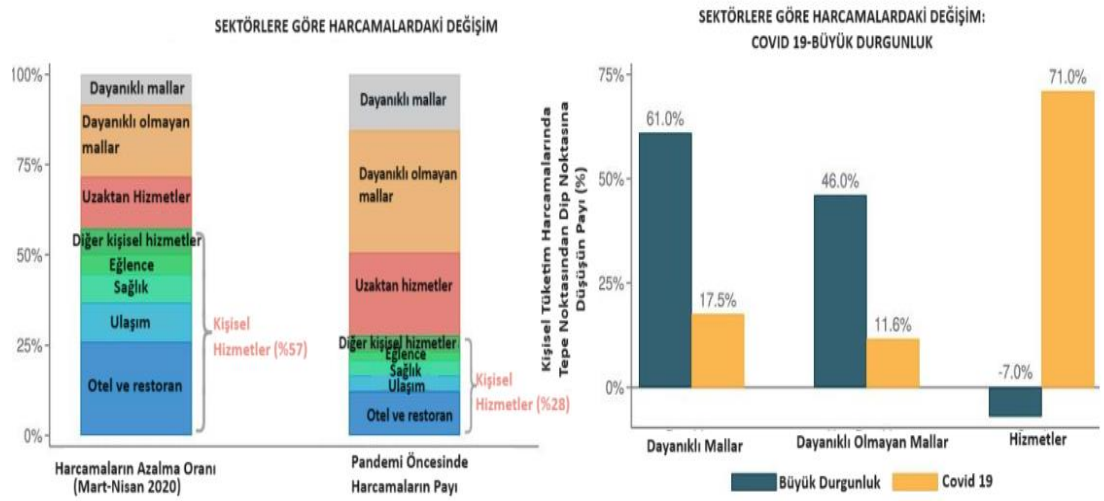
Amerikan ekonomisinin 2019 yılı için %70'ini oluşturan tüketim harcamaları, ilgili dönem içerisinde negatif bir şokun etkisinde kalmış; normal şartlar altında gelirdeki düşüş nispetinde daha az etkilenmesi beklenen tüketim harcamaları ciddi bir düşüşle karşı karşıya kalmıştır[7]. Chetty vd. (2024), özel şirketlerden almış olduğu anonimleştirilmiş veriler ile koronavirüs panemisinin Amerikan ekonomisi üzerinde yarattığı etkileri analiz etmeye çalışmıştır. Toplam kredi ve banka kartı harcamalarına ilişkin veriler kullanılarak tüketici harcamaları analiz edilmiştir. Konut, sağlık hizmetleri ve motorlu taşıtlar hariç özel tüketim harcamalarında 2020 yılının ilk ve ikinci çeyreği arasında 0,90 trilyon $'lık bir azalma başka bir ifade ile kişisel tüketim

[7] Tüketim harcamalarının, gelirden daha az değişkenlik göstermesi gelecekteki gelir beklentilerinin tüketim üzerinde potansiyel dengeleyici etkisinden ve şoklara uyum noktasında yaşanan gecikmelerden kaynaklanmaktadır (Muellbauer, 2020).

harcamalarında %75'lik bir düşüş olduğunu göstermiştir. Harcamalardaki azalmanın yaklaşık yarısı oteller, ulaşım, yemek hizmetleri gibi şahsen temas gerektiren ve bulaş riski taşıyan alanlarda olmuştur. Yakın tarihli küresel kriz yıllarında tüketici harcamalarındaki düşüşün öncelikli nedeni mallara yönelik talepten kaynaklanırken; pandemi döneminde yarısından fazlası hizmet sektörüne yönelik talepten kaynaklanmıştır. GSYİH'nın 2020 yılının ikinci çeyreğinde yaşadığı düşüşün öncelikli nedenleri arasında özel tüketim harcamalarındaki düşüş olmuştur. Sağlık krizi aynı zamanda gıda sektörü açısından panik satın alımları yaratmıştır. Süpermarketlerde makarna, pirinç, konserve ürünler, un, dondurulmuş gıdalar, şişelenmiş su, dezenfektan ürünlerine hücum olmuş; stoklama davranışı söz konusu olmuştur. Özellikle tüketicilerin temel ihtiyaçlarına yönelik malların gelecekteki arzının öngörülmeyişi bu durumun öncelikli nedeni olmuştur Sağlık krizine cevaben gıda tedarik zincirinin dayanıklığı oldukça önemsenmiştir. Bu alanda tüketim kalıpları değişmiş; çevrimiçi market alışveriş hizmetleri yaygınlamış, evde hazırlanan yemeklere talep yaratılmıştır. Yine geleceğe yönelik kaygılar gereksiz satın alımların ertelenmesine yol açmış, dijitalleşme yaygınlaşmıştır (Chetty vd.,2024; Hasan vd., 2023; Hobbs, 2020). Şekil 57 üzerinde Chetty ve diğerleri, harcamalardaki değişimi pandemi öncesi döneme kıyasen sektörel bağlamda ortaya koymuştur. Kişisel hizmetlerde pandemi öncesine göre %57'lik bir düşüş söz konusu iken, Büyük Durgunluk yılları ile karşılaştırıldığında oldukça keskin bir daralmaya işaret etmektedir.

Tüketim harcamalarındaki ilk şokun tüketicilere yönelik mali politikalar ile bir ölçüde giderilebileceği sonucuna ulaşılmıştır. 2020 yılının ikinci yarısının ardından hızlı bir toparlanma sürecine girilmiş olsa da gelir kaybından ziyade sağlık endişelerinden kaynaklanan düşüşler istihdamda kalıcı azalmalara neden olabilmektedir. Dolayısıyla politika tedbirlerinin büyük iş kayıplarının yaşandığı düşük ücretli işlerde çalışan bireylere yönelik olması oldukça önemlidir (Chetty vd.,2024).

Şekil 57. Sektörlere Göre Tüketim Harcamalarındaki Değişim

Kaynak: Chetty vd., 2024.

Covid 19 pandemisinin tüketim üzerindeki etkisini araştıran bir çalışma, 2020 ila 2021 yılları için on sekiz sektöre ait tüketim verilerini kullanarak değişen tüketim kalıplarını ortaya koymaya çalışmıştır. Pandemi döneminde tüketimin V şeklini aldığı, dramatik bir düşüşün ardından hızlı bir toparlanma sürecine girdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum karantina tedbirleri nedeni ile tüketimin engellenmesi, gevşeme politikaları ile kademeli bir iyileşme şeklindedir. Tüketimdeki düşüşün önemli bir kısmı boş zaman aktivitelerinde olmuştur. Ek olarak yüksek gelir grubu açısından tüketim düşüşü daha yüksek olmuştur. Bu durum büyük ölçüde gelir düzeyi yüksek grubun eğlence odaklı tüketim alışkanlıklarıyla ilişkilendirilmiştir (Chen vd., 2024). Aynı dönem için Çin'in tüketim harcamaları 454 anket verisi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışma sonuçları pandemi öncesi nispetinde barınma, yeme-içme harcamalarında önemli bir değişiklik olmasa da giyim, eğlence ve eğitim harcamalarında düşüş yönünde bir değişim yaşanmıştır. Yaş, aile büyüklüğü, hanehalkı gelirleri bu dönemde önemli birer belirleyici olmuştur. Çevrimiçi alışveriş pandemi dönemi için önemli bir alternatif haline gelmiştir. Bu bağlamda özellikle hızlı teslimat, çeşitlendirilmiş ürün seçeneği, iade ve değişim olanakları sunan iyileştirilmiş alışveriş hizmetinin önemi anlaşılmıştır. Sağlık krizinin çözülmesini takiben de tüketimde değişen kalıpların devam edeceği düşünülürse politika yapıcılar açısından düzenleyici ve denetleyici önlemlerin geliştirilmesi yönündeki atılımlar önemli olmuştur (Xiong vd., 2021).

Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda ve İspanya ekonomisini içerisine alan bir örneklemde turizm, konaklama, hizmetler, perakende ve kamu sektöründe tüketim

davranışları analiz edilmiştir. Pandeminin hastalık etkisinin yoğun olduğu bölgelerde tüketim düşüşü de fazla olmuştur. Enfeksiyon riski tüketim alışkanlıklarında değişime neden olmuştur. Haneler fiziksel alışverişlerini azaltmış, çevrimiçi alternatiflere yönelmiştir. Uzun vadeli yapısal dönüşümü güçlendirmiş; e-ticarete doğru bir kaymaya yol açmıştır. Ek olarak evden çalışma şeklinin yaygınlaşması ile birlikte insanlar şehir merkezlerinin dışına banliyö ve kırsal alanlara yönelmiş bu durum da şehirdeki hizmet sağlayıcıları cazibesini kaybetme tehlikesi yaşamıştır (Hodbod vd., 2021).

3.2.2.9. İş Başarısızlıkları

Koronavirüs pandemisi piyasa talebinin çökmesine ve birçok ürünün arzında kesintiye yol açmıştır. Kapanma tedbirlerinin yanı sıra uzaktan çalışma, azaltılan çalışma saatleri, işten çıkarmalar şeklinde bir dizi uygulama küçük ve büyük işletmelerin de dâhil olduğu geniş bir yelpazede iş başarısızlıklarına yol açmıştır. Özellikle havayolu şirketleri bu süreçte ciddi zorluklar yaşayan sektörlerin başında gelmiştir. Yolcu talebindeki düşüş mali kaynakların ve nakit rezervlerinin erimesine yol açmıştır (Amankwah-Amoah vd., 2021).

Pandeminin ciddiyeti ve uzunluğu işletmeler açısından önemli bir sorun yaratırken; aynı sektörde faaliyet gösteren işletmelerden bazıları hayatta kalmayı başarmışken bazıları varlığını devam ettirememiştir. Bir araştırmacı grubu Hindistan'da seyahat, turizm, konaklama, tarımsal ihracat ve catering sektöründe faaliyet gösteren on altı yönetici ile derinlemesine görüşme yapmıştır. Çalışma bulguları işbirlikçi karar alma yeteneği olan ve stratejik ilişkiler kurabilen işletmelerin hayatta kalabildiği göstermiştir. Tedarik zinciri ortakları ile stratejik ilişkiler kurabilen işletmeler finansal ve lojistik desteklerden yararlama imkânı bulmuştur. Bu işletmeler pandeminin etkileri hafifledikten sonra mali güçlerini geri kazanmaya başlamıştır. Kesintisiz mal ve hizmet arzı sağlayabilmiş ve hatta talep dalgalanmaları durumunda ellerinde kalan malzemeleri iade edebilmişlerdir (Gupta vd., 2024). Açık fikirli, istekli ve kriz esnasında potansiyel fırsatları aramaya hazır olan işletmelerin krizi fırsata çevirebilecektir. Temel yeteneklerinin farkında olan işletmeler, kendi ağlarını ve yetkinliklerini kullanarak yeni iş modelleri oluşturabilecektir (Clauss vd., 2022).

Birleşik Krallık'ta 2020 yılının mayıs ayında Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelere (KOBİ) yönelik yapılan çevrimçi anket verilerine göre çalışmaya katılan 653 KOBİ

başka bir ifade ile örneklemin %52'si mevcut koşullar altında bir yıldan daha kısa bir süre içerisine iflas edeceği yönünde kötümser beklentilerini ortaya koymuştur. Çalışmanın KOBİ'lere yönelik gerçekleştirilmiş olması Birleşik Krallık ekonomisi açısından yüksek öneminden kaynaklanmıştır. Bu ölçekteki işletmeler toplam gelirin %50'sini üretmekte, istihdamın ise %44'ünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla ortaya çıkacak iflas dalgası ekonomide domino etkisi yaratacaktır. 2020 Kasım ayına gelindiğinde ise beklentilerde iyileşme söz konusu olmuştur. Ekonomideki toparlanma süreci ve aşı kullanımının yaygınlaşmasını geleceğe ilişkin iyimser beklentiler sunmaktadır (Dimson ve Sharma, 2021).

Avrupa Yatırım Bankası, Covid 19 pandemisinin Adriyatik Denizi Bölgesindeki küçük işletmeleri ne ölçüde etkilediğine ilişkin çalışma yürütmüştür. KOBİ'lerin incelenme gerekçeleri Avrupa'nın reel ekonomisinin omurgasını temsil etmesinden kaynaklanmıştır. KOBİ'ler istihdamın 3'te 2'sini oluşturmakta, finans dışı yaratılan katma değerin ise yarısıdan fazlasına katkı sunmaktadır. Sağlık krizinin KOBİ'ler için ani ve dramatik değişim yarattığı kabul edilmiştir. KOBİ'lerin emek yoğun işlere odaklanması, karantina tedbirleri kapsamında bu şirketlerin dezavantajlı konumda olmasına yol açmıştır. Ayrıca likit rezervlerinin zayıf, finansal alternatiflerinin sınırlı ve yerel bankaların desteğine bağlı olması da olumsuz görünümlerini pekiştirmiştir. En çok etkilenen sektörler turizm, ulaştırma ve otomotiv olmuştur. Avrupa Yatırım Bankası Başkanı, beklenmedik bu sağlık krizine verilecek tepkinin likidite açısından rahatlama sağlayacak kredi tatilleri, ödeme vadelerinin uzatılması, ek sermaye imkânı özetle mali desteğe erişim kolaylığı olduğunu ifade etmiştir (Tankler, 2020).

Bartik vd. 28 Mart ila 4 Nisan 2020 tarihleri arasında koronavirüs pandemisinin küçük işletmeler üzerindeki etkisini ölçmeye çalışan bir çalışma yürütmüştür. Bu doğrultuda 5800'den fazla perakende şirketine anket uygulamıştır. Çalışma sonuçları sağlık krizinin ortaya çıkmasını takiben sadece birkaç hafta içerisinde toplu işten çıkarmalar ve kapanmalar yaşanmıştır. Aylık gideri 10 bin doların üzerinde olan işletmeler bu şartlar altında elindeki nakit ile yalnızca iki hafta idare edebileceğini belirtmiştir. İşletmelerin çoğu Koronavirüs Yardım ve Ekonomik Güvenlik Yasası (CARES) aracılığı ile finansman aramayı planlamış; ancak bürokratik zorluklar yaşanacağı yönünde endişeleri söz konusu olmuştur. Çalışma sonuçları örneklem dâhilindeki işletmelerin %43'ünün geçici olarak kapatıldığını ve istihdamın %40 seviyesinde düştüğünü ortaya koymuştur. Bu durum pandeminin hemen öncesinde işletmelerin

ellerinde tuttuğu nakit seviyesinin oldukça sınırlı olmasından kaynaklanmıştır (Bartik vd., 2020).

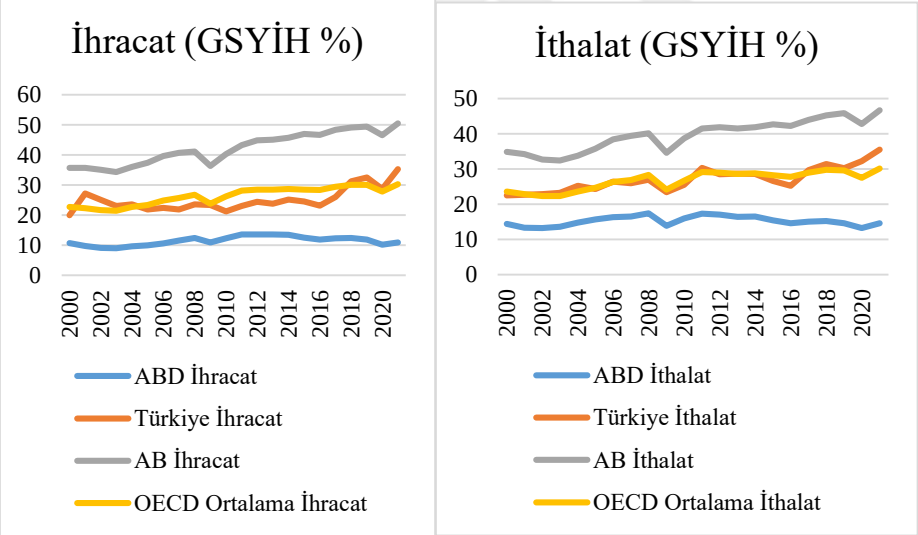
Wenzel vd. diğer araştırmacılar gibi işletmelerin yıkıcı ekonomik ve toplumsal sonuçlar doğuran koronavirüs pandemisinden en az hasarla kurtulabilmelerinin yol haritasını çıkarmaya çalışmıştır. Bu bağlamda dört stratejik adımdan söz etmiştir. Öncelikli olarak maliyet düşürücü kısıtlama önlemlerine başvurmasının önemine değinmiştir. Bu tepki gelir kayıplarını kısmen de olsa telafi ettiğinden kısa vadede krizden kurtulmasının anahtar rolünü üstlenmektedir. Ancak kısıtlama şeklindeki girişimlerinin personel azaltımına bağlı birtakım unsurlarla sağlanmasının uzun vadeli sinerji kaybına yol açabilme ihtimali söz konusu olabilmektedir. Bir diğer stratejik hamle sebat başka bir ifade ile borç finansmanı ve/veya âtıl kaynakların tüketimi yolu ile ticari faaliyetlerin sürdürülmesi şeklinde olmaktadır. Sebat eden firmalar açısından orta vadeli toparlanma süreci için faydalı olsa da uzun süren kriz durumunda iç ve dış kaynakların sonuna gelinebilir ve uzun vadede alternatif gelir kaynaklarına başvurmak gerekli olabilir. Yenilik ise uzun vadede firmaların ayakta kalabilmeleri için önemli bir stratejidir. Özellikle uzun süreli krizlerin -ki sağlık krizi de bu bağlamda düşünülebilir- ardından ekonominin eski haline dönmesinin imkânsızlığı yeniliği kaçılmaz kılmaktadır. Son strateji ise çıkış, yani firmanın ticari faaliyetlerine son vermesidir. Karsız bir işi yürütmekten vazgeçme, yeni iş fırsatlarına yönelecek kaynakların serbest bırakılması anlamına da gelmektedir (Wenzel vd.,2021). Bu bağlamda pandemi süreci, işletmeler üzerinde olumsuz kalıcı etkiler yaratmasının yanı sıra bütünüyle konjonktürdeki dalgalanmanın etkisi ile geçici bir düşüş dönemi de ortaya çıkarabilmektedir. Bu noktada iş başarısızlığına yol açan yapısal unsurları tayin edilmelidir. Pandemi öncesinden süregelen kırılganlıkların pandemi ile birlikte derinleşmesi işletmeler açısından dönüşüm sürecini gerekli hale getirirken, bu sağlık krizi dönüşümün bir parçası olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla toparlanma süreci sorunları ötelemekten ziyade sağlam bir ekonomik yapının inşasına yönelik olmalıdır.

3.2.2.10. Dış Ticaret

Küresel ticaret, World Bank Group verilerine göre oldukça zayıf bir gelişme performansı göstermiştir. Koronavirüs pandemisi küresel talebi zayıflatmış, bu durum dünya ticaret hacminde düşüş yönlü eğilimleri güçlendirmiştir (World Bank Group, 2024). Talepteki düşüşe ek olarak sınır ötesi kısıtlamalar, limanların kapanması ve lojistik aksaklıklar bu duruma yol açmıştır. Ekonomilerin birbirine yüksek bağımlılığı

krizin çok büyük hızla tüm dünyaya yayılmasına neden olmuştur. OECD verilerine göre 2020 yılı uluslararası ticarette keskin düşüşün yaşandığı bir dönem olmuştur. Şekil 58 üzerinden seçili ekonomilerde 2000-2020 periyodu için GSYİH nispetindeki ithalat ve ihracat değişimlerini görmek mümkündür. Koronavirüs pandemisinin sadece bir yılda ticari yapı üzerinde meydana getirdiği etki normal şartlarda dört ya da beş yılda görülmesi olası değişime denk olmuştur. Yaşanan düşüş 2008 küresel krizi dönemi ile benzer derinlikte olmuştur. 2021 yılında ise toparlanma sürecine girilmiştir. Toplam uluslararası ticaret pandemi öncesi seviyelerine ulaşmış olsa da sektörel etkileri oldukça heterojen olmuştur. Seyahat ve turizm hizmetleri, mal ticareti nispetinde daha büyük düşüş yaşanmışken, toparlanma süreci de bir o kadar yavaş olmuştur. Telekomünikasyon ve bilgi teknolojisinde ise olumlu yönde bir patlama söz konusu olmuştur. Dijital ekonominin özellikle de sosyal mesafe tedbirleri sayesinde güçlenmiş olması, mevcut eşitsizlikleri de artırmıştır (OECD, 2022c; UN, 2022).

Şekil 58. Seçili Ekonomilerde İthalat ve İhracat Oranları (GSYİH %), 2000-2020

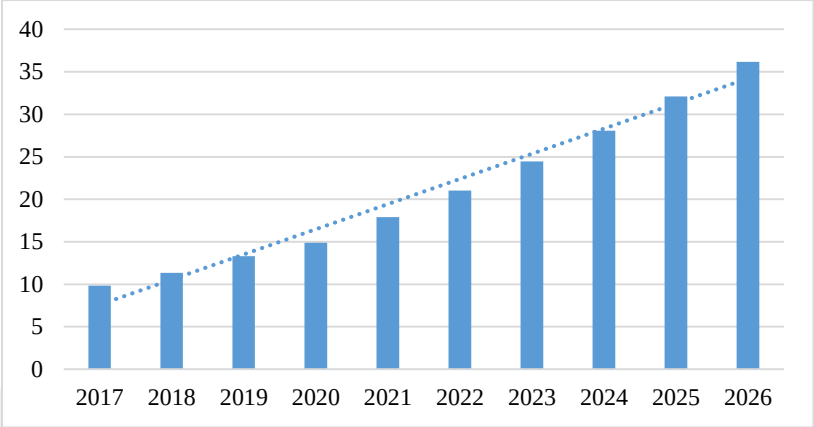

Kaynak: OECD, 2024e

Özetle Covid 19 pandemisi ile birlikte değişen tüketim kalıpları, ticaret kısıtlamaları, tedarik zinciri kesintileri gibi nedenlerle bir dizi işletmeyi kapanmanın eşiğine getirmiştir. İşletmelerin birçoğu hayatta kalmak için geleneksel iş modellerini terk etmek zorunda kalmıştır. Küresel tüketiciler dijital satın alım kanallarına yönelmiş, çevrimiçi pazarlar önem kazanmıştır. Dünya çapında pandemi öncesi ve sonrası için yapılan hesaplamalarda e-ticaret gelirlerinin payı %26 düzeyinde artış göstermiştir. Şekil 59'da küresel ticaretin 2026 yılına kadar göstereceği değişim tahmini

sunulmuştur (International Trade Administration, 2024). Dolayısıyla pandeminin ticaret ve dış ticaret üzerinde yaratacağı olumsuz etkiler, dijital dönüşüm ile birlikte önemli ölçüde bertaraf edilmiştir ve edilmeye de devam edecektir.

Şekil 59. Küresel Ticarette E-ticaretin Payı

Kaynak: Bledsoe, 2024

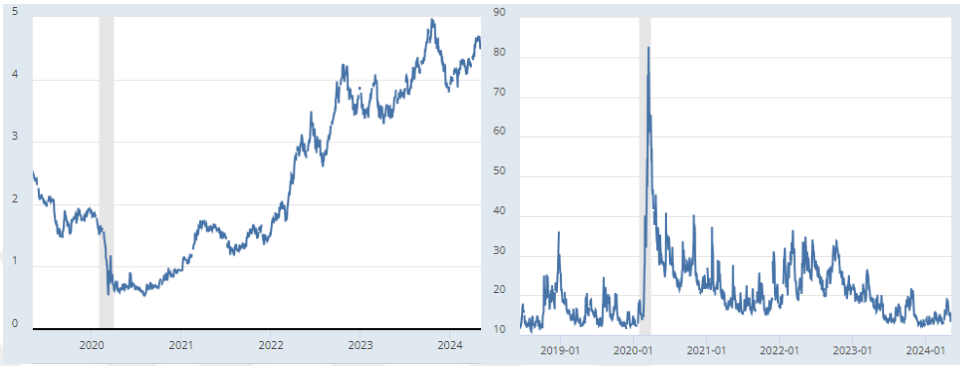
3.2.2.11. Parasal Göstergeler ve Finansal Piyasalar

Koronavirüs pandemisi ekonominin reel kesimi üzerinde olduğu kadar finansal kesimi üzerinde de ciddi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Covid 19 pandemisi, 2008 küresel finansal krizinin ardından mali sistemin en büyük sınavı olmuştur. Finansal sistem bu süreçte ekonominin reel kesimi için finansman sağlama misyonunu devam ettirmeye çalışırken aynı zamanda finansal istikrarı korumak için de direnç göstermiştir. Sağlıkta yaşanan bu olumsuz şoklar bankaların bireysel ve kurumsal müşterinin kredi risklerini artırmıştır. Bu süreç finansal sistemi büyük ölçüde baskı altına almıştır. 2016 yılının birinci çeyreği ile 2021 ikinci çeyreği arasındaki çeyrek dönemleri kapsayan ve borsada işlem gören/görmeyen 2073 bankadan oluşan bir örneklemin performansı ve istikrarı analiz edilmiştir. Çalışma bulguları koronavirüs pandemisinin banka performansını ve istikrarını önemli ölçüde azalttığını ortaya koymuştur. Ayrıca bu etki ilgili kurumun pandemi esnasında mevcut mali yapısıyla uyumlu bir görünüm sergilemiştir. Pandeminin olumsuz etkileri en çok küçük ölçekli, sermayesi yetersiz, yabancı veya kamu sahipliğinde olan bankalarda hissedilmiştir. Kurumsal kalitesi, finansal gelişme ve düzenlenme seviyesi yüksek bankalar açısından ise olumsuz etkiler daha sınırlı olmuştur (FSB, 2022; Shabir vd., 2023).

Koronavirüs pandemisi tahvil getirilerinde, hisse senedi fiyatlarında keskin bir düşüşe neden olmuş; tüm varlık sınıflarında trilyonlarca dolar güvenli liman arayışına

girmiştir (Baret vd., 2020). Şekil 60 (a) panelinde görüldüğü üzere 10 yıllık sabit vadeli ABD tahvillerinin getirileri küresel finansal krizin dahi altına düşmüştür. Borsa endeksleri de benzer şekilde düşüş göstermiş ve Şekil 60 (b) panelinde görüldüğü üzere CBOE kırılganlık endeksi 2020 yılının ilk ayında önemli bir artış içerisine girmiştir.

Şekil 60. Finansal Göstergeler

(a) 10 Yıllık Sabit Vadeli ABD Tahvil Getirisi (%) (b) CBOE Kırılganlık Endeksi

Kaynak: Federal Reserve Bank of St. Louis, 2024a, b

Batten vd. (2023), küresel finansal sistemin en büyüklerinden olan ve finansal sistemin ayrılmaz bir parçası olan Avrupa bankacılık sektörünün Küresel Sistemik Öneme Sahip Banka (GSIB) getirileri ile Chicago Opsiyon Borsası (CBOE) Kırılganlık Endeksi arasındaki korelasyonu ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışma küresel finansal kriz ve Covid 19 pandemisine ilişkin bulgulara yönelik bir karşılaştırma yapmıştır. Bulgular pandemi döneminde GSIB ile CBOE kırılganlık endeksi arasındaki negatif korelasyonun küresel kriz nispetinde daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Küresel finansal krizin etkileri daha uzun vadeli iken pandemi daha hızlı bir etki yaratmıştır. Pandemi döneminde ortaya çıkan ani etkiler daha ziyade varlık getirilerine yönelik olumsuz beklentilerden ve endişelerden kaynaklanmıştır. Bu ani etkiler bir o kadar da kısa sürmüştür. Bu durum ise merkez bankalarının piyasa likiditesini korumak ve banka finansmanını desteklemek üzere acil parasal tepkilerinden ve hükümetlerin büyük ölçekli mali desteklerinden kaynaklanmıştır.

Usman vd. (2024) tarafından 1997-2021 zaman periyodunda 25 Amerikan bankasının finans sektöründeki sistemik riski analiz edilmiştir. Çalışma bulguları küresel finansal kriz ve koronavirüs pandemisinin etkilerini değerlendirmiştir. Bütüncül bir perspektiften bankaların normal dönemlerde toplam riski azaltma, sağlık krizleri de dâhil olmak üzere kriz zamanlarında toplam riski artırma şeklinde reaksiyonları

olduğu gözlenmiştir. Finansal sisteme yönelik içsel şokların tek başına krizle sonuçlanmayacağı, sisteme yönelik dışsal şokların artışı ile birlikte ağırlaştığı tespit edilmiştir. Dışsal şoklar, geri besleme döngüleri ile birlikte içsel hale gelmektedir. Dolayısıyla bankacılık sektörü açısından risk yönetimi, kriz zamanlarında ekonomik dayanıklılığı artırıcı bir role sahiptir. Bu bağlamda olası ekonomik krizleri ve sağlık krizleri göz önünde bulundurularak, endüstriyel büyümeyi teşvik etmek pahasına bankaların kuralsızlaştırılması şeklinde politika tercihlerinin olası sonuçları göz önünde bulundurulmalıdır (Usman vd., 2024).

Likidite desteğinin ulaştığı devasa boyutlar, bankacılık sektörü için bir takım geçici muafiyetlerin de uygulanmasına neden olmuştur. Ekonomiler bu bağlamda likidite tamponlarının azaltılması, yasal düzenleme gereksinimlerinin gevşetilmesi, Basel III uygulamalarının ve kurumsal müşteriler için anapara ödemelerinin ertelenmesi şeklinde bir dizi genişletici önlemlere başvurulmuştur. Bu durum ekonomideki nakit akışına destek olsa da pandeminin etkilerinin ve süresinin belirsizliğini koruduğu bir ortamda banka sermayesi ve likiditesi üzerinde baskı oluşturmaktadır. Dolayısıyla koronavirüs pandemisi, finansal kurumları bilmedikleri bir sürecin içerisine sürüklemektedir (Deloitte, 2024). Ekonomilerin normale dönmesini takiben gelecekteki sağlık krizlerine karşı operasyonel dayanıklılığın sağlanması ve alternatif çalışma düzenlemelerinin tasarlanması önem arz edecektir. Finansal sektör açısından da dijitalleşme operasyonel faaliyetlerde zaman ve maliyet avantajı yaratacak önemli bir unsur olacaktır (Baret vd., 2020).

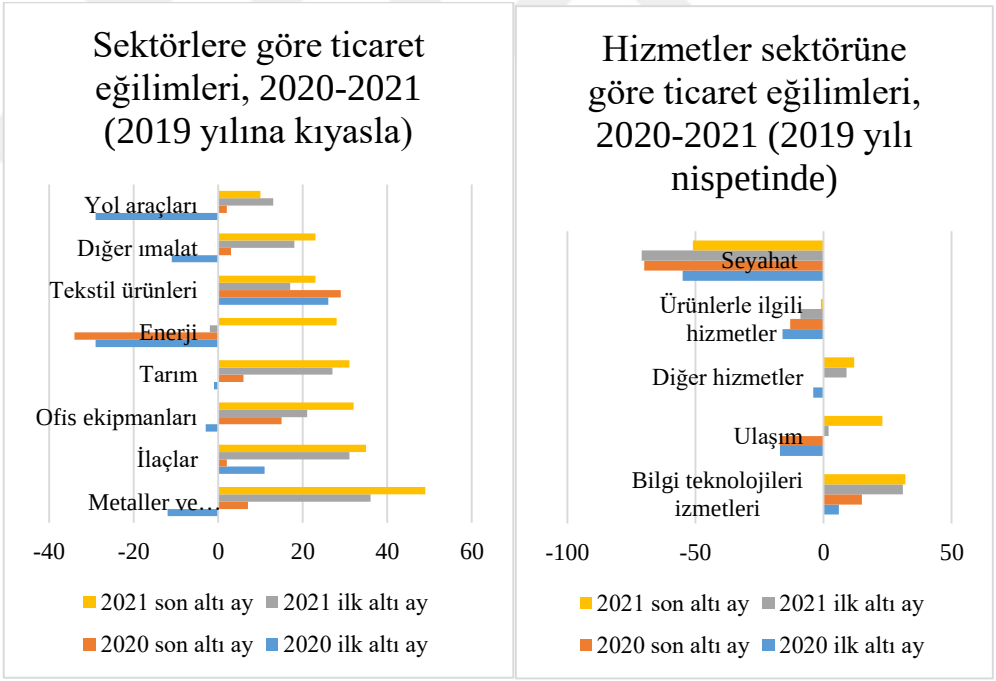
3.2.2.12. Sektörel Etkiler

Covid-19 yıllarında pandeminin yol açtığı talep şoku oldukça güçlü olmuştur. Özellikle 21.yüzyılın alışveriş alışkanlığı ve turizm endüstrisinin büyüyen hacmi kısıtlama tedbirlerinin etkisi ile dramatik bir talep düşüşü ile karşı karşıya kalmıştır. Covid-19 pandemisi döneminde dünya ekonomilerinin yüksek entegrasyonu, küresel değer zincirleri aracılığı ile krizi çoğaltıcı etki ortaya çıkarmıştır (Berbenni ve Colombo, 2021). Bu süreçte dijital teknoloji ve altyapıya erişimin sağlık krizinin etkilerini ve iyileşme sürecini belirlediği bir dönem olarak kabul edilmiştir. Güçlü dijital altyapıya sahip ekonomiler açısından iş gücünün büyük bir kısmı uzaktan çalışabilme şansı elde etmiştir. Bu durum pandemi kaynaklı ekonomik aksaklıkların ve iş kayıplarının azalmasına katkı sunmuştur. Dijital ödemeler, e-ticaret ve dijital iletişim; kişisel etkileşim ihtiyacını azaltmış ve normal ekonomik aktivitenin daha hızlı

devam etmesini sağlamıştır. Finansal sektör açısından da yaşanan dijital dönüşüm süreci bilgi asimetrisini azaltmış, risk yönetimini de görece sağlıklı hale getirmiştir. Ek olarak dijitalleşme kanalı ile borç verenlerin hanelere ve işletmelere kesintisiz kredi sağlanmasına imkân sunulmuş ve toparlanma sürecini hızlandırmıştır. Hane halkları ve firmalara yönelik destek ödemelerinin dijital ödeme kanalları yolu ile yapılması yararlanıcıların bu destekten görece hızlı yararlanmasına imkân sunmuştur (The World Bank, 2022d).

Gıda maddeleri gibi temel ürünlerin ticareti, koronavirüs pandemisinin olumsuz etkilerine karşı direnç göstermiş; ilaç, tıbbi cihaz ve kişisel koruyucu donanım gibi pandeminin etkilerini hafifletmek üzere gerekli olan malların ticaretinde artış söz konusu olmuştur. Yine 2020 yılında devreye alınan karantina önlemleri ile evde çalışma ve spor yapmaya yarayan gereçlerin ticareti de görece daha az olumsuz etkilenmiştir.

Şekil 61. Sektörlere Göre Ticaret Eğilimleri, 2020-2021 (2019 Yılı Nispetinde)

Kaynak: UN, 2022

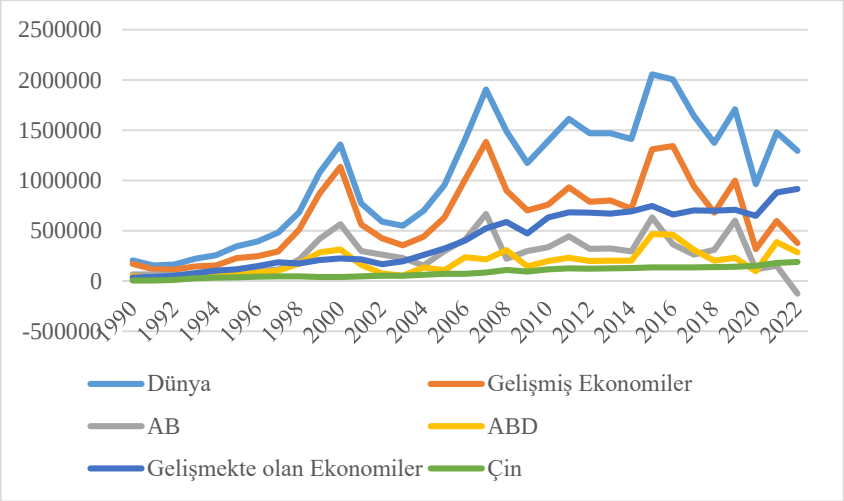
2021 yılında Şekil 61'den de görüldüğü üzere enerji ürünleri hariç tüm sektörlerde pandemi öncesi seviyelere dönülmüştür. Hizmetler sektöründe durum çok daha vahim olmuştur. Özellikle seyahat hizmetleri durma noktasına gelmiştir. Pandeminin ortaya çıkması ile birlikte %50'nin üzerinde düşüş göstermiştir. Hava taşımacılığındaki düşüş ise daha mutedil olmuştur. Bilgi teknolojileri ise Şekil 61'ten de görüldüğü üzere diğer

hizmetlerin aksine pandemi sürecinde olumlu bir gelişim trendi içerisine girmiştir. Bu durum yukarı da sözü edildiği üzere e-ticaret ve telekomünikasyon hizmetlerinden kaynaklanmıştır (UN, 2022). Farklı ürünler ve sektörler arasındaki düşüşlerin boyutu ve hızı toparlanma sürecini de farklılaştırmıştır. OECD ülkelerinde hizmet sektörü açısından verimlilik mal üretimine kıyasla iki kat düşüş göstermiş ve 2020 yılında %16,7 oranında azalmıştır (Arriola vd., 2021).

3.2.2.13. Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Covid-19 pandemisi doğrudan yabancı yatırım bileşenlerinde önemli bir yavaşlama durumu yaratmıştır. 2020 yılında büyük bir darbe alan doğrudan yabancı yatırımlar, toplamda üçte bir oranında düşerek 1 trilyon dolarlık bir gerileme yaşamıştır. ABD 2020 yılında, dünyanın en büyük doğrudan yabancı yatırım alıcısı olma rolünü ilk kez Çin'e kaptırmıştır. Sektörler arasında büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır. Enerji, sanayi, malzeme sektörleri açısından çok uluslu kazançlar büyük düşüşler yaşarken; sağlık, teknoloji ve iletişim sektörlerinde kazanç durumu devam etmiştir. Doğrudan yabancı yatırım akışlarında birincil sektörlere ve imalat sektörüne bağımlılık gösteren gelişmekte olan ekonomiler açısından düşüş daha keskin olmuştur. Doğrudan yabancı yatırımların, dünyanın yoksul bölgeleri açısından sürdürülebilirliğin önemli bir kaynağı olduğu düşülürse küresel politika önceliği olması önem arz etmektedir. Şekil 62'te sunulduğu üzere doğrudan yabancı yatırımlar 2020 yılının düşüş döneminin ardından güçlü bir toparlanma yaşamış; ancak akabinde Ukrayna'daki savaş, yüksek gıda ve enerji fiyatları, artan kamu borçlarının da etkisi ile 2022 yılı da yine düşüş yılı olmuştur (OECD, 2020b; UNCTAD, 2023; Wright ve Wu; 2024). Bu değişim trendi doğrudan yabancı yatırımların ekonomik ve diğer şoklara karşı savunmasız olmasından kaynaklanmaktadır. Finansal krizler açısından bakıldığında yatırımcılar likidite sınırlamaları ile karşı karşıya iken doğal afet durumlarında fiziksel altyapının tahribatı ile açıklanmaktadır. Koronavirüs pandemisi açısından ise mevcut sorun tecrit ve sosyal mesafe şeklinde uygulanan önlemlerin işçi maliyetlerini ve dolayısıyla yatırım maliyetlerinin artırmasından kaynaklanmaktadır (Lee vd., 2023).

Şekil 62. Doğrudan Yabancı Yatırımlar- Milyon $

Kaynak: UNCTAD, 2023

Lee vd. (2023), koronavirüs pandemisinin ikili doğrudan yabancı yatırım akışları üzerindeki etkisini 173 ülkeden 192 ev sahibi ülkeye giden, 2019 yılının ilk çeyreği ile 2021 yılının ikinci çeyreğini içerisine alan zaman periyodunda incelemiştir. Çalışma bulguları ev sahibi ülkenin Covid 19 hasarı (teyit edilen vaka sayısı, ölüm oranları ve ekonomik faaliyetleri sınırlandıran politika kısıtlamaları) durumunda imalat sektörü örneğinde, hem doğrudan sabit yatırımların hem de satın alma ve birleşmelerin olumsuz etkilendiğini ortaya koymuştur. Hizmet sektörü açısından ise ev sahibi ülkedeki hasar, yanlızca doğrudan sabit yatırımları olumsuz etkilemiştir. Yatırım yapan ana ülkedeki Covid 19 hasarı tam tersine hem imalatta hem de hizmet sektöründe sabit yatırımları olumlu etkilemiştir. Özetle koronavirüs pandemisinin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi uluslararası ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ikame ve tamamlayıcılık ilişkisine bağlı olarak oldukça karmaşık bir yapı sergilemiştir.

Çalışmanın bu bölümüne kadar bir yüzyılın tecrübe ettiği iki büyük pandeminin, ekonomik performans üzerinde yarattığı etkiler derinlemesine ele alınmıştır. İspanyol Gribi Pandemisi ve Covid 19 Pandemisi toplumsal, ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi, tıbbi açıdan bütünüyle farklı eğilimlerin söz konusu olduğu iki farklı zaman periyodunda yaşanmıştır. Özellikle İspanyol Gribinin, I. Dünya Savaşının ardından yaşanması hem verilere ilişkin sınırlılıklar hem de savaş ekonomisine odaklanan literatür açısından önemli bir eksiklik yaratmıştır. Ekonomik göstergelerin 1919-1921 yılları arasındaki değişimi büyük ölçüde I. Dünya Savaşının sonuçlarına atfedilse de

kısıtlı literatürle pandeminin sonuçları tahlil edilebilmiştir. Covid-19 pandemisinin ortaya çıkışı ile birlikte İspanyol Gribi pandemisi, olası ekonomik sonuçlara ilişkin öngörüde bulunmak üzere tekrardan gündeme gelmiştir. Sharma vd. (2021), literatürden derlemiş olduğu bulgular ile bu iki pandeminin kompakt bir karşılaştırmasını yapmıştır. Tablo 14'te her iki sağlık krizine ilişkin literatür özeti sunulmuştur.

Tablo 14. 1918-2019 Pandemilerinin Karşılaştırması (Literatür özeti)

İnfluenza Pandemisi	**Covid-19 Pandemisi**
Solunum yolları rahatsızlığı Yayılma hızı yüksek Pandeminin ilerleyen aşamalarında hastalığın öldürücü etkisi azalmış, mevsimsel grip haline dönüşmüştür	Solunum yolları rahatsızlığı Yayılma hızı düşük Virüs mevsimsel değildir Kapanma önlemlerinin sona ermesinin ardından bulaş devam etmiştir
Kapanma önlemlerinin bulaş üzerinde etkisi olmamıştır Vaka sayıları tedbirlerin öncesinde zirveye ulaşmıştır	Görece sıkı kapanma önlemleri alınmıştır İzolasyon önlemleri olumsuz sağlık etkilerine yol açmıştır
Tıbbi altyapı eksik, salgın tedavisinde kullanılacak aşı ve diğer antibiyotikler mevcut değildir	Tıbbi altyapı ve yoğun bakım üniteleri mevcut Salgın tedavisinde kullanılmak üzere aşı geliştirilmiş Sağlık altyapısının ölüm oranları üzerinde etkisi sınırlı kalmıştır
1918 grip salgını toplumsal güven kaybı yaratmıştır Gelecek kuşakları üzerinde olumsuz etki yaratmıştır Tüketim tercihleri önemli ölçüde değişmiştir	Satın alma davranışıyla birlikte talep dinamikleri ve tüketim tercihleri değişmiş, çevrimiçi alışveriş yaygınlaşmıştır

Kaynak: Sharma vd., 2021

Özetle 1918 İspanyol Gribi ve Covid 19 dünya genelinde büyük kilitlenme durumu yaratmıştır. Dünyanın hemen her yerinde benzer ekonomik sonuçlar söz konusu olsa da ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak pandemi öncesinde var olan kırılganlıklar pandemi ile birlikte derinleşmiştir. Bu durum toparlanma sürecini etkilemiş ve bazı ekonomiler açısından devam eden enflasyon, işsizlik, bütçe açıkları yaratmıştır. Küresel ölçekte yaşanan büyük panik ortamı ve ardından uygulanan büyük karantina önlemlerinin yegâne pozitif etkisi ise atmosferdeki sera gazı emisyonlarının azalması olmuştur (Taskinsoy, 2020, 11).

4. KEYNESYEN VE AVUSTURYACI PERSPEKTİFTEN İKİ BÜYÜK PANDEMİ

> Yirminci yüzyıl iktisadının iki dev düşünürü arasındaki uzun düellonun belki de en tuhaf dönemiydi. II. Dünya Savaşı sırasında John Maynard Keynes ve Friedrich Hayek, tüm gecelerini Cambridge King's College'daki kilisenin çatısında birlikte geçirir olmuştu. Görevleri gökyüzüne bakıp İngiltere'nin bu güzel ve küçük kentine yangın bombaları atan Alman bombardıman uçaklarını gözetlemekti (Wapshott, 2011, s. 9).

Wapsott, "Modern Ekonomiyi Tanımlayan Çatışma" kitabına yukarıdaki sözleri ile başlamıştır. Keynes ve Keynes'e ait fikirlerin ekonomi sahnesine çıkması I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı döneme tekabül etmiştir. Keynes, Alman saldırılarına karşı direnen müttefiklerin finansman gereksiniminlerinin karşılanması için Maliye Bakanlığınca işe alınmıştır. I. Dünya Savaşının sona ermesinin ardından ise mağlup Almanya'ya karşı intikam hırsı ile ağır mali yükler yüklemeye çalışan İtilaf Devletlerine karşı bir direniş göstermiştir. Versailles Antlaşmasının bu bağlamda barışın değil aksine II. Dünya Savaşının tohumlarını atacağını ileri sürmüştür. "The Economic Consequence of the Peace" kitabını kaleme almıştır. Hayek ise I. Dünya Savaşında, Avusturya ordusunun İtalya cephesinde savaşmış, Keynes'in tanınırlık kazandığı dönemde Avusturya'ya dönüş yapmıştır. Hayek, I. Dünya Savaşının etkisi ile yaşanan yüksek enflasyonun kendisini ve ailesini derin bir sefalete ittiğini; çökmekte olan bir ekonominin enflasyon yaratma pahasına devlet müdahalesine maruz bırakılmasının haklı bir gerekçesini görememiştir. Hayek ekonomik sorunların çözümünün, kamusal politikalar aracılığı ile mümkün olamayacak kadar karmaşık olduğunu ifade etmiş ve hatta kamusal harcama programlarının denetimsiz enflasyonun yanı sıra politik tiranlığa da yol açabileceğini savunmuştur. Hayek'in Keynes'e yönelik eleştirisi yalnızca devlet müdahelesi noktasında değil aynı zamanda serbest ticarete yönelik eleştirileri ve ithalat tarifelerine duyduğu sempatisinden de kaynaklanmıştır (Wapshott, 2011).

Keynes, “Para Üzerine Bir İnceleme” eserinde para miktarını artırmak veya azaltmak kaydıyla sisteme enjekte edilen veya çekilen paranın fiyat düzeyinde yaratacağı etkinin denge durumunu ne yönde değiştireceğini açıkça ifade etmiştir. Parasal sisteme artan miktarda enjekte edilen nakit paranın bankalardaki rezerv miktarını ve bankaların borç verme kapasitesini artıracağını ifade etmiştir. Kredi yolu sağlanan kaynaklar, girişimcilere görece düşük maliyetli üretim imkânı sunmakta, yeni istihdam alanlarının ortaya çıkmasına katkı sağlamaktadır. Tersi durumda yükselen faiz hadleri, sermaye mallarının üretimindeki kar hadlerinin düşmesine ve yatırım alternatiflerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır (Keynes, 2018, 141-244). Hayek ise “Kölelik Yolu” eserinde “piyasa müdahalesini arttığı ölçüde ekonomik güvenlik sağlama çabaları tersine dönecek; bu süreç imtiyaz haline evrilecektir” şeklinde bir yaklaşım ortaya koymuştur. Şartları iyileşen ve gelişen bir endüstride faaliyet gösteren kesimin geliri güvence altına alındığı ölçüde geri kalan grup istikrarsız bir zemine yönelecektir. Dolayısıyla güvenlik sağlamak amacıyla piyasa sistemine müdahale edildiği ölçüde istikrar bozulacaktır (Hazlitt, 1978).

Keynes, I. Dünya Savaşının ardından Avrupa’da yaşanan enflasyonun toplumu sefalete ittiğini ve fiyat istikrarının gerekli olduğunu vurgulamıştır. Keynes bu açıklamaları ile bir anlamda savaştan ağır yenilgi alan ittifak devletlerinin gizli savunucusu olmuş; açlık ve sefalet içindeki halkın temel ihtiyaçlarının karşılanması için gıda yardımlarını devreye almıştır. Keynes’in bu vurguları hükümetin ekonomileri idare etmeleri gereği ile örtüşmektedir. Keynes artık “laissez-faire”in geçerli olmadığına inanmıştır. Keynes’in, savaş zamanındaki yaklaşımları her ne kadar Hayek tarafından benimsense de serbest piyasaların devletin ihtiyaçlarına boyun eğdirilmemesi gereği üzerinde durmuştur. Merkezi bir planlamanın bireylerin özgürlüklerini kısıtlayacağını ifade etmiştir. Ek olarak ucuz krediler yolu sermaye malı üretiminin sürdürülebilir olmayacağını da eklemiştir. Keynes ise istihdamın gerekli koşulunun işletme karlılığı, bunun da artan yatırımlar ile mümkün olduğunu ifade etmiştir. Yatırımları canlandıracak unsur ise uzun vadeli faiz indirimleri ve doğrudan devletin ve/veya diğer kamusal otoritelerin gözetimidir. Hayek’in Keynes ile çatışacağı temel konulardan biri de bu olmuştur. Krediler yoluyla yaratılan yapay talep sorunun çözümünden uzak sadece mevcut sorunu öteleyen bir durum yarattığı kabul edilmiştir. Dolayısıyla ortaya çıkan krizlere yönelik kalıcı çözüm, uzun vadede serbest piyasanın denge durumuna yönelmesini beklemek olacaktır. Özet olarak Hayek’e göre

bir ekonominin başına gelebilecek en ciddi mesela enflasyon iken Keynes için işsizliktir ve bu bağlamda endişelerini ortadan kaldıracak iktisadi paradigmaları benimsemişlerdir (Wapshott, 2011). Büyük ölçüde birbiriyle çatışan Keynesyen İktisat ve Avusturyacı Konjonktür Teorisi bağlamında bir yüzyılın iki büyük sağlık krizi olan İspanyol Gribi ve Koronavirüs Pandemisi ele alınacaktır.

4.1. Keynesyen İktisat Açısından Sağlık Krizleri

Halk sağlığı acil durumunun çok kısa bir süre sonra ekonomik kriz yaratacağı gerçeği, hanehalklarının ekonomik güvenliğini güvence altına almak adına çok sayıda politika düzenlemesine ihtiyaç yaratmıştır. Acil durum Keynesciliği de denen olgu ile karantina ve halk sağlığı önlemlerinin yarattığı ani ekonomik gerilmeye kısmen yanıt aranmıştır. Büyük ve ani ekonomik krizler esnasında hükümetler gelir istikrarı sağlamak ve ekonomik düşüşü kontrol altına almak üzere istihdama öncelik vermiş, özel firmalara kredi desteği sağlamış, yüksek düzeyde refah harcamaları ile desteklenen bir ekonomik performans temel çizgisini korumaya çalışmıştır. Olası ekonomik ve sosyal sonuçlardan kaçınmak üzere son derece farklı yapıdaki ülkelerin tümü maliyeti yüksek de olsa mali kısıtlamalardan vazgeçmek, bir ölçüde reddetmek durumunda kalmıştır. Uygulanan çözümler büyük ölçüde benzerlik taşısa da ülkelerin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak farklılaşmıştır. Gelişmiş ekonomiler açısından uygulanan ücret sübvansiyonları işgücü piyasaları üzerindeki etkiyi görece mutedil kılmıştır. Özellikle sosyal güvenlik sistemlerinin güçlü birer otomotik dengeleyici olduğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle hükümetler piyasa ekonomilerinin vazgeçilmez birer parçası olup, gerektiğinde harcama gücünü etkileyebilmiştir (Beland, vd., 2021; Skidelsky, 2020).

Keynesyen perspektiften devlet, sağlık krizine müdahalede ekonomi politikasının ana aktörü ve kilit kurumu olarak devreye girmiştir. Pandemi sürecinde devlet insanları ve işletmeleri desteklemek üzere kapsayıcı ve sürdürülebilir politika tedbirlerini devreye almıştır (UN, 2022). Ekonomilerin içerisinde bulunduğu mevcut kırılgan durum, ekonomik krizlerden farklı olarak hükümetlerin sağlık krizine cevaben aldığı sert ve agresif politika müdahalelerinin bir sonucu olmuştur. Bonam ve Smadu (2021), 1313-2018 tarih aralığında tecrübe edilmiş pandemilerin enflasyon üzerindeki etkilerini araştırmış ve pandemilerin uzun vadeli sonuçlarını analiz etmiştir. Covid 19 pandemisi döneminde mali ve parasal otoritelerce ortaya atılan çözüm paketleri geçmişe kıyasla

son derece benzersiz ve şiddetli olmuştur. Dünya çapında hükümetler kitlesel işten çıkarmaları ve iflasları önlemek ve işçi maliyetlerini düşürmek adına büyük ölçekli teşvik paketleri sunmuştur. Para politikaları açısından ise kredi koşullarında esneklik ve likidite kıtlığını önleyici destek programları uygulanmıştır. Politikalar pandeminin olumsuz etkilerini büyük ölçüde hafifletmiştir. Ek olarak ilgili dönemde virüse karşı geliştirilen aşıların hızla piyasaya sürülmesi, tecrit önlemlerinin aşamalı olarak kaldırılmasına katkı sunmuştur. Bu durum beraberinde hane halklarının ihtiyati tasarruflarını serbest bırakmasına ve bastırılmış talebi canlandırmalarına ve en nihayetinde ekonomik aktivitelerde toparlanmaya olanak sunmuştur. Hanehalkı açısından tüketim kısıtlamalarının önüne geçmek, firmalar açısından üretimin devamlılığını sağlamak ve hatta toplumun en zayıf ve istikrarsız kesimlerinin daha az yara almasını sağlamak adına bu müdaheleler kaçınılmaz olmuştur. Daha da önemlisi uzun vadeli sosyoekonomik bozulmaların önüne geçecek olan dezavantajlı ailelerden gelen çocukların yaşam ve eğitim koşullarının devamlılığını sağlamak üzere gereklilik arz etmiştir. Daha net bir ifade ile pandemi süreci bedeli ne olursa olsun kamu müdahalesini gerekli kılmıştır. Covid-19 pandemisine yanıt olarak verilen Keynesyen politika tepkilerinin, uzun vadede sosyal koruma sistemleri ve sosyal politikaların yeniden şekillenmesinde ne ölçüde etkili olacağı ise belirsizlik taşımaktadır (Beland, vd., 2021; Skidelsky, 2020; Bonam ve Smadu, 2021; Ferreira, 2021; Bismut ve Ramajo, 2021). Çalışmanın bu bölümünde İspanyol Gribi Pandemisi ve Koronavirüs Pandeminin ekonomiler üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin giderilmesi bağlamında başvurulan Keynesyen politika çözümlerine ve ne ölçüde etkili olduğuna değinilecektir.

4.1.1. Keynesyen Perspektiften İspanyol Gribi Pandemisi

İspanyol Gribi, I. Dünya Savaşı yıllarına tekabül etmiş ve savaşın yarattığı büyük borç yükü ile görece düşük mali tepkiye yol açmıştır. Pandemi tek başına 1918 yılını bir önceki yüzyıla taşımış olsa da I. Dünya Savaşının gölgesinde kalmış bir hadise olmuştur. Daha ziyade tıpçılar ve sigorta şirketleri tarafından incelenmiştir. Bu durum özellikle ABD'de İspanyol Gribinin hayat sigortası şirketleri açısından gerçekleşen risklerin büyük ölçeğinden kaynaklanmıştır. Keynesyen iktisadi fikirlerin ana akım haline geldiği 1930'lar öncesinde konjonktür karşıtı maliye politikaları konusunda anlayış da son derece sınırlı kalmıştır. Aynı zamanda bu dönem kamunun ekonomideki ağırlığının, II. Dünya Savaşı sonrası dönem nispetinde oldukça sınırlı olduğunu da

söylemek mümkündür. Kamu gelirleri, bu dönemde gümrük ve özel tüketim vergileri gibi dolaylı vergilerden kaynaklanmıştır. Artan oranlı gelir vergileri GSYİH'nın %10'unun altında seyretmiştir. Ve hatta Keynes, I. Dünya Savaşının ekonomik etkilerine o denli kanalize olmuştur ki, Ocak 1919'da Paris'te hastalığa yakalanmış olmasına rağmen "Barışın Ekonomik Sonuçları" eserinde doğrudan gripten bahsetmemiştir. Ancak Avrupa'da yetersiz beslenme ve tüberkülozun yayılmasının nedenlerine ilişkin hassas sağlık koşullarına yönelik vurgusu söz konusu olmuştur. Büyük ölçekli savaş tazminatının Almanya, Avusturya ve diğer hükümetlerin sağlık harcamalarını azaltmak durumunda bırakacağını ifade etmiştir (Bishop, 2020; Boianovsky ve Erreygers, 2021, 97; Crosby, 2003, 311; Harrod 1951, 234).

Keynes tam bu dönemlerde I. Dünya Savaşının ardından Almanya'ya ağır mali yükler yükleyecek olan savaş tazminatlarını hararetli şekilde eleştirmiştir. Keynes'in 1970lere kadar dünya ekonomisine yön verecek politika önermeleri bu dönemde henüz yerleşik hale gelmese de barışa yönelik platformlarda yankı bulmuştur. Keynes tazminatlar, yeniden yapılanma ve ekonomik toparlanmaya finansman sağlamak üzere yaklaşık 1,2 milyar $ değerinde tahvil ihracını önermiştir. Bu girişim bankacılar, finansörler ve özel finans piyasalarınca yönetilen mevcut ekonomik sisteme devrim niteliğinde bir alternatif sunmuştur. Keynes'in önerisi bu dönem reddedilse de 1929'da Büyük Buhran'dan kurtuluşun formülünü bulan kişi olarak tüm dünyada tanınır hale gelmiştir (Namani, 2021; Pettifor, 2019).

İspanyol Gribi pandemisi sadece iki ay içerisinde Almanların bir yılda ölümüne sebep olduğu Amerikalı sayısı kadar ölüm vakası yaratmıştır. Amerikan Tıp Akademisi, pandeminin nedenlerini araştırmak üzere federal hükümete bir buçuk milyar dolar değerinde fon talebinde bulunmuştur. 1919 yılının Ocak ayında Das Moines gazetesi yüzbinlerce Amerikalı için grip araştırmalarının desteklenmesine yönelik beş milyon dolarlık yardım çağrısında bulunmuştur. Ohio yasama organı benzer şekilde yardım isteğinde bulunmuştur. Teksaslı Senatörler de gribin nedenini ve tedavisini bulmak üzere yarım milyon dolarlık harcama önerisinde bulunmuş; önerileri Hazinece kabul edilmiştir. Amerika Tabipler Birliği, pandeminin epidemiyolojisini ve bakteriyolojisini araştırmak üzere fon ayırmıştır. Ancak 1920lere gelindiğinde genel tıbbi araştırmalara yönelik kamusal ve özel harcamalar, II. Dünya Savaşının ardından yapılan harcamaların yalnızca ellide birine tekabül etmiştir. Dolayısıyla da İspanyol Gribinin büyük oranda görmezden gelindiği ifade etmek mümkündür. Crosby'e göre

pandemiye yönelik bu sessizlik savaşın öğrettiği güvenlik ve kişisel çıkar olgularının zihinlerde yankılanmasından ve savaşın dışındaki hemen her şeye kayıtsız kalınmasından kaynaklanmıştır. Ek olarak pandeminin demografik etkisinin savaşın neden olduğu ölüm vakalarına gizlenmiş olmasıyla ilişkilendirilmiştir (Crosby, 2003, 311-329).

Spinney (2017), İspanyol Gribi pandemisinin her ne kadar arka planda tutulmuş olsa da I. Dünya Savaşı'nın gidişatını etkilediğini ve II. Dünya Savaşı'na katkıda bulunduğunu; Hindistan'ı bağımsızlığa, Güney Afrika'yı Apartheid'a ve İsviçre'yi iç savaşın eşiğine yaklaştırdığını iddia etmiştir. Evrensel sağlık hizmetlerine ve alternatif tıbba, temiz hava ve spor tutkusuna öncülük ettiği de yine söylemler arasında olmuştur. Ve yine 1918 pandemisinin yirminci yüzyılın ilk yarısında değişimin hızını arttırdığı ve modern dünyamızın şekillenmesine yardımcı olduğu da kabul edilmiştir. Pandemi, 1920'lerde birçok hükümetin sosyalleştirilmiş tıp kavramını benimsemesine neden olmuş; herkes için sağlık hizmeti mottosu önem kazanmıştır. Çeşitli ülkelerden otoriteler sağlık konseylerinin toplumun her kesiminine nüfuzunun sağlaması ve bu kapsamda hekimlerin eğitilmesi gereğini öne çıkaran reformlar önermiştir. 1920'lerde birçok ülke sağlık bakanlıklarını kurmuş veya düzenlemiştir. Sağlık hizmetleri de giderek daha fazla devletin sorumluluğuna bırakılmıştır (Spinney, 2017). Özellikle 1860 ila 1939 yılları arasında yaşanan piyasa başarısızlıklarının nüfus üzerinde eşit şekilde hissedilmeyişi, uygun şekilde tasarlanmış eşitlikçi politikaların uygulanma gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda doğrudan sağlık, eğitim ve barınma alanlarında iyileştirmelerin etkisi ile işgücü girdisinin kalitesinin artırılması şeklinde tasarlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nın ardından özellikle yeniden inşa çabası, kamu maliyesi açısından önemli hale gelmiştir (Middleton, 2004, 470). Almond'un çalışma bulguları ise toplum sağlığını iyileştiren kamu politiklarının beşerî sermayeyi güçlendirici etkisini ortaya koymuştur. Sağlık harcamalarının etkisi geleneksel fayda-maliyet hesaplarında göz ardı edilse de önemli bir çarpan etkisi yarattığı ifade edilmiştir (Almond, 2006, 673). Çalışmanın devam eden bölümünde görüleceği üzere günümüz pandemisine yönelik Keynesyen müdahalelerin esintileri İspanyol Gribi yıllarında da kendini göstermiştir. 1921 yılında ABD'de ekonomiyi onarmak üzere dönemin Başkanı Warren Harding tarım sübvansiyonları ve diğer sektörlerde de üretimi canlandırmak, istihdamı artırmak üzere vergi indirimleri önerilmiştir (Namani, 2021, 348).

Harding'in devraldığı ABD ekonomisi üretimin %2-3 civarında azaldığı, sanayi üretiminin %30 düştüğü, kişi başına servetlerin %6'sının kaybedildiği, hisse senedi piyasalarında toplam kayıpların %50'yi ve faiz oranlarının son otuz yılın en yüksek değeri %7'yi aştığı, dış ticaretin yarıya düştüğü bir enkazdır. Harding'in bu dönemde öncelikli hedefi yıpranmış bir ekonomiyi yeniden düzene sokmak olmuştur. Başkan'a göre ekonominin savaş ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik harcamaların ihtiyacın çok ötesinde anormal ölçeklere ulaşması, özel sektörün eşi görülmemiş bir şekilde genişlemesi ve artan savaş vergileri ekonomideki istikrarsızlığın öncelikli nedeni olmuştur. Göreve geçmesinin ardından hızla pandeminin ve savaşın bir enkaza çevirdiği federal hükümeti iyileştirmek üzere eyleme geçmiş, bir kongre organize etmiştir. Harding'in ekonomiyi düzene koyma çabasında büyük çapta Keynesyen izlere rastlanmıştır. Öncelikle devletin ekonomideki rolüne önem vermiş, yasa koyucuların yardım ve düzenlemelerini elzem görmüştür. Ülkenin demiryolları, otoyolları, su taşımacılığı gibi alanlarda yatırımlar yapılması yönünde çağrıda bulunmuştur. Yine iletişim ve hava taşımacılığında yeni teknolojilerin inşası için kongreye yardım çağrısında bulunmuştur. Ticari havacılığa olan talebi sübvanse etmek üzere "Federal Air Mail" hizmetini desteklemiştir. Savaş gazilerine yardım etmek üzere hastane inşası, mesleki eğitim, sigorta, rehabilitasyon şeklinde düzenlemelere gidilmiştir. Eğitim, halk sağlığı, sanitasyon, çocuk refahı, uygun eğlence ve dinlenme şeklinde bir dizi uygulamayı merkezileştirmeyi önermiştir. Harding aynı zamanda FED'e faiz oranlarını düşürmesi konusunda da ciddi baskılar yapmış ve amacına da ulaşmıştır. 1921 yılının yazında Harding önemli başarılar elde etmiştir. İşsizlere yardım etmek üzere bayındırlık işleri için hızlandırılmış programlar desteklemiştir. Gelişmekte olan ekonomiler için otoyol inşaatı ve bakım programları desteklenmiştir (Taylor, 2018, 21).

Harding, çiftçilere yardımı hedefleyen uygulamalara gitmiş ve ihracata yönelik gümrük vergilerini artırmıştır. Harding'in tarıma yönelik teşvikleri Avrupa'nın savaşın ardından Amerikan tarım ürünlerine yönelik ihtiyacının ortadan kalkmasına ve iç piyasalarda yeterli talep bulamaması nedeni ile ciddi fiyat düşüşleri ile karşılaşması ile ilişkilendirilmiştir. Gayri safi tarımsal gelirler 1919 yılında 17,7 milyar dolar iken, 1921 yılında 10,5 milyar dolara düşmüştür. 1922 yılında devreye alınan Fordney-McCumber Tarife Yasası aracılığı ile tarımda yerli ekonomiyi korumak ve ithal mallardan kaynaklanan rekabeti azaltmak üzere tarifeler uygulanmıştır. I. Dünya

Savaşının ardından aynı zamanda dünya korumacı bir sarmal içerisine girmiştir. İspanyol Gribi Pandemisinin, savaştan bağımsız olarak ticaret politikaları üzerinde anlamlı etkileri olduğu deneysel bulgular ile ortaya koyulmuştur. Boberg-Fazlic vd., tarafından yürütülen bir çalışma pandemi kaynaklı ölümlerde bir standart sapmalık artışın, daha sonra tarifelerde yüzde 0,022 oranında bir artışa tekabül ettiği bulunmuştur. 1920'lerde savaşa katılımla birlikte ekonomiler kendi iç güvenliklerini sağlamak üzere ticaret politikalarında kısıtlama yoluna gitmiş, İspanyol Gribi de bu eğilimleri güçlendirmiştir. Ve hatta İspanyol Gribi Pandemisinden görece daha yoğun etkilenen ekonomilerde ticari korumaların da bir o kadar yüksek olduğu görülmüştür. Özellikle ağır yük altındaki hükümete finansman sağlamak ve savaş sonrası ekonomide toparlanma yaratmak adına gelir artırıcı ve koruyucu uygulamalar teşvik edilmiştir. Tarifeler hükümet gelirlerini artırmakta, ödemeler dengesi dengesizlikleri düzeltme, ithalatçı rakiplerle mücadale, ulusal yeniden yapılanma ve ulusların yeniden inşasına fon tedariği sağlanmıştır. Birçok çiftçi uygulanan tariflerin tarım ürünlerini yabancı rakiplerinden uzak tutarak ve çiftlik fiyatlarını yükselterek kendileri için yararlı bir uygulama olduğunu düşünmüşlerdir. Aynı yıl kömür endüstrisini istikrara kavuşturmak üzere yasa tasarısı sunulmuştur (BBC, 2024; Boberg-Fazlic vd., 2021; Kaplan, 2008).

Tablo üzerinde seçili ülke ve yıllarda kamu harcamalarının ve kamu gelirlerinin GSYİH nispetindeki değeri sunulmuştur. Harcamaların ilgili dönemler itibariyle işlevsel sınıflandırmasını yapmak oldukça zor olmuştur. 1910'a gelindiğinde Birleşik Krallık'taki harcamaların önemli bir kısmının sosyal harcamalardan kaynaklandığı ifade edilmiştir. Benzer eğilimler Avrupa'nın genelinde görülse de II. Dünya Savaşının ardından gelişmiş ekonomiler açısından ayrılan payın oldukça gerisinde olduğu anlaşılacaktır. Tablo 15'te sunulmuş zaman periyodunda işsizlik ve yapısal uyumun yaratmış olduğu gerilimi hafifletmeye yönelik devlet modeli oluşturulmak istenmiştir (Middleton, 2004).

Tablo 15. OECD Ülkelerinde Genel Devlet Harcamaları ve Gelirlerinin GSYH'ye Oranı (Seçili Yıllar, 1870–1937)

	Harcama				Gelir			
	1870	**1913**	**1920**	**1937**	**1870**	**1913**	**1920**	**1937**
Avustralya	18,3	16,5	19,3	14,8	17,8	16,7	19,4	14,9
Avusturya	10,5	17,0	14,7	20,6	-	-	9,0	15,7
Belçika	-	13,8	22,1	21,8	11,6	-	17,0	-
Kanada	-	-	16,7	25,0	4,1	5,5	16,6	22,6
Fransa	12,6	17,0	27,6	29,0	15,3	13,7	17,9	20,5
Almanya	10,0	14,8	25,0	34,1	1,4	3,2	8,6	15,9
İrlanda	-	-	18,8	25,5	9,6	11,8	23,2	26,3
İtalya	13,7	17,1	30,1	31,1	12,5	14,7	24,2	31,1
Japonya	8,8	8,3	14,8	25,4	9,5	-	-	-
Hollanda	9,1	9,0	13,5	19,0	-	6,4	11,8	11,9
Yeni Zelanda	-	-	24,6	25,3	-	-	24,7	27,0
Norveç	5,9	9,3	16,0	11,8	4,3	7,7	11,5	10,9
İspanya	-	11,0	8,3	13,2	9,4	10,3	5,8	11,9
İsveç	5,7	10,4	10,9	16,5	9,5	6,7	7,2	8,5
İsviçre	16,5	14,0	17,0	24,1	-	2,5	3,8	6,0
Birleşik Krallık	9,4	12,7	26,2	30,0	8,7	11,2	20,1	22,6
ABD	7,3	7,5	12,1	19,7	7,4	7,0	12,4	19,7
Ortalama	10,8	13,1	23,8	10,6	10,6	11,8	19,2	21,6

Kaynak: Middleton, 2004, s. 467.

Pandeminin ilk etkilerinin ardından federal harcamalarda kesintiler olmuş, enflasyon endişesi ile faizler bir ölçüde artırılmışsa da Büyük Buhran yıllarına değin %5 seviyesinin altında kalmıştır. Faiz oranlarının, açık ekonomilerde makroekonomik değişkenler üzerinde istikrar sağlayıcı bir fonksiyonu yerine getirip/getirmediğini araştıran bir çalışma, bu doğrultuda 1870-1913 zaman periyodunda 40 ekonomi için faiz oranları ve ihracat rakamlarını içerisine alan bir veri seti oluşturmuş, klasik altın standardına ise bağlı kalınmıştır. Çalışma sonuçları konjonktür karşıtı faiz oranlarının ekonomik istikrarı sağlayıcı bir fonksiyonu üstlendiğini saptamış, özellikle de GSYİH

nispetinde fiyatlar üzerinde daha güçlü bir dengeleyici unsur olduğunu ifade etmiştir. Esnek kur sisteminin benimsendiği günümüz dünyasında bu ilişki mutlak olarak kabul edilmese de döviz sabiti altında nedensel bir ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bu dönemde ABD ekonomisine özellikle de yüksek getiri arayışı içerisinde olan Atlantik ötesi yatımcı akını olmuştur. Amerikan borsası yükselişe geçerken, banka kredileri canlanmıştır (Kaplan, 2008; Mitchener ve Pina, 2022; Taylor, 2018, 50).

1923 yılından 1929 borsa çöküşüne kadar olan süreç literatüre "Kükreyen Yirmili Yıllar" olarak geçmiş; Amerikan tarihinde dramatik, sosyal, ekonomik ve politik bir dizi süreci barındırmıştır. Bu süreç büyük ölçüde Harding'in ekonomiyi onarmaya yönelik eylemleri, tarım sektörünü destekleyici tarifleri ve vergi kesintileriyle ilişkilendirilmiştir. 1924 yılında kabul edilen Dawes Planı savaş borçlarının ödenmesini ileri bir tarihe ötelemiş olması da bu yükselişi tetiklemiştir. Ancak ekonomide rönesansı yaratan durumun teknoloji ile sermayenin birleşimi olduğu kabul edilmiştir. Üretimde elektrik kullanımının yaygınlaşması, milyonlarca otomobilde seri üretime katkı sunmuştur. Ek olarak Harding'in otoyol inşaatı da dahil olmak üzere devreye aldığı kamu harcamaları otomobil üretimini desteklemiştir. Bu sektörle beraber oteller, benzin istasyonları, restoranlar, kauçuk, çelik ve inşaat da gelişme kaydetmiştir. Ekonomi yeniden iyileşme sürecine girmiştir. Keynes'in de ifade ettiği üzere teknoloji, ekonomik buhranları sona erdirmenin ana aktörü olmaktadır (Feinstein vd., 2008; Ullman, 2020).

Cunningham (2024) da benzer şekilde I. Dünya Savaşının Amerikan ekonomisi açısından yarattığı mali zorluklara rağmen ülkede artan elektrifikasyonun üretkenliğin artmasına destek olduğunu ifade etmiştir. ABD'de hane halkının elektrik kullanımı 1916 yılında %12 seviyesinde iken 1927 yılında %63 seviyesine ulaşmıştır. Bu kullanım yaygınlığı otomobil endüstrisindeki büyümeyi teşvik etmiştir. Montaj hatları gibi seri üretim yöntemlerinin de ortaya çıkışı bu ekonomik patlamayı hızlandırmıştır. Yine ulaşım altyapısının, petrol ve gaz endüstrisinin genişlemesi de bu süreci teşvik etmiştir. Elektrik kullanımı ile birlikte buzdolabı, elektrikli süpürge gibi bir dizi ev aletinin kullanımını mümkün kılmıştır. Bu dönem ek olarak kredi kullanılabilirliğinde de artışın olduğu bir dönem olmuştur. Reklam endüstrisinin, pazarlama tekniklerinin gelişmesi bahse konu ürünlere ve diğer ürünlere ciddi ölçüde talep yaratmıştır.

Özetle 1920'lerde savaşın ve pandeminin yarattığı yıkım kamunun yeniden inşa çabası ile toparlanma sürecini getirmiştir. Ancak aynı dönemde çoğunlukla borca dayalı

dayanalıklı ev aletleri ve araba gibi dayalıklı mal alımına yönelen tüketici talebi dünya talebinin doğasını değiştirmiştir. Bu yeni tüketim kalıbı işletmeler için büyük bir zenginlik yaratırken, tüketici güvenindeki ani değişime karşı da savunmasız hale getirmiştir. Ek olarak FED'in para arzını artırma yönünde uyguladığı politikalar Kükreyen Yirmileri düşük faiz oranları ile de karakterize etmiştir. Faizlerin düşük seviyeleri insanları borç almaya ve aşırı yatırım yapmaya teşvik etmiştir. Bu dönemde FED'in uyguladığı gevşek politikalar da eklenince varlık balonu oluşumu tetiklenmiştir. Spekülasyonun fark edilip, kontrolden çıktığı endişesi ile para arzını azaltıp, faiz oranlarını yükselterek borsayı soğutma çabası söz konusu olsa da işe yaramamıştır. 1929 yılında başlayan, dünyayı etkisi altına alarak yaklaşık on yıl süren bir çöküş yaşanmıştır (Kiger, 2023).

4.1.2. Keynesyen Perspektiften Koronavirüs Pandemisi

Halk sağlığı krizi olarak başlayan ve ekonomik kriz ortamına neden olan Covid 19 pandemisi, hane halkı için çeşitli zorluklar yaratırken, yaşama ve çalışma biçimlerini değiştirmiştir. Hükümetler enfeksiyonun dışsallığı ile başa çıkmak üzere öncelikle tüketim ve çalışma saatlerini azaltan basit sınırlama politikalarına odaklanmıştır. Seyahat yasakları, işletmelerin kapatılması, sosyal toplantıların sınırlandırılması, işsizlik ve sosyal koruma programları şeklinde uygulamalara gidilmiştir. Bu politikalar insanlar arasındaki etkileşimi azaltarak pandeminin neden olduğu ölüm vakalarını bir ölçüde hafifletmiştir. Diğer taraftan ise insanlar arasında azalan etkileşim mevcut durgun durumu derinleştirmiştir. Başka bir ifade ile Covid-19 pandemisinin ortaya çıkışı ve ardından gelen kısıtlayıcı tedbirler, küresel ekonomiye ciddi bir darbe vurmuştur. Bu noktada hükümetlerin pandemiye karşı kısa vadeli tepkisi son derece hızlı ve kapsamlı olmuş; büyük ölçekli politika araçları benimsenmiştir. Doğrudan gelir desteği, borç moratoryumu ve merkez bankalarının varlık satın alma programları uygulanmış, ancak bu programların boyutu ve kapsamı ülkeler bazında farklılık göstermiştir (Eichenbaum vd., 2021; The World Bank, 2022d; U.S. Department of The Treasury, 2024).

GSYİH'nin tüketim, yatırım, hükümet harcamaları ve net ihracat bileşenlerinde sert düşüşler yaşanırken; ekonomik toparlanmaya giden yolda mali ve parasal teşvik paketleri önemli hale gelmiştir. Politika yapıcılar, virüsün yayılmasını kontrol altına almak ve reel ekonomiyi desteklemek adına halk sağlığı, mali, parasal, makro ihtiyati

ve finansal bir dizi önleme başvurmuştur. Finans sektörü açısından, çekirdek piyasaların işleyişini korumak, kritik finansal hizmetlerin sürdürülebilirliğini sağlamak ve risk yönetimi; mali sektör açısından ise mali kurumlara ve piyasalara likidite sağlamak, kredi akışını kolaylaştırmak, kısa vadeli geri ödeme yükümlülüklerini yerine getirmek üzere birtakım düzenlemelere gidilmiştir (Feyen vd., 2021).

Covid 19 pandemisinin, geleneksel para ve maliye politikalarının etkinlik alanını sınırlayan bir sağlık şoku yarattığını ifade etmek mümkündür. Hükümetler kapsamlı ve acil politika tepkileri ortaya çıkarmıştır. Bunlar önleyici ve hafifletici sağlık önlemlerinin yanı sıra zor durumdaki işletmelere mali ve parasal destek şeklinde kapsamlı makroekonomik politika tepkilerine odaklanmıştır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde pandemi ağırlıklı olarak özel sektör firmalarını ve çalışanlarını etkilemiş, kamu sektörünü görece daha az etkilemiştir. Dolayısıyla maliye politikası tepkileri kısa vadeli işsizliği azaltmak ve işletmeleri ayakta tutabilmek adına mali tepkileri içermektedir (Makin ve Layton, 2021).

Covid-19 pandemisinin ekonomik yansımaları ve küresel ekonomik büyümenin toparlanma süreci virüsün gidişatına, pandeminin süresine ve aşıların başarısına bağlı olmuştur. Politika tepkisinin etkinliğini geliştirilmiş olan aşıların hükümetler ve ilaç şirketleri tarafından dağıtımına, yaygınlaştırılmasına ek olarak tıbbi müdahalelere, para ve maliye politikası girişimlerine, yapısal ekonomik özelliklere bağlı olmuştur. Kamu politikaları açısından hükümetlerin kamusal gelirleri ila kamu harcamaları arasındaki fark sağlık hizmeti müdahalelerini engelleyen ekonomik sorun yaratmıştır. Özellikle de küresel ve yurt içi ekonomik aktivitelerdeki düşüş tüm önemli vergi gelir kaynaklarını etkilemiştir. Düşük kurumsal karlar, azalan talep seviyeleri, işsizlikte yaşanan artış vergi gelirlerinin, ekonomik çıktıdan daha güçlü daralmasına neden olmuştur. Gelişmekte olan devletlerin virüsle mücadeleyi bağımsız olarak finanse etmesi güç hale gelmiş; bağışçı devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve STK'larden gelen bağışlara büyük oranda bağımlı olmuştur (Mallah vd., 2021; OECD, 2020b).

Dünya Bankası eski baş ekonomisti olan Joseph Stiglitz, koronavirüs pandemisinin normal bir ekonomik krizden farklı olduğunu ve pandeminin ekonomi üzerindeki etkisinin sadece toplam taleple ilgili olmadığını ifade etmiştir. Büyük çaplı tecritler ve karantina önlemleri, tedarik zincirinde de ciddi bozulmalara neden olmuştur. Hastalık nedeniyle sektör fark etmeksizin işyerleri kapanma sürecine girmiş, bu durum bir

noktada gelecek dönemde oluşacak potansiyel taleple de toparlanmayacak duruma gelmiştir. Dow Jones endeksinin 1987 yılında yaşamış olduğu " Kara Pazartesi" olarak kayıtlara geçen büyük çöküşten dahi kötü bir tablo çizmiştir. Bu bağlamda ekonomik müdahaleler Stiglitz tarafından yetersiz bulunsa da olası sonuçları bir ölçüde hafifletmiştir. Finansal kuruluşlar bu süreçte her ne kadar pozisyonlarının güçlü ve yeterli sermaye sahibi olduğunu iddia etse de ortaya çıkacak olan ekonomik gerilemenin etkisinden kurtulamayacağını ifade etmiştir (Tan, 2020). Özellikle pandeminin etkilerini hafifletmek ve ekonomilerini canlandırmak isteyen ülkeler devletin elini para ve maliye politikaları aracılığıyla güçlendirmiştir. Bu noktada genişlemeci para politikası birçok ülke tarafından kullanılmıştır. Maliye politikaları ise uzun vadede görece daha etkili olduğu için hükümetlerin odağında genişlemeci maliye politikaları yer almıştır (Namani, 2021, 364).

Pandemi süreci tıpkı bir savaş dönemi gibi pahası ne olursa olsun ekonomiyi istikrara kavuşturmak için acil ve koordine müdahalelere ihtiyaç doğurmuştur. "Bırakınız yapsınlar" geleneği durumunda hükümet müdahalelerinin eksikliği ekonomik faaliyetlerin aşırı kaybı ve ölüm oranları artışıyla sonuçlanmasından endişe edilmiştir. Enfekte kişi sayısının ve ölüm rakamlarının kontrol altına alınmasına yönelik politikalar beraberinde mali, sosyal ve psikolojik sonuçlar da getirmiştir. İşletmelerin kapatılması, rekor seviyelere ulaşan işsizlik oranları, artan ücretsiz izinler ekonomiye tehdit unsuru olmuştur. Bu noktada ekonomik etkileri hafifletmek üzere birçok hükümet işletmelere, çalışanlara, hane halklarına yönelik mali yardım paketleri devreye almıştır (Hernes ve Staver, 2024).

Koronavirüs pandemisi dünya ekonomisi üzerinde yıkıcı etkiler yaratırken, yaşanan bu gerileme beraberinde devletin ekonomideki rolünü de tartışmalı hale getirmiştir. Hazırlıksız yakalanan ekonomiler başta olmak üzere ortaya çıkan şoklara karşı mali teşvikler hayati bir role sahip olmuştur. Bu durum da Keynes'in ekonomiye devlet müdahalesi gereğini yeniden gündeme taşımıştır (Namani, 2021, 347). Pandemi patlak verdiğinde devam eden mali kemer sıkma zorunluluğu ve kamu politikası sınırlamaları şeklinde devam eden neoliberal beyanlar, hızla kaybolmuştur. Avusturyalılar ve her türden neoliberaller her ekonomik bunalım döneminde olduğu gibi bu dönemde de Keynesçiliğe sığınmıştır. Negatif dışsallıklar ve serbest piyasa ekonomisinden kaçarak, hükümet harcamalarının yararlanıcısı olmak üzere harekete geçmiştir. Neoliberalizmi eleştirenler, koronavirüs pandemisinin serbest piyasanın büyük oranda

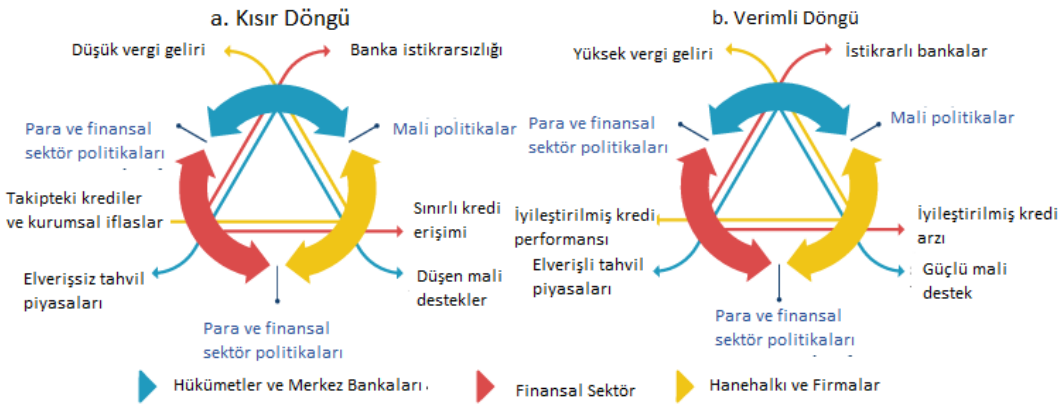
devlet kapasitesini tükettiği, üretimin küreselleşme yolu ile sanayisizleşmeyi teşvik ettiği ve kırılgan finansal piyasaların inşa edildiği bir dönemde ortaya çıktığını ifade etmiştir. En zengin ve uzlaşmaz neoliberal ekonomiler olan ABD ve İngiltere'de pandeminin patlak vermesi ile hasta bakımı bir kenara yüz maskesi ve kişisel koruyucu ekipmanlar dahi üretilemez olmuştur. Neoliberalizmin kısa vadeli karlılık görüntüsü pahasına devletin planlama kapasitesinin yok edildiği vurgulanmıştır. Ek olarak neoliberal yönelimlerin insan hayatını değersizleştirdiği de iddialar arasında yer almıştır. Dolayısıyla koronavirüs pandemisi devletin kapasitesi olmadan sağlık krizi ile başa çıkmanın mümkün olmadığını göstermiştir (Saad-Filho, 2020).

Bu dönemde uygulanan genişletici maliye politikaları ekonominin toparlanması yönündeki Keynesyen uygulamaları yansıtmaktadır. Pandeminin başlaması ile birlikte ekonomiye kamusal müdahale her zamankinden elzem hale gelmiştir. Özellikle pandemi nedeniyle uygulanacak karantina ve kısıtlama önlemlerinin ekonomi üzerinde yaratacağı zararın bir kısmını hafifletmiştir. Mart 2020'de FED, pandeminin etkilerini kısmen azaltmak üzere faiz oranlarını sıfıra yaklaştırmış ve yaklaşık 750 milyar dolarlık varlık alım programı açıklamıştır (Namani, 2021, 361). Dünyanın dört bir yanında hükümetler sağlık harcamaları, gelir transferleri, artan sosyal yardımlar, kısa vadeli işsizliği en aza indirmek üzere firmalara yönelik ücret sübvansiyonları şeklinde politikalar ile Covid 19 krizine yanıt vermiştir. Ancak uygulanan politikalar ülkelere göre çeşitlilik göstermiştir (Makin ve Layton, 2021, 341).

Covid 19 politika tepkileri, hanehalklarının, firmaların, finans sektörünün ve hükümetlerin birbirleriyle bağlantılı olduğu bütüncül sistemde iyi tasarlanmış mali, parasal ve finansal sektör politikaları ile olası bir kısır döngüyü, verimli döngüye dönüştürebilme potansiyeli taşımaktadır. Küresel pandemiye cevaben bir dizi hükümet kredi temerrüdünü ve buna bağlı ekonomik şokların finansal sektöre yayılımını önlemek üzere hanehalkları ve şirket bilançolarını destekleyici mali kaynaklar kullanmıştır. Ancak daha önce de sözü edildiği üzere ülkelerin pandemi öncesi mevcut kırılganlıkları ve kaynaklara erişim imkânı pandemiye yönelik politika tepkilerinde ve politika başarısında farklılıklar ortaya çıkarmıştır. Özellikle sağlık krizi döneminde mevcut yüksek hükümet borçları, azalan vergi gelirleri ile de birleşince konjonktür karşıtı politika önlemlerini sınırlandırmıştır. Bu durum Şekil 63 üzerinde kısır ve verimli döngü olarak iki panelde sunulmuştur. Hükümetler kredi temerrüdü, hane halkı gelir kaybı, iflasların finans sektörüne yayılımını önleyecek kapsamlı destek

politikaları devreye almadığı ve/veya alamadığı durumda sistemi bütünüyle olumsuz yönde etkileyecek kısır döngü yaratmaktadır. Kamusal müdahalenin hızlı ve olumsuz durgunluğu by-pass edecek ölçekte uygulanması ise hane halkı gelir kayıplarını kompanse edecek, şirket ve banka bilançoları üzerindeki stres dalgasını azaltacak ve hızlı bir toparlanma süreci ortaya çıkaracaktır (The World Bank, 2022d). Dolayısıyla pandemi, krizlerle başa çıkmak için mali alanın çok önemli olduğunu göstermiştir. Mali tamponları yeniden inşa etmek üzere gerekli manevra alanına sahip ekonomiler açısından toparlanma süreci daha hızlıdır. Aynı zamanda maliye politikaları para otoritelerinin enflasyonu düşürme amacıyla çatışmamalıdır. Aksi durumda enflasyonu kontrol altına alma mücadelesi uzayacak, mali istikrarsızlık artacak, mali otoritelerin yanı sıra parasal otoritelerin de süreci yönetmeleri karmaşık hale gelecektir (IMF, 2022).

Şekil 63. Kısır ve Verimli Döngüler

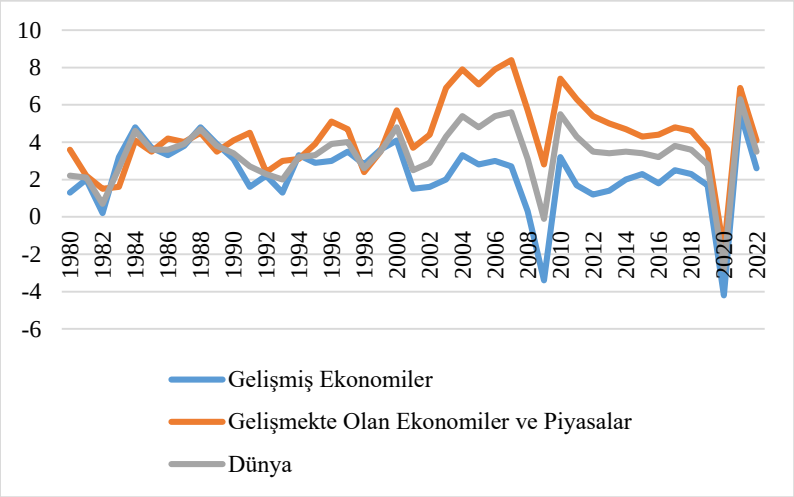

Kaynak: The World Bank, 2022d

Covid 19 Keynesciliği, Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı sonrası dönemde uygulanan Keynesci programlardan bir ölçüde farklılaşmıştır. Günümüz Keynesciliği gelirin korunmasına yönelik araçlar, şirketler için finansman kanalları ve kira ödemeleri şeklindeki uygulamaları hayata geçirmiştir (Chohan, 2022, 74). Özellikle de ortaya çıkan kriz ve kriz benzeri durumların küresel ekonomi üzerindeki etkileri farklılık arz ettiğinden, müdahale araçları da değişiklik göstermiştir. Küresel ekonomik kriz ile koronavirüs pandemisinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ile dünya genelinde GSYİH büyümesi üzerinde yarattığı negatif etkiyi görmek mümkündür. Pandeminin dünya ekonomisi üzerinde yarattığı etki 2008 Küresel Krizinden daha şiddetli olmuştur. 2020 yılında Avrupa Birliği, Çin, ABD, İngiltere, Rusya ve Japonya gibi en

büyük küresel ekonomiler negatif GSYİH büyümesi tecrübe etmiştir. Şekil 64'te resmedildiği üzere pandemi döneminde düşüş daha keskin olmuştur.

Şekil 64. Reel GSYİH Büyümesi

Kaynak: International Money Fund, 2023.

Center on Budget and Policy Priorities (2022), Büyük Durgunluk ve Koronavirüs Pandemisinin belirli noktalarda benzer ya da farklılaşan boyutlarını ortaya koymuştur. 2008 Küresel Mali Krizi, piyasaların (finansal piyasalar dahil) müdahalesiz en iyi şekilde işlediğine dair neoliberal görüşlerine meydan okuyan Keynesçi ekonomik varsayım ve politika reçetelerinin geçerliliğini kanıtlamıştır. 2003 yılında dünyanın tecrübe ettiği SARS-CoV salgınının ardından kamu tarafından finanse edilen bir girişim söz konusu olmasa da Keynes ilgili yıllarda yaşıyor olsaydı reforme edilmiş bir kapitalist sistemi öneriyor olurdu denmiştir. Keynes, akıllıca yönetilen kapitalist sistemin ekonomik amaçlara ulaşma noktasında muhtemel en iyi alternatif olduğunu düşünmektedir (Clavin vd., 2021, 30). Tablo 16 Büyük Durgunluğu ve Koronavirüs pandemisinin ekonomik etkilerini, işsizlik ve enflasyon etkilerini, hükümet müdahalelerini ve para politikası uygulamalarını bir arada sunmaktadır.

Ülkelerin tecrübe ettikleri kriz dönemleri, geçmişte edinilmiş deneyimlerden kaynaklı bir öğrenme süreci yaratmaktadır. Özellikle söz konusu krizin niteliği ve daha önce var olan sorunları iyileştirmek üzere atılan adımlar ani şoklarla başa çıkma noktasında önemli bir hafıza sunmaktadır. Ancak kriz sonuçlarının asimetrik olması, bazı devletlerin diğerlerine görece daha yoğun bir şekilde etkilenmesi krizin çözümüne yönelik var olan politikaların ötesine geçilmesi noktasında uygun bir zemin hazırlamaktadır (Ladi ve Tsarouhas, 2020, 1053).

Tablo 16. Büyük Durgunluk ve Koronavirüs Pandemisine İlişkin Karşılaştırma

	Büyük Durgunluk (2008)	**Koronavirüs Pandemisi (2019)**
Ortaya çıkış	Görece hafif bir durgunluk olarak başlamış küresel bir krize dönüşmüştür.	Küresel halk sağlığı krizi pandemik durgunluğu hızlandırmıştır.
Ekonomik etki	Konut balonu patlamış, bankacılık krizinin etkisi ile hane halkı geliri ve serveti yok olmuştur. Tüketim harcamaları ve işletme yatırımları ortadan kalkmıştır.	Ekonomik göstergeler virüs vakalarındaki iniş ve çıkışlar ila virüse karşı uygulanan gönüllü ve resmi karantinalar ve sosyal mesafe tedbirlerinin boyutundan etkilenmiştir. Sağlık durumu düzeldiğinde iş ve tüketici faaliyetleri toparlanma sürecine girmiştir.
Hükümet müdahalesi	Hükümetlerin mali tepkisi, Sorunlu Varlıkları Kurtarma Programı (TARP) ve İyileştirme Yasası şeklinde olmuştur. Müdahaleler keskin bir gerilemeyi durdurmada etkili olmuş; ancak güçlü bir istihdam artışı yaratacak, hızlı bir toparlanmayı destekleyecek kadar kapsamı ve uzun süreli olmamıştır.	Politika yapıcılar Büyük Durgunluk deneyiminden önemli dersler çıkarmıştır. Hükümetlerin pandemik durgunluğa verdikleri tepki çok daha büyük olmuştur.
Para Politikası	Federal Reserve, her iki resesyonda da benzer para politikası adımları atarak, para politikası için hedef faiz oranını fiilen sıfıra indirmiş ve büyük ölçekli varlık alımları (niceliksel genişleme) gerçekleştirmiştir. Büyük Durgunluk sonrasında FED'in para politikası güçlü mali destek programları ile birleşmediğinden yüzde 2'lik politika hedefine ulaşmada başarısız olmuştur. Buna karşılık, güçlü mali önlemlerle birleşen politikalar, pandemik durgunluktan çok daha hızlı bir toparlanmayı desteklemiştir.	
Enflasyon ve İşsizlik	Büyük Durgunluktan çıkışta, FED'in uyguladığı genişletici para politikası, yüksek istihdam ve istikrarlı fiyatlara ilişkin hedeflerin her ikisini de sağlayacak ölçüde tutarlı olmuştur.	2021 yılında ortaya çıkan yüksek enflasyon dönemi sıkılaştırıcı para politikası için daha zorlu bir ortam yaratmıştır. Yüksek istihdamı korurken enflasyonu düşürme çabası gerektirmiştir. Bu bağlamda FED, yüksek enflasyonun kalıcı hale gelmesini önlemek üzere Mart 2022'de genişletici para politikasını tersine çevirerek kısa vadeli faiz oranı hedefini yükseltmeye ve uzun vadeli varlıklarını azaltmaya (niceliksel sıkılaştırma) başlamıştır.

Kaynak: Center on Budget and Policy Priorities, 2022

Keynes'in "uzun vadede hepimiz ölüyüz" şeklindeki metoforu, Romer ve Garber tarafından "12 ila 18 ay boyunca devam eden sosyal mesafeye dayalı önlemlerle çoğumuz hayatta; ancak ekonomimiz ölü durumda olacaktır" şeklinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla ekonomik faaliyetlerin durdurulması pahasına devreye alınan kapanma önlemlerinin kalıcı bir çözüm sunmadığı; kamunun eliyle bulaşın tespiti ve şüpheli vakaların karantinası şeklinde kısmi bir izolasyon sürecinin gereği ortaya koyulmuştur. Koruyucu ekipman ve test materyallerin geliştirilmesi konusunda federal hükümetin önemi ortaya çıkmıştır. Piyasa ekonomisi istikrarlı bir talebi karşılama noktasında iyi bir performans gösterirken, kriz beklentisiyle beraber stok yapmaktan

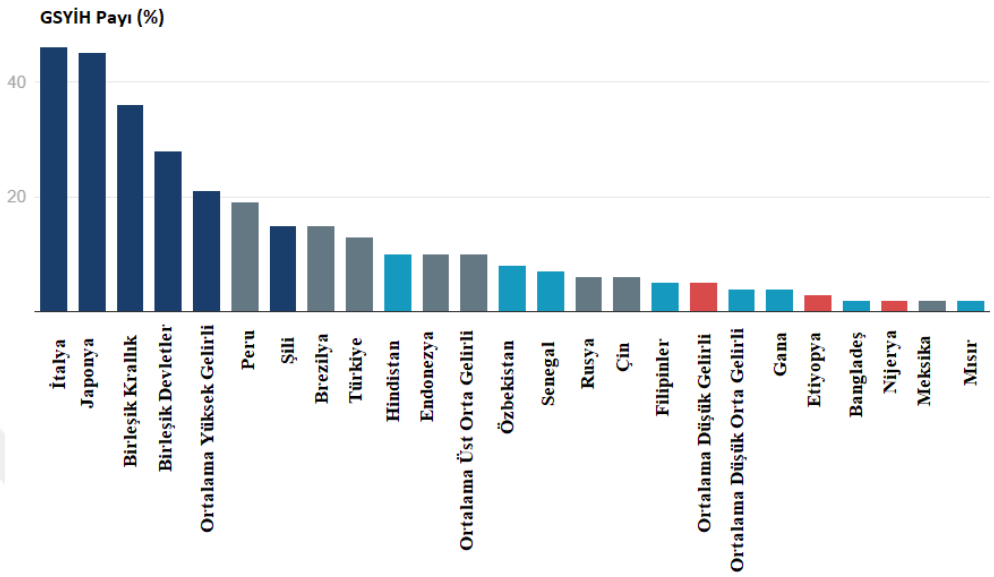
kaçınacağını ifade etmiştir. Ek olarak ilgili ürünlerin üretimi için gerekli makinelerin kriz sonrasında atıl kalma riski söz konusu olacağından, piyasalar yatırım yapmaktan kaçınacağı varsayılmıştır. İlk kertede hükümet geleneksel ekipmanlar üretimi, yeni ve görece etkili koruma türlerinin geliştirilmesine yönelik programları finanse etmesi gerek görülmüştür (Romer ve Garber, 2020).

Koronavirüs pandemisi gibi bir şokun gerçekleşmesi halinde piyasaların kendi kendini ayarlama mekanizmasını beklemenin büyük ölçüde tedbirsizlik olacağı vurgulanmıştır. İnsanların işlerini ve gelirlerini korumaya yönelik müdahalelerin hayati olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle de Keynesyen politika araçları hem etkili hem de gerekli görülmüştür. Keynes'in politika seçenekleri görece fazla tüketim ve yatırım harcamasını teşvik edecek hükümet harcamaları veya vergi indirimleri, üretim maliyetlerini düşürecek önlemler şeklinde sıralanmıştır (Ben, 2020).

Hükümetlerin koronavirüs pandemisine karşı ilk tepkisi son derece hızlı ve kapsamlı olmuştur. Geçmişteki politika tepkilerine kıyasen günümüz pandemisinde gelişmekte olan ekonomiler dâhil olmak üzere bu ölçekte politika araçları kullanılmamıştır. Büyük çaplı gelir desteği önlemleri, borç moratoryumu, merkez bankalarının varlık satın alma programları şeklinde bir dizi araç sıralanmıştır. Uygulanan programların boyutu ve kapsamı ülkelerin pandemi öncesinde kredi piyasalarına erişimi, kamu borç düzeyi gibi parametrelere bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Yüksek gelirli ülkelerde mali tepkinin boyutu da bir o kadar büyük, düşük gelirli ülkelerde ise aynı şekilde düşük kalmıştır. Orta gelirli ekonomiler açısından ise hükümetlerin destek programlarına harcama yapma yönündeki istekleri önemli bir belirleyici olmuş ve ülkeler bazında farklılaşmıştır (The World Bank, 2022d). Şekil 65'te GSYİH içerisindeki mali tepkilerin payı resmedilmiştir. Özellikle pandeminin erken aşamalarında yüksek bir bulaş riski ile karşı karşıya kalan İtalyan ekonomisi 2022 yılı verilerine göre en yüksek payı ayırmıştır. İtalya özellikle 2008 Küresel Finansal Krizin ardında büyük bir borç krizi tecrübe etmiş bir ülke olarak halihazırda devam eden mali kırılganlıklarının üzerine yenisini eklemiş ve hatta kapanma ve kısıtlama tedbirlerini erken uygulayan ekonomilerden biri olarak da önemli bir mali yük altına girmiştir. Yine görüldüğü üzere mali tepkilerin boyutu, ekonomilerin gelir düzeyine paralellik göstermiştir. Ülkelerin kredi notlarının da mali harcamaların boyutuna ilişkin belirleyici olduğunu ifade etmek mümkündür. İlave olarak görece düşük gelirli ülkeler pandemi krizi esnasında hâlihazırda uygulamış oldukları düşük faiz politikaları ve

yüksek kamu borç yükleri nedeni ile politika araçlarının kullanımı konusunda son derece sınırlı bir hareket alanına sahip olmuştur. Dolayısıyla geleneksel politika araçları etkin bir çözüm sunamamıştır.

Şekil 65. Seçili Ülkelerin Covid-19 Pandemisine Mali Tepkileri (GSYİH Payı %)

Kaynak: The World Bank, 2022d

Sağlık krizine kamusal müdahale birçok ekonomi için de paradigma kaymasına yol açmıştır. Fransız hükümeti bu duruma bir örnek teşkil etmiştir. Fransa, sağlık krizinin etkisi ile on yıllar süren kemer sıkma politikalarını tersine çevirmiştir. Fransa açısından bu kriz kritik bir dönemeç olmuş; kamu desteği sosyal harcamalar lehine artış içerisine girmiştir. Fransa'da neoliberal ekonominin desteklediği politik ekonomik düzen, Covid 19 pandemisinin ortaya çıkardığı kriz nedeniyle tersine dönmüştür. Neoliberal kemer sıkma politikalarının hararetli savunucuları dahi bu dönemde Keynesçi tepkilerin haklılığını savunmuştur (Ferragina ve Zola, 2020). Razavi vd. (2020), Covid 19 pandemisinin gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler açısından sosyal koruma kapsamına yeterince alınmamış kesimlerin hassasiyetini ortaya çıkardığını vurgulamıştır. Devlet, kamu sağlığını ve kamu gelirlerini korumak üzere toplumun garantörü olma rolünü üstlenmiştir. Devreye alınacak politikalar ile ekonomik toparlanma sürecinin destekleneceğini ve sosyal uyumun güçleneceğini ifade etmiştir.

ABD ekonomisi açısından II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan durgunluk dönemlerine kıyasen büyük ölçekli önlemlerin söz konusu olduğu bir dönem olmuştur. 2008 küresel

krizi döneminde dahi kamunun ağırlığı daha sınırlı kalmış; yardım tedbirleri yetersiz ve oldukça kısa süreli olmuştur. Dolayısıyla da ekonomi gerekenden daha uzun süre zayıf performans göstermiştir. Pandemiye yönelik uygulanan federal tepkiler ölçek olarak olduğu kadar erişim ve politika yaklaşımları açısından da son derece yenilikçi olmuştur. Kişisel koruyucu ekipmanlar, testler ve aşılar şeklinde pandemiye karşı halk sağlığı müdahalelerinin yanı sıra finansman noktasında da bir dizi yeni adım atılmıştır (Center on Budget and Policy Priorities, 2024). Ancak dönemin Amerikan Başkanı Donald Trump, erken dönemde süreci iyi yönetememiştir. Çin'in 31 Aralık 2019 günü, dünyayı bir pandemiye karşı uyarmasının ardından Trump'ın tepkisi tehditi önemsiz göstermek, eylemsizlik ve kısmi önlemler almak şeklinde olmuştur. Trump yönetimi, Çin'in virüsü laboratuvar ortamında yarattığını iddia etmiştir. FED'in büyük miktarda likidite enjekte etmesini yanlış politika çözümü olarak nitelendirmiştir. ABD'de yaşanan ölüm vakalarının nedeni de politika süreçlerindeki bu hantallık olmuştur. Bu durum yönetimin halk sağlığından ziyade kötü haberlerin yaratacağı olumsuz beklentilerin Amerikan borsası başta olmak üzere piyasalara vereceği zarara odaklanmaktan kaynaklanmıştır. Ancak gecikmeli de olsa devlet ekonomiye müdahil olmuştur (Parker ve Stern, 2022; Taskinsoy, 2020).

New York'ta gerekli olmayan iş yerleri kapatılmıştır. FED 150 baz puanlık faiz indirimi yapmış; 2,2 trilyon dolarlık teşvik paketi hazırlamıştır. Teşvik paketi 260 milyar dolarlık işsizlik ödeneğinin uzatılması ve genişletilmesini içermektedir. Ek olarak tüm işsizlik maaşlarının haftada 600 dolar artırılması, normal koşullarda işsizlik ödeneğine uygun olmayan işlerin de dâhil edilmesi, 13 haftalık ek fayda sunulması, 290 milyar dolarlık tek seferlik ödeme yapılması, her bir çocuk için 500 dolar, yetişkinler için 1.200 dolar, çiftler için 2.400 dolar değerinde doğrudan ödeme yapılmasını içermektedir. Yine bu paket kapsamında küçük işletmelere 377 milyar dolar değerinde kredi ve hibe sağlanması, eyaletlere ve yerel yönetimlere 175 milyar dolarlık destek verilmesi, her bir eyalet için en az 1.25 milyar dolar olmak kaydı ile 150 milyar dolarlık ödeme ve 25 milyar dolarlık ek alt yapı yatırımları yapılması amaçlanmıştır. Sağlığa 180 milyar dolar, güvenlik ağına 42 milyar dolar, afet yardımına 45 milyar dolar harcama yapılması, 280 milyar dolara tekabül eden işletme vergilerinin düşürülmesini de içermektedir. FED, sınırsız parasal genişleme maksadı ile hazine tahvilleri ve mortgage destekli tahvilleri ihtiyaç duyulan miktarda satın

alabilecektir. Solunum cihazları, cerrahi maske ve eldiven ihracatı yasaklanmıştır (TİM, 2020).

Uygulamaya alınan önlemler öncelikle vergi beyanında bulunup/bulunmadıklarına ve/veya asgari gelir düzeyine sahip olup/olmadıklarına bakılmaksızın on binlerce kişiye nakit ödemede bulunulmuştur. İşsizliğin kapsamı yarı zamanlı, serbest meslek sahibi işçiler, esnek çalışanlar ve kadro sahibi olmayan işçileri de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Ek olarak Büyük Durgunluk ve geçmiş krizlere kıyasen kapsama süresi de uzatılmıştır (Center on Budget and Policy Priorities, 2024). Dolayısıyla da Federal Hükümetin devreye aldığı mali destek programlarının maliyetinin oldukça yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Ancak eklemek de gerekir ki toplum sağlığı ve ekonomi üzerindeki etkilerini hafifletmeye yönelik büyük ölçekli yardım paketleri 2020 ve 2021 yılı zorluklarını görece hafifletmeyi başarabilmiştir (Smith vd., 2021).

Covid 19 pandemisinin ekonomik etkilerine cevap olarak ABD'de Hazine Bakanlığı, Mali Hizmet Bürosu ve İç Gelir İdaresi (IRS) üç tür doğrudan yardım ödemesinde bulunmuştur. Bunlardan ilki 27 Mart 2020 ila 31 Temmuz 2020 tarihleri arasında yürürlükte olan CARES'dir. Yasa pandeminin insanların temel ihtiyaçlarını –gıda, kira, elektrik faturaları, borçlar ve tıbbi masraflar- karşılama yeteneklerini sınırlandıran iş ve gelir kayıplarını bir ölçüde hafifletmek üzere sağlanan tek seferlik nakit ödemeleri içermektedir. Yasada desteklenmesi uygun bulunan her bir yetişkin için 1.200 $, 17 yaş altı çocuk başına ise 500 $ değerinde nakdi ödemeyi içermektedir. CARES faydalanıcıları arasında pandemi kaynaklı gıda güvensizliği durumu, gelecek aylara ilişkin temel ihtiyaçların karşılanması ve sağlık sorunları konusundaki endişeler görece azalmıştır. Chetty vd. tarafından yapılan ampirik çalışmada mali destek ödemelerinin tüketicilere ulaşmasını takiben harcamalarda artış yaşanmıştır. Teşvik ödemelerinden sonraki ilk ayda gelir grubunun en alt kesimindeki kişilerin harcamaları %21 puan artmıştır. Yüksek gelirli haneler için ise teşvik ödemeleri tüketim harcamalarında ani olmasa da %11 puanlık bir artış ortaya çıkarmıştır. Gelir grupları arasındaki farkın nedeni hem mutlak olarak hem de toplam harcamaların yüzdesi olarak görece küçük teşvik ödemeleri almıştır. 2020 Aralık ayının sonlarında Vergi İndirim Yasası devreye alınmıştır. Üçüncü destek programı olarak ise 2021 Mart'ında Amerikan Kurtarma Planı uygulanmıştır. Kurtarma Planı kapsamında geliri 1.400$'a kadar olan hanelere 150.000$'lık bir yardım alırken bu eşiğin dışındakiler kapsam dışı kalmıştır. Dolayısıyla da ödemelerin ilk aylarında düşük gelirli haneler açısından

önemli harcama artışı söz konusu olmuşken, yüksek gelirli haneler açısından önemli bir etki olmamıştır. Ek olarak Maaş Koruma Programları devreye alınmıştır. İstihdam kayıplarını azaltmaya çalışan küçük işletmelere toplamda 800 milyar $'lık yardımı içermektedir (Chetty vd., 2024; Karpman ve Acs, 2020, U.S. Department of The Treasury, 2024). Çocuklu ailelere sağlanan "Çocuk Vergi Kredisinin" miktarı önemli ölçüde artırılmıştır. ABD'nin tüm eyaletlerinde uygulanan sağlık sigortası Medicaid'e kayılı kişilere kesintisiz sağlık sigortası sağlama, "Ekonomik Bakım Yasasına" dahil olmak üzere ödenen primlerde de indirim ve/veya tamamen kaldırılma yönünde uygulamalara gidilmiştir. Ulusal olarak geçerli bir ücretli izin politikası devreye alınmış; elektronik yardım kartları, kira yardımları, evsizlere yardım fonu şeklinde müdahaleler geliştirilmiştir. Kapanma tedbirleri kapsamında okulların da geçici süre ile kapatılmasının bir sonucu olarak evde çocuk bakımına bağlı işsizlik artışının önüne geçmek üzere çocuk bakım yardımları devreye alınmıştır. Makro ölçekte bütçesi yetersiz olan mahalli ve yerel idarelere bütçe desteği sağlanmıştır (Center on Budget and Policy Priorities, 2024).

Avro Bölgesi, sağlık krizinin başlangıcında benzer şekilde ilk olarak kamu harcamalarını artırarak tepki vermiştir. Mart 2020 itibariyle Küresel Finansal Krize karşı geliştirilen müdahalelere benzer şekilde, Neo Keynesyen bir ruh ekonomideki kayıpları telafi etmek üzere pek çok Avrupa ülkesi harcamalarını artırmıştır. Bu kapsamda ilk olarak ekonomiyi ve işletmeleri desteklemek üzere sağlanacak yardımlarda esneklik sunacak geçici çerçeve kabul edilmiştir. Avrupa Birliği Merkez Bankasının Euro Bölgesindeki riskleri bertaraf etmek üzere Mart 2020 yılında başlatılan standart dışı para politikası olarak Pandemik Acil Satın Alma Programı (PEPP) devreye almıştır. PEPP, özel ve kamu sektörü menkul kıymetlerini kapsayan geçici varlık satın alma programlarını içermektedir. Başlangıçta 750 milyar avro'luk bütçe aşamalı olarak 600 milyar avro ve 500 milyar avro artırılmış; toplamda 1.850 milyar avro düzeyine çıkarılması kararı verilmiştir. Nisan 2020'de işverenlerin, işçileri işten çıkarmalarını önlemek üzere serbest meslek sahiplerine yardım amacıyla 100 milyar € değerinde kurtarma fonu onaylanmıştır. Ek olarak mali kurallarda esnekliğe izin verilmiştir. 2020 yılının mayıs ayında Avro Bölgesi üye ülkelerine ucuz kredi sağlamak üzere fon oluşturulmuştur. GSYİH'nın %2'si yani yaklaşık 240 milyar €'luk kısmına tekabül eden kısmı sağlık bakım maliyetlerini karşılamak üzere ayrılmıştır. Ve yine aynı dönemde Avrupa Yatırım Bankası, küçük ve orta ölçekli işletmelere 200

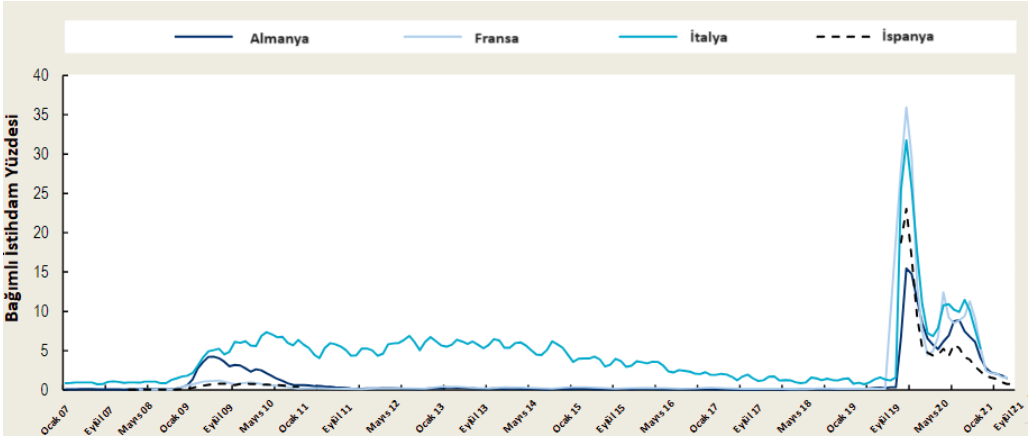
milyar € değerinde kaynak ayırmış ve bir anlamda güvenlik ağı sağlanmaya çalışılmıştır. Devreye alınan önlemler büyük ölçüde mali piyasaların ve Avro Bölgesinin görünümünü istikrara kavuşturma amacı taşımaktadır. 16 Aralık 2021 tarihinde ise Mart 2022 sonuna değin PEPP kapsamındaki net varlık alımlarının durdurulması planlanmıştır. 14 Aralık 2023 tarihinde ise 2024 yılının ilk yarısında PEPP kapsamında vadesi dolan menkul değerlerden elde edilen anapara ödemelerinin tamamının yeniden yatırılması; ancak PEPP portföyünün aylık ortalama 7,5 milyar avro azaltılması duyurulmuştur. İlave olarak Avrupa Birliği Merkez Bankasının pandeminin ekonomik etkilerini hafifletmeye yönelik para politikası tedbirleri finansman koşullarının korunması ve kredi akışının desteklenmesine yönelik olmuştur. Bu sayede ekonomik aktiviteler desteklenecek, orta vadeli fiyat istikrarının korunmasına katkı sunulacaktır (ECB, 2020a; 2020b; Ladi ve Tsarouhas, 2020).

Türk hükümeti yeni koronavirüs pandemisinin ekonomik etkilerini hafifletmek ve olumsuz etkiler ile mücadele etmek üzere 100 milyar TL'lik bir acil mali yardım programı açıklamıştır. Mali yardım ekonominin her kesime dokunacak kadar kapsamlı olamamıştır. Doğrudan transferlere ek olarak tıbbi malzeme tedariği, küçük ve orta ölçekli firmalara sübvansiyonlar, istihdamı korumak üzere mali destekler, vergi iptalleri, sosyal güvenlik ödemeleri ve vergi ödemelerinin ertelenmesi, hane halkı ve firmaların borç ödemelerinin ertelenmesi şeklinde bir dizi kamu gelirinden de feraget edilmiştir. İşverenlerin istihdam maliyetlerini düşürme maksadı ile asgari ücret destekleyici mali tedbirler, iş sözleşmelerinin feshinin yasaklanması şeklinde uygulamalara gidilmiştir. Üretimini küçülten veya durduran firmalarda çalışan işçilere kısa çalışma ödeneği verilmiştir. Yine hanehalkı ve firmaların özellikle de kamu bankaları aracılığıyla ucuz krediye erişimi sağlanmıştır (Bayar vd., 2023).

Covid 19 pandemisi sırasında İş Koruma Programları kapsamında, iş faaliyetlerinde geçici düşüş yaşayan firmaların işgücü maliyetleri düşürülmüş, çalışma saatleri azaltılmış ve işçilerin gelirlerinin desteklenmesi amaçlanmıştır. Bu uygulama çalışılmayan saatleri doğrudan sübvanse eden kısa çalışma programları şeklinde olduğu gibi, çalışılan saatleri sübvanse eden ücret sübvansiyon programları şeklinde de kullanılabilmiştir. Bu uygulama aynı zamanda azaltılan saatler için işçilerin kazançlarını pandemi öncesi gelir seviyesine tamamlamak şeklinde de uygulanmıştır. Uygulama şekli ne olursa olsun İş Koruma Programlarının ortak özelliği pandemi nedeni ile işler tamamen askıya alınsa dahi çalışan sözleşmeleri yürürlükte

kalabilmiştir. Bu bağlamda Covid 19 pandemisi başladığında OECD ülkelerinin neredeyse tamamı sosyal mesafe kısıtlamalarından etkilenen firmalar ve işçiler için zamanında ve geniş kapsamlı destek programları sunmuştur. Bu müdahalelerin 21 milyona yakın işi kurtardığı ifade edilmiştir. Ancak süreç içerisinde pandeminin etkisinin görece yumuşaması, ekonominin toparlanmaya başlaması ve sosyal mesafe kısıtlamalarının hafiflemesi ile birlikte İş Kurtarma Programlarının sunmuş olduğu desteklere ihtiyaç azalmış ve hatta aşamalı olarak kaldırılmıştır. Ancak yine de destek kullanımları ülkeler arasında farklılık göstermiştir. Süreç içerisinde bu destekler büyük ölçüde geçici süre ile kullanılmıştır. İş koruma destekleri küresel mali kriz yıllarında da başvurulan bir kamusal destek programı olmuştur. Ancak pandemi ölçeğine kıyasla oldukça düşük kalmıştır. Şekil 66 üzerinden küresel krizin başlangıcından 2021 yılının Kasım ayına kadar olan dönem için Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya'nın toplam istihdam içerisinde bağımlı istihdam yüzdesi sunulmuştur. Pandemi döneminde, küresel mali kriz döneminde sağlanan desteğin yaklaşık dokuz katı bir destek sağlandığını ifade etmek mümkündür. Ve seçili ülkeler açısından ekonomik aktivitelerdeki düşüş nispetinde işsizlik artışı daha düşük kalmıştır (OECD, 2022b). Bu eğilim, hükümetlerin üretimin devamlılığını sağlamak üzere firmaların işgücü maliyetlerini azaltacak uygulamaların bir sonucu olmuştur.

Şekil 66. Tarihsel Perspektifte Kısa Çalışma Kullanımı

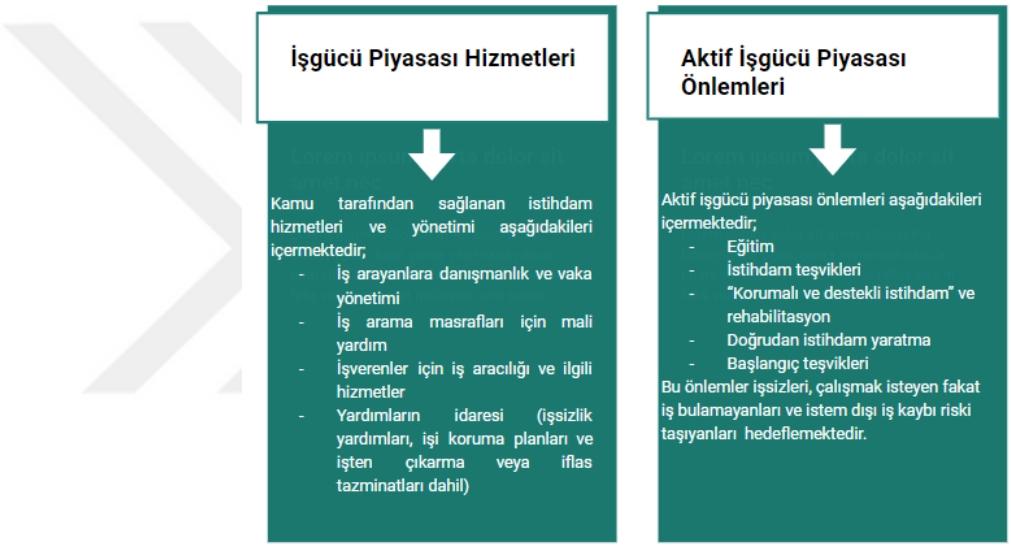

Kaynak: OECD, 2022b

OECD ülkelerinin büyük bir kısmı koronavirüs pandemisinden sosyal anlamda ve işgücü piyasasına katılım anlamında ciddi ölçüde etkilenen 15-29 yaş aralığındaki genç nüfusa yönelik destek politikaları devreye almıştır. Bu politikalar mali güvensizliği, barınma istikrarsızlığını ve sosyal sıkıntıları bir ölçüde hafifletmek üzere kapsamlı politika önlemleri şeklinde olmuştur. Özellikle mali sıkıntı yaşayan veya

işini kaybeden gençlere gelir desteği sağlanma ve desteklere erişim imkânını genişletme şeklinde uygulamalara başvurulmuştur. Yarı zamanlı iş kayıplarının telafisi ve eğitimin devamlılığını sağlamak amacıyla öğrenciler için de bir defalık ödemeler yapılmıştır. Yine gençlere iş imkânı sunan işverenlere yönelik işe alım sübvansiyonları verilmiştir. Buna ek olarak özel ve kamu istihdam hizmetleri gençlere yönelik yeni programlar, çıraklık programları başlatmıştır. Toplumun geneli için ise evlerinde kalmalarını desteklemek üzere tahliye yasakları ve kira ertelemeleri şeklinde acil önlemler alınmıştır. 2008 küresel krizi, uzun vadeli yara izlerinin oluşmaması adına erken ve yeterli önlemlerin alma gereğini ortaya koymuştur (OECD, 2021b).

Şekil 67. İşgücü Piyasası Programları

Kaynak: OECD, 2021c

Covid 19 pandemisi döneminde işgücü piyasasına yönelik bir diğer politika tepkisi ise iş arayanları desteklemek üzere uygulamaya konulan acil durum tedbirleri olmuştur. Aktif işgücü piyasası politikaları danışmanlık, eğitim ve iş arayanlara destek şeklinde sıralanmıştır. Aktif işgücü piyasası politikaları ilave olarak temel yapısal değişiklikler bağlamında işsiz kalan aktif nüfusun işe dönüşünü kolaylaştırmayı amaç edinmiştir. Değişen işgücü piyasası ihtiyaçlarını öngörmek, yerinden edilmiş işçilerin becerilerinin gelişimini teşvik etmek ve hedefe yönelik destekler sunmak önceliklendirilmiştir. İşgücünün gerileyen sektörlerden, genişleyen sektörlere ve firmalara yeniden tahsisine yardım etmiştir. Pek çok ülke 2020 ve 2021 yılları boyunca istihdam hizmetlerinin dijitalleştirilmesini hızlandırmış, mevcut hizmetleri iyileştirmiş ve yeni hizmetler sunmuştur. Şekil 67 üzerinden işgücü piyasası programlarını görmek

mümkündür ve pandemi sürecinde pek çok ülke kamu istihdam hizmetlerini ve aktif işgücü piyasası önlemlerine hızla finansman desteği sağlamıştır. (OECD, 2021c).

Çin, işletmelere vergi erteleme imkânı sunmuştur. Sosyal güvenlik katkılarını askıya almıştır. Çin merkez bankası 10 baz puan faiz indirimine gitmiştir. Faiz indiriminin yanı sıra ters repo faizi de 20 baz puan indirilmiştir. Ülkenin GSYİH'nin %9,3'üne eşit olan 183 milyar dolar değerinde mali destek paketi devreye alınmıştır. Vergi incelemeleri ertelenmiş, kontak gerektirmeyen vergi incelemeleri yapılmıştır. İtalya de benzer şekilde 25 milyar Avro değerinde pandemi ile mücadele kapsamında destek paketi açıklamıştır. Üretim kesintisine gidilmiş; sadece stratejik ve zorunlu sektörlerde üretim devam etmiştir. Borç ödemeleri pandemi süresince ertelenmiştir. KOBİ'lere ve büyük işletmelere yönelik 400 milyar Avro'luk acil likidite ayrılmıştır. Bu meblağın 200 milyarı iç piyasaya, 200 milyarı ise ihracata yönelik tasnif edilmiştir. Zamanaşımı söz konusu olmayan vergi incelemeleri de yine askıya alınmıştır. İngiltere Merkez Bankası da faiz indirimine gitmiştir. İngiltere GSYİH'sının yaklaşık %5'ine tekabül eden, toplam 90 milyar poundluk destek paketi devreye alınmıştır. Reel sektörü desteklemek için 30 milyar poundluk fon tahsis edilmiş; yine işletmeler için vergilerini yeniden yapılandırma imkânı sunulmuştur. 250'den az çalışanı olan şirketlerde maaşlar devlet tarafından ödenmiştir. Aylık maaşları 2500 pounda kadar olan vatandaşların maaşlarının ise %80'i 3 ay boyunca devlet tarafından karşılanmıştır. 30 milyar pounda kadar olan vergi borçları çeyrek dönem ertelenmiştir. Almanya, reel sektöre 13 milyar Avroluk teşvik paketi hazırlamıştır. İşletmelere talep etmeleri halinde sınırsız likidite sağlanabileceği taahhüt edilmiştir. Alman hükümeti ek olarak 23 Mart'ta toplam 750 milyar avroluk bir destek paketi açıklamıştır. Bu desteğin kapsamı; 156 milyar avro ek bütçe, serbest çalışanlar için 50 milyar avro likidite fonu; küçük firmalar, sanatçılar, bakıcılar gibi serbest çalışanlar için 15 bin avroya kadar doğrudan yardım; 600 milyar avro'luk kurtarma fonu, 100 milyar avro'luk kredi desteği şeklinde sıralanmıştır. İlave olarak şirketlerinin likiditesini artırmak için 650 milyar avro değerinde devlet destekli kredi ve 400 milyar avro teminat sağlanmıştır. Kişilerin barınma güvenliğinin sağlanması da bu süreçte oldukça önemsenmiştir. Pandemi nedeniyle kirasını ödeyemeyecek durumda olan kiracıların, evlerinden çıkarılması engellenmiştir. Açıklanan bu mali destek paketleri Almanya'nın milli gelirinin yaklaşık %24'üne tekabül etmiştir. Rusya hükümeti de bu dönemde sağlık çalışanlarının ücretini artırmıştır. Karantina sürecinde hastalık izninden faydalanan

vatandaşa, federal bütçe üzerinden işsizlik maaşı ödenmiştir. Devam eden süreçte ilave teşvik paketi devreye alınmıştır ve bu programın değeri 14 milyar dolar seviyesinde olmuştur. Hindistan Merkez Bankası da genişletici para politikası kapsamında faiz indirimini bir araç olarak kullanmıştır. Politika faizini 75 baz puan indirerek %4,4 seviyesine çekmiştir. Ayrıca, 22.5 milyar dolarlık destek programı devreye almıştır. Günü birlik çalışanlar, küçük ölçekli işletmeler ve gelir seviyesi düşük hane halkı pandemi döneminin dezavantajlı kesimi olarak kabul edilmiştir. Hindistan Merkez Bankası döviz rezervlerini artırmak için döviz işlemlerini serbestleştirmiş; bankalara offshore döviz piyasalarında işlem yapma izni çıkmıştır (TİM, 2020).

Geçmişte yaşanan kriz ortamları ile kıyaslandığında pandemi döneminde ekonominin arz ve talep cephesinin eş anlı etkilenmiş olması, hükümetlerin mali politika tepkileri bir anlamda zorunluluk haline getirmiştir. Dünya ekonomisi harcamaların ciddi ölçüde yavaşladığı bu dönemde piyasaları likit tutmak için parasal müdahalelerde bulunmuştur. Pandemi esnasında Türkiye de dahil olmak üzere bir dizi hükümet kamu harcamalarını ekonomiyi parasallaştırarak finanse etme yolunu seçmiştir (Bayar vd., 2023). Merkez bankalarının büyük ölçekli ve acil yardımlara başvurmuştur. Covid 19 pandemisine müdahale kapsamında, çeşitli araçlarla ekonominin likiditesini artırmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda bireysel, ticari, kurumsal kredilerde, belediye kredilerinde kolaylık sağlamış, maaş koruması yoluna gidilmiştir. Doğrudan piyasalara müdahale edilmediği durumda likit desteği sağlamanın alternatif yollarına başvurulmuştur. Cantu vd., gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomileri içerisine alan 39 ekonominin merkez bankasının pandemiye yönelik geliştirmiş olduğu politika tepkilerini tek bir çalışma içerisinde ortaya koymuştur. Para politikası araçları faiz oranı önlemleri, rezerv politikaları, borç verme işlemleri, varlık satın alımları ve döviz işlemleri şeklinde kategorize edilmiştir. Gelişmiş ekonomilerin devreye aldığı politikaların öncelikli iki hedefi; finansal piyasaları istikrara kavuşturmak ve pandeminin bir mali krize dönüşmesini önlemek şeklinde sıralanmıştır. Bu bağlamda kamu varlıkları satın alımı ve uygun koşullar altında likidite desteği sağlama yoluna gidilmiştir. Hanehalkı ve reel sektörün likidite sıkıntısının çözülmesini takiben de ekonomik aktivitelerdeki daralmayı önlemek üzere uygun koşullarda kredi desteği sağlanmıştır. Gelişmekte olan ekonomilerde ise öncelikli hedef yurtiçi talebin desteklenmesi olmuştur (Anderson vd., 2020; Cantu vd., 2021).

Koronavirüs pandemisi kapsamında alınan finansal tedbirlerin %55'i bankacılık sektörüne yönelik olmuştur. Merkez bankası garantileri, varlık alımları, makro ihtiyati kuralların gevşetilmesi, finansal kuruluşların temettü ödemeleri, hisse geri alımlarına ilişkin kısıtlamalar şeklinde bir dizi tedbirden söz edilmektedir. Para ve likidite koşullarına yönelik müdahaleler toplam nispetinde %24 iken; banka dışı finansal kurumlar ve ödeme sistemlerine yönelik tedbirler sırasıyla %12 ve %7 seviyelerinde kalmıştır. Finans sektörüne yönelik uygulanan politika tedbirlerinin etkinliği araştırdığı çalışma bulgularına göre politika yapıcıların ortak çabaları sayesinde piyasanın işleyişi büyük ölçüde toparlanmıştır. Gelişmekte olan ülkelere sermaye akışı yeniden sağlanmış ve reel ekonomiye verilen krediler büyük ölçüde korunmuştur. Covid 19 mali harcamalarının GSYİH nispetinin dünya genelinde %4,97 seviyelerinde olduğu, mali harcamalara devlet garantisi sağlanmasının ardından ise bu oranın %7,71 seviyelerine ulaştığı ifade edilmiştir. Ancak belirtildiği üzere ülkeler bazında mali tedbirlerin boyutu ciddi farklılıklar arz etmektedir (Benmelech ve Tzur-Ilan, 2020; Feyen vd., 2021).

Feyen vd., ise Tablo 17'de sunulduğu şekilde Covid 19 Pandemisi ile mücadele kapsamında devreye alınan müdahaleleri bankacılık sektörüne, finansal piyasalara ve banka dışındaki finansal kurumlara yönelik politika tedbirleri ile likidite koşullarında ve ödeme sistemlerinde düzenlemeler şeklinde kategorize etmiştir. Bankacılık sektörüne yönelik geliştirilen müdahaleler daha ziyade ihtiyati tedbirler odağında olmuştur. Tablo 17'de sunulduğu üzere sektöre yönelik tedbirlerin yoğunluğu ihtiyati politikalar, borçluların desteklenmesi, sektörel bütünlüğü ve operasyonel sürekliliği sağlama ve kriz yönetimi şeklinde sıralanmıştır. Banka dışı finansal kurumlara yönelik önlemler kapsamında ise öncelikli hedef, piyasa işleyişini kesintiye uğratmamak adına olmuştur. Para ve likidite koşullarının iyileştirilmesi bağlamında nakit akışı, faiz oranlarının gevşetilmesi, varlık alımları şeklinde bir dizi uygulamaya gidilmiştir. Bu tedbirler, pandeminin ilk aşamasında birçok ülkede buharlaşan likiditeyi yerine koymak ve ciddi ölçüde zorlanan fon piyasalarında işlerlik sağlamak adına olmuştur. Ek olarak bankalardan reel ekonomiye doğru kredi akışında kesintiyi önlemek, paranın değer kaybını ve oynaklığını kontrol etmek üzere hareket etmiştir. Finansal piyasalara ve banka dışı finansal kurumlara yönelik uygulamalarda piyasa oynaklığını azaltmak üzere açığa satışlarda yasaklama ve devre kesiciler aracılığı ile geçici işlem engelleri söz konusu olmuştur (Feyen vd., 2021).

Tablo 17. Covid 19 Pandemisiyle Mücadele Kapsamında Alınan Finansal Tedbirler (Kümülatif Sayı)

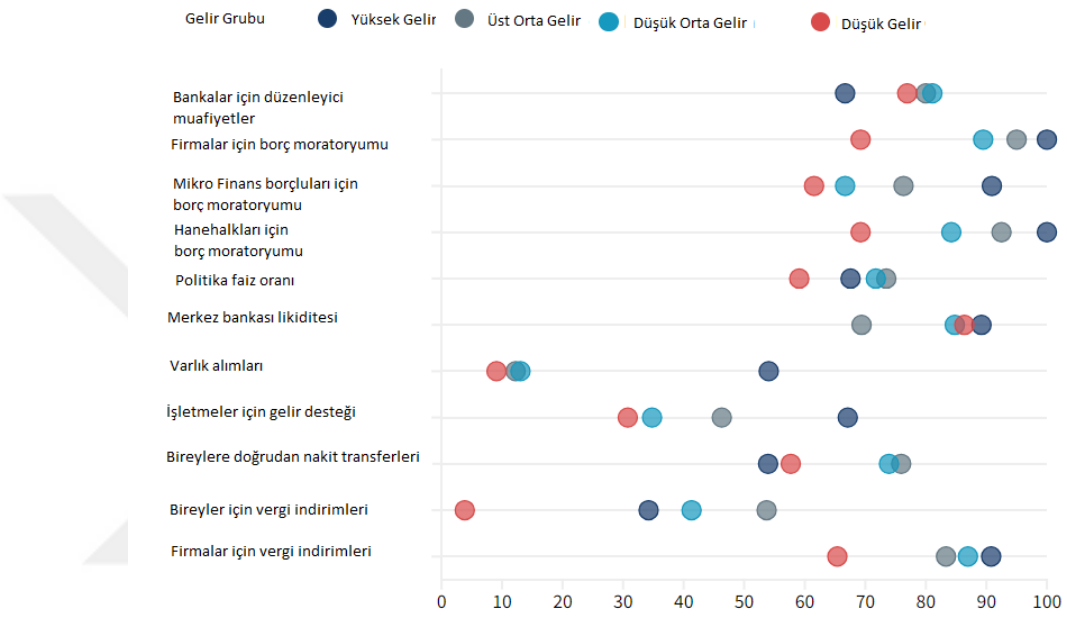
KATEGORİ	ODAK	DÜNYA
Bankacılık sektörü	***Toplam***	***2068***
İhtiyati tedbirler	1067	
Borçluların desteklenmesi	855	
Bütünlük sağlama	69	
Operasyonel süreklilik	60	
Kriz yönetimi	17	
Finansal Piyasalar ve Banka Dışı Finansal Kurumlar	***Toplam***	***485***
Piyasanın işleyişi	292	
Banka dışı finansal kuruluşlar	147	
Kamu borç yönetimi	46	
Para ve likidite koşulları	***Toplam***	***907***
Likidite desteği	570	
Politika faiz oranlarının gevşetilmesi	247	
Varlık alımları	90	
Ödeme sistemleri	***Toplam***	***278***
Dijital ödemeler	209	
Mevzuat gerekliliklerinin hafifletilmesi	25	
Tüketicinin korunması ve nakit mevcudiyeti	19	

Kaynak: Feyen vd., 2021

Dünya Bankası ise mali, parasal ve finansal sektöre yönelik politika tepkilerini ülkeler gelir gruplarına göre sınıflandırmıştır. Alınan tedbirler bankalar için düzenleyici muafiyetler, firmalar için borç moratoryumu, mikro finans borçluları için borç moratoryumu, politika faiz oranı, merkez bankası likiditesi, varlık alımları, işletmeler için gelir desteği, bireylere doğrudan nakit transferleri, firmalar ve bireyler için vergi indirimleri şeklinde sınıflandırılmıştır. Yüksek gelir grubundaki ülkelerde en sık başvurulan önlemler firmalar, mikro finans borçluları ve hanehalkları için borç moratoryumu ve yine firmalar için vergi indirimleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Üst orta, düşük orta ve düşük gelir gurubunda ise varlık alımları oldukça sınırlı kalmıştır. Daha

ziyade bankalar için düzenleyici muafiyetlerde esneklik sağlanmıştır. Düşük gelirli ülkelerde hane halkları için vergi indirimleri, halihazırda devam eden kamu borç yükü ve hükümetlerin ihtiyaç duyduğu vergi gelirlerinin sağlanması adına oldukça düşük seviyelerde kalmıştır. Merkez bankası likiditesi ise tüm gelir grupları açısından önemli bir politika aracı olmuştur. Kapsamlı resmi Şekil 68 üzerinden görmek mümkündür.

Şekil 68. Gelir Grubuna Göre Covid 19 Pandemisine Yönelik Mali, Parasal ve Finansal Politika Tepkileri- Politikayı Benimseyen Ülkelerin Payı (%)

Kaynak: The World Bank, 2022d

Borio (2020)'a göre faiz indirimi aynı zamanda örtülü bir amaca da hizmet etmektedir. Pandemi gibi dışsal şoklar özellikle kamusal güvene dolaylı darbe indirerek reel ekonomiye finansal piyasalar aracılığı ile etki etmektedir. Hane halkı serveti küçüldükçe tasarruf oranları yükselecek, tüketim daralacaktır. Bu etki özellikle de Amerikan ekonomisi gibi hane halkının menkul değerlere sahipliğinin yüksek olduğu ekonomilerde daha güçlüdür. Ve hatta tüketici güveninin uzun vadeli veriler açısından piyasalar yükselişte olsa dahi düşebileceği ifade edilmektedir. Bu bağlamda Covid 19 pandemisi tüketici güveni açısından potansiyel olarak bir darbedir. Dolayısıyla düşük faizler talebi canlandırmaktan ziyade ekonominin borç verme fonksiyonuna ilişkin güven telkini sağlamak üzere de benimsenmiştir. Banka bilançolarını güçlendirmek yerine kredi akışını sürdürmek üzere biriken sermayenin kısmen de olsa azaltılması teşvik edilmiştir. Ve bunun yeniden sağlanması için kamusal çabalar sarf edilmiştir (Borio, 2020; Carlsson-Szlezak vd., 2020).

Son olarak Koronavirüs pandemisi şokların etkisine açık bir dünyada mevcut küresel finansal ağların güçlendirilmesinin önemini daha net bir şekilde ortaya koymuştur. Ekonomiler içsel ve dışsal şoklardan kaynaklanan ekonomik krizlerle karşı karşıya kaldığında bu küresel ağlar bir nevi sigorta görevi görmektedir. Güvenlik ağı dört ana katmandan meydana gelen kurumlar ve mekanizmalar bütününü temsil etmektedir. Bu katmanlar ülkelerin kendilerine ait uluslararası rezervleri, merkez bankalarının likidite desteği sağlamak üzere ulusal para birimlerini değiştirdiği ikili takas hattı, bölgesel finansman düzenlemeleri ve son olarak IMF'yi kapsayan bir yapıdan söz edilemektedir. Bu ağın unsurları döviz rezervleri, merkez bankası swap ve repoları, uluslararası kuruluşlar tarafından sağlanan fonlar ve bölgesel düzenlemelerdir. Herhangi bir kriz durumunda ilk başvurulan kaynak uluslararası rezervler olmaktadır. Ancak uluslararası rezervleri kullanmanın maliyeti yüksek ve rezerv miktarı ise ülkelerin mali durumlarına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. IMF, bölgesel finansman düzenlemeleri ve takas hatlarından oluşan bütüncül bir yapının ise oldukça etkin olduğu kabul edilmektedir. Küresel finansal ağlar yaklaşık son yirmi yılda önemli bir gelişim trendi göstermiştir. Özellikle küresel finansal krizin ardından toplam uluslararası rezervler iki kattan fazla artış göstermiştir. Diğer katmanlar ise yaklaşık on kat artmıştır. Bu yüksek artış ikili takas düzenlemelerinden, özellikle de Avrupa İstikrar Mekanizması ve Güney Doğu Asya'daki düzenlemelerden kaynaklanmıştır. FED başta olmak üzere artan ikili takas düzenlemeleri de hızlı likidite desteğine ve sermaye akışının istikrarına katkı sunmuştur. Ancak sınırlı bir ülke grubu için kullanılmıştır. Covid 19 pandemisinin ilk yılındaki şokların hafifletilmesinde önemli birer araç olmuştur. IMF'nin nihai kredi sağlayıcı olması, bu sistem içerisindeki ağırlığını da güçlendirmiştir. Ancak IMF'nin zaman içerisinde küresel borç verme kapasitesi azalmıştır. Dolayısıyla gelecekteki olası krizlere yönelik mali tamponların oluşturulması önem arz etmektedir (Iancu vd.,2021; Stanley, 2023).

4.2. Avusturyacı Konjonktür Teorisi Açısından Sağlık Krizleri

Küreselleşmenin artan hızı sağlık reformlarını da içeren bir dizi uygulamayı devreye almıştır. Dünyanın birçok yerinde sağlık sistemine neoliberal zihniyet yerleşmiştir. Özellikle 1970'lerde liberalizm ve serbestleşme dalgası ile birlikte hükümet müdahalesini meşrulaştıran Keynesyen ekonomi rafa kaldırılmıştır. Neoliberalizmin bireycilik, özelleştirme ve kuralsızlaştırma yolu ile sağlık hizmetleri büyük oranda

serbest piyasanın eline bırakılmıştır. Neoliberal ekonomi politikalarının uzantısı olarak sağlık hizmetleri büyük ölçüde özelleştirilmiş ve ticari faaliyetlerin konusu olmuştur. Neoliberal yaklaşımların özündeki temel vurgu devletlerin verimsiz olduğu, piyasanın daha etkin ve çevre dostu uygulamalara yer verdiği şeklinde ifade edilmiştir. Neoliberal ideolojide reforme edilmeyen sağlık hizmetleri ve kamusal gelirle finanse edilen sağlık harcamaları, maliyet etkinliği sağlamamaktadır. Bu kapsamda devletin minimalist rolü ile piyasalar eliyle yürütülen sağlık hizmetleri, maliyet avantajı sağlamak üzere görece verimli çalışmaktadır (McGregor, 2008).

Hayek'e göre piyasa fiyatı, alıcı ve satıcılar için ilgili mal ve hizmete ilişkin gerekli bilgiyi sunmaktadır. Dolayısıyla da serbest piyasa sisteminin dışında, hükümetin belirlemiş olduğu fiyatlarla sunulan sağlık hizmetleri ekonomik aktivitede koordinasyon problemi yaratmaktadır. Kaynakların etkin dağılımı ancak fiyat sistemine müdahale etmeden sağlanmaktadır (Angner, 2012). Sağlık hizmetlerinin serbest piyasa koşulları altında sürdürülmesi gereğini savunan Hayek, bir taraftan da devletin sosyal sigorta sistemi düzenlemesi gereğini kabul etmiştir. Özellikle bireysel özgürlükleri tehlikeye atmadan halk sağlığının korunmasına yönelik asgari yiyecek, barınak ve giyecek ihtiyacının karşılanmaması için bir gerekçe sunmamıştır (McCanne, 2024).

Romer'in bir sağlık krizi olarak koronavirüs pandemisine yönelik "test et" ve "izole et" şeklinde basit ve güvenilir çözümü; büyük ölçüde Hayekyen yaklaşımla örtüşmektedir. Daha önce de vurgulandığı gibi geçim kaynaklarını yok eden bir ekonomik kilitlenme durumu yaratan pandemi, aynı zamanda da hayatı tehdit eden bir sağlık krizine neden olmuştur. Bu ikiz kriz durumu derinleştikçe artan tecritler virüsü yavaşlatma konusunda başarılı olsa da sürdürülebilir bir uygulama olmamaktadır. Ancak karantina tedbirlerinin kaldırılmasının ilk adımı bulaşı tespit edecek test tekniklerinin geliştirilmesidir. Süreç devam ederken piyasanın tek başına bunu çözme durumu neredeyse imkânsız olmakta ve üretim kapasitesinin geliştirilmesi federal yatırımlara ihtiyaç yaratmaktadır. Serbest piyasa ekonomisi, bu sağlık krizinin çözümüne ilişkin sabit yatırımları karsız bulmakta, özellikle de taşıdığı belirsizlik nedeni ile kaynak tahsisinde bulunmamaktadır. Bir taraftan da Amerikan ekonomisinin karantina uygulamaları nedeniyle aylık üretim kaybı yaklaşık 500 milyar dolar iken kamunun elinden yürütülecek olan test süreçlerinin ortalama 100 milyar dolar olduğu düşünülürse bu gelir akışı oldukça makul bir çözüm sunmaktadır.

Dolayısıyla da bir depresyondan kaçmak üzere ihtiyaç duyulan ölçekte geleneksel mali tepkinin trilyonlarca dolarlık hükümet harcamasını gerektirdiği düşünülürse; koruyucu ekipman ve testlere yapılan yatırımların çok makul ve etkili bir çözüm sunacağı vurgulanmıştır (Romer, 2020; Romer ve Garber, 2020). Dolayısıyla sağlık krizine pahası ne olursa olsun serbest piyasa yanıtından ziyade maliyet etkinliği sağlayan düzenlemelerle çözüm geliştirme son derece kıymetlidir. Bu noktada Hayekyen perspektiften sağlık reformlarına ilişkin iki temel güvenlik olgusunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Birinci güvenlik olgusu, herkes için asgari geçim güvencesi sunan ve hayati yoksunluğu engelleyen, ikincisi ise belirli bir grubun göreli konumunu diğerleri nispetinde iyileştiren güvenlik olgusudur. Bu noktada genel refah düzeyine ulaşmış bir toplum açısından bireysel özgürlük alanlarına müdahale etmeksizin birinci türden güvenliği sağlamamak için hiçbir neden yoktur. Ve hatta devletin doğal afetlere karşı sağladığı yardımların toplum güvenliğini tesis etmesi de birinci kategoride değerlendirilmektedir ve gereklidir (Wight, 2017).

Ancak Neoklasik ekonomik model ile sosyalizmin planlı ekonomisi arasında bir yerde duran Keynesçi refah devleti, Hayek'in kabul edeceği bir yaklaşım sunmamıştır. Hayek merkezi bir kurumun veya bireysel bir aklın mükemmel bilgiye ulaşabilme ihtimalini saçmalık olarak nitelendirmiştir. Bu noktada merkezi bir yönetimin ötesinde, fiyat mekanizmasının karmaşık bilgi sistemini işlevsel bir hale getirdiğine inanmıştır. Hayek, 1970'lerin başında petrol krizi, sendikal hareketler, enflasyon, stagflasyon şeklinde yaşanan krizlerin aşırı devlet müdahalesinin bir sonucu olduğuna dikkat çekmiştir. Keynesyen politikaların, piyasaların karmaşık doğasına ilişkin çözüm sunamayacağını kabul etmiştir. Ek olarak kendi kendini düzenleyen piyasa sistemine yönelik devlet müdahalesinin enflasyona neden olacağını vurgulamış; faiz oranlarına ve para arzına yönelik girişimlere bütünüyle karşı çıkmıştır (Cooper, 2011).

Hayekyen bir perspektiften kriz durumuna yönelik politika tercihleri müdahaleden ziyade sistemin dayanıklılığının inşasına yönelik olmuştur. Olası risklerin öngörüsü her zaman mümkün olmadığından, ani bir şok durumuna karşı yedek araçların geliştirilmiş olması da son derece önemlidir (Denahy, 2015). Bu açıklamalardan yola çıkarak sağlık krizlerine Avusturyacı Konjonktür Teorisi bağlamında yapılan değerlendirmelerin özünü kamu müdahalesini sınırlandıran, daha ziyade sistemi kendi haline bırakan yaklaşımların önemi ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda İspanyol Gribi ve Koronavirüs Pandemisine yönelik açıklamalar getirilmiştir.

4.2.1. Avusturyacı Konjonktür Teorisi Perspektiften İspanyol Gribi Pandemisi

I. Dünya Savaşı yılları, gıda güvenliğini ve savaşın finansmanını sağlamak üzere hükümetlerin büyük miktarlarda paraya ihtiyaç duyduğu bir dönem olmuştur. Bu bağlamda para arzını artırmak bir araç olarak kullanılmıştır. Savaşı yaşayan ekonomiler kaynaklarını savaş odaklı talebi karşılamak üzere kullanırken, mal ve hizmet arzı da kıtlığa varacak ölçüde düşmüştür. Yine ilgili ekonomiler açısından finansal sistem büyük oranda darbe almıştır. Yaşanan bu gelişmelere ek olarak savaştan mağlup ülkelere uygulanan yüklü miktardaki savaş tazminatları da savaş yıllarında bazı ekonomiler açısından hiperenflasyon olmak üzere ciddi bir enflasyon süreci yaşatmıştır. Bu yıllarda yüksek enflasyonu kontrol altına almak üzere faiz oranları artırılmıştır. Ancak 1920lerin başında gerek sıkı para politikasının gerekse de savaş yıllarında gıda güvenliğini sağlamak üzere sağlanan teşviklerle artan tarım ve savaş ürünlerinin talebi aşan kısmı beraberinde bir deflasyon sürecini getirmiştir. Bu döneme İspanyol Gribi Pandemisinin işgücü kıtlığı dolayısıyla da yatırım talebini düşürücü etkisi, artan ihtiyati tasarruf eğilimleri eklenince de ekonomiyi canlandırmak üzere bu kez de düşük faiz politikaları zorunlu bir politik tercih olmuştur. Ancak Avusturyacı Konjonktür Teorisinin de ifade ettiği üzere politika faiz oranının doğal faiz oranı altına düşmesine olanak tanıyan para politikası yapay bir genişleme dönemi yaratmıştır. 1923 ila 1929 yılları arasında yaşanan "Kükreyen Yirmileri" ve ardından bu yapay genişlemeye bağlı olarak ortaya çıkan Büyük Buhranı yaratan durumun bahse konu genişletici politikalar olduğu kabul edilmiştir. İspanyol Gribi pandemisinin neden olduğu ekonomik durgunluk döneminin ardından bu genişleme dönemine aynı zamanda Amerikan Başkanı Warren Harding'in vizyonu ile yerini üretimde ve teknolojide yaşanan iyileşme dönemi eşlik etmiştir. Keynesyen politika çözümlerini yansıtan Harding'in sübvansiyon ve vergi indirimi tedbirleri; 1929-33 Büyük Buhranı'na kadar Kükreyen Yirmili yıllar olarak bilinen ekonomik patlamaya neden olan teknoloji, entektüel, fiziksel ve finansal sermayenin birikimini de tetiklemiştir (Namani, 2021, 358).

Kükreyen Yirmilere göstergeler üzerinden bakılacak olursa; 1921 ila 1929 yıllarını içerisine alan dönemde reel GSYİH'da yaklaşık %50'lik bir artış söz konusu olmuştur. Ekonomideki bu keskin yükseliş endüstriler arasında homojen olmasa da özellikle üretime konu alanlarda yüksek bir büyüme performansı göstermiştir. Özellikle de demir-çelik üretimi açısından 1929 yılı zirveyi temsil etmiştir. Yine inşaat faaliyetleri,

makine üretimi, tüketim malları üretimi önemli gelişme kaydetmiştir. 1920lerin ortasına kadar ekonomideki bu canlılık fiyat endekslerine yansımamış; 1927 yılında döngüsel bir geriye gidiş söz konusu olmuştur. Ancak imdada faaliyetine yakın bir geçmişte başlayan FED'in düşük faiz politikası yetişmiştir. Federal Merkez Bankası para arzını genişletmiş, iskonto oranlarını düşürmüştür. Yine bu dönemde banka kredileri genişlemiş, büyük hacimli menkul kıymet ihracı söz konusu olmuştur. Kolay ve ucuz finansman, sermaye yatırımlarının da artırılmasına aynı zamanda da büyük ölçekli hisse senedi alımlarına yol açmıştır. Menkul kıymet borsasında yükselen talep hisse senedi fiyatlarında olağanüstü artışa neden olmuş ve FED bu yükseliş karşısında paniğe kapılarak sıkı para politikası uygulamalarına başvurmuştur. 1929 yılında uzun yıllar devam eden yükseliş, yerini keskin bir düşüşe terk etmiştir (White, 2012).

Amerikan ekonomisi açısından 1929 yılında ortaya çıkan keskin daralmanın, menkul kıymet piyasalarında spekülatif alımları önlemeye çalışan sıkı para politikalarından kaynaklandığı düşünülmüştür. Federal Merkez Bankasının, borsalardaki yükselişi kontrol altına almak üzere devreye aldığı yüksek faizler, faize duyarlı harcamalarda da keskin bir düşüşe neden olmuştur. Özellikle konut inşaatı başta olmak üzere inşaat ve otomobil alımlarında büyük bir düşüş söz konusu olmuştur. Ek olarak piyasalara yönelik yitirilen güven ile de birlikte borsa balonu patlamış, panik satışları ile birlikte uzun yıllar sürecek bir kriz dönemi içerisine girilmiştir (Romer ve Pells, 2024). Keynes'in tarih sahnesine çıkışı Büyük Buhranın yıkıcı etkileri hafifletmek üzere önerdiği kamusal müdahaleler ile olsa da Avusturyacı bir perspektiften Kükreyen Yirmileri yaratan da esasında bu Keynesçi politikalar olmuştur. Özellikle düşük faiz oranlarının borca dayalı bir tüketim ve sürdürülemez bir yatırım teşviki sunması yaşanan krizin nedeni olmuştur. Ve hatta Hayekyen üçgenin de ifade ettiği üzere yatırımlar demir-çelik, inşaat gibi üretimin erken aşamalarına yönelik olmuş ve sermayenin heterojen doğası gereği de üretimin başka aşamalarına kaydırılamamıştır. Hayek 1929 yılının Nisan ayında Amerikan ekonominin krize sürüklendiğini ön görmüş; 1921 yılının ortalarından itibaren başlamış olan canlanma döneminin son aşamasına girmek üzere olduğunu ifade etmiştir. Amerikan parasal otoritesinin etkisi altındaki yatırımların bütünüyle kârsız ve spekülatif alanlara kaydığı bu dönem genişlemenin sonunu getirmiştir. Bu noktada krizin çözümünün, krize neden olan politikalar olması son derece şaşırtıcı karşılanmaktadır (Phillips vd., 137, 147). Özetle; Hayek'e göre tüm parasal kötülüklerin kaynağı devletin faiz oranlarına ve para

miktarına yönelik müdahaleleridir. Bu doğrultuda 1976 yılında Londra'da vermiş olduğu bir konferansta paranın diğer tüm mallar gibi tam rekabet koşulları altında serbest dolaşımına izin veren; özel ve/veya devlet organizasyonun dışında yaratılmasının gereğini ortaya koymuştur. Bizzatihi parasal otorite olarak merkez bankasının varlığını reddetmiştir (Cooper, 2011).

Hayek'in de ifade ettiği piyasa ekonomisinin işleyişine yönelik müdahaleler bazı gelir grupları lehine imtiyaz yaratmış ve ekonomik istikrar zedenlenmiştir. 1921 yılının Ağustos ayında tarımsal faaliyetler lehine yardımlar yapılmış, tarımsal kredi sağlamaya yönelik federal emlak bankaları devreye girmiş; krediler cazip hale getirilmiştir. O dönem "Çiftçi Bloğunda" ortaya çıkan krizi sakinleştirmiştir. (Taylor, 2018, 36). 1922 yılında devreye alınan Fordney-McCumber Tarifesi, devam eden süreçte tarım ekipmanları fiyatlarındaki artışın da etkisi ile beklenen etkinin esasında olumsuz olduğu ifade edilmiştir. Yine çiftçilerin kooperatif kurmasına yönelik Capper-Volstead Yasası 1922 yılında çiftçilere borç vererek, kredi desteği sağlamak üzere bir bankacılık ağı geliştiren Tarım Kredi Yasası kabul edilmiştir. Ancak uygulamalar mevcutta var olan aşırı üretim sorununa çare sunamamıştır (BBC, 2024; Kaplan, 2008). 1920lerin ortalarına gelindiğinde dünyanın dört bir yanında tarımsal ürün fiyatları buğday ve şeker başta olmak üzere ciddi bir düşüş yaşamıştır (Feinstein vd., 2008). Dünya talebinin üzerinde bir tarımsal üretim arzı söz konusu olmuştur.

I. Dünya Savaşı ve İspanyol Gribi Pandemisi ekonomilerin gelir ihtiyacını artırmış, hükümetler ilave gelir etmek üzere dış ticarette koruyucu tarifeler uygulamıştır. Başka bir ifade ile bu dönem milliyetçilik uygulamalarını güçlendirmiş; korumacılığa geri dönüş yaratmıştır. Serbest rekabeti zedeleyen bu uygulamalar hem ülke içerisinde hem de uluslararası ticaret bağlamında ekonomilere zarar vermiştir. Bu noktada ABD'nin savaş döneminde Almanya başta olmak üzere ülkelere borç vermiş ve savaşın ardından borçların ödenmesi beklenmiştir. Ancak artan tarifelerle birlikte bu ülkeler Amerikan pazarını kaybetmiş ve borç ödeyebilirlikleri de büyük oranda baltalanmıştır. Tarifelerin düşürülmesi yönünde baskılar ortaya çıkmıştır. Amerikan hükümetinde uygulanan gümrük vergilerini düşürmeye ikna edemeyen birçok ülke de misilleme yaparak vergilerini artırmaya karar vermiştir. Fransa, Latin Amerika, İspanya ve daha bir dizi ekonomi ithalat verilerini artırmış; özellikle de Amerikan otomobil şirketlerini hedef alarak gümrük vergilerini %45'ten %100'e çıkarmıştır. Dolayısıyla serbest

piyasanın işleyişine yapılan müdahaleler bu dönem yanlış kaynak tahsisinin yanı sıra fahiş vergi artışlarına da neden olmuştur (BBC, 2024; Kaplan, 2008).

Avusturyacı Konjontür Teorisi bağlamında, İspanyol Gribi Pandemisinin ekonomik etkilerini gidermeye yönelik politikalar en az yaşanan durgunluk dönemi kadar kısa bir toparlanma süreci yaratmıştır. 20. Yüzyılın kısa tarihine bakıldığında bu ve benzeri döngülerin her defasında farklı bir formda ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür. I. Dünya Savaşı ve İspanyol Gribi Pandemisi döneminin birlikte yarattığı durgunluk ve ardından gelen canlanma süreci bir anlamda kamunun ekonomide canlanmayı destekleyecek genişletici müdahalelerinin bir sonucu olmuştur. Literatüre Kükreyen Yirmiler olarak geçen –mış gibi bir refah dönemi, ucuz ve kolay paranın eseri olmuştur. Eklemek gerekir ki dönemin üretim sisteminde yaşanan yapısal değişimler, üretim sürecine enerjinin dâhil edilmesi, elektrikli aletlerin gelişimi gibi olumlu yönelimler göz ardı edilmese de oluşan sermaye birikimi ve artan yatırımlar doğal durumun bir sonucu olmamıştır. Başka bir ifade ile piyasaya enjekte edilen likit, üretimin erken aşamaları başta olmak üzere yeni yatırımları cazip hale getirmiştir. Dolayısıyla müdahalenin sonucunda yaşanan bu yükselme dönemi 1929 Büyük Buhranı ile son bulmuştur. Bir sonraki adımda II. Dünya Savaşı ve ardından gelen Altın Çağ da yine Keynes'in ekonomiye devlet müdahalesini getiren yaklaşımlarının bir ürünü olarak görülmüştür. Ancak 1970'lere gelindiğinde yine müdaheleciliğin uzun soluklu bir gelişme çizgisi yaratamadığı ve hatta bu dönemin özellikle de Amerikan ekonomisinin uluslararası pazarını korumak üzere dünyanın birçok ülkesine sağlamış olduğu Marshall Yardımlarının bir sonucu olduğu bilinmektedir. İkinci kez müdahaleci bir devletin hezayını ile yüzleşilmiştir. Ve günümüze yaklaştığımızda 2008 yılında dünyanın hemen her yerine nüfuz eden Küresel Finansal Krizi ve Avrupa'da borç krizi olarak yaşanan bu ekonomik çöküş de 1929 Büyük Buhranının günümüz yansıması olmuştur. Durgunluk içerisinde bir ABD, buna cevaben düşük faizler ve yaratılan varlık balonları tarihin tekerrürden ibaret olduğunu söylemek için elimizde çok da veri olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada koronavirüs pandemisinin halk sağlığı ve dünya ekonomisi üzerindeki etkileri henüz son bulmamışken kamunun huncarca müdahelesinin en azından pandemi öncesi kırılgan bir yapıya sahip ekonomiler için kriz benzeri sonuçlar yaratacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla sağlık krizine erken müdahaleler kısa vadeli kamu müdahalesini meşru

kılsa da devam eden süreçte ciddi borç yükü ve yapay canlanma yaratacak politikaların terk edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

4.2.2. Avusturyacı Konjonktür Teorisi Perspektiften Koronavirüs Pandemisi

Küresel pandemiye cevaben uygulanan politikalar hanehalkı, firmalar, finans sektörü ve hükümet arasında ekonomik bağları güçlendirmiştir. Krize yönelik acil tepkiler öncelikle maliyetleri bir ölçüde hafifletse de kamu ve özel sektör borçlanması üzerinde artış yönündeki etkiler ve mali kırılganlık yaratmış, halihazırda borç yükü sürdürülemez boyuttaki hükümetler için ciddi tehdit oluşturmuştur. Koronavirüs pandemisine verilen parasal tepkiler ise ilk etapta faiz oranlarını düşürmek olmuştur. Ekonomide canlanmayı destekleyecek düşük faiz politikaları, genişletici maliye politikaları ile de birleşince enflasyon riski ortaya çıkarmıştır. Bu duruma birçok merkez bankası faiz oranlarını artırarak karşılık vermiştir. Kısa vadede faiz oranlarının doğal oranından sapması durumu söz konusu değilken, pandeminin yarattığı ilk şokun ardından düşük faiz politikası uygulamaya devam eden ekonomiler yapay bir canlanma durumu ortaya çıkarmıştır. Para ve maliye politikaları açısından müdahalelerin uzun vadeli kullanımının daha ciddi ekonomik sonuçlara yol açacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda pandeminin ilk etkilerinin azalmasını takiben politika ölçeğinin de küçülmesi gerekmektedir (The World Bank, 2022d). Bu dönemde piyasaları canlandırmak üzere firmalara, bankalara yönelik devlet desteği kısa vadeli çözümler sunsa da; hatırlanması gereken nokta bu sağlık krizinin bir likidite krizi olmadığıdır. Dolayısıyla normalleşme sürecine geçildiğinde yeni alışkanlıklar, değişen üretim ve tüketim kalıplarına cevaben işletmeler yapısal dönüşüm sürecine girmelidir (Hodbod vd., 2021).

Wicksell'in makroekonominin modern teorisine dâhil ettiği, bir ekonomideki tasarruf arzını yatırım talebine eşitleyerek fiyat istikrarını koruyan doğal faiz oranı gizli bir denge değişkenidir. Doğal faiz oranı risksiz bir değişkendir ve üretim potansiyel seviyesindeyken ekonomide fon fazlalılığı yaratmamaktadır. Pandemi döneminde politika faizinin ekonomide canlanma yaratmak, borçlanmanın maliyetini düşürmek ve yatırımları teşvik etmek üzere doğal düzeyinin altında belirlenmesi yapay bir canlanma yaratmıştır. Bu yapay genişleme dönemi ekonominin karlılık görüntüsünü değiştirmiş, kaynakların verimsiz alanlara tahsisine yol açmıştır. Dünyanın bir sağlık krizi tecrübe etmemiş olduğu senaryoda belki de varlığını koruyamacak işletmeler

krizi fırsata çevirmiş; ekonomi üzerinde gereksiz bir yük oluşturmuştur. Pandemi döneminde araştırmacıların hemen hepsi pandeminin kısa dönemli sonuçlarına odaklanmışken; Jorda vd. orta ve uzun vadeli sonuçlara yoğunlaşmıştır. Araştırmacılar parasal ve mali istikrara büyük bir önem atfedilmiştir. Avusturyacı Konjonktür Teorisi açısından önemli bir değişken olan doğal faiz oranının uzun vadeli yönelimi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda 14. Yüzyıla kadar uzanan, ekonomi açısından belirleyici sonuçları olan olaylar üzerinde durmuştur. Doğal faiz oranının, pandemilerin etkisi ile 10 ila 20 yıllık bir gelecekte aşağı yönlü bir değişim trendi içerisine gireceği sonucuna ulaşılmıştır. Sağlık krizlerinin işgücü talebini baskılaması, yatırımları azaltması gibi çeşitli nedenlerle %1,5-2 bandında düşüş öngörülmektedir. Günümüz koronavirüs pandemisinin uzun vadeli doğal faiz oranlarını düşürmesi, virüsün özellikle de yaşlı nüfusu etkilemesi nedeniyle beklenmemektedir. Yaşlı nüfusun işgücü piyasasının dışında kalması ve tasarrufların da daha ziyade toplumun bu kesiminden kaynaklanması uzun dönemli kalıcı durgunluk yaratacak doğal faiz oranlarında düşüşün önüne geçecektir (Bismut ve Ramajo, 2021; Jorda vd., 2022).

Koronavirüs pandemisi bir likidite krizi olmasa da çoğu merkez bankasının likidite desteği şeklinde genişletici para politikalarına başvurduğu bir dönem olmuştur. Destek paketlerinin yanı sıra para arzındaki artış, faiz indirimleri, kredi genişlemesi ve krediye erişimin kolaylaşması, olumsuz beklentilerle de birleşince halkın satın alma gücünün varlık birikimine yönlendirilmesine neden olmuştur. Özellikle de döviz talebinde ciddi bir artış söz konusu olmuş, Türkiye ekonomisi açısından da Türk Lirasında ciddi bir değer kaybı yaşanmıştır. Artan küresel risk duyarlılığı ve sermaye akışındaki ani kesinti ile de birleşince ulusal para birimleri açısından ciddi değer kayıpları söz konusu olmuştur. Pandeminin ilk etkisi ile yaşanan değer kaybının ardından gelişmiş ekonomiler açısından toparlanma süreci yaşansa da Arjantin ve Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde döviz rezervlerindeki azalma ve dış kırılganlıklara bağlı olarak baskılar sürmüştür. Bu durumu tersine çevirmek için sıkılaştırıcı politikalar tercih edilse de Türk Lirasındaki değer kaybı devam etmiştir. Dolayısıyla müdahalelerin ilk etkisi enflasyon olmasa da varlık fiyatlarının yüksek seviyelerde kalmasına yol açmıştır. Para otoritelerinin iflasları önlemek ve istihdamı korumak adına uyguladığı genişletici para politikaları, pratikte zenginlerin ellerinde tuttukları varlıkların değerinde yapay bir yükselmeye neden olmuştur. Ki zaten koronavirüs pandemisi, merkez bankalarının küresel krizin ardından genişletici para politikalarına

yöneldiği bir dönemin ardından gelmiştir. Bu noktada hükümetler borç yönetimi konusunda da ihtiyatlı olmak durumunda kalmıştır. Pandeminin etkisinin yoğun hissedildiği dönemlerde düşük faiz oranları önemli bir dengeleyici unsur iken kamu borç seviyesi açısından sürdürülebilirliği tehdit etmektedir (Bayar vd., 2023; Bismut ve Ramajo, 2021; Ferreira, 2021; IMF, 2021b, 15).

2008 yılında yaşanan Büyük Durgunluk ile Koronavirüs Pandemisine verilen hükümet tepkileri farklılaşmıştır. Büyük Durgunluk küresel hisse senedi piyasaları, emtia fiyatları ile döviz kurlarında yaşanan düşüşün yol açtığı çöküşü yansıtırken; Koronavirüs pandemisi ekonomik faaliyetleri ciddi ölçüde kısıtlayan ve işsizliği artıran dış kaynaklı sağlık felaketi olarak yaşanmıştır. Hisse senedi piyasaları pandemiye başlangıçta düşüşle tepki verirken, ardından toparlanma sürecini yaşamıştır. Ancak yatırımcılar açısından gözlenen belirsizlik ortamı ve hükümetlerin ekonomik faaliyetlere getirdiği kısıtlamaların ne kadar süreceği konusundaki algılar dalgalanmaya neden olmuştur. Koronavirüs pandemisine ilişkin toparlanma süreci dünya çapında sağlanan olağanüstü mali ve parasal makroekonomik politika desteklerinden kaynaklanmıştır. Pandemi döneminde Keynesyen mali tepkiler ekonomideki toplam talebi artırmaya, doğrudan hükümet harcamaları, nakit yardımları ve toplam arz çöküşüne karşı koymaya yönelik olmuştur. Merkez bankalarının, resmi faiz oranlarını Büyük Durgunluk dönemine kıyasen düşük tutması ekonomideki canlanmayı hızlandırıcı bir faktör olmuştur. Düşük faiz politikasına ilaveten merkez bankalarının finansal sistemin likiditesini artırmak üzere uyguladığı genişletici para politikaları ucuz paranın şişirdiği varlık fiyatlarında ani bir düzeltme ve ekonomik aktivitenin artırılması şeklinde kısa vadeli sonuçlar doğurmuştur. Bu durum gelecekte ciddi makroekonomik risk ve yüksek enflasyon yaratmıştır. Aynı zamanda durgunluk döneminde uygulanan vergi indirimleri (kurumlar vergisi, gelir vergisi, katma değer vergisi), artan sosyal yardım ödemeleri ve hanehalkı/firma açık destekleri ile 2020 yılı bütçe açıklarında keskin artışlar ortaya çıkarmıştır. Kamu borcunun verimliliğinin ölçümüne ilişkin ampirik bulgular; kısa vadeli canlanma etkisi yaratan hükümet desteklerinin uzun vadeli etkilerinin olumlu olmadığı yönünde olmuştur. Ülke örnekleri kullanılarak yapılan araştırma bulguları kamu borcundaki %10'luk artışın, ekonomik büyümeyi %0,3 seviyesinde düşürdüğü şeklinde olmuştur. Özellikle artan kamusal borçların fon talebini artırmasının bir sonucu olarak yurt içi faiz oranlarında yaşanan yukarı yönlü hareketi ve bunun ekonominin itici gücü olan sermaye

stokundaki genişlemeyi sınırlandırması, ek olarak artan kamu borçlarının gelecekte yaratacağı vergi yükümlülüğü ile ihtiyati tasarrufları artırması ile ilişkilendirilmiştir (Makin ve Layton, 2021).

Covid 19 döneminin hükümetlerin sağlık harcamaları bağlamında "yeni normal" temsil ettiğini söylemek ise mümkün değildir. Özellikle de hükümetlerin harcamalarını 2021 seviyesinde tutmaları oldukça zorlayıcı olacaktır. Pandeminin yarattığı yavaşlayan büyüme performansları ve enflasyonun ulaştığı ciddi seviyeler küresel iktisadi koşullarda bozulma yaratmıştır. Dolayısıyla da borçlanma artmış ve mali koşullar baskılanmış; hükümetlerin de bütçe alanı daralmıştır. Bu durumda "Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine" ulaşmak için pandeminin ortaya çıkardığı hasarların tedavisi ve yeni yol haritalarına ihtiyaç doğmuştur. Keynesyen müdahalelerden ziyade kamunun ihtiyaçlarının tespiti, yapısal dönüşümü sağlayacak politika önerileri, küresel standartlar, sağlıklı veri akışı ve raporlama son derece önemli olmuştur. Aynı zamanda iyi tasarlanmış kamusal politika bileşenleri Covid 19 ve benzeri sağlık krizlerinin sağlık sistemi ve kamusal alan üzerinde yaratacağı etkileri hafifletecek ve dayanıklılığı artıracaktır. Bu noktada Hayek'in de ifade ettiği üzere sağlık hizmetleri, toplumun tamamı için erişilebilir kılınmalıdır. Herkes için güvenlik mevcut ekonomik yapıda bireylerin gelir durumundan ve/veya çalışma hayatında aktif rolünün olup/olmamasından bağımsız olarak olası bir kriz durumunun daha az maliyetle atlatılmasına neden olacaktır (WHO, 2021).

Saad-Filho (2020), 2020 yılının Mart ayında kendimizi dönüşmüş bir dünyanın içerisinde bulduğumuzu; boş sokaklar, kapalı dükkânlar, olağandışı berrak gökyüzü ve her gün rapor edilen ölüm vakalarıyla benzeri görülmemiş bir durumun içerisine sürüklendiğimizi ifade etmiştir. Küreselleşme adeta tersine dönmüş, katı sınırlar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ekonomistler GSYİH'da devasa düşüşlerin yaşanacağı yönünde spekülasyonlar yapmıştır. Çok sayıda sektör en yakın hükümete kurtarma paketlerinin devreye alınması için adeta yalvarmıştır. Bu süreç kriz anlarında ilk olarak bankalarda başlamakta, ardından demiryolları, havayolları, havaalanları, turizm sektörü, eğlence endüstri şeklinde devam etmektedir. Ancak neredeyse bütün varlığını kaybetmiş işçiler ve serbest meslek mensupları çok da önemsenmemiştir. Amerikan ekonomisinde on milyonları bulan işçiler çöpe atılmış; sağlık sigortalarını da işleri ile birlikte kaybetmiştir (Saad-Filho, 2020). Ek olarak ulusal hükümetlerin kendi iç sorunlarına dönmeleri ve vatandaşlarını pandeminin ortaya çıkardığı etkilerden

korumaya yönelik müdahaleleri insani yardıma ihtiyacı olan nüfusun da ihmal edilmesine yol açmıştır. Ayni yardımların yanı sıra seyahat kısıtlamaları yardım çalışanlarının da mobilitesini durdurmuş, insani müdahaleleri engellemiştir. Ek olarak yardımların kesintiye uğraması aynı zamanda suya ve hijyen ürünlerine erişimi de azaltmış, bu durum hastalık virüsünün yayılmasını hızlandırmıştır (The Lancet, 2020).

Pandemi nedeniyle üretim sürecinde, tedarik zincirinde, para akışında kesinti yaşayan işletmelere yönelik kamusal destek paketlerinin Keynes'in öngördüğü canlılığı yaratamadığı gibi Avusturyacı Okulun ifade ettiği serbest piyasa ekonomisine yapılan müdahalenin ekonomik istikrarsızlık yaratacağı varsayımı bu dönemde bir nevi karşılık bulmuştur. Whoriskey vd. (2020), Amerikan ekonomisinde yarısından fazlası işletmeleri hedef alan 4 trilyon dolarlık hibe ve krediler şeklinde sağlanan kurtarma paketinin işçileri işten çıkaran zenginlere ve şirketlere ilave finansman desteği sunmuş olmanın ötesinde ekonomide bir canlanma yaratmadığını ifade etmiştir. Amerikan tarihinde Afganistan ile yapılan on sekiz yıllık savaşın yarattığı maliyetin üzerinde hibe, kredi ve vergi indirimleri şeklinde destek sunulduğu vurgulanmıştır. Sağlanan yardımların yarısından fazlası istihdamda tutulması gerekli olmayan işçilere yönelik olmuştur. Yaklaşık 650 milyar dolarlık vergi indirimi ise işçilerini işten çıkaran şirketlere sağlanmıştır. Hibe olarak ayrılan tutarın ise yalnızca beşte biri işçilere ve ailelere ulaşmıştır. Dolayısıyla da sağlık krizinin ortaya çıkardığı ekonomik etkileri hafifletmek üzere devreye alınan yardım programlarının yalnızca %16'sı sağlık krizi ile mücadale bağlamında harcamalara ayrılmıştır. Yardım paketlerinin içerisinde ölçek olarak en büyüğü CARES Yasası devreye alındığında, Senato koronavirüsle mücadele kapsamında oldukça etkili bir çözüm sunduğu yanılgısını yaşamış olsa da finansmanın çok az bir kısmının maksadına uygun kullanıldığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda milyarlarca doların finansal piyasaları istikrara kavuşturmak üzere FED'e aktarıldığı ancak; bu fonların büyük bir kısmı finansal hizmet zinciri Wells Fargo, telekomünikasyon şirketi AT&T, Carnival Cruise de dâhil olmak üzere daha birçok şirkete düşük maliyetli borç olarak sunulmuştur. Ve hatta bu durum binlerce işçinin işten çıkarılmasına yol açmıştır (Whoriskey vd., 2020). Başka bir ifade ile pandemi döneminde yapısal sorunlar yaşayan firmalara sağlanan destekler aynı zamanda işgücü maliyet avantajı yarattığından sürdürülemez girişimlerin desteklenmesi şeklinde bir risk de taşımıştır. Bu durum destek paketi açısından maliyetleri artırmakla kalmayıp;

ek olarak görece daha verimli firmalardan, verimliliği düşük firmalara kaynak tahsisi ve işgücü açığının kapatılması noktasında güçlükler yaratmıştır (OECD, 2022b).

Bu noktada sağlanan desteklerin uygun işlere aktarılması yönünde eksik bilgi ve ahlaki tehlike riskinin olduğunu ifade etmek mümkündür. Pandeminin ekonomik etkilerini hafifletmek üzere uygulanan geniş kapsamlı mali destek paketleri birçok firmaya yapay karlılık görüntüsü sunmuştur. Bunu test etmenin en azından pandemi koşullarında zor olması, kaynak tahsisinde bozulmalara yol açmıştır. Wenzel vd. pandeminin işletmeler açısından yarattığı zorlu koşullara yumuşak bir çözüm ve kaçış yolu sunmuştur. Bu bağlamda kısıtlama, sebat, yenilik ve çıkış şeklinde dört stratejik tepkiden bahsetmiştir. Kısıtlama daha ziyade maliyetlerin kısılmasına yönelik işçi çıkarma, üretimi azaltma şeklinde iken; sebat atıl kaynakların ve/veya alternatif finansmanın kullanımını, yenilik ise bir dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Avusturyacı Konjonktür Teorisi açısından koronavirüs pandemisi bağlamında düşünüldüğünde çıkış stratejisi oldukça değerli olmuştur. İşletmelere yönelik agresif şekilde uygulanan para ve maliye politikaları mevcut sorunların gizlenmesine neden olmaktadır. Pandemi öncesinde de mali yapısı kırılganlık gösteren firmaların, pandemi ile birlikte almış olduğu devlet desteği ile varlığını devam ettirmesi uzun vadede sürdürülebilir değildir. Görece düşük borçlanma maliyetleri, kaynakların yanlış tahsisine neden olmaktadır. Dolayısıyla firmanın varlığını sona erdirmesi ve yeteneklerine uygun alternatif alanlara yönelmesi en uygun yönelim olacaktır (Wenzel vd.,2021). Kaldı ki pandemi bir yönüyle doğal seleksiyon yaratmıştır. Özellikle kapanma, kısıtlama ve tecrit önlemlerinin neden olduğu uzaktan çalışma koşullarına adapte olabilen sektörler son derece başarılı sonuçlar elde etmiştir. Dijitalleşme, e-ticaret, yazılım, eğitim gibi alanlar ciddi bir ivme yakalamış, hacim ve yaratılan değer anlamında tarihinin en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Hem sektörel hem de bireysel olarak potansiyellerin keşfedilmesine imkân yaratılmıştır. Yeni istihdam alanları doğmuş, eğitimde, bireysel yetkinliklerin dönüşümünde yeni fırsatlar söz konusu olmuştur. Özellikle pandeminin erken dönemlerinde ülkeler içe kapanmış, sınır kontrolleri, uluslararası taşımacılık engelleri şeklinde küreselleşme karşıtı hamlelere yönelse de çevrimiçi platformlar ortaya çıkmıştır. İnternet erişimi olan herkes dünyanın farklı noktalarından çevrimiçi eğitimler alma imkânına kavuşmuştur. Dolayısıyla pandemi koşulları altında bireylerin kişisel gelişimlerine katkı sunacağı

bir dizi olanak sunulmuştur. Bu sürece ayak uyduramayan geleneksel işletmeler ve mavi yakalı çalışanlar ise sistemin dışında kalmıştır.

Wood vd. (2022) da Avusturya Okulunun çizgisinde Covid 19 Keynesçiliğinin mali sürdürülebilirliğinin mümkün olmadığını ve pandemi sırasında artan müdahalelerin enflasyon tehdidi ortaya çıkardığını vurgulamıştur. Dolayısıyla pandemi döneminde Keynesyen tarzı politikaların, neoliberalizmden ve Avusturyacı bağlamdan kalıcı bir uzaklaşmadan ziyade kriz yönetiminin geçici bir parçası olduğunu savunmuştur. Ve hatta aksini iddia edenlerin abarttığı düşünülmüştür. 2008 küresel krizinin de bu bağlamda örnek teşkil ettiği; ekonominin istikrara kavuşmasının ardından neoliberal ekonominin yeniden tesis edildiği görülmüştür. Araştırmacılar Britanya, Almanya ve ABD açısından neoliberal dönüşü araştırmıştır. Britanya ihtiyatlı hükümet harcamalarına geri dönüşü savunmuş, mali muhafazakârlığın gereğine vurgu yapmıştır. Ek olarak İngiltere'de ortaya çıkan enflasyondan merkez bankasının geniştiletici politikaları sorumlu tutulmuştur. Dolayısıyla kredibitenin yeniden tesisi ile neoliberal enflasyon hedeflemesine dönüş çağrısı söz konusu olmuştur. Almanya'da pandemi öncesinde mali ihtiyatlılık bir anlamda Covid 19 döneminde harcamaların artırılmasına olanak sunmuştur. Dolayısıyla da gelecekte ortaya çıkması olası bir şokun da benzer şekilde mali muhafazakârlıkla mümkün olabileceğini savunmuştur. Pandemi döneminde Almanya'da yaşanan enflasyonun nedeni parasal genişleme olarak görülmüş ve enflasyon hedeflemesine yeniden dönülmesi talep edilmiştir. Amerikan ekonomisinde ise Biden'in mali harcamalarının sürdürülemez olduğu vurgulanmış ve artan enflasyonun da sorumlusu kabul edilmiştir. Dolayısıyla da bahsi geçen üç ekonomide de görüldüğü üzere pandemiye erken müdahalelerin ardından mali muhafazakârlığa dönüş sürdürülebilir bir mali yapı için gerekli görülmüştür (Wood vd., 2022).

Zhao (2024) da benzer bir sonuca Çin ve ABD ekonomilerinin koronavirüs pandemisi ile mücadele kapsamında devreye almış olduğu politikaların ekonomik canlılık üzerindeki etkilerini ortaya koyduğu çalışmasında varmıştır. Araştırmacı çalışmasını Çin hükümetinin kupon ödemesi şeklinde devreye alınan teşvik politikası ile ABD'nin CARES temelinde modellemiştir. Kamu harcamalarındaki artış çarpan etkisi ile GSYİH'daki düşüşü bir ölçüde hafifletmiş; geliri olmayan kesim de dahil olmak üzere temel tüketimin devamlılığı sağlanabilmiştir. Halkın geçimini ve refahını önceliklendiren bu müdahalelerin yan etkisi yüksek enflasyon olmuştur. Bu noktada

merkez bankalarının yüksek enflasyon ve diğer ekonomik zorluklara karşı etkili para politikası araçlarına sahip olması oldukça önemli olmuştur. Para politikaları için ise uygun politik alan küresel döviz piyasalarında, yeterli döviz likiditesine sahip olmakla ilişkilendirilmiştir. Özellikle küresel finans piyasalarında para birimlerinin düşük güvenirliğe sahip olduğu gelişmekte olan ekonomiler için devlet harcamalarını destekleyecek, döviz rezervleri oldukça önemlidir. Herhangi bir ani kriz durumunda genişletici politika önlemlerine sığınmak yerine stratejik çözümler geliştirmenin önemi ortaya çıkmıştır (Zhao, 2024, 2295-2305).

Türkiye ekonomisi açısından ise Covid 19 krizine yönelik ekonomik teşvik programlarının büyük bir kısmı bankacılık sistemi üzerinden ve kredi kanalı ile sağlanmıştır. Öncelikli hedef ekonomik büyümeyi canlandırmak olmuş; işsizlik ve yoksulluğun azaltılması geri plana atılmıştır. Türkiye ekonomisi bu amaca uygun politika tercihleri belirlemiştir. Ve hatta 2020 yılı Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine göre de dünya ekonomisi açısından ender bir durum olan büyüme dönemi yaşanmıştır. Ancak bu tablo son derece maliyetli olmuştur. Öncelikle Türkiye ekonomisi düşük ancak pozitif büyüme oranına ulaşmak için 2020 yılı boyunca kredi genişlemesi ve finansal piyasaları baskı altında tutmak şeklinde politikalar izlemiştir. Merkez Bankası döviz rezervlerinde 128 milyar dolarlık bir kayıp ve özel sektör ve hanehalkı borçluluk düzeyinde devasa artış söz konusu olmuştur. Ki zaten Türkiye ekonomisinin pandeminin etkilerini hafifletmeye yönelik kapsamlı ve kapsayıcı tedbirler uygulamaya yönelik mali kapasitesi de son derece sınırlıdır (Bayar vd., 2023).

Türk Hükümeti, Avusturyacı Konjonktür Teorisinin tam da eleştirdiği noktada çözüm aramıştır. Mali açıdan hükümetin teşvik paketleri, vergi ertelemeleri ve diğer yükümlülüklerde esneklik sağlayan uygulamalar ile büyük ölçeklere varan müdahaleler söz konusu olmuş ve hatta müdahaleler anlamında G20 ülkeleri ortalamasının üzerinde kalmıştır. Bu müdahaleler amaçlandığı gibi 2020 yılının sonlarına doğru ekonomik faaliyetlerde sert bir artışa neden olmuştur. Bu önlemlere ek olarak politika faiz oranları enflasyonun altında kalmış ve kredi maliyetleri de ciddi ölçüde düşmüştür. Bu politika birleşimlerinin sonucu olarak Türkiye ekonomisi açısından toplam kredi miktarı devasa bir artış yaşamıştır. Hızlı kredi artışı, bankacılık sektörü açısından sorunlu varlıkların artmasına ve mevcut risklerin perdelenmesine yol açmıştır. Ancak toparlanma süreci ile birlikte ekonomik riskler ortaya çıkmaya

başlamıştır. Bu politikalar yurt içi enflasyon başta olmak üzere, ulusal paranın değer kaybına ve dış rezervlerin erimesine yol açmıştır. Enflasyon kademeli bir artış göstermiş, 2021 yılının Şubat ayında son bir buçuk yılın en yüksek seviyesi olan %15,7'ye ulaşmıştır. Ekonomik belirsizlik, yüksek enflasyon ve mevcut kırılganlıklar nedeni ile yaşanan sermaye çıkışlarına, azalan yurtdışı satışlar ve artan ithalat eşlik etmiştir. Merkez Bankası artan dış finansman ihtiyacını karşılamak üzere rezervleri kullanmıştır. Ancak Merkez Bankası rezervlerin neredeyse tamamını eritmiş ve bu noktada Türk Lirası ciddi değer kaybı yaşamıştır. Aynı yılın son döneminde enflasyonu kontrol altına almak üzere bu kez de para ve kredi politikalarında sıkılaşma yoluna gidilmiş; politika faiz oranı kademeli olarak artırılmıştır. Kredi genişlemesine neden olan düzenlemelerden vazgeçilmiştir. Kısa süreli bir toparlanmanın ardından Türk Lirasındaki sert düşüş devam etmiştir. Merkez Bankasının enflasyonu düşürme konusunda kararlı olması kaybedilen makroekonomik istikrarın yeniden kazanılması noktasında son derece önemli olmuştur. Özellikle de öncelikli hedefi olan fiyat istikrarını korumak üzere enflasyon hedeflemesine bağlı kalması gerekecektir (World Bank, 2021).

Sağlık krizine yönelik hükümet tepkileri, kamu borç düzeyinde küresel bir yükselme eğilimi yaratmıştır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler arasında borcun sürdürülebilirliğine ilişkin endişeler söz konusu olurken, bu ülkeler arasındaki mevcut eşitsizliği de artırmıştır. Covid-19 öncesinde kaynakları artırmaya yönelik mali alan birçok ülke açısından sınırlı düzeyde kalmıştır. IMF tarafından düşük gelirli gelişmekte olan ekonomiler sınıflandırmasında yer alan 59 ülkede ortalama kamu borcu 2010-14 periyodunda GSYİH'nın %38,7'si iken bu değerin 2017 yılında %46,5'e yükseldiği görülmüştür. Yine aynı ülke örneklemi için kamusal borç yükü 2010 yılında kamu gelirlerinin %6,6'sı iken 2018 yılında %12,2'sine tekabül etmiştir. Özel borçlar da yine kamu borçları ile paralel olarak yükselme trendi içerisine girmiştir. Sınırlı kaynaklar ve mali alan nedeniyle, Covid 19 pandemisi gelişmekte olan ekonomileri büyük mali zorluklara itmiştir. Yaşanan sağlık krizi beraberinde sosyal ve ekonomik sonuçlar da getirmiştir. Kırk dördü gelişmekte olan ekonomi olmak üzere toplamda elli bir ülke için devlet borç riski önemli bir artış göstermiştir. Covid 19 esnasında hane halkları ve işletmeler üzerindeki ekonomik stresin azaltılması için borç moratoryumu ve finans sektörü müdahaleleri devreye alınmıştır. Bu erken müdahaleler kısa vadede olası temerrüd riskini azaltmış, sorunlu kredilerin bir ölçüde

frenlemiştir. Ancak büyük çaplı hükümet müdahalelerinin ardından bu kredilerdeki artış olası bir sondur. Bu nedenle takipteki alacakların belirlenmesi ve yönetilmesi bağlamında bir takım stratejiler önemli hale gelmiştir. Öncelikle düzenleyici ve denetleyici kurumların banka bilançoların sağlığı konusunda şeffaflığı destekleyen uygulanabilir kurallar mekanizması oluşturması son derece önemli olmuştur. Bankacılık sisteminin, reel ekonomiyi tehlikeye atacak ve finansal istikrarı tehdit edecek sorunlu kredilerin hacminde artışa engel olmalı ve genişletici politikalardan uzak durmalıdır. Ve hatta bazı ülkeler sorunlu kredilerini yönetmek için varlık yönetimi şirketleri kurmalı, halkın bankacılık sektörüne duyduğu güveni yeniden tesis etmek ve gereksiz satışları önlemek üzere girişimlerde bulunmalıdır (Mallah vd., 2021; OECD, 2020b; The World Bank, 2022d).

Koronavirüs pandemisine cevaben devreye alınan teşvik paketleri bir taraftan da hükümet lobileri ortaya çıkarmıştır. Özellikle de pandeminin ilk aylarında yerel yetkililer, valiler ve belediye başkanları halk sağlığı düzenlemeleri üzerinde önemli bir etki gücüne sahip olmuştur. Kriz ilerledikçe yerel yönetimlerin yeterlilikleri sınırlı düzeyde kalmış ve hükümetlerarası politika araçlarına ihtiyaç doğmuştur. Covid 19'la mücadele kapsamında devreye alınan ihtiyati yardım politikalarının uygulanması noktasında eyalet ve yerel yönetimler lobi faaliyetlerinin önemli birer oyuncusu haline gelmiştir. Federal hükümetin otomatik dengeleyiciler yerine ihtiyati programları benimsemesi, bu lobicilik ortamında finansmanın kapsamını artırmış, ABD'nin ekonomik kriz tepkisini de zayıflatmıştır. Dolayısıyla sağlık krizi esnasında sağlanan büyük çaplı ihtiyati yardımlar yerine pandemiye hazır bir federal sistemin oluşturulması, otomatik dengeleyicilerin genişletişmesi, idari yüklerin ortadan kaldırılması ve altyapının güncellenmesi önem arz etmiştir (Rocco vd., 2020). Pandemi döneminde yaşanan lobi, bu döneme ilişkin bir eğilim olarak nitelendirilmemelidir. Hayek'in de ifade ettiği üzere kamusal bir organizasyonun ve/veya otoritenin eline teslim edilen gücü en nihayetinde kişi ya da gruba özgü çıkarlar lehine kullanılacağı reddedilemez bir gerçekliktir. Hele ki böylesine bir ekonomik kilitlenme ve belirsizlik ortamı pastadan pay almak isteyen tarafları kızıştırmış, hayatta kalmak için çetin bir rekabet ortamı yaratmıştır.

Bastanifar (2024), Keynes'in I. Dünya Savaşının ardından Versailles Antlaşmasının Almanya'ya getirdiği mali dayatmaları konu alan "Barışın Ekonomik Sonuçları" eserinde ortaya koyduğu teoriden yola çıkarak Covid 19 pandemisi bağlamında barış

ve güvenlik ilişkini ele almıştır. Keynes, savaş tazminatı şeklinde Almanya'ya yüklenen borç yükünün optimal iskonto oranı dahilinde belirlenmemesi halinde hiperenflasyona yol açacağını ifade etmiştir. Keynes'e göre kapitalist bir toplumu alt üst etmenin yollarından birisinin enflasyon olduğu düşünüşürse siyasi anlaşmalarda barışın ekonomik yönünün dikkate alınması son derece elzemdir. Dolayısıyla politik karar alma sürecinde iskonto oranı gibi para politikasının temelini oluşturan değişkenlerin göz önüne bulundurulması gerekmektedir. Bastanifar, Covid 19 pandemisini de benzer şekilde ülkeleri etkileyen ve uluslararası güvenliği tehdit eden, barışı ve ekonomik istikrarı bozan bir unsur olarak değerlendirmiştir. "Barışın Ekonomik Sonuçları" fikrinden yararlanarak ekonomik dayanıklılığı artırıcı modelin tasarlanabileceği ifade edilmiştir. Covid 19 pandemisinin, 2020 yılında küresel bir sağlık krizi olarak ilan edilmesini takiben ABD ve Avro Bölgesi başta olmak üzere birçok ülkede hızlı ve kapsamlı genişletici politikalar uygulanmış, sisteme büyük çaplı likidite enjekte edilmiştir. Ancak pandeminin etkilerinin hafiflemesi ile birlikte dünya genelinde Rusya'nın Ukrayna saldırısının da yaşanması ile ciddi bir enflasyon tehlikesi yaşanmıştır (Bastanifar, 2024). Bastanifar savaş ve pandemi gibi münferit olaylarda dahi kamunun müdahalesini meşrulaştıracak bir gerekçe görememiştir. Bu bağlamda serbest piyasanın gücüne güvenen araştırmacı için kısa vadeli ve geçici rahatlama yaratacak çözümlerden ziyade ekonomide yapısal dönüşümlere imkân sunan, kamunun ekonomi üzerindeki ağırlığını minimize eden, ekonomik dayanıklığı artıran uygulamaları önemsemiştir.

IMF verilerine göre 2022 yılında tüketici fiyatları ile enflasyon dünyanın farklı gelişmişlik düzeylerine sahip ekonomilerinde yükselme eğilimi göstermiştir. ABD ve Avrupa Birliği ekonomilerinde yaklaşık %10, Çin'de %1,9, Japonya'da %2,5, Tayvan'da %2,9, Malezya'da %3,4, Endonezya'da %4,2, Türkiye'de %72,3 gibi dramatik artışlar söz konusu olmuştur (IMF, 2022). Bastanifar'ın yaklaşımına göre ekonomik istikrarsızlığın nedeni politika tercihinde doğru bilgi ve parametrelerin kullanmaması olmuştur. Ek olarak pandeminin yayılma riski ve dünya çapında devam eden siyasi gerginlik ortamı bu durumu pekiştirmiştir. Dolayısıyla tüm dünyada biyolojik şokları ve savaşları hesaba katan bir barış endeksini içeren para kuralının tasarlanması zorunlu hale gelmiştir (Bastanifar, 2024).

Avrupa Birliği üyesi ülkelerin de koronavirüse ilk tepkisi kamu harcamalarını artırmak olmuştur. Artan harcamalar ile birlikte öngörülen durgunlukla birlikte kamu borcu

önemli ölçüde artış göstermiştir. 2020 yılında yapılan öngörülere göre Avro bölgesinde borç/GSYİH oranının %103 seviyelerine ulaşması beklenmiştir. Bu oranın üye ülkelerin her birinde artışı söz konusu olmuştur. Ancak bu önlemler pandeminin neden olduğu şoklara karşı sınırlı bir tepki oluşturmuştur. Bu noktada daha iddialı tepkilere gereksinim duyulmuştur. Ancak istihdam ve toparlanma süreci için borçlanma sürdürülemez bir seçenektir. Bu noktada tüm bölgeyi etkisi altına alan şokla başa çıkmak üzere kolektif bir kurumsal müdahalenin varlığı gerekli görülmüştür. Avrupa politik aktörleri ekonomik yönetişim konusunda kritik bir dönemeç ile karşı karşıya kalmış; ekonomik yönetişime yeni organizasyonel ve normatif boyut getirilmesi, mevcut politika uygulamalarının elden geçirilmesi gereğini ortaya çıkmıştır (Ladi ve Tsarouhas, 2020).

Kanada ekonomisi açısından da benzer şekilde sağlık krizi eyalet bütçeleri üzerinde büyük bir baskı yaratmıştır. 2019 yılında Kanada'nın GSYİH nispetinde brüt yerel borç seviyesi %40 seviyesinin oldukça üzerinde seyretmiştir. Bu seviye pandeminin ilerleyen süreçlerinde mali etkilerle boğuşurken daha yüksek seviyelere ulaşacaktır. Bir kısım araştırmacı koronavirüs pandemisinin kamu maliyesini kritik bir eşiğe getirdiğini iddia etmiştir. Mali olarak sürdürülebilirliğin sağlanması için yaratıcı çözümlere ihtiyaç duyulmuştur. Etkili çözümün eyaletin borçlanmasını kısıtlayacak ulusal mali kuralların benimsenmesi olarak ifade edilmiştir (Hanniman, 2020).

Özetle, Koronavirüs pandemisinin ekonomik etkilerine karşı koyma maksadı ile hükümet ve merkez bankaları likidite enjeksiyonları, artan hükümet harcamaları, vergi indirimleri, transfer harcamaları, para politikasında gevşeme ve iş dünyasına acil kredi desteği şeklinde geniş kapsamlı müdahalelerde bulunulmuştur. Yaşanan pandeminin etkilerini hafifletmek üzere uygulanan politikalar kısa vadede gerekli ve etkili olsa da sürdürülebilirliği konusunda ciddi endişeler yaratmıştır. Özel sektör ve kamu sektörü borçlarındaki artışlar, bu durumla nasıl başa çıkılacağına ilişkin belirsizliğe neden olmuştur. Artan belirsizlik ve dünya genelinde büyük bütçe açıkları ve kredi itibarını tehdit edecek boyuttaki borçlanma oranları önemli enflasyonist baskılar yaratmıştır. Ek olarak uygulanan politikalar gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler arasında mevcut eşitsizliğin derinleşmesine yol açmıştır. Dolayısıyla pandeminin etkilerini hafifletmek üzere uygulanan müdahalenin beklenen olumlu etkileri birçok ekonomi için mümkün olmamış, aksine yüksek borçluluk, enflasyon, kur riski gibi olumsuz etkileri beraberinde getirmiştir. Sağlık krizinden kaynaklanan ekonomik durgunluk

dönemine bu denli agresif para ve maliye politikalarıyla müdahale etmek yerine, herkes için gıda, barınma, sağlık gibi temel güvenlik ihtiyaçların sağlanarak serbest piyasasının kendini denge durumuna getirmesini beklemek daha iyi bir seçenek olabilirdi (Borio, 2020; Makin ve Layton, 2021; The World Bank, 2022d).

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Koronavirüs benzeri pandemiler dünya üzerinde çok sık tecrübe edilen sağlık krizleri değildir. DSÖ tarafından koronovirüsün bir pandemi olarak ilanının ardından gelen süreç insanları ve otoriteleri büyük bir belirsizlik ve bu belirsizlikten kaynaklanan derin bir endişeye sürüklemiştir. Hastalığın insanlar üzerindeki etkisi ilk etapta tespit edilememiş, bu sebeple de ilaç, aşı ve/veya herhangi bir tıbbi müdahale söz konusu olamamıştır. Bu noktada özellikle de Çin'den dünyaya yayılan ürkütücü hikâyeler, gerçekliği tartışılan görseller bu virüsün son derece bulaşıcı olduğu bilgisini sağlamıştır. Dünya böylesi bir pandemiye toplumsal, psikolojik, ekonomik, kurumsal olarak son derece hazırlıksız yakalanmıştır. Pandeminin erken dönemlerinde hastalığın kesin nedeni tespit edilememiştir. Halk sağlığı yetkilileri kalabalık alanlarda virüsün yayılma olasılığının daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Geçmiş tecrübeler de bulaş ile yayılan hastalıkların erken dönemlerinde başvurulan önlemlerin birçoğunun benzer olduğu; kütüphane, okul, kilise, tiyatro, spor salonları, kapalı eğlence mekânları kısaca topluluk halinde harekete neden olan etkinliklerde kısıtlama yoluna başvurulmuştur. Yine toplu taşıma araçları ve her türden taşımacılık modları askıya alınmıştır. Dolayısıyla pandemiye ilk ve erken tepkiler bu kadar belirsizliğin içerisinde insanları evlerine kapatarak, mümkün olan en az temasla hastalığı kontrol almak şeklinde son derece ilkel çözümler sunmuştur.

Koronavirüs pandemisinin küresel ölçekte her türlü faaliyeti durdurması, gezegeninin birbirine görünmez bağlarla bağlı olduğunu göstermiştir. Normal kriz dönemlerinden farklı olarak sağlık krizlerinin etki alanı çok daha geniş olmuştur. Yakın tarihli 2008 küresel krizi de dâhil olmak üzere ekonomik krizler belirli coğrafi bölgeler ve ekonomilerle sınırlı sonuçlar yaratmaktadır. Ancak pandemiler gelir grubu, refah seviyesi, eğitim düzeyi, siyasi tercihler ve ekonomik altyapı fark etmeksizin dünyanın her yerine nüfuz etmektedir. Gelişmiş ve geri kalmış ülke ayrımı yapmaksızın ilk kertede geleceğe ilişkin belirsiz bir durum ortaya çıkarmaktadır. Hele ki günümüz pandemisinin bu denli entegre bir dünyada yaşanıyor oluşu; ekonomilerin bu sağlık krizine vereceği yanıtları dahi bir diğerinin sürdürülebilirliği için önemli kılmıştır.

Koronavirüs pandemisi hem bir sağlık krizi hem de bir ekonomik kilitlenme dönemi olarak yeryüzündeki her bir birey güvende olana dek tehlikenin devam ettiğini göstermiştir. Pandemi ile mücadele kapsamında milliyetçi politikalar önemli hale gelmiştir. Bu korku ve panik ortamı ülkeleri içine kapatmış, zorunlu haller dışında ulusal ve uluslararası taşımacılık faaliyetleri durdurulmuştur. Yolcu taşımacılığının yanı sıra küresel tedarik zinciri de bu kısıtlamalardan payını almıştır. Aynı zamanda yerel üretim bazı temel ürünler ve stratejik alanlar dışında faaliyetlerini durdurmuştur. İnsanlar market raflarını talan etmiş; maske, eldiven ve diğer hijyen malzemelerine ulaşamaz olmuştur. Bu panik havası ile beraber sokağa çıkma yasakları, faaliyetini durduran tesisler, kapanan mağazalar, eğitime ara veren okullar, yeterli kapasitesi olmadığı için hastanelere kabul edilmeyen hastalar ve insanların aşina olmadığı bir dizi ürkütücü durum aynı anda yaşanmıştır. Böylesi benzersiz bir sağlık krizi dünyanın hemen her yerinde ekonomileri durma noktasına getirmiş, başka bir ifade ile dünyada ekonomik kilitlenme durumu yaratmıştır.

Koronavirüs pandemisi 21. Yüzyılın sürprizi olsa da dünya tarihinin çok da yabancı olmadığı bir durumdur esasında. Yaklaşık yüz yıl önce dünya benzer bir sağlık krizi ile karşı karşıya kalmıştır. I. Dünya Savaşının son dönemlerine girerken, ABD'den Avrupa'ya oradan da gezegenin hemen her yerine yayılan İspanyol Gribi Pandemisi ortaya çıkmıştır. Bu dönem I. Dünya Savaşının galibi itilaf devletlerinin savaşın faturasını mağlup Almanya'ya çıkarmaya çalıştığı Paris Barış Görüşmelerinin hararetli tartışmalarına şahitlik etmiştir. İspanyol Gribi pandemisi 1918 yılında ortaya çıktığında dünya daha ziyade I. Dünya Savaşına ve savaşın sonuçlarına kanalize olmuştur. Bir taraftan devam eden dünya savaşı diğer taraftan toplumun çalışma çağındaki nüfusu başta olmak üzere inanılmaz ölümcül bir virüs dalgası yaşanmıştır. Ancak o dönemin şartları ve savaş koşulları bugün uygulandığı şekli ile bir kapanma, karantina ve izolasyon şeklinde ilaç dışı müdahalelere imkân vermemiştir.

İspanyol Gribi pandemisi döneminde kurumsal yapı yeterince gelişmemiş ve durum sağlık krizinin gerçek etkilerinin tespitini ve raporlamasını mümkün kılmamıştır. Aynı zamanda pandeminin, savaşın son dönemlerine denk gelmiş olması yoğun korku ve baskı ile büyük oranda yıpranmış halkın psikolojisini korumak üzere mevcut durumun manipüle edilmesine -bilinçli olarak- sebep olmuştur. İspanyol Gribine ilişkin literatür de son derece sınırlı kalmıştır. Dünya üzerinde elli milyondan fazla ölüm vakası ile sonuçlanan bu sağlık krizinin bu denli görmezden gelinmesi ise anlaşılır gelmemiştir.

Bugün durduğumuz yerden İspanyol Gribinin, Koronavirüs Pandemisinin olası etkilerini anlamak ve gidişata ilişkin belirsizliği azaltmak için ne denli önemli olduğu ortadadır. İspanyol Gribi pandemisi, Koronavirüs pandemisi nispetinde çok daha ölümcül ve toplumun üretken kesimini etkileyen bir kriz yaratsa da "sağlık krizi" olgusunun ekonomik etkilerine ve çözüme yönelik stratejilere ilişkin önemli sinyaller sunmaktadır. İspanyol Gribi pandemisi derinlemesine analiz edildiğinde aslında birçok noktada koronavirüs pandemisine benzer olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Dolayısıyla yüz yıl önceki bu pandeminin bugün hayatımızın bir parçası olan koronavirüs pandemisine ışık yaktığı düşünülmektedir. Özellikle koronavirüs pandemisinin panik ortamında olası etkilere ilişkin makul sınırlar çizeceği düşünülürek bu çalışma kapsamına alınmıştır.

Covid 19 ve İspanyol Gribi pandemisi iki farklı dünyaya doğmuş olsa da birçok noktada ortak çözümlere ihtiyaç duymuştur. 20. Yüzyılın erken dönemleri üretim sürecinde enerji kullanımının ve mekanizasyonun yaygınlaştığı bir dönem olmuştur. Teknolojik ilerlemenin marjinal karlılığı günümüze kıyasla yüksek olmuştur. Dolayısıyla bu yüzyılda üretim sürecinde ortaya çıkan iyileşmelerin, gelişime sağladığı ilave katkı bir o kadar yüksek olmuştur. Ancak daha önce de söz edildiği üzere I. Dünya Savaşının son dönemine tekabül etmesi zaten negatif olan görüntüyü daha da pekiştirmiştir. Avrupa'da dört yıl boyunca devam eden cephe savaşları, ekonomileri bitik bir duruma getirmiştir. Ülkeler kendi temel gıda güvenliklerini dahi sağlayamaz duruma gelmiş ve bu bağlamda Amerikan ekonomisi Avrupa ülkeleri başta olmak üzere dünyanın temel tedarikçisi haline gelmiştir. Avrupa'da insan gücü de cephe savaşlarına kanalize edilmiş ve üretim neredeyse durma noktasına gelmiştir. Bu noktada hükümetler tarım üretimini teşvik etmek üzere ziraatle uğraşanları desteklemiş, tarım arazilerinin üretime açılması konusunda kredi desteği sağlamıştır. Savaş dönemi için stratejik bir politik karar olan bu destek mekanizması savaşın ardından, İspanyol Gribinin de beraberinde getirdiği talep şoku ile birleşince derin bir durgunluk dönemi yaratmıştır. Dolayısıyla İspanyol Gribi pandemisi ekonomik büyümede keskin bir düşüşe neden olmuştur. Bu düşüşün bir kısmı savaşın ardından kamusal talebin azalmasından kaynaklanırken bir kısmı da pandeminin yol açtığı iş başarısızlıkları, işini kaybeden genç nüfusun düşen talebi ve yüksek ölüm oranları ile ilişkilendirilmiştir. Aktif nüfusun yüksek ölüm oranları işgücü arzının düşmesine neden olurken, bu durumun ücretlerde artış yaratması beklenmiştir. Ancak bu süreçte

işyerleri sosyal mesafe tedbirleri gereği geçici olarak kapatılmış ve/veya varlığını sürdürememiştir. Bu noktada ücret üzerindeki etkiler işgücü arzındaki düşüş ila talepteki artışa bağlı olmuştur. İspanyol Gribi pandemisi yıllarında da işsizlik ve ücretler ülkeler bazında heterojen bir dağılım göstermişse de 1921 yılının ortaya çıkan durgunlukla beraber ilgili periyodun en yüksek işsizlik dönemi olduğu görülmüştür.

Dünya ekonomilerinin tecrübe ettiği bu derin durgunluk dönemiyle başa çıkmak üzere hemen her ülkede kamu otoriteleri, kamusal harcamalarını artırarak tepki göstermiştir. Bir sağlık krizi olarak İspanyol Gribi Pandemisinin, sağlık sistemindeki zayıflıkları ortaya çıkarmış ve halk sağlığını korumak üzere sağlık harcamalarını artırmıştır. Savaşın yarattığı maddi yıkımın giderilmesi de kamuya ilave yük çıkarmıştır. Bu dönemde aynı zamanda vergi gelirlerindeki düşüşe de bağlı olarak bütçe açığı da yaratmıştır. Kamu politikalarına ek olarak düşük faiz politikası ile bu gelişim süreci desteklenmiştir. Dış ticarete yönelik koruyucu tedbirler devreye alınmış; gelir desteği elde etmek üzere gümrük vergileri ve tarifelerde artış söz konusu olmuştur. Özellikle dönemin Amerikan Hükümet Başkanı Harding'in o dönem büyük ölçekli Keynesyen politika araçları benimsemesi Amerikan ekonomisi açısından genişleme dönemi yaratmıştır. Ekonominin artan likiditesine bağlı ortaya çıkan bu genişleme sürecine bir de teknolojideki gelişim eşlik etmiştir. Kontrolsüz bir üretim artışı söz konusu olmuştur. 1920lerin teknolojik ilerleme süreci o dönemin şartlarında ekonomide önemli bir dönüşüm ve gelişim dalgasını tetiklemiş ve sermaye birikim sürecini desteklemiş olsa da günümüz pandemisinde benzer bir boyutta ilerleme söz konusu olmamıştır. İspanyol Gribi Pandemisi yıllarının ardından üretimde otomasyonun marjinalitesi oldukça yüksek seviyelerde seyretmiştir. 1910larda daha ziyade emek yoğun gerçekleşen üretim, teknolojinin adaptasyonu ile birlikte daha hızlı ve verimli hale dönüşmüştür. Bu durum büyük ölçüde üretimde standardizasyon ve artan kalite ile ilişkilendirilmiştir. Ek olarak bu döneme eşlik eden düşük kredi maliyetleri, 1929 Buhranına giden aşırı üretim problemini pekiştirmiştir. Ancak günümüz pandemisi yıllarında üretim süreçlerinin büyük oranda otomasyon tabanlı sürdürülüyor olması en azından ilave teknoloji yatırımlarının benzer bir arz fazlası yaratmasına engel olmuştur. Dolayısıyla İspanyol Gribi yılları ardından yaşanan kontrolsüz genişleme dönemi, ekonomideki doygunluk nedeni ile günümüzde benzer bir aşırı üretim sorunu doğurmamıştır. Günümüzde yaşanan durum e-ticaret, yazılım, internet tabanlı sağlık ve eğitim hizmetleri gibi alanlara doğru dönüşümü zorunlu hale getirmiştir.

Pandeminin ve I. Dünya Savaşının olumsuz etkilerinin önemli ölçüde giderildiği bu dönem dünya tarihine Kükreyen Yirmiler olarak geçmiştir. Kaynak tahsisi verimlilik temelinde yapılmamış, kontrolsüz bir üretim süreci yaşanmıştır. Dayanıklı tüketim malları da dâhil olmak üzere üretimdeki bu genişlemeye bir süre ucuz kredilerle desteklenen talep eşlik edebilmiştir. Ancak sürdürülebilir olmayan bu durum FED'in piyasalarda oluşan aşırı canlanmayı kontrol altına almak üzere uyguladığı yüksek faiz politikası ile tersine dönmüştür. Derken 1929 yılında borsa balonunun patlaması, ekonomideki talep seviyesinin çok üzerinde kalan ve tükenmeyen stoklar büyük bir krize neden olmuştur.

Bu noktada İspanyol Gribi pandemisinin birçok gösterge açısından kısa vadeli ekonomik sonuçlar doğurduğu ve esasında hastalığın etki gücü azaldıkça da toparlanma sürecine girileceği düşünülmektedir. Ancak ani durgunluk karşısında paniğe kapılan otoriteler, kamu kaynaklarını kullanarak ekonomide canlanma yaratacak Keynesyen para ve maliye politikalarına başvurmuştur. Bu müdahalelerin de etkisi ile ekonomide yapay canlanma durumu söz konusu olmuş, Avusturya Konjonktür Teorisinin de ifade ettiği üzere ekonominin tasarruf arzından ve yatırım talebinden kaynaklanmayan para otoritelerince doğal oranının altında belirlenen faiz oranları krizle sonuçlanan yapay bir ekonomik canlanma yaratmaktadır. Koronavirüs pandemisinin de esasında özellikle bazı ekonomiler açısından benzer bir yaşam döngüsü içerisine gireceği düşünülmektedir. Özellikle pandemi öncesinde de sorunlu kamu maliyesi olan, ekonominin çarklarının büyük oranda banka kredileriyle döndüğü, kur riski altındaki kırılgan ekonomilerde pandemiyle perdelenen mevcut durumun, sis perdesi kalkınca ortaya çıkacaktır. Bu noktada uzun vadede değil orta vadede dahi varlığını koruyamayacak olan riskli alanlara yanlış kaynak tahsisi yapıldığı anlaşılacaktır. Ve en nihayetinde krize yatkın ekonomiler için mevcut durum daha da ağırlaşacaktır.

Koronavirüs pandemisi daha önce de ifade edildiği üzere İspanyol Gribi pandemisi yıllarından oldukça farklı bir zaman dilimi içerisine doğmuştur. Ekonomik, kurumsal, toplumsal, sosyolojik, siyasi, teknolojik yapı bütünüyle farklıdır. Bu değişimin olumlu ve olumsuz yansımaları söz konusu olmuştur. Dünya ekonomisi açısından İspanyol Gribi pandemisi ardından bir dizi kriz ve kriz benzeri olaylar tecrübe edilmiş ve bu olaylar ekonomiler açısından bir öğrenme süreci yaratmıştır. Sağlıkta yaşanan gelişmeler başta olmak üzere teknolojik altyapı, esnek istihdam koşulları gibi bir takım

unsurlar da pandeminin yarattığı olumsuz durumlara daha hızlı cevap verilmesine imkân sunmuştur. Bahsi geçen farklılaşmanın yanı sıra pek çok noktada benzer ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Öncelikle her iki pandemi de tek başına bir arz şoku olmadığı gibi aynı zamanda tek başına bir talep şoku da yaratmamıştır.

Ekonominin arz kesiminde pandemi kaynaklı yaşanan kapanma, kısıtlama, izolosyan şeklindeki tedbirler beraberinde karlılıkta düşüş, tedarik zincirindeki kesintiler nedeni ile üretim seviyesini koruyamama ve hatta iflaslara kadar uzanan bir durumu yaşatmıştır. Sosyal mesafenin korunamadığı ya da uzaktan çalışmanın mümkün olmadığı hizmet sektörü başta olmak üzere birçok işletme açısında işten çıkarmalar söz konusu olmuştur. Bu bağlamda ekonomik faaliyetlerini sürdürmek üzere ekonominin arz tarafına vergi indirimleri, vergi geciktirme, sübvansiyonlar, borç moratoryumu, kısa çalışma ödeneği şeklinde doğrudan ve dolaylı gelir desteği sağlayan kamusal müdahaleler söz konusu olmuştur. Kamunun genişletici maliye politikalarının yanı sıra faiz indirimi, kolay kredi, esnek kredi koşulları şeklinde parasal teşviklere de başvurulmuştur. İşletmelere sağlanan teşvikler büyük ölçüde işgücünü emek piyasasında tutmak üzere tasarlanmış olsa da maksadına bütünüyle ulaştığı söylenemez. Bu süreçte emek gücünden başka gelir kaynağı olmayan, toplumun görece vasıfsız ve eğitim düzeyi düşük nüfusu işini, gelirini ve hatta sağlık hizmetlerine ulaşamadığı için hayatını kaybetmiştir.

Ekonominin arz tarafında yaşanan şoklara ilaveten talep kesiminde de benzer etkiler söz konusu olmuştur. Pandeminin erken dönemlerinde devreye alınan kapanma, kısıtlama, izolosyon uygulamaları birçok işletmenin maliyetini azaltmak üzere işçi çıkarmaya gittiği bir dönem olmuştur. Ek olarak hastalığın yaratacağı etki ilk etapta bilinmediği için birçok kişi bulaş korkusu veya hasta yakınına bakmak üzere gönüllü olarak işini terk etmiş veya kadınlar başta olmak çocuk bakımı nedeniyle işten ayrılmak durumunda kalmıştır. Yaşanan gelir kaybı nedeni ile özel talep seviyesinde düşüş yönünde gelişme yaşanmıştır. Yine geleceğe ilişkin belirsiz durum özel tasarruflarda artışa neden olmuş ve bu durum da talebi kısmıştır. Ekonominin arz kesimine yönelik müdahalelerin yanı sıra doğrudan ve dolaylı olarak da talebi canlandırmaya yönelik politikalar söz konusu olmuştur. Talebi canlandırmaya yönelik politikalar da pandemi yönetiminin odağında olmuştur. Dolayısıyla pandeminin yaygın ve olumsuz etkilerinin yoğun bir şekilde hissedildiği 2020 yılı, Keynesyen politikanın güncellik kazandığı ve etki alanını genişlettiği bir dönem olmuştur.

Keynesyen politikalar talebi canlandırmak üzere kamusal harcamaları içerdiği gibi Covid 19 Keynesçiliği açısından yeni bir takım politika araçları da kullanılmıştır. Kira yardımları, tüketim kartları, vergi indirimleri, kısa çalışma ödeneği şeklinde talebi canlandırmak üzere doğrudan ve dolaylı araçlara başvurulmuştur.

Keynesyen politikalar ekonomilerin dara düştüğü hemen her dönemde gündeme gelmekte ve sığınacak bir liman kabul edilmektedir. Koronavirüs pandemisinin de ekonomiler üzerinde yaratmış olduğu 2020 yılının ilk yarısındaki derin durgunluk dönemi, devreye alınan bu Keynesyen politikalarla "çözüme" ulaşmıştır. Tırnak içerisinde bir çözüm, çünkü çözümden ziyade geçici bir rahatlama, sürdürülebilir olmayan borç yükü, yükselen enflasyon, ulusal paranın değer kaybı şeklinde bir dizi yan etkisi olmuştur. Dolayısıyla hâlihazırda var olan borç düzeyleri pandemi döneminde mali politikaların da hareket alanını sınırlandırmıştır. Ekonomilerin olası şoklara dirençli olması ve manevra alanına sahip olması için uygun finansman koşulları altında borç yapılarını iyileştirmeleri gerekmektedir. Bunu yeterli ölçüde rezerv tutma ve kısa vadeli yükümlülükleri azaltma, borç vadelerini uzatma şeklinde araçlar ile sağlayabilir.

Türkiye ekonomisi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Ülke ekonomisi pandemi öncesinde de uzun yıllar bütçe açığı vermiştir. 2001 yılında yaşanan bankacılık krizi, 2008 küresel krizi, 2018 yılında yaşanan ticaret savaşları ve bir dizi ekonomik olay bütçe açıklarının öncelikli nedenleridir. Türkiye ekonomisi kamusal zafiyetlerine ek olarak enerjide, ara malında dışarıya son derece yüksek bağımlılık göstermektedir. Pandeminin bir taraftan kamu kaynaklarına ihtiyaç yaratması diğer taraftan da küresel tedarik zincirinde kesintiler yaratması, 2020 sonrası dönemi Türkiye ekonomisi açısından son derece zorlu bir hale getirmiştir. Dolayısıyla koronavirüs pandemisinin bu denli olumsuz sonuçlar yaratması yeni ve öngörülmez bir durum değil daha ziyade mevcut durumun derinleşmesi şeklinde düşünülmelidir.

Pandemi döneminde bir dizi işletme, üretim tesisi, firma faaliyetini durdurmuş olmasına rağmen sağlanan büyük çaplı devlet destekleri ile temel birtakım giderlerini karşılayabilecek güce sahip olmuştur. Ek olarak pandeminin erken dönemlerinde ekonomiyi canlandırmak üzere uygulanan düşük faiz politikaları ve krediye kolay erişim yatırım maliyetlerini büyük oranda düşürmüştür. Bu durum mali güçlük içerisinde olan işletmelerin mevcut risklerini gizlediği gibi bir de varlığını devam ettirmeye zorlamıştır. Bir nevi karlılık açısından çok da parlak olmayan alanlara

kaynak tahsisine neden olmuştur. Dolayısıyla düşük faizler ve kolay kredi koşulları ekonominin verimsiz alanlarına kaynak aktarımına yol açmıştır. Aşırı ısınan ekonomiyi kontrol altına almak üzere uygulanan sıkı politikalarını takiben ise kaynakların verimli alanlara transferi mümkün olmamıştır. Avusturyacı Konjonktür Teorisinin ifade ettiği üzere sermaye heterojendir ve bir sektörden/endüstriden/yatırım alanından çekilip diğerine transfer edilmesi mümkün olmamaktadır.

Keynesyen kamusal müdahaleler, kamu borç yükü oluşturmak pahasına uygulanmıştır. Ancak kontrolsüz artırılan harcamaların ve genişleyen kamu borçlarının ilerleyen dönemde ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyeceği de yadsınamaz. Artan harcamaların yükselttiği faizlerin özel yatırımlar üzerindeki dışlama etkisini ve döviz kurundaki aşırı değerlenmeyi önleyecek düşük faiz politikası ise Avusturyacı Konjonktür Teorisinin de öngördüğü üzere aşırı ucuz paranın şişirdiği bir ekonomik balona neden olacaktır. Yine canlanan ekonominin enflasyon yaratıcı gücü artacaktır. Pandeminin etkisi hafiflemeye başladığında artan kamu borçları da ekonomide fon talebi doğuracak, faiz oranlarında yukarı yönlü değişime neden olacaktır. Yükselen faizler ekonomilerin sermaye stoğunun genişlemesini önleyecek ve özel yatırımları dışlayacaktır. Artan kamu borçları yine tüketici güvenini zedeleyecek, geleceğe yönelik beklentileri olumsuza çevirecektir. Ekonomide tasarruf eğilimini güçlendirecek, durgunlukla birlikte gelecektir. Tasarruf eğilimi ek olarak hanehalkının Ricardocu Denklik ile açıklanan artan kamu borçlarının ilerleyen süreçte yükselen vergi oranlarına dönüşeceği beklentisi ile de artış gösterecektir. Artan kamu borcunun ortaya çıkardığı yüksek faizler aynı zamanda ülke içerisinde yabancı sermaye girişine yol açarken, ülke parasının değerini yükseltecektir. Bu durumun etkisi ise uluslararası pazarlarda rekabet gücünün ve net ihracatın düşmesi olacaktır. Dolayısıyla maliye politikalarının, para politikaları ile uyumlu çalışması son derece önemli olmaktadır.

Sağlık krizi esnasında para ve maliye politikalarının son derece koordineli hareket ettiğini ifade etmek mümkünse de kriz koşulları normalleşmeye başladıkça iki politika arasındaki ayrımın keskinleştirilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Özellikle politika yapıcılar açısından bankalar sorunun değil çözümün bir parçası olarak kabul edilmiştir. Bu noktada merkez bankaları ile hükümetlerin hedefleri örtüşüyor olsa da artan enflasyon ile mücadele kapsamında sıkılaştırıcı politikalara başvurulması gerekmiştir. Ek olarak koronavirüs pandemisi ekonominin üretim tarafına teknolojik süreçlerin

entegrasyonu ile birlikte bir dönüşüm dalgası yaratmıştır. Yaşanan bu dönüşüm süreci aynı zamanda hanehalkının tüketim davranışlarını da değiştirmiştir. Kapanma ve kısıtlama tedbirleri gereği restoran, konaklama, taşımacılık alanlarına yönelik harcamalar neredeyse sıfırlanmış; e-ticaret yaygınlaşır hale gelmiştir. Çevrimiçi alışverişin zamansal ve mekânsal açıdan tüketicilere sunmuş olduğu kolaylık en azından gelir kaybı yaşama konusunda endişesi olmayan kesimin harcamalarında artışa neden olmuştur. Harcamalarda ortaya çıkan artışa harcama kalıplarındaki değişim de eşlik etmiştir. Bu noktanın özellikle vurgulanması enflasyon tahminleri yapılırken değişen tüketici sepetinin de güncellenmesi gereğinden kaynaklanmıştır. Aşırı ısınan ekonomide enflasyonu düşürmeye yönelik politika tercihlerinde bu bilginin önemli olduğu düşünülmektedir.

Hükümetlerin tarihsel deneyimlerden de görüldüğü üzere sağlık krizleri gibi öngörülemeyen dış şoklarla karşılaşma riski her daim mevcuttur. Bu noktada pandemiler öngörülemez olsa da ortaya çıkaracağı ekonomik sonuçlar İspanyol Gribi Pandemisi ve Koronavirüs Pandemisinin sunduğu çerçevede tahmin edilebilir. Önemli olan olası bir kriz döneminde ortaya çıkan zorluklara hızlı ve etkili çözümler sunabilmektir. Virüsün kontrol altına alınması ile birlikte toparlanmayı destekleyici teşviklere başvurulmalıdır. Pandemilerin ekonomik felaketler olabileceğini ancak böyle olmalarının gerekmediğini ve neyin değişip neyin değişmediğini anlamanın önemli olduğunu söylemektir. Koronavirüs pandemisi bu bağlamda en etkili yanıtın internet tabanlı teknolojilerin ekonomik süreçlere dahil edilerek; ekonomik faaliyetlerin endüstri 4.0'ın sunmuş olduğu fırsatlarla sağlanmasının önemini ortaya çıkarmıştır. Pandeminin olumsuz etkilerinden görece en az etkilenen ve hatta bu krizi fırsata çevirebilen alanlar internet tabanlı ticaret yapan sektörler iken yine işgücü olarak da en az etkilenen kesim teknoloji kullanımının yaygın olduğu endüstrilerde olmuştur. Dolayısıyla da bundan sonraki süreçte teknoloji kullanımını teşvik eden sektörlerin gelişime katkı sunacak politikaların benimsenmesi, istihdamın bu alanlara yönelik olarak önceliklendirilmesi gerekmektedir.

Sanayi ile AR-GE kuruluşları ve/veya sanayi ile yükseköğretim kurumları arasındaki iş birliğinin önemi de pandemi döneminde ortaya çıkmıştır. Geleneksel üretim yönetimlerinin yanı sıra inovatif girişimlerin desteklenmesi; ulusal, uluslararası, kamusal veya özel fonlarla teknolojik alanlara yönelik yatırım fırsatlarının değerlendirilmesi önemli bir başarı stratejisi sunmaktadır. Koronavirüs pandemisinde

daha yaygın olmak üzere sağlık krizlerinin çözümünde kullanılacak aşı, ilaç ve/veya ekipman üretiminde ülkelerin akademik alt yapılarının kullanılması da önemli bir know-how sağlayacaktır. Özellikle doğrudan finansman desteği sunmak yerine yükseköğretim kurumlarında faaliyet gösteren bilim insanlarının bilimsel faaliyetlerini destekleyici fon sağlamak mevcut potansiyelin açığa çıkmasına katkı sunacaktır. Ek olarak yükseköğretim kurumları tarafından üretilen akademik bilginin sanayiye aktarılmasıyla birlikte yerli üretim de gelişecektir. Teknik ve akademik bilginin ülke içerisinde üretilmesini sağlamak pandeminin halk sağlığı üzerinde yarattığı olumsuz etkinin güvenle kontrol altına alınmasının yanı sıra geliştirilen tedavi yöntemlerinin ülke dışına ihracına da imkân sunacaktır. Bu dönemde dünyanın en çok ihtiyaç duyduğu ve fiyat esnekliği en düşük olan ürünlerin sağlıkla ilişkili olduğu düşünülürse de ülkeye dış ticaret geliri sağlayacak, döviz girişini destekleyecektir. Özellikle virüsün yayılmaya başladığı erken dönemlerde hastalığın kaynağının ve bağışıklık sağlayıcı antikorların tespiti, hızlı ve kapsayıcı bilimsel faaliyetlerle mümkün olmaktadır. Bu noktada erken tepkiler ilaç ve aşıda küresel tedarikçi olma rolünü ülkelere kazandırırken rekabet avantajı sağlayacaktır. Yine günümüz pandemisinde küresel aşı tedarikçisi olma misyonunu yürüten ekonomiler açısından hem kamusal güvenliğin korunması hem de finansman kaynağı sağlama bağlamında önemli bir üstünlük sağlamıştır. Tersi durumda dışa bağımlılık gösteren ekonomiler açısından az sayıda ülke tarafından tedarik edilen aşı ve ilaca erişimde ciddi sıkıntılar yaşanmış, toplumsal ve ekonomik hayatın normale dönüş hızı son derece ağır seyretmiştir. Sağlık ürünlerine erişimde yaşanan sıkıntılar arz kıtlığına ilaveten küresel tedarik zincirindeki aksamalarla da ilintili olmuştur. Ek olarak yurtdışından aşı ve ilaç tedariği kamu bütçesi üzerinde önemli bir yük de oluşturmaktadır. Bahse konu tıbbi ürünlerin ülke içerisinde üretimi doğrudan olduğu kadar dolaylı ekonomik kazanımlar da ortaya çıkarmaktadır. Özellikle aşılanmanın etkisi ile kontrol altına alınan hastalık; karantina, kapanma, tecrit gibi önlemlerin tersine çevrilmesine imkân tanımakta, toparlanma süreci de bu doğrultuda hızlanmaktadır.

Pandemi sonrası yapısal değişiklikleri kolaylaştırmak üzere işgücünün işlerine güvenli dönüşünü sağlayacak ve istihdam destek önlemlerini içerecek uygulamalar önemli olmaktadır. Pandemi sonrasında çalışma çağında olan aktif nüfusun işgücü piyasasına adaptasyonunun sağlanamaması gelişmekte olan ekonomiler başta olmak üzere var olan gelir eşitsizliği sorununu derinleştirecektir. Özellikle de bu sürecin görece düşük

nitelikli bireyler üzerinde daha yoğun hissedildiği düşünülürse dezavantajlı kesimin mevcut kırılganlıklarının azaltılması hedeflenmelidir. Bu müdahaleler belirli kesim üzerinde pozitif ayrımcılık şeklinde değil, daha ziyade beşeri sermayesini güçlendirecek uygulamalara yönelik olmalıdır. Çünkü pandeminin dezavantajlı gruplar üzerinde doğrudan gelir desteği şeklinde uyguladığı politikalar talep enflasyonunun kaynağını teşkil etmektedir. Bu noktada değişen üretim süreçleri, teknolojinin yaygın kullanımı ve teknoloji tabanlı sektörlerin ekonomi içerisinde artan ağırlığı nedeni ile özellikle bu kesimlere yönelik işgücü talebine karşılık verecek emek gücü yetiştirme programları, eğitim ve öğretime yatırım yapma şeklinde yapısal önlemler son derece değerli olacaktır. Bu noktada müdahaleler bireylerin barınma, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimini kolaylaştırma, kişisel becerilerini geliştirme, temel ihtiyaçların yanı sıra toplumsal, kültürel gelişimini besleme şeklinde olmalıdır. Ek olarak sağlık krizleri bu çalışma kapsamında da görüldüğü üzere hanehalkının geleceğe yönelik beklentilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Kapanma, kısıtlama ve tecrit uygulamaları ani durgunluk dönemi yaratırken; bireysel kırılganlıklara bağlı karamsar tutum, tüketim ve yatırım kararlarını aşağı yönlü revize etmekte ve durgunluğu derinleştirmektedir. İşten çıkarılma, sağlığını, hayatını ve yakınlarını kaybetme korkusu bireyleri ekonominin dışına itmektedir. Hükümetler bu noktada hanehalkına güven telkin etmeli; veri akışını şeffaf ve güvenilir bir şekilde sağlamalıdır. Toplumun dezavantajlı gruplarını önceliklendirirken aynı zamanda kamu sağlığını korumak için bütüncül bir yaklaşım sergilemelidir.

Fiziksel ve dijital altyapı oluşturma, halk ve çevre sağlığını korumak üzere düşük karbonlu ekonomiye geçiş programları benimseme, sağlık sistemini dönüştürme şeklinde kapsamlı müdahaleler de önemli olmaktadır. Bu dönüşüm süreci hükümetlere bir ölçüde finansman ihtiyacı doğuracaktır. Finansman ihtiyacını kamu kaynakları ile sağlama çabaları kamu borç yükünü artırırken bir taraftan da yükselen enflasyona neden olmaktadır. Bu noktada dönüşüm sürecini bütünüyle kamuya atfetmenin sürdürülebilirliği söz konusu olmamaktadır. Yabancı yatırımları ülke içerisine çekecek güvenli ve şeffaf bir iktisadi ortamın tahsisi önem arz etmektedir. Yabancı yatırımların ülke ekonomisine teknoloji transferini sağlayabildiği gibi yeni iş imkânları da yaratmakta, ekonomik kalkınmaya destek olmaktadır.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler arasında krize dayanıklılık açısından var olan eşitsizlik ortamının derinleşmemesi adına mevcut kırılganlıkların giderilmesi ve

sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ilerleme hızlandırılmalıdır. Avrupa Yeşil Mutabakatı çerçevesinde yeşil dönüşüm süreci teşvik edilmeli, sağlıklı nesillerin inşası için gerekli girişimler desteklenmelidir. Geciktirilen her türlü müdahale ve önlem ilerleyen süreçte daha ciddi krizlerin habercisi olacaktır. Uzun vadeli riskleri dikkate alan bir yaklaşımın benimsenmesi bu noktada son derece önemli olacaktır. Ek olarak başta sağlık hizmetleri olmak üzere pek çok kamu hizmetinin uzun vadeli tek geçerli finansman kaynağının vergiler olacağı aşikârdır. Bu nedenle de vergi politikalarının ve vergi yönetiminin zorunlu sağlık hizmetlerini iyileştirmesi ve toplumun her kesimine yaygınlaştırması gerekmektedir.

Koronavirüs pandemisi aynı zamanda stratejik ortaklıkların ve finansal çeşitlendirmenin de önemini ortaya koymuştur. Uluslararası ticari faaliyetlerini sürdüren işletmeler açısından güvene dayalı, açık ve esnek iş birlikleri tedarik zincirinde yaşanan kesintilerin ardından ticari faaliyetlerde toparlanma sürecini hızlandıracaktır. Pandeminin uluslararası faaliyetlerde adeta bir şok etkisi yaratması ve ani sınır kapama uygulamaları ile hâlihazırda alınan siparişlerin tesliminde aksamalara yol açarak nakit akışını kesintiye uğratmıştır. Bu durum tedarikçi firma açısından kısa vadeli yükümlülükleri ile uzun vadeli varlıkları arasından bir uyumsuzluk yaratmıştır. Dolayısıyla siparişlerin teslim edilememesi, stok ve depo maliyetleri, gümrük yönetimi gibi değer zincirinin her bir halkasında başlı başına büyük zorluklar ortaya çıkarmıştır. Finansal kurumlar, lojistik firmaları, hammadde ve ara malı sağlayıcıları, toptancılar, perakendeciler ve nihai alıcılar arasında kurulan stratejik ortaklıklar borç ve alacak ilişkisinde göreli bir esneklik sunabilecektir. Özetle geliştirilen ortaklıklar, tedarik zincirinde yaşanan kesintilerin etkisi ile siparişlerin ithalatı gerçekleştiren ülkeye ulaştırılamaması ve yeni siparişlerin alınamaması şeklinde yaşanan zorlukları bir ölçüde hafifletebilir. Ek olarak bu dönem finansal varlık yönetimi ve portföy çeşitlendirmenin de önemini ortaya koymuştur. İşletme faaliyetlerinin büyük oranda kısa vadeli dönen varlıklar ile karşılanma gereksinimi nakit akışında ortaya çıkan olası bir aksamada kilitlenme durumu yaratabilmektedir. Aynı zamanda döviz cinsinden borçlanma da yine pandemi gibi şok durumlarında borçlanma maliyetini artırıcı etkiler doğurabilmektedir. Dolayısıyla mümkün olduğu ölçüde işletme yükümlülüklerinin vadesi uzatılmalı, olası kur riskini kompanse edebilecek döviz varlığı olmalı, yatırım araçları açısından da çeşitlendirme yoluna gidilmelidir.

Pandemi dönemleri finansal yönetimin önemini ortaya koymanın yanı sıra yüksek sektörel bağımlılığın da sakıncalarını göstermiştir. Türkiye, İspanya, İtalya gibi dış ticaret gelirlerinin büyük bir kısmını turizmden sağlayan ekonomiler açısından sağlık krizinden korunmaya yönelik kapanma tedbirleri ciddi bir gelir kaybı yaratmıştır. Dolayısıyla gelir sağlayıcı faaliyetlerde bağımlılığın azaltılması gerekmektedir. Üretimde çeşitlendirmeye önem vermeli, ülke kaynaklarının etkin kullanımını sağlayacak bölgesel kalkınma programları devreye alınmalıdır. Ülkelerin hammadde kaynaklarının verimli üretim alanlarına kanalize edilmesi sağlanmalıdır. Kentlerin yanı sıra kırsal alanlarda da istihdam olanakları yaratacak, tarımsal üretimi destekleyecek uygulamalar önemli hale gelmektedir. Bölgesel kalkınmayı sağlayıcı politikaların önemi koronavirüs pandemisi döneminde ekonomik olmanın ötesinde sosyoekonomik açıdan da anlaşılmıştır. Özellikle kentsel alanlardaki nüfus yoğunluğu temas ve sosyal mesafe ihlali ile bulaşan bu sağlık krizi döneminde tersine bir göç süreci yaratmıştır. Hastalıktan korunmak üzere bireyler doğal yaşama geri dönmüş, kentleri terk etmiştir. Dolayısıyla da bu sağlık krizi kent yaşamının zorluklarını bir ölçüde insanlara hatırlatmış, bölgeler arasında asitmetrik kalkınmanın handikaplarını ortaya koymuştur. Ek olarak bu sağlık krizi dış ticaret bağımlılığının da olumsuz etkilerini göstermiştir. ABD gibi ihracat gelirlerine bağlı olan ekonomilerde kapanma tedbirleri dış ticareti durma noktasına getirmiştir. Amerikan ekonomisinin koronavirüs tecrübesi, normal şartlar altına net ihracat gelirlerin yüksek olmasının ekonomiler açısından olumlu eğilim iken, hükümet gelirlerinin büyük oranda ihracat gelirlerine bağlı olmasının da dezavantajını ortaya koymuştur. Hali hazırda alınan siparişler teslim edilemediği gibi yeni siparişler de alınamamıştır. Literatürde "nearshore" olarak ifade edilen ihracatın yoğun olarak yapıldığı coğrafi bölgelere yakın üretim tesisleri kurmak ve/veya yatırımları bu alanlara kaydırmak bu dönemde oldukça önemli hale gelmiştir.

Özetle kısa vadeli geçici çözümlerden ziyade ekonomilerin yapısal dönüşümü desteklenmeli ve bu minvalde politikalar tercih edilmelidir. Beklenmedik bir sağlık krizinin sosyal güvenlik sistemleri üzerinde ani ve aşırı bir yük oluşturmaması adına ekonominin normal dönemlerinde mevcut sosyal güvenlik ağları genişletilmelidir. Yine özel yatırımların canlanması için büyük ölçekli ihtiyati tasarrufların ekonomiye kazandırılmasını sağlayacak reform programları devreye alınmalıdır. Ekonomik karar süreçlerinin önemli bir bileşeni olan beklentiler ve piyasalara duyulan güvenin inşası

için ise kamusal güvence sağlanmalıdır. Hanehalkının ellerinde tuttukları kişisel fonları ekonomik değere dönüştürmek üzere yatırım ortaklık fonlarını harekete geçirecek düzenlemelere gitmelidir. Hükümetler dijital teknolojilerin gelişmesine imkân sunacak, katma değerli üretim gerçekleştirecek, yüksek nitelikli istihdam imkânı yaratacak, ekonominin yapısal dönüşümünde altyapı desteği sunacak sektörlere yönelik finansmana erişim desteği sağlamalıdır. Dolayısıyla sağlık krizlerine erken tepkiler Keynesyen müdahale araçlarını gerekli kılsa da Avusturyacı Konjonktür Teorisinin ifade ettiği üzere serbest piyasa işleyişine yönelik müdahaleler ekonomide durgunluğa neden olmaktadır. Toparlanma sürecini takiben müdahaleler sonlandırılmalıdır.

KAYNAKÇA

Abanoz, C. (2021). İspanyol gribinde kıtalararası devinim: İngiltere ve Amerika. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, *19*(2), 37-43.

Abberger, K., & Nierhaus, W. (2008). How to define a recession?. In *CESifo Forum* (Vol. 9, No. 4, pp. 74-76). München: ifo Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München.

Adarov, A. (2022). Global income inequality and the COVID-19 pandemic in three charts. *World bank blogs*. https://blogs.worldbank.org/en/developmenttalk/global-income-inequality-and-covid-19-pandemic-three-charts

Aghion, P., Bacchetta, P., & Banerjee, A. (2001). Currency crises and monetary policy in an economy with credit constraints. *European economic review*, *45*(7), 1121-1150.

Ahmad, F. B. (2023). COVID-19 mortality update—United States, 2022. *MMWR. Morbidity and Mortality Weekly Report*, *72*.

Akçay, Ü. (2014, 9 Şubat), *Küresel Güney'de ekonomik kilitlenme: Çalışanlar nasıl etkilenecek?*. Evrensel.Net https://www.evrensel.net/haber/78066/kuresel-guneyde-ekonomik-kilitlenme-calisanlar-nasil-etkilenecek

Al Hajjar, S., & McIntosh, K. (2010). The first influenza pandemic of the 21st century. *Annals of Saudi medicine*, *30*(1), 1-10. doi: 10.4103/0256-4947.59365

Alfani, G., & Murphy, T. E. (2017). Plague and lethal epidemics in the pre-industrial world. *the Journal of economic History*, *77*(1), 314-343.

Allen, C. & Rebillard, C. (2021, 9 Kasım), *The Unequal COVID Saving and Wealth Surge*, IMF Blog Chart of the Week, https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2021/11/09/the-unequal-covid-saving-and-wealth-surge

Almond, D. (2006). Is the 1918 influenza pandemic over? Long-term effects of in utero influenza exposure in the post-1940 US population. *Journal of political Economy*, *114*(4), 672-712.

Altman, L. K. (2009). Is this a pandemic? Define 'pandemic'. *New York Times*, *8*. https://www.nytimes.com/2009/06/09/health/09docs.html

Amankwah-Amoah, J., Khan, Z., & Wood, G. (2021). COVID-19 and business failures: The paradoxes of experience, scale, and scope for theory and practice. *European Management Journal*, *39*(2), 179-184.

Anderson, H., Chang, J. W., & Copeland, A. M. (2020). The effect of the Central Bank liquidity support during pandemics: Evidence from the 1918 influenza pandemic. *FRB of New York Staff Report*, (928).

Angner, E. (2012, 25 Haziran). *Is President Barack Obama's health care law compatible with free-market capitalism?* Politico. https://www.politico.com/story/2012/06/health-care-policy-libertarians-go-for-077805

Appleby, J. (2012). *Amansız Devrim – Kapitalizmin Tarihi*. (Çev. A.C. Akkoyunlu). Alfa Yayınları. (Orijinal çalışma 2010'da yayınlandı)

Aref, F. (2024). Analyzing inequalities: a multifaceted perspective of OECD welfare regimes during the Great Recession and the Pandemic. *International Review of Economics*, *71*(2), 401-420. https://doi.org/10.1007/s12232-024-00448-9

Arkansas Gazette (1918, 19 Ekim). *How Influenza Affects Business*. https://www.arkansasonline.com/photos/galleries/2020/sep/20/gallery-19-09-2020-14-11-36/#images-32

Arrighi, G. (2016), *Uzun Yirminci Yüzyıl; Para Güç ve Çağımızın Kökenleri. (2. Baskı)*, (Çev. R. Boztemur). İmge Kitabevi. (Orijinal çalışma 1994'te yayınlandı)

Arriola, C., Kowalski, P., & van Tongeren, F. (2021). The impact of COVID-19 on directions and structure of international trade. *OECD Trade Policy Papers, No. 252,* https://dx.doi.org/10.1787/0b8eaafe-en

Aspachs, O., Durante, R., Graziano, A., Mestres, J., Montalvo, J. G., & Reynal-Querol, M. (2022). Real-time inequality and the welfare state in motion: evidence from COVID-19 in Spain. *Economic Policy*, *37*(109), 165-199.

Athukorala, P., & Athukorala, C. (2020). *The Great Influenza Pandemic of 1918-20: An interpretative survey in the time of COVID-19* (No. 2020/124). WIDER Working Paper.

Auty, R., & Toye, J. (1996). Challenging the orthodoxies. In *Challenging the Orthodoxies* (pp. 1-10). London: Palgrave Macmillan UK.

Backhouse, F. vd. (2024, 1 Mart). Plague of Justinian. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/event/plague-of-Justinian

Bagchi, B., Chatterjee, S., Ghosh, R., Dandapat, D., Bagchi, B., Chatterjee, S., ... & Dandapat, D. (2020). Pandemics and Economic Crisis. *Coronavirus Outbreak and the Great Lockdown: Impact on Oil Prices and Major Stock Markets Across the Globe*, 5-14. https://doi.org/10.1007/978-981-15-7782-6_2

Bank for International Settlements (BIS). (2017, 7 Aralık). *Basel III: Finalising post-crisis reforms*. https://www.bis.org/bcbs/publ/d424.htm

Bank of Canada (2020). *COVID-19: Actions to Support the Economy and Financial System.* https://www.bankofcanada.ca/markets/market-operations-liquidity-provision/covid-19-actions-support-economy-financial-system/

Baret, S., Celner, A., O'Reilly, M., & Shilling, M. (2020). COVID-19 potential implications for the banking and capital markets sector. *Maintaining business and operational resilience. Deloitte Insights*, *2*(2), 96-108.

Barro, R. J., & Ursúa, J. F. (2008). *Macroeconomic crises since 1870* (No.w13940). National Bureau of Economic Research.

Barro, R., Ursua, J., & Weng, J. (2020a). Coronavirus meets the great influenza pandemic. *VoxEU. org*, *20*. https://scholar.harvard.edu/files/barro/files/barro_vox_coronavirus_03202020.pdf

Barro, R. J., Ursúa, J. F., & Weng, J. (2020b). *The coronavirus and the great influenza pandemic: Lessons from the "spanish flu" for the coronavirus's potential effects on mortality and economic activity* (No. w26866). National Bureau of Economic Research.

Barro, R. J., Ursúa, J. F., & Weng, J. (2022). Macroeconomics of the great influenza pandemic, 1918–1920. *Research in Economics*, *76*(1), 21-29.

Barry, J. M. (2004). *The great influenza: The story of the deadliest pandemic in history*. Penguin Uk.

Bartik, A. W., Bertrand, M., Cullen, Z., Glaeser, E. L., Luca, M., & Stanton, C. (2020). The impact of COVID-19 on small business outcomes and expectations. *Proceedings of the national academy of sciences*, *117*(30), 17656-17666.

Bassareo, P. P., Melis, M. R., Marras, S., & Calcaterra, G. (2020). Learning from the past in the COVID-19 era: rediscovery of quarantine, previous pandemics, origin of hospitals and national healthcare systems, and ethics in medicine. *Postgraduate medical journal*, *96*(1140), 633-638.

Bastanifar, I. (2024). A monetary model of global peace and health. *Globalization and Health*, *20*(1), 28. https://doi.org/10.1186/s12992-024-01029-9

Baş-Dinar, G. B. (2015). Wesley Clair Mitchell'in is çevrimleri yaklasimina kuramsal bir bakis. *METU Studies in Development*, *42*(2), 139.

Batten, J. A., Choudhury, T., Kinateder, H., & Wagner, N. F. (2023). Volatility impacts on the European banking sector: GFC and COVID-19. *Annals of Operations Research*, *330*(1), 335-360.

Bayar, A. A., Günçavdı, Ö., & Levent, H. (2023). Evaluating the impacts of the COVID-19 pandemic on unemployment, income distribution and poverty in Turkey. *Economic Systems*, *47*(1), 101046.

BBC (2024), The 'Roaring Twenties' CCEA Warren Harding (1921-23), https://www.bbc.co.uk/bitesize/articles/zhg9mbk

Beach, B., Clay, K., & Saavedra, M. (2020). The 1918 influenza pandemic and its lessons for COVID-19. *Journal of Economic Literature*, *60*(1), 41-84.

Beach, B., Ferrie, J. P., & Saavedra, M. H. (2021). *Fetal shock or selection? The 1918 influenza pandemic and human capital development* (No. w24725). National Bureau of Economic Research.

Beams, N. (2008). The world economic crisis: a Marxist analysis. *World Socialist Web Site*. http://tomweston.net/WorldCrisis.pdf

Behera, J., & Mishra, A. K. (2017). The recent inflation crisis and long-run economic growth in India: An empirical survey of threshold level of inflation. *South Asian Journal of Macroeconomics and Public Finance*, *6*(1), 105-132.

Beker, V. A. (2014). The European debt crisis: Causes and consequences. *Journal of Stock & Forex Trading*, *3*(2), 1-9.

Béland, D., Cantillon, B., Hick, R., & Moreira, A. (2021). Social policy in the face of a global pandemic: Policy responses to the COVID-19 crisis. *Social Policy & Administration*, *55*(2), 249-260.

Ben, O. (2020). Coronavirus pandemic shock; contrasting classical and keynes theories. *American International Journal of Business Management (AIJBM)*, *3*(6), 1-9.

Benmelech, E., & Tzur-Ilan, N. (2020). *The determinants of fiscal and monetary policies during the COVID-19 crisis* (No. w27461). National Bureau of Economic Research.

Bensaid, B., & Jeanne, O. (1997). The instability of fixed exchange rate systems when raising the nominal interest rate is costly. *European Economic Review*, *41*(8), 1461-1478.

Berbenni, E., & Colombo, S. (2021). The impact of pandemics: revising the Spanish Flu in Italy in light of models' predictions, and some lessons for the Covid-19 pandemic. *Journal of Industrial and Business Economics*, *48*(2), 219-243.

Berche, P. (2022). The enigma of the 1889 Russian flu pandemic: A coronavirus?. *La Presse Médicale*, *51*(3), 104111.

Berg, H.V. (2017*). International Economics A Heterodox Approach* (Third Edition), New York: Taylor & Francis.

Berger, A. N., Kashyap, A. K., Scalise, J. M., Gertler, M., & Friedman, B. M. (1995). The transformation of the US banking industry: What a long, strange trip it's been. *Brookings papers on economic activity*, *1995*(2), 55-218.

Bernanke, B., & Blanchard, O. (2023). What caused the US pandemic-era inflation?. *Peterson Institute for International Economics Working Paper*, (23-4). https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2023/04/Bernanke-Blanchard-conference-draft_5.23.23.pdf

Bernstein, J., & Tedeschi, E. (2021). Pandemic prices: Assessing inflation in the months and years ahead. *Council of Economic Advisers: Blog*.

Bishop, J. (2020). Economic Effects of the Spanish Flu Bulletin–June 2020. https://www.rba.gov.au/publications/bulletin/2020/jun/economic-effects-of-the-spanish-flu.html

Bismut, C., & Ramajo, I. (2021). Nominal and real interest rates in OECD countries, changes in sight after covid-19?. *International Economics and Economic Policy*, *18*(3), 493-516.

Blanchard, O. (2021). In defense of concerns over the $1.9 trillion relief plan. *URL: https://www. piie. com/blogs/realtime-economic-issues-watch/defense-concerns-over-19-trillionrelief-plan* (02.05.2024*)*.

Bledsoe, J. (2024). *2024 eCommerce Size & Sales Forecast.* International Trade Administration.https://www.trade.gov/ecommerce-sales-size-forecast (07.05.2024)

Blinder, A. S. (1987). Keynes, Lucas, and scientific progress. *The American Economic Review*, *77*(2), 130-136.

Bloom, D.E. & Canning, D. (2013). *Epidemics and Economics*. Harvard School of Public Health PGDA Working Paper No. 9

Boberg-Fazlic, N., Lampe, M., Pedersen, M. U., & Sharp, P. (2021). Pandemics and protectionism: Evidence from the “Spanish” flu. *Humanities and Social Sciences Communications*, *8*(1), 1-9.

Bocutoğlu, E. (2012). *Krizin makro iktisadından makro iktisadın krizine: Eleştirel bir değerlendirme* (No. 2012/106). Discussion Paper.

Bocutoğlu, E. (2016). *İktisadi Düşünceler Tarihi*. (3. Baskı), Ekin Yayınevi.

Bocutoğlu, E. (2021). Küresel Finansal Elit, Ana Akım İktisat ve Ana Akım Dışı İktisat. *Fiscaoeconomia*, *5*(1), 1-20.

Bodenhorn, H. (2020). *Business in a time of Spanish influenza* (No. w27495). National Bureau of Economic Research. https://www.nber.org/papers/w27495 (19.03.2024)

Boettke, P. J. (1994). *The elgar companion to austrian economics.* Edward Elgar Publishing Limited.

Boianovsky, M., & Erreygers, G. (2021). How economists ignored the Spanish Flu pandemic in 1918–1920. *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, *14*(1), 89-109.

Bonam, D., & Smădu, A. (2021). The long-run effects of pandemics on inflation: Will this time be different?. *Economics letters*, *208*, 110065.

Bonefeld, W. (1995). Monetarism and crisis. *Global Capital, National State and the Politics of Money*, 35-68.

Bordo, M. D. (1998). *Currency crises (and banking crises) in historical perspective*. Institutet för ekonomisk historisk forskning vid Handelshögskolan i Stockholm.

Bordo, M. D. (2017). *The second era of globalization is not yet over: An historical perspective* (No. w23786). National Bureau of Economic Research.

Borio, C. (2020). The Covid-19 economic crisis: Dangerously unique. *Business economics (Cleveland, Ohio)*, *55*(4), 181. https://doi.org/10.1057/s11369-020-00184-2.

Botelho, V., & Neves, P. (2021). The impact of the COVID-19 crisis on the euro area labour market for men and women. *Economic Bulletin Boxes*, *4*. https://www.ecb.europa.eu/press/economic-bulletin/focus/2021/html/ecb.ebbox202104_04~686c89e9bb.en.html (22.04.2024)

Böhm-Bawerk, E. V., & Leonard, H. (1891). The Austrian Economists. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1, 361-384.

Brainerd, E., & Siegler, M. V. (2003). The economic effects of the 1918 influenza epidemic. *Available at SSRN 394606*.

Bresser-Pereira, L. C. (2020). The Golden Age of Capitalism. *Rentiers Capitalism*. Verso.

Briscoe, I. (2006). *Debt Crises, Political Change and the State in the Developing World.* Working Paper. Instituto Complutense de Estudios Intemacionales. Paper No. 01/06.

Bruno, M., & Easterly, W. (1998). Inflation crises and long-run growth. *Journal of Monetary economics*, *41*(1), 3-26.

Bryan, D., Martin, R., & Rafferty, M. (2009). Financialization and Marx: Giving labor and capital a financial makeover. *Review of radical political economics*, *41*(4), 458-472.

Bullard, J., Neely, C. J., & Wheelock, D. C. (2009). Systemic risk and the financial crisis: a primer. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 91(5, Part 1), 403-17.

Buluş, A., & Kabaklarlı, E. (2010). 1929 ekonomik buhranı ile son dönem global krizin karşılaştırılması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *10*(19), 1-22.

Bureau of Labor Statistics (2021, Haziran). Unemployment rises in 2020, as the country battles the COVID-19 pandemic. *Monthly Labor Review*, https://www.bls.gov/opub/mlr/2021/article/unemployment-rises-in-2020-as-the-country-battles-the-covid-19-pandemic.htm

Bureau of the Census (1923). *1913–1922 Mortality Statistics*. Government Printing Office. https://www.cdc.gov/nchs/data/vsushistorical/mortstatsh_1923.pdf

Butlin, M. W. (1977). Facts and Figures| RDP 7701 abridged: A Preliminary Annual Database 1900/01 to 1973/74 Abridged Version. *Reserve Bank of Australia Research Discussion Papers*, (May).

Butos, W. N. (1993). The recession and Austrian business cycle theory: An empirical perspective. *Critical Review*, *7*(2-3), 277-306.

Byrne, J. P. (Ed.). (2008). *Encyclopedia of Pestilence, Pandemics, and Plagues:[2 volumes]*. Bloomsbury Publishing USA.

Cairncross, F. & Cairncross, A. (2003). *The Legacy of the golden age: the 1960s and their economic consequences*. Routledge.

Callahan, G. (2004). *Economics for real people: An introduction to the Austrian school* (p. 351). Auburn, AL: Ludwig von Mises Institute.

Calvo, G. A. (1995). Varieties of capital-market crises. In *The debt burden and its consequences for monetary policy: proceedings of a conference held by the International Economic Association at the Deutsche Bundesbank, Frankfurt, Germany* (pp. 181-207). London: Palgrave Macmillan UK.

Calvo, G. A., & Mendoza, E. G. (1997*). Rational herd behavior and the globalization of securities markets*. University of Maryland, November.

Cantu, C., Cavallino, P., De Fiore, F. & Yetman, J. (2021). *A global database on central banks' monetary responses to Covid-19.* Bank for International Settlements.https://elischolar.library.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=14433&context=ypfs-documents

Caprio, G., & Klingebiel, D. (1996). *Bank insolvencies cross-country experience*. World Bank Publications.

Caprio, G., & Klingebiel, D. (2002). Episodes of systemic and borderline financial crises. World Bank. October.1999

Carlsson-Szlezak, P., Reeves, M., & Swartz, P. (2020). What coronavirus could mean for the global economy. *Harvard business review*, *3*(10), 1-10.

Case, A., Lubotsky, D., & Paxson, C. (2002). Economic status and health in childhood: The origins of the gradient. *American Economic Review*, *92*(5), 1308-1334.

Catullo, E. (2017). Early Warning Indicator for Crises in an Agent-Based Macromodel. In *Introduction to Agent-Based Economics* (pp. 105-124). Academic Press.

Center on Budget and Policy Priorities. (2022), *Robust COVID Relief Achieved Historic Gains Against Poverty and Hardship, Bolstered Economy*. https://www.cbpp.org/research/poverty-and-inequality/robust-covid-relief-achieved-historic-gains-against-poverty-and

Center on Budget and Policy Priorities. (2024). *Tracking the Recovery From the Pandemic Recession.* https://www.cbpp.org/research/economy/tracking-the-recovery-from-the-pandemic-recession

CDC. (2015). *National Vital Statistics System Mortality Data*. https://www.cdc.gov/nchs/data/dvs/lead1900_98.pdf

CDC. (2018). *1918 Pandemic Influenza Historic Timeline.* https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/1918-commemoration/pandemic-timeline-1918.htm

CDC. (2019). *1918 Pandemic (H1N1 virus).* https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/1918-pandemic-h1n1.html

CDC. (2022). *About HIV*, https://www.cdc.gov/hiv/basics/whatishiv.html

CDC. (2023). *Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS).* https://www.cdc.gov/orr/timeline/events/sars.html

CMS. (2023). *Accounting for Federal COVID Expenditures in the National Health Expenditure Accounts, National health expenditure data,* https://www.cms.gov/files/document/accounting-federal-covid-expenditures-national-health-expenditure-accounts.pdf

Chan, S.P. (2020, 23 Mart). *Global Economy Will Suffer for Years to Come, Says OECD*, BBC News, https://www.bbc.com/news/business-52000219

Chancel, L., & Piketty, T. (2021). Global income inequality, 1820–2020: the persistence and mutation of extreme inequality. *Journal of the European Economic Association*, *19*(6), 3025-3062.

Chang, R., & Velasco, A. (1998). Financial Crises in Emerging Markets: A Canonical Model, Working Paper 98-10.

Chatterjee, P. (2020). Indian pharma threatened by COVID-19 shutdowns in China. *Lancet (London, England)*, *395*(10225), 675.

Chen, R., Li, T., & Li, Y. (2024). Analyzing the impact of COVID-19 on consumption behaviors through recession and recovery patterns. *Scientific Reports*, *14*(1), 1678.

Chetty, R., Friedman, J. N., & Stepner, M. (2024). The economic impacts of COVID-19: Evidence from a new public database built using private sector data. *The Quarterly Journal of Economics*, *139*(2), 829-889.

Chilcote, J. (2016). *Epidemic and Opportunity: American Perceptions of the Spanish Influenza Epidemic*. [Doctoral dissertation University of Kentucky]. Theses and Dissertations-History. 39. https://uknowledge.uky.edu/history_etds/39

Chohan, U. W. (2022). The return of Keynesianism? Exploring path dependency and ideational change in post-covid fiscal policy. *Policy and Society*, *41*(1), 68-82.

Chowdhury, M. (2024). *The Causes of Inflation. In: Money and Inflation*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-52356-4_8

Claessens, M. S., & Kose, M. A. (2013). *Financial crises explanations, types, and implications*. IMF Working Paper.

Claessens, S., Klingebiel, D., & Laeven, L. (2001). Financial restructuring in banking and corporate-sector crises. *Managing currency crises in emerging markets*, 147.

Claessens, S., Kose, A.(2009). What Is a Recession? *Finance and Development*, 46(1) https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2009/03/basics.htm (15.11.2021)

Clarke, S. (1994). *Marx's Theory of Crisis*. Palgrave Macmillian

Clauss, T., Breier, M., Kraus, S., Durst, S., & Mahto, R. V. (2022). Temporary business model innovation–SMEs' innovation response to the Covid-19 crisis. *R&d Management*, *52*(2), 294-312.

Clavin, P., Corsetti, G., Obstfeld, M., & Tooze, A. (2021). Lessons of Keynes's Economic Consequences in a Turbulent Century.

Cole, H. L., & Kehoe, T. J. (2000). Self-fulfilling debt crises. *The Review of Economic Studies*, *67*(1), 91-116.

Columbia University Irving Medical Center. (2021, 19 Şubat). *Epidemic, Endemic, Pandemic: What are the Differences?* https://www.publichealth.columbia.edu/news/epidemic-endemic-pandemic-what-are-differences

Congdon, T. (2007). *Keynes, the Keynesians and monetarism*. Edward Elgar Publishing.

Consumer Financial Protection Bureau (CFPB). (2024). *On your side through life's financial moments*. https://www.consumerfinance.gov/

Cooper, M. (2011). Complexity theory after the financial crisis: The death of neoliberalism or the triumph of Hayek?. *Journal of Cultural Economy, 4*(4), 371-385.

Correia, S., Luck, S., & Verner, E. (2022). Pandemics depress the economy, public health interventions do not: Evidence from the 1918 flu. *The Journal of Economic History, 82*(4), 917-957.

Corsetti, G., Pesenti, P., & Roubini, N. (1998). *Paper tigers?: A model of the Asian crisis*. NBER Working Paper Series, Working Paper 6783

Coşkun, K. T. (2004). *Ekonomik Krizler*. Vergi Denetmenleri Derneği Eğitim Yayınları Serisi, 11.

Coyne, C. J., & Boettke, P. J. (2020). *The essential Austrian economics*. Canada: Fraser Institute.

Crosby, A. W. (2003). *America's forgotten pandemic: the influenza of 1918*. Cambridge University Press.

Cross, B. R. (2020). Spanish flu: The British Red Cross' work in the face of a global pandemic. https://www.redcross.org.uk/stories/health-and-social-care/health/coronavirus-how-the-red-cross-helped-in-the-spanish-flu-pandemic (24.03.2024)

Crump, R. K., Eusepi, S., Giannoni, M., & Şahin, A. (2024). The unemployment–inflation trade-off revisited: The Phillips curve in COVID times. *Journal of Monetary Economics*, 103580.

Cukierman, A. (2017). Money growth and inflation: Policy lessons from a comparison of the US since 2008 with hyperinflation Germany in the 1920s. *Economics Letters, 154*, 109-112.

Cunha, J. R. (2020). The Advent of a New Banking System in the US—Financial Deregulation in the 1980s. *University of St Andrews, School of Economics and Finance Discussion Paper*, (2003). https://www.st-andrews.ac.uk/~wwwecon/repecfiles/4/2003.pdf

Cunningham, J. M. (2024, 18 Haziran). *Roaring Twenties*. Encyclopedia Britannica, https://www.britannica.com/topic/Roaring-Twenties.

Çakmak, U. (2007). Para krizi modellerine ilişkin bir değerlendirme. *Ekonomik Yaklaşım*, 18(62), 1-31.

Çakmaklı, C., Demiralp, S., Özcan, Ş. K., Yeşiltaş, S., & Yıldırım, M. A. (2023). COVID-19 and emerging markets: A SIR model, demand shocks and capital

flows. *Journal of International Economics, 145,* 103825. https://www.nber.org/papers/w27191

Daly, K., & Chankova, R. D. (2021). Inflation in the aftermath of wars and pandemics. *VOX, CEPR Policy Portal/Goldman Sachs Global Macro Research, 97,* 10-12. https://cepr.org/voxeu/columns/inflation-aftermath-wars-and-pandemics

Danny, J. (2020, 7 Ekim), A *Tale of Two Pandemics: The Spanish Flu 1919-1920 - economic impacts and recovery*, Commonwealth Bank of Australia, https://www.commbank.com.au/articles/newsroom/2020/10/spanish-flu-economic-impacts.html

Darvas, Z. (2024, 8 Şubat), Income inequality hardly changed during the COVID-19 pandemic, Brugel, https://www.bruegel.org/analysis/income-inequality-hardly-changed-during-covid-19-pandemic

Davis, E. P. (1999). *Financial data needs for macroprudential surveillance: what are the key indicators of risk to domestic financial stability?* (Vol. 2). Bank of England, Centre for Central Banking Studies.

Davis, E.P. (1995). *Debt, financial fragility and systemic risk, revised and expanded edition*. Newyork: Oxford Unv. Press

Deaton, A. (2021). COVID-19 and global income inequality. NBER Working Paper 28392, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.

Deloitte. (2020). *Covid-19 sonrası tedarik zincirlerinde kazananlar ve kaybedenler*. https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Images/inline_images/tedarik-zinciri-grafik-03.png

Deloitte. (2022). *An impact of COVID-19 on savings: A rising sense of financial insecurity* https://www.deloitte.com/global/en/Industries/financial-services/analysis/impact-of-covid-19-on-savings.html (01.05.2024)

Deloitte. (2024). *Impact of COVID-19 to the Banking Sector*. https://www2.deloitte.com/cn/en/pages/risk/articles/covid-19-impact-on-banks.html (08.05.2024)

Demirgüç-Kunt, A. & Detragiache, E. (1997). *The determinants of banking crises: evidence from developing and developed countries*. International Monetary Fund Research Deparment, No. WP/97/106

Denahy, M. (2015). Hayek, the limits of knowledge and regulating the global financial system. *Griffith Law Review*, 24(2), 266–287. https://doi.org/10.1080/10383441.2015.1085119

Detriagache, E. & Spilimbergo, A. (2001), *Crises and Liquidity: Evidence and Interpretation*. lMF Working Paper 0112 (Washington: International Monetary Fund).

Diamond, D.W. & Dybvig, P.H. (1983), Banks runs, deposit unsurence, and liquidity. *The Journal of Political Economy*, 93(3), 401-419

Diamond, D.W. (2007). Banks and liquidity creation: a simple exposition of the Diamond-Dybvig Model. *FRB Richmond Economic Quarterly*, 93(2), 189-200.

Dimson, J. & Sharma, R. (2021). UK small and medium-size enterprises: Impact of the COVID-19 crisis, McKinsey & Company, https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/uk-small-and-medium-size-enterprises-impact-of-the-covid-19-crisis

Doğanlar, M., Bal, H.& Özmen, M. (2007). Döviz krizi modelleri. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 253-276

Dornbusch, R. (2014, 11 Aralık). *'Dornbusch's Law', Economist's View* https://economistsview.typepad.com/economistsview/2014/10/dornbuschs-law.html

Dossche, M., Georgarakos, D., Kolndrekaj, A. & Tavares, F. (2022, Mayıs). *Household saving during the COVID-19 pandemic and implications for the recovery of consumption.* ECB Economic Bulletin, 5/2022, https://www.ecb.europa.eu/press/economic-bulletin/focus/2022/html/ecb.ebbox202205_03~d262f01c8b.en.html

Drazen, A. & Masson, P.R. (1994). Credibility of policies versus credibility of policymakers. *The Quarterly Journal of Economics*, 735-754.

Dulupçu, M.A., Sungur, O. & Ünlü, H. (2015). "*İktisadi krizlerin tarihsel süreci ve teorik politik kritiği*", İktisadi Krizler ve Türkiye Ekonomisi (Ed. Nadir Eroğlu, İlhan Eroğlu, Halil İbrahim Aydın), Orion Kitabevi.

Dymski, G.A. (2002). *International Debt Crisis* (Ed. Michie J). The Handbook of Globalisation, Edward Elgar.

Dyvik, E. H. (2024, 3 Temmuz). *Impact of the coronavirus pandemic on the global economy*- Statista, https://www.statista.com/topics/6139/covid-19-impact-on-the-global-economy/#topicOverview

Eastham, K., Coates, D., & Allodi, F. (1970). The concept of crisis. *Canadian Psychiatric Association Journal, 15*(5), 463-472.

Eatwell, J. & Milgate, M. (2011). *The fall and rise of keynesian economics*. Oxford University Press.

Eatwell, J. & Taylor, L. (2000). *Global finance at risk*. New Press Econ. Disast. Clim. Change, 4(3), 431-451

Edelberg, W. & Sheiner, L. (2021). *The Macroeconomic Implications of Biden's $1.9 Trillion Fiscal Package.* Brookings Institution, https://l24.im/dJNO

Eğilmez, M. (2008). *Küresel Finans Krizi (Piyasa Sisteminin Eleştirisi*). Remzi Kitabevi.

Eğilmez, M. (2012, 24 Mart). *Kapitalizm ve üç büyük krizi*. Kendime Yazılar, https://www.mahfiegilmez.com/2012/03/kapitalizm-ve-uc-buyuk-kriz.html (15.03.2024)

Eğilmez, M. (2018). *Tarihsel Süreç İçinde Dünya Ekonomisi*. Remzi Kitabevi.

Eichenbaum, M. S. , Rebelo, S. & Trabandt, T. (2020). *The Macroeconomics of epidemics.* NBER Working Papers, No. 26882.

Ercan, F. (1997). Meta ve para analizinde finans kapital. *Ekonomik Yaklaşım*, 8(27), 157-186.

Ergüder, B. (2021). Kapitalizm, kriz ve salgın: Covid-19 sonrası dönem sağlık hakkını yeniden düşünmek. *Alternatif Politika*, 13(3), 629-655. https://doi.org/10.53376/ap.2021.21

Eroğlu, E. (2020). Covid-19'un ekonomik etkisinin ve pandemiyle mücadele sürecinde alınan ekonomik tedbirlerin değerlendirilmesi. *International Journal of Public Finance*, 5(2), 211-236.

Ertuğral, S. M. & Arslan, S. (2020). Salgın Hastalıklardan Kaynaklanan Krizlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri. *Iksad Journal*, 6(24), 438-447.

Esquivel, G., & Larrain, F. (1998). Explaining currency crises. *John F. Kennedy Faculty Research WP Series R98-07*.

Eşidir, O. V. & Bak, G. (2020). Geçmişten Günümüze İspanyol Gribi'ne Türkiye'den Bakış. *Ankara: IKSAD Yayınevi.*

European Central Bank. (2020a). *Pandemic Emergency Purchase Programme*. https://www.ecb.europa.eu/mopo/implement/pepp/html/index.en.html

European Central Bank. (2020b). *Monetary Policy Decisions*. https://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2020/html/ecb.mp201210~8c2778b843.en.html

Eurostat. (2022). *General government expenditure by function in 2020.* https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220228-2 (26.04.2024)

Eurostat. (2024). *General government expenditure by function (COFOG).* https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/gov_10a_exp/default/table?lang=en

Federal Deposit Insurance Corporation. (1997). An examination of the banking crises of the 1980s and early 1990s. Washington, DC: FDIC.

https://www.fdic.gov/resources/publications/history-eighties/volume-1/history-80s-volume-1-part1-01.pdf

Federal Reserve Bank of St. Louis. (2024a). Market yield on U.S. treasury securities at 10-year constant maturity, quoted on an investment basis, https://fred.stlouisfed.org/series/DGS10#

Federal Reserve Bank of St. Louis. (2024b). *CBOE volatility index: VIX*. https://fred.stlouisfed.org/series/VIXCLS

Federal Reserve Bank. (1965). *Interest Rates* 1914-1965. https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/frbslreview/pages/1965-1969/62472_1965-1969.pdf

Federal Reserve Bank. (2020a). *Volcker rule*. https://www.federalreserve.gov/supervisionreg/faq.htm

Federal Reserve Bank. (2020b). *Federal Reserve issues FOMC statement*, https://www.federalreserve.gov/newsevents/pressreleases/monetary20200315a.htm

Feinstein C., Temin P. & Toniolo G. (2008). *The world economy between the wars*. Oxford University Press, Oxford

Ferragina, E., & Zola, A. (2020). An obituary for austerity narratives? An experimental analysis of public opinion shifts and class dynamics during the Covid-19 crisis. https://sciencespo.hal.science/hal-03389170/

Ferreira, F.H.G. (2021). Inequality in the time of covid-19, finance and development. https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2021/06/pdf/inequality-and-covid-19-ferreira.pdf

Fertik, T., & Lamoreaux, N. R. (2020). *World War I and the Restructuring of International Business* (No. w28224). National Bureau of Economic Research.

Feyen, E., Gispert, T. A., Kliatskova, T., & Mare, D. S. (2021). Financial sector policy response to COVID-19 in emerging markets and developing economies. *Journal of Banking & Finance*, *133*, 106184.

Financial Stability Board. (2021, 29 Kasım). *Post-2008 financial crisis reforms*. https://www.fsb.org/work-of-the-fsb/market-and-institutional-resilience/post-2008-financial-crisis-reforms/building-resilience-of-financial-institutions/

Financial Stability Board. (2022, 14 Aralık). C*OVID-19: financial stability impacts.* https://www.fsb.org/work-of-the-fsb/covid-19-maintaining-financial-stability/covid-19-financial-stability-impacts/

Fine, B. (2013). Financialization from a Marxist perspective. *International Journal of Political Economy*, *42*(4), 47-66.

Fisher, I. (1932). *Booms and depressions: some first principles*. New York: Adelphi. https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/books/booms_fisher.pdf

Fisher, I. (1933). The debt-deflation theory of great depressions. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 337-357.

Flood, R. P., & Garber, P. M. (1981). *A systematic banking collapse in a perfect foresight world* (No. w0691). National Bureau of Economic Research.

Flood, R., & Marion, N. (1999). Perspectives on the recent currency crisis literature. *International Journal of Finance & Economics*, *4*(1), 1-26.

Foley, D. K. (2014). Varieties of Keynesianism. *International Journal of Political Economy*, 43(1), 4-19

Foster, J. B. (2010). The financialization of accumulation. *Monthly review*, *62*(5), 1-17.

Frick, W. (2022, 23 Aralık). *What caused inflation?* Harvard Business Review, https://hbr.org/2022/12/what-causes-inflation#:~:text=Supply%20shocks%253A%20Inflation%20often%20happens,the%20price%20of%20energy%20increases

Friedman, M. & Schwartz, A. J. (1963). Money and business cycles. *The Review of Economics and Statistics*, 45(1), Part 2, Supplement, 32-64.

Frydman, C. & Benmelech, E. (2020). The 1918 influenza did not kill the US economy. https://cepr.org/voxeu/columns/1918-influenza-did-not-kill-us-economy

Fu, Q., & Chang, C. P. (2021). How do pandemics affect government expenditures? *Asian Economics Letters*, *2*(1). https://doi.org/10.46557/001c.21147

Fujimura, S.F. (2003). *Purple Death: The Great Flu of 1918.* The Magazine of the Pan American Health Organization, 8(3). https://www.paho.org/en/who-we-are/history-paho/purple-death-great-flu-1918

Gagnon, J. E., Kamin, S. B., & Kearns, J. (2023). The impact of the COVID-19 pandemic on global GDP growth. *Journal of the Japanese and International Economies*, *68*, 101258. https://doi.org/10.1016/j.jjie.2023.101258

Galbraith, J. K. (2008). The collapse of monetarism and the irrelevance of the new monetary consensus. *Policy Note, The Levy institute of Bard College*, *1*. http://www.levyinstitute.org/pubs/pn_08_1.pdf

García-Sastre, A., & Whitley, R. J. (2006). Lessons learned from reconstructing the 1918 influenza pandemic. *The Journal of infectious diseases*, *194* (Supplement_2), S127-S132.

Garrett, T. A. (2007). Economic effects of the 1918 influenza pandemic. *Federal Reserve Bank of St. Louis*, *26*, 74-94.

Garrett, T. A. (2008). Pandemic economics: The 1918 influenza and its modern-day implications. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, *90*(2), pp. 75-93.

Garrison, R. W. (1999). *Eugen von Böhm-Bawerk: Capital, Interest, and Time*, 15 Great Austrian Economist, (Ed. Randall G. Holcombe), Auburn, Alabama, Ludwig von Mises Institute, 113-122

Garrison, R. W. (2001). *Time and money: The macroeconomics of capital structure*. Routledge.

Gentle, P. F. & Thornton, M. (2014). *Issues concerning Hayekian triangles and Phillips curves, with real wage and real interest variables*. Banks and Bank Systems, 9(2).

George, D. A. R. (2007). Consolations for the economist: The future of economic orthodoxy. *Journal of Economic Surveys*, 21 (3), 417-425.

Ghizoni, S. K. (2013). Creation of the Bretton Woods system. *Federal Reserve History*, *22*. https://www.federalreservehistory.org/essays/bretton-woods-created

Giglio, S., Maggiori, M., Stroebel, J., & Utkus, S. (2020). *Inside the mind of a stock market crash* (No. w27272). National Bureau of Economic Research. https://www.nber.org/papers/w27272

Glick, R., & Hutchison, M. (2001). Banking and currency crises: how common are twins?. *Financial crises in emerging markets*, *467*. https://hbr.org/2020/03/what-coronavirus-could-mean-for-the-global-economy

Glyn, A., Hughes, A., Lipietz, A., & Sigh, A. (1988). *The rise and fall of the golden age.* Macroeconomic Policies of the World Institute for Development Economics Research, Helsinki.

Gomes, S., Iskrev, N., & Pires Ribeiro, P. (2021). Euro area inflation expectations during the COVID-19 pandemic. *Banco de Portugal Economic Studies*. https://www.bportugal.pt/sites/default/files/anexos/papers/re202112_en.pdf

González-Hermosillo, B. (1996*). Banking sector fragility and systemic sources of fragility*. IMF Working Paper WP/96/12 (February).

Gordon, C. (2023). Many Possible Worlds. *Springer Books*.

Griffin, K. (1999). *Monetarism*, Griffin, K. (Ed.), Alternative Strategies for Economic Development, Palgrave Macmillan, London, 37-67.

Groningen Growth and Development Centre. (2020). *Maddison Historical Statistics.* https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020

Grossi, G., Ho, A. T., & Joyce, P. G. (2020). Budgetary responses to a global pandemic: international experiences and lessons for a sustainable future. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, *32*(5), 737-744.

Gupta, N., Sardana, D., & Lee, R. (2024). Dynamic capabilities that matter for business failure versus survival. *Industrial Marketing Management*, 116, 40-50.

Haley, B. F., (1948). *Modern Economic Thought: The American Contribution by Allan G. Gruchy.* The American Economic Review, 38(4), 630- 633

Hanniman, K. (2020). COVID-19, fiscal federalism and provincial debt: Have we reached a critical juncture?. *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, *53*(2), 279-285.

Harari, D. (2024, Temmuz 11). *Interest rates and monetary policy*. House of Commons Library, https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/sn02802/

Harrod, R. F. (1951). *The Life of John Maynard Keynes*. Macmillan, https://ia601506.us.archive.org/29/items/in.ernet.dli.2015.462199/2015.462199.The-Life.pdf

Hasan, F., Bellenstedt, M. F. R., & Islam, M. R. (2023). Demand and supply disruptions during the Covid-19 crisis on firm productivity. *Global Journal of Flexible Systems Management*, *24*(1), 87-105.

Hassan, T. A., Hollander, S., Van Lent, L., Schwedeler, M., & Tahoun, A. (2022). Firm-level exposure to epidemic diseases: Covid-19, SARS, and H1N1. *The Review of Financial Studies*, *36*(12), 4919-4964.

Hayek, F. A. (1999). *Kölelik Yolu* (2. Baskı). (Çev. T. Feyzioğlu & Yıldıray Arsan), Liberte Yayınları. (Orijinal çalışma 1944'te yayınlandı)

Hazlitt, H. (1978). *The inflation crisis, and how to resolve it*. Arlington House Publisher New Rochelle.

Hefeker, C. (2000). Sense and nonsense of fixed exchange rates, on theories and crises. *Cato Journal*, 20(2), 160-178.

Helliwell, J.F. (1988), Comparative macroeconomics of stagflation. *Journal of Economic Literature*, 26(1), pp. 1-28

Herbener, J. M. (1991). Ludwig Von Mises and the Austrian School of Economics. The Review of Austrian Economics, 5(2), 33-50.

Hernandez de Cos, P. (2021). The European Central Bank's Monetary Policy: Response to the Pandemic Crisis and Future Challengers. *Speech at the Universidad Autonoma de Madrid, March*, *3*

Hernes, V., & Staver, A. B. (2024). Who deserves exceptions in times of crisis? A comparison of policy responses to mitigate negative consequences for unemployed people and immigrants during the COVID-19 pandemic. *Critical Social Policy*, *44*(1), 23-44. https://doi.org/10.1177/02610183231199656

Hilferding, R., & Paul, E. (1919). *Böhm-Bawerk's criticism of Marx*. Glasgow: Socialist Labour Press.

Hill, R., & Narayan, A. (2020). Covid-19 and inequality: a review of the evidence on likely impact and policy options. *Centre for Disaster Protection Working Paper*, *3*.

Hoad, T. F. (1996). *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford University Press.

Hobbs, J. E. (2020). Food supply chains during the COVID-19 pandemic. *Canadian Journal of Agricultural Economics/Revue canadienne d'agroeconomie*, *68*(2), 171-176. doi: 10.1111/cjag.12237

Hodbod, A., Hommes, C., Huber, S. J., & Salle, I. (2021). The COVID-19 consumption game-changer: Evidence from a large-scale multi-country survey. *European economic review*, *140*, 103953.

Hoelscher, D. S., & Quintyn, M. (2003). *Managing systemic banking crises* (Vol. 224). Washington, DC: International Monetary Fund.

Hoggarth, G., Reis, R., & Saporta, V. (2002). Costs of banking system instability: some empirical evidence. *Journal of Banking & Finance*, *26*(5), 825-855.

Holcombe, R.G. (2014). *Advanced introduction to the austrian school of economics*. Edward Elgar.

Honohan, P., & Klingebiel, D. (2000). *Controlling the fiscal costs of banking crises* (Vol. 2441). World Bank Publications.

Howard, J. (2020, 6 Temmuz), *Plague (Black Death) bacterial infection information and facts*. National Geographic. https://www.nationalgeographic.com/science/article/the-plague#:~:text=It%20was%20believed%20to%20start,for%20centuries%2C%20particularly%20in%20cities.

Hutchison, M., & McDill, K. (1999). Are all banking crises alike? The Japanese experience in international comparison. *Journal of the Japanese and International Economies*, *13*(3), 155-180.

Iancu, A., Kim, S., & Miksjuk, A. (2021). The global financial safety net during the COVID-19 crisis: an interim stock-take. *IMF Special Series Note on COVID-19*.

ICSS. (2009). *Marxist Essays from the ICSS Crisis Group on the current capitalist crisis*. Niebyl-Proctor Marxist Library, Oakland CA.

ILO. (2008). *ILO says global financial crisis to increase unemployment by 20 million.* https://www.ilo.org/resource/news/ilo-says-global-financial-crisis-increase-unemployment-20-million

IMF. (1998, 8 Mayıs). *Financial crises: characteristics and indicators of vulnerability*. World Economic Outlook Chapter IV, IMF, 74-97 https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781557757401/ch004.xml

IMF. (2020, 24 Haziran). *World economic outlook update: a crisis like no other, an uncertain recovery.* https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/WEOUpdateJune2020

IMF. (2021a, Ekim). *Fiscal monitor database of country fiscal measures in response to the covıd-19 pandemic*, https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Fiscal-Policies-Database-in-Response-to-COVID-19

IMF. (2021b, 2 Ağustos). *External sector report international monetary fund divergent recoveries and global imbalances.* https://www.imf.org/en/Publications/ESR/Issues/2021/08/02/2021-external-sector-report

IMF. (2021c). *Real gdp growth*, map (2020) https://www.imf.org/ external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD

IMF. (2022, 11 Ekim). *Countering the cost-of-living crisis*. World Economic Outlook Report https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/10/11/world-economic-outlook-october-2022

IMF. (2024a), *Government revenue, percent of GDP*, https://www.imf.org/external/datamapper/rev@FPP/USA/FRA/JPN/GBR/SWE/ESP/ITA/ZAF/IND

IMF. (2024b). *Government expenditure, percent of GDP*. https://www.imf.org/external/datamapper/exp@FPP/USA/FRA/JPN/GBR/SWE/ESP/ITA/ZAF/IND

International Trade Administration (2024). *Impact of covid pandemic on ecommerce.* https://www.trade.gov/impact-covid-pandemic-ecommerce

Ipsos (2021, 9 Eylül). *Management of healthcare crises is still a top-5 concern for many citizens.* https://www.ipsos.com/en-us/news-polls/management-of-healthcare-crises-is-still-a-top-5-concern-for-many-citizens

Jackson, P., & Ortego-Marti, V. (2024). Skill loss during unemployment and the scarring effects of the COVID-19 pandemic. *Labour Economics*, *88*, 102516. https://doi.org/10.1016/j.labeco.2024.102516

Jaremski, M., & Wheelock, D. C. (2020). Banking on the boom, tripped by the bust: Banks and the World War I agricultural price shock. *Journal of Money, Credit and Banking*, *52*(7), 1719-1754.

Jawad, M., & Naz, M. (2024). Global economic resilience: Analyzing the diverse impacts of the COVID-19 pandemic on the US, Pakistan, and the world. *Journal of Public Affairs*, *24*(1), e2899.

Jia, H., Fan, S., & Xia, M. (2022). Impact of the COVID-19 pandemic on household financial asset allocation: a China population study. *Frontiers in Psychology*, *13*, 990610.

Jordà, Ò., Singh, S. R., & Taylor, A. M. (2022). Longer-run economic consequences of pandemics. *Review of Economics and Statistics*, *104*(1), 166-175.

Josan, A., & Voicu, C. (2013). Neoclassical economic orthodoxy and the need for a new post-crisis economic paradigm. *Theoretical and Applied Economics*, *20*(8), 69-84.

Kamin, S. B., & Kearns, J. (2021). *The impact of the COVID-19 pandemic on global industrial production* (No. 2021-04). AEI Economics Working Paper.

Kaminsky, G. L. (2006). Currency crises: Are they all the same?. *Journal of International Money and Finance*, *25*(3), 503-527.

Kaminsky, G. L., & Reinhart, C. M. (1999). The twin crises: the causes of banking and balance-of-payments problems. *American economic review*, *89*(3), 473-500.

Kansu, A. (2003). Döviz krizleri: Türkiye 1994 ve 2001 krizlerinin döviz krizi modelleri çerçevesinde değerlendirilmesi. *Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul*.

Kanth, R. (1998). Against Eurocentred epistemologies: a critique of science, realism and economics. In *Critical realism in economics* (pp. 201-222). Routledge.

Kaplan, E. (2008). The Fordney-McCumber tariff of 1922. *EH. Net Encyclopedia*. https://eh.net/encyclopedia/the-fordney-mccumber-tariff-of-1922/

Karlsson, M., Nilsson, T., & Pichler, S. (2014). The impact of the 1918 Spanish flu epidemic on economic performance in Sweden: An investigation into the consequences of an extraordinary mortality shock. *Journal of health economics*, *36*, 1-19.

Karpman, M., & Acs, G. (2020). Unemployment insurance and economic impact payments associated with reduced hardship following CARES Act. *Washington, DC: Urban Institute*.

Kartal, M. (2019). Avrupa borç krizinin nedenleri, yayılması ve Türkiye ekonomisine etkileri. *Basılmamış Doktora Tezi,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Kaya, M. (2022). 1873–1896 Long Depression. In *Black Swan: Economic Crises, Volume I* (pp. 57-77). Singapore: Springer Nature Singapore.

Kaye, A. D., Okeagu, C. N., Pham, A. D., Silva, R. A., Hurley, J. J., Arron, B. L., ... & Cornett, E. M. (2021). Economic impact of COVID-19 pandemic on healthcare facilities and systems: International perspectives. *Best Practice & Research Clinical Anaesthesiology*, *35*(3), 293-306.

Kenç, T. (2016). Macroprudential regulation: history, theory and policy. *BIS Paper*, (86c). https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap86c.pdf

Kenen, P. B. (1996). Analyzing and managing exchange-rate crises. *Open Economies Review*, *7*, 469-492.

Kennedy, S., Thomson, J., & Vujanovic, P. (2006). *A primer on the macroeconomic effects of an influenza pandemic* (No. 2006-01). The Treasury, Australian Government.

Keogh-Brown, M. R., Wren-Lewis, S., Edmunds, W. J., Beutels, P., & Smith, R. D. (2010). The possible macroeconomic impact on the UK of an influenza pandemic. *Health economics*, *19*(11), 1345-1360.

Keynes, J. M. (1953). *The general theory of employment, interest, and money*. Harcourt Brace Jovanovich, Inc

Keynes, J. M. (2013). *The general theory of employment, interest and money (Third edition),* Cambridge Unıversity Press.

Keynes, J. M. (2018). *Para üzerine bir inceleme*, (III. Basım), (Çev. C. Gerçek), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal çalışma 1930'da yayınlandı)

Khatiwada, A. P., Genie, M. G., Gebremariam, A. G., Lai, T. C., Poudel, N., & Ngorsuraches, S. (2024). Vaccination and non-pharmaceutical interventions during COVID-19: Impact on health and non-health outcomes in the US. *Health Policy and Technology*, *13*(1), 100792. https://doi.org/10.1016/j.hlpt.2023.100792

Khoabane, S. (2020, Temmuz). *The fiscal implications of covid-19 for lesotho: lessons from past crises.* Occasional Analytical Note, Central Bank of Lesotho, https://www.centralbank.org.ls/images/Publications/Research/Analytical_Note_Issue_1_2020.pdf.pdf

Kibritçioğlu, A. (2001). Türkiyerde ekonomik krizler ve hükümetler, 1969-2001. *Yeni Türkiye Dergisi*, *2*(41), 174-183.

Kiger, P. J. (2023, 17 Nisan). 5 causes of the great depression. History, https://www.history.com/news/great-depression-causes

Kindleberger, C. P., Aliber, R. Z., & Solow, R. M. (2005). *Manias, panics, and crashes: A history of financial crises* (Vol. 7). London: Palgrave Macmillan.

King, J. E. (2010). Hilferding's Finance Capital in the development of Marxist thought. *History of Economics Review*, *52*(1), 52-62.

King, M. (1994). Debt deflation: Theory and evidence. *European Economic Review*, *38*(3-4), 419-445.

Klein, P. G. (1999). FA Hayek: Austrian Economist and Social Theorist. Ludwig von Mises Institute. https://mospace.umsystem.edu/xmlui/handle/10355/181

Klitgaard, T., & Narron, J. (2016). Crisis chronicles: The long depression and the Panic of 1873.https://libertystreeteconomics.newyorkfed.org/2016/02/crisis-chronicles-the-long-depression-and-the-panic-of-1873/

Klomp, J. (2010). Causes of banking crises revisited. *The North American Journal of Economics and Finance*, *21*(1), 72-87.

Kolluoğlu, P. (2022). 21. Yüzyıl salgını: sosyal politika, refah devleti ve sosyal hizmetin önümüzdeki dönem seyri. Nika Yayınevi,

Koselleck, R., & Richter, M. W. (2006). Crisis. *Journal of the History of Ideas*, *67*(2), 357-400.

Kotz, D. M. (2008). Contradictions of economic growth in the neoliberal era: Accumulation and crisis in the contemporary US economy. *Review of Radical Political Economics*, *40*(2), 174-188.

Krugman, P. (1979). Increasing returns, monopolistic competition, and international trade. *Journal of international Economics*, *9*(4), 469-479.

Krugman, P. (1998). What happened to Asia. In *Global competition and integration* (pp. 315-327). Boston, MA: Springer US.

Krugman, P. (1999). Balance sheets, the transfer problem, and financial crises. *International tax and public finance*, *6*, 459-472.

Krugman, P. (2001, Mart). Crises: the next generation. In *Conference Honoring Assaf Razin, Tel Aviv*.

Krugman, P., Rogoff, K. S., Fischer, S., & McDonough, W. J. (1999). Currency crises. In *International capital flows* (pp. 421-466). University of Chicago Press.

Krugman, P. Obstfeld, M. (2003). *International economics: Theory and policy* . (Sixth Edition). Pearson Education.

Ladi, S., & Tsarouhas, D. (2020). EU economic governance and Covid-19: policy learning and windows of opportunity. *Journal of European Integration*, *42*(8), 1041-1056.

Laeven, L., & Valencia, F. (2013). Systemic banking crises database. *IMF Economic Review*, *61*(2), 225-270.

Lagarde, C. (2020) *Our response to the coronavirus pandemic* European Central Bank, https://www.ecb.europa.eu/home/search/coronavirus/html/index.en.html

Lagoarde-Segot, T., & Leoni, P. L. (2013). Pandemics of the poor and banking stability. *Journal of Banking & Finance*, *37*(11), 4574-4583.

Lakićević, D. D. (2010). The Austrian School by Jesus Huerta de Soto. *Panoeconomicus*, *57*(1), 119-122.

Lakner, C., Mahler, D. G., Negre, M., & Prydz, E. B. (2022). How much does reducing inequality matter for global poverty?. *The Journal of Economic Inequality*, *20*(3), 559-585.

Lambovska, M., Sardinha, B., & Belas Jr, J. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on youth unemployment in the European Union. *Ekonomicko-manazerske spektrum*, *15*(1), 55-63.

Lancet, T. (2020). Humanitarian crises in a global pandemic. *Lancet (London, England)*, *396*(10249), 447. doi: 10.1016/S0140-6736(20)31749-9.

Lapavitsas, C. (2009). Financialised capitalism: crisis and financial expropriation. *Historical materialism*, *17*(2), 114-148.

Lapavitsas, C. (2014). *Profiting without producing: How finance exploits us all*. Verso Books.

Lapavitsas, C., & Mendieta-Muñoz, I. (2016). The profits of financialization. *Monthly Review*, *68*(3), 49-62.

Leat, D. (1972). Misunderstanding verstehen. *The Sociological Review*, *20*(1), 29-38.

Lee, F. S. (2008). Heterodox economics. *The Long Term View*, 7(1), 23-30.

Lee, H. H., Hayakawa, K., & Park, C. Y. (2023). The effect of covid-19 on foreign direct investment. *Global Economic Review*, 52(1), 1–17.

Lehner, M. (2020). Covid-19 from pandemic to global economic crisis. https://www.semanticscholar.org/paper/Covid-19%3AFrom-pandemic-to-global-economic-crisis-Lehner/bcfc62653acef1fea7df0cb6172136da34265468

Leijonhufvud, A. (2009). Out of the corridor: Keynes and the crisis. *Cambridge Journal of Economics*, 33, 741–757

Littman, R. J. (2009). The plague of Athens: epidemiology and paleopathology. *Mount Sinai Journal of Medicine: A Journal of Translational and Personalized Medicine: A Journal of Translational and Personalized Medicine*, *76*(5), 456-467.

Lucas, R. E., & Sargent, T. J. (Eds.). (1981). *Rational expectations and econometric practice* (Vol. 2). U of Minnesota Press.

Mahler, D.G., Yonzan, N., Lakner, C., Aguilar, R.A.C. & Wu, H. (2021). *Updated estimates of the impact of Covid-19 on global poverty: turning the corner on the pandemic in 2021?* https://blogs.worldbank.org/en/opendata/updated-estimates-impact-covid-19-global-poverty-turning-corner-pandemic-2021

Maital, S., & Barzani, E. (2020). The global economic impact of COVID-19: A summary of research. *Samuel Neaman Institute for National Policy Research*, *2020*(2020), 1-12.

Makin, A. J., & Layton, A. (2021). The global fiscal response to COVID-19: Risks and repercussions. *Economic Analysis and Policy*, *69*, 340-349.

Mallah, S. I., Ghorab, O. K., Al-Salmi, S., Abdellatif, O. S., Tharmaratnam, T., Iskandar, M. A., ... & Al-Qahtani, M. (2021). COVID-19: breaking down a global health crisis. *Annals of clinical microbiology and antimicrobials*, *20*(1), 35.

Mandel, A., & Veetil, V. (2020). The economic cost of COVID lockdowns: an out-of-equilibrium analysis. *Economics of Disasters and Climate Change*, *4*(3), 431-451.

Maniatis, T., & Passas, C. (2015). The law of the falling rate of profit in the post-war Greek economy. In *Greek Capitalism in Crisis* (pp. 105-129). Routledge.

Marshall, D. (1998). Understanding the Asian crisis: Systemic risk as coordination failure. *Economic Perspectives-Federal Reserve Bank of Chicago*, *22*, 13-28.

Marx, I., Nolan, B., & Olivera, J. (2015). The welfare state and antipoverty policy in rich countries. In *Handbook of income distribution* (Vol. 2, pp. 2063-2139). Elsevier.

Mathieu, E., Ritchie, H., Rodés-Guirao, L., Appel, C., Giattino, C., Hasell, J., ... & Roser, M. (2020). Coronavirus pandemic (COVID-19). *Our world in data*.

Mavroudeas, S. (2015). *Introduction*. Mavroudeas, S (Ed.), Greek Capitalism in Crisis Marxist Analyses, New York: Routledge: 1-5.

McCanne, D. (2024). *F. A. Hayek on social insurance, physicians for a national health program*, https://pnhp.org/news/f-a-hayek-on-social-insurance/

McGregor, S. (2001). Neoliberalism and health care. *International journal of consumer studies*, *25*(2), 82-89.

Mckinsey Global Institute (2018), *A decade after the global financial crisis: what has (and hasn't) changed*? McKinsey Global Institute analysis. https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/a-decade-after-the-global-financial-crisis-what-has-and-hasnt-changed

McNally, D. (2011). Marx, Marxists and the financial forms of the crisis. *International Journal of Management Concepts and Philosophy*, *5*(2), 112-117.

McNeill, J. R. (2024). Columbian exchange. Encyclopedia Britannica, https://www.britannica.com/event/Columbian-exchange.

McVean, A. (2018, 27 Haziran), Measles: the plague that ruined Rome, McGill Office for Science and Society, https://www.mcgill.ca/oss/article/did-you-know-history/measles-plague-ruined-rome

Mearman, A. (2007). Teaching heterodox economics concepts. *Handbook for economics lecturers*, *5*, 1-40.

Menger, C. (2007). *Principles of Economics*. Ludwig von Mises Institute ABD.

Middleton, R. (2004). Government and the Economy, 1860-1939. *The Cambridge economic history of modern Britain*, *2*, 456-89.

Milanovic, B. (2016). Income inequality is cyclical. *Nature*, *537*(7621), 479-482.

Miller, V. (1996). Speculative currency attacks with endogenously induced commercial bank crises. *Journal of international Money and Finance*, *15*(3), 383-403.

Milstein, E. & Wessel, D. (2024, 2 Ocak), *What did the Fed do in response to the COVID-19 crisis?* Brookings, https://www.brookings.edu/articles/fed-response-to-covid19/

Minsky, H. P. (1992, Mayıs), *The financial instability hypothesis.* The Jerome Levy Economics Institute Working Paper No. 74, http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.161024.

Miron, J. A., & Romer, C. D. (1990). A new monthly index of industrial production, 1884–1940. *The Journal of Economic History*, *50*(2), 321-337.

Mises Institute. (2021). *Luwig von Mises profiles*. https://mises.org/profile/ludwig-von-mises

Mishkin, F.,S. (2001), *Financial policies and the prevention of financial crises in emerging market countries*, NBER Working Paper Series, 8087, January, Cambridge

Mishkin, F.S.(1994). *Preventing financial crises: an international perspective*. National Bureau Of Economic Research, Working Paper No. 4636

Mitchell, B.R. (1983). *International historical statistics the Americas and Australasia*. Macmillan Education UK.

Mitchener, K. J., & Pina, G. A. (2022). *Causal Effects of Countercyclical Interest Rates: Evidence from the Classical Gold Standard* (No. w29970). National Bureau of Economic Research.

Moen, J. R., & Tallman, E. W. (2015). The Panic of 1907. *Federal Reserve History*.

Morens, D. M., Taubenberger, J. K., & Fauci, A. S. (2009a). The persistent legacy of the 1918 influenza virus. *New England Journal of Medicine*, *361*(3), 225-229.

Morens, D.M, Folkers, G.K. & Fauci, A.S. (2009b). What is a pandemic? The Journal of Infectious Diseases, 200(7), pp. 1018-1021

Muellbauer, J. (2020, 11 Nisan). *The coronavirus pandemic and US consumption.* https://cepr.org/voxeu/columns/coronavirus-pandemic-and-us-consumption

Nakamura, E., Steinsson, J., Barro, R., & Ursúa, J. (2013). Crises and recoveries in an empirical model of consumption disasters. *American Economic Journal: Macroeconomics*, *5*(3), 35-74.

Namani, A. (2021). The rebirth of Keynes during the COVID-19 pandemics-a theoretical approach. *CES Working Papers*, *13*(4), 347-366.

Narain, J. P., Dawa, N., & Bhatia, R. (2020). Health system response to COVID-19 and future pandemics. *Journal of Health Management*, *22*(2), 138-145.

Narayan,A., Cojocaru, A., Agrawal, S., Bundervoet, T., Davalos, M., Garcia, N., Lakner, C., Mahler, D.G., Talledoi V.M., Ten, A., Yonzan, N. (2022). *Covid-19 and economic inequality: short-term impacts with long-term consequences.* Policy Research Working Paper 9902, World Bank, Washington, DC,

Natal, J.M. & Barrett, P. (2023, 10 Nisan). Interest rates likely to return toward pre-pandemic levels when inflation is tamed. https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2023/04/10/interest-rates-likely-to-return-towards-pre-pandemic-levels-when-inflation-is-tamed

NBER. (2021). *Business cycle dating*. https://www.nber.org/research/business-cycle-dating

NBER. (2023a). *U.S.. amplitude adjusted composite ındex of leading series, six series, unweighted, seasonally adjusted 01/1919-12/1940*. https://www.nber.org/research/data/nber-macrohistory-xvi-leading-indicators

NBER. (2023b). *U.S. total employment 1900-1929*. https://data.nber.org/databases/macrohistory/rectdata/08/a08171a.dat,

NBER. (2023c). *U.S. federal budget expenditures, total 11/1914-06/1933.* https://www.nber.org/research/data/nber-macrohistory-xv-government-finance

NBER. (2023d). *U.S. number of business failures, bradstreet's fırst, 1882-fourth, 1892 01/1893-01/1933*. https://www.nber.org/research/data/nber-macrohistory-ix-financial-status-business

NBER. (2023e). *U.S. total exports 07/1866-10/1969.* https://data.nber.org/databases/macrohistory/rectdata/07/m07023.dat

NBER. (2023f). *U.S. total ımports 07/1866-10/1969.* https://data.nber.org/databases/macrohistory/rectdata/07/m07028.dat

NBER. (2024a). *U.S. savings of entrepreneurs 1919-1938.* https://data.nber.org/databases/macrohistory/rectdata/10/a10055.dat

NBER. (2024b). *U.S. savings of government 1919-1938. https*://data.nber.org/databases/macrohistory/rectdata/10/a10057.dat

NBER. (2024c). *U.S. net savings of life insurance policy holders 1888-1944*. https://data.nber.org/databases/macrohistory/rectdata/10/a10036b.dat

NBER. (2024d). *U.S. Rates On Customer Loans, New York City 01/1919-02/1939,* https://data.nber.org/databases/macrohistory/rectdata/13/m13004.dat

NBER. (2024e). *U.S. interest rates on federal land bank loans, twelve federal land banks 02/1917-10/1944.* https://data.nber.org/databases/macrohistory/rectdata/13/m13008.dat

NBER. (2024f). *Macrohistory: X. savings and investment.* https://data.nber.org/databases/macrohistory/rectdata/10/a10041.dat

O'Hara, P. A. (1999). *Encyclopedia of political economy*. London: Routledge.

Obrizan, M., Karlsson, M., & Matvieiev, M. (2020). The macroeconomic impact of the 1918–19 influenza pandemic in Sweden.

Obstfeld, M. (1986). Rational and self-fulfilling balance of payments crises. *The American Economic Review*, No:1.76, 72-81

Obstfeld, M. (1996). *Models of currency crises with self-fulfilling features.* European Economic Review, 40, 1037- 1047

Ocampo, J. A. (2014). The Latin American debt crisis in historical perspective. In *Life After Debt: The Origins and Resolutions of Debt Crisis* (pp. 87-115). London: Palgrave Macmillan UK.

OECD. (2020a). *OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19) COVID-19 crisis response in Central Asia*. https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/covid-19-crisis-response-in-central-asia-5305f172/

OECD. (2020b). *OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19) The impact of the coronavirus (COVID-19) crisis on development finance.* https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-impact-of-the-coronavirus-covid-19-crisis-on-development-finance-9de00b3b/#blocknotes-d7e1933

OECD. (2021a). *Building inclusive labour markets: Active labour market policies for the most vulnerable groups*. OECD Policy Responses to Coronavirus. https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/building-inclusive-labour-markets-active-labour-market-policies-for-the-most-vulnerable-groups-607662d9/

OECD. (2021b). *What have countries done to support young people in the COVID-19 crisis?*, OECD Policy Responses to Coronavirus. https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/what-have-countries-done-to-support-young-people-in-the-covid-19-crisis-ac9f056c/

OECD. (2021c). *Scaling up policies that connect people with jobs in the recovery from COVID-19.* OECD Policy Responses to Coronavirus. https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/scaling-up-policies-that-connect-people-with-jobs-in-the-recovery-from-covid-19-a91d2087/

OECD. (2022a). *The unequal impact of COVID-19: A spotlight on frontline workers, migrants and racial/ethnic minorities.* OECD Policy Responses to Coronavirus. https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-unequal-impact-of-covid-19-a-spotlight-on-frontline-workers-migrants-and-racial-ethnic-minorities-f36e931e/

OECD. (2022b). *Riding the waves: Adjusting job retention schemes through the COVID-19 crisis*. OECD Policy Responses to Coronavirus https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/riding-the-waves-adjusting-job-retention-schemes-through-the-covid-19-crisis-ae8f892f/

OECD. (2022c). *International trade during the COVID-19 pandemic: Big shifts and uncertainty*. OECD Policy Responses to Coronavirus https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/international-trade-during-the-covid-19-pandemic-big-shifts-and-uncertainty-d1131663/

OECD. (2023). *The rise and fall of public social spending with the COVID-19 pandemic*. https://www.oecd.org/els/soc/OECD2023-Social-Expenditure-SOCX-Update-Rise-and-fall.pdf

OECD. (2024a). *Monthly monetary and financial statistics (mei): interest rates,* https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=86#

OECD. (2024b). *Inflation (CPI)* https://data.oecd.org/price/inflation-cpi.htm

OECD. (2024c). *Income inequality.* https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm

OECD. (2024d). *Household savings (indicator).* https://data.oecd.org/hha/household-savings.htm#indicator-chart

OECD. (2024e). *Trade in goods and services*. https://data.oecd.org/trade/trade-in-goods-and-services.htm

OECD. (2024f). *Unemployment rate by age group.* doi: 10.1787/997c8750-en

OECD. (2024g). *Unemployment rates by education level*. doi: 10.1787/6183d527-en

Oğurlu, E. (2020). Tarih Boyunca Pandemiler ve Uluslararası Sisteme Etkileri. *Electronic Turkish Studies*, *15*(4).

Oktar, S., & Dalyancı, L. (2010). Finansal kriz teorileri ve türkiye ekonomisinde 1990 sonrasi finansal krizler. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *29*(2), 1-22.

Oktar, S., & Eroğlu, N. (2015). Petrolün İlk Küresel Krizi: 1973 Krizi. *İktisadi Krizler ve Türkiye Ekonomisi Prof. Dr. İlker Parasıza Armağan, Ed. Nadir Eroğlu, İlhan Eroğlu ve Halil İbrahim Aydın*, 177-190.

Oner, C. (2010). *Unemployment: the curse of joblessness, finance and development*. https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/basics/unemploy.htm

Oum, S., Kates, J., & Wexler, A. (2022). Economic impact of COVID-19 on PEPFAR countries. *KFF Global Health Policy*.

Özdağ, Ü. (2020). Korona Salgını ve İki Kutuplu Dünya Kaosu. *Özel Rapor*, *21*.

Özdoğan, M. (2021). Epidemi ve Pandemi nedir? Arasındaki farklar nelerdir? https://www.drozdogan.com/epidemi-ve-pandemi-nedir-koronavirus-pandemisi/

Özkan, A. (2005). Ekonomik kriz ve muhasebe uygulamalarına bazı yansımalar. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *23*(2), 165-180.

Özsağır, A. (2000). Küresel işsizlik krizi ve işsizlikle mücadele politikaları. In *Journal of Social Policy Conferences* (No. 43-44). Istanbul University.

Özyiğit, M. & Çelik, A. (2019). *Kriz teorilerinin krizi*. Karaburun Bilim Kongresi, Wilhelm Wolff Toplum Araştırmaları Derneği.

Pamuk, Ş., & Shatzmiller, M. (2014). Plagues, wages, and economic change in the Islamic Middle East, 700–1500. *The Journal of Economic History*, *74*(1), 196-229.

Panitch, L., & Gindin, S. (2011). Capitalist crises and the crisis this time. *Socialist Register, 47*.

Papadatos, D. (2015). The Greek EU-IMF memoranda: A problematic strategy for Greek capitalism. In *Greek Capitalism in Crisis* (pp. 67-81). Routledge.

Parker, C. F., & Stern, E. K. (2022). The trump administration and the COVID-19 crisis: exploring the warning-response problems and missed opportunities of a public health emergency. *Public administration*, *100*(3), 616-632.

Peng, C., Xiao, J., Qiu, W., & Chen, R. (2024). The impact of the COVID-19 pandemic on household savings plan and the underlying driving forces: evidence from China. *Applied Economics*, 1-21.

Peterson, W. C. (1980) Stagflation and the crisis of capitalism. *Review of Social Economy*, 38(3), pp. 277-2

Pettifor, A. (2019). *Balance of power: the economic consequences of the Peace at 100*. Books and Arts, https://www.nature.com/articles/d41586-019-02850-8

Phillips, C.A., McManus, T.F., Nelson, R.W. (1937). *A study of the great depression in the united states*. New York: The Macmillan Company.

Potter, C.W. (2001), A history of influenza. *Journal of Applied Microbiology*, 91, 572-579.

Powell, J. (2020, 29 Nisan). *Transcript of chair powell's press conference* https://www.federalreserve.gov/mediacenter/files/FOMCpresconf20200429.pdf

Pradhan, M. & Goodhart, C. A. E., (2020). Future imperfect after coronavirus. *VoxEU*. https://cepr.org/voxeu/columns/future-imperfect-after-coronavirus

Pressman, S. (1991). Keynes and antipoverty policy. *Review of Social Economy*, *49*(3), 365-382.

Prisecaru, P. (2016). Challenges of the fourth industrial revolution. *Knowledge Horizons. Economics*, *8*(1), 57.

Radelet, S., & Sachs, J. (1998). The onset of the East Asian currency crisis. *NBER Working paper*, *6680*.

Rahim, F., Allen, R., Barroy, H., Gores, L., & Kutzin, J. (2020). COVID-19 Funds in Response to the Pandemic. *International Monetary Fund, Washington, DC*.

Raico, R. (2012). *Classical liberalism and the Austrian School*. Ludwig von Mises Institute.

Razavi, S., Behrendt, C., Bierbaum, M., Orton, I., & Tessier, L. (2020). Reinvigorating the social contract and strengthening social cohesion: Social protection responses to COVID-19. *International Social Security Review*, *73*(3), 55-80..

Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2009). *This time is different: eight centuries of financial folly*, Princeton Press.

Reserve Bank of Australia. (2020). *Supporting the economy and financial system in response to covid-19*. https://www.rba.gov.au/covid-19/

Robinson, J. (1974) What has become of the keynesian revolution?, *Challenge*, 16(6), 6-11.

Rocco, P., Béland, D., & Waddan, A. (2020). Stuck in neutral? Federalism, policy instruments, and counter-cyclical responses to COVID-19 in the United States. *Policy and Society*, *39*(3), 458-477.

Rodríguez-Vives, M., & Olsson, H. (2023). Government expenditure in the euro area during the pandemic crisis–insights from the Classification of the Functions of Government data. *Economic Bulletin Boxes*, *3*.

Rogers, K. (2020). *1957 flu pandemic*. Encyclopedia Britannica, https://www.britannica.com/event/1957-flu-pandemic

Rojas-Suárez, M. L., & Weisbrod, M. S. R. (1995). *Financial fragilities in Latin America: the 1980s and 1990s*. International monetary fund.

Romer, C.D. & Pells, R. H. (2024). *Great depression*. Encyclopedia Britannica, https://www.britannica.com/event/Great-Depression.

Romer, P. & Garber, N. (2020), *Will our economy die from coronavirus?* The New York Times, https://www.nytimes.com/2020/03/23/opinion/coronavirus-depression.html

Romer, P. (2020). *Roadmap to responsibly reopen America*, https://roadmap.paulromer.net/

Roser M, Ritchie H, Ortiz-Ospina E & Hasell J. (2020). *Coronavirus pandemic*. https://ourworldindata.org/coronavirus

Rothbard, M. (2009). *The origins of the federal reserve.* Ludwig von Mises Institute, https://mises.org/library/book/origins-federal-reserve

Ryner, M. (2012). Financial Crisis, Orthodoxy and Heterodoxy in the Production of Knowledge about the EU. *Millennium*, *40*(3), 647-673.

Saad-Filho, A. (2020). From COVID-19 to the End of Neoliberalism. *Critical sociology*, *46*(4-5), 477-485.

Sacasa, N. (2008). Preventing future crises. *Finance and Development*, *45*(4), 11-14.

Sachs, J. (1997). Alternative approaches to financial crises in emerging markets. *Brazilian Journal of Political Economy*, *16*(2), 202-216.

Salant, S. W., & Henderson, D. W. (1978). Market anticipations of government policies and the price of gold. *Journal of political economy*, *86*(4), 627-648.

Samuelson, P.A. & Nordhaus, W.D. (2009). *Economics* (Nineteenth Edition). The McGraw-Hill Companies.

Sanchez-Paramo, C., Hill, R., Mahler, D.G., Narayan, A. & Yonzan, N. (2021). *COVID-19 leaves a legacy of rising poverty and widening inequality.* World

Bank Blog. https://blogs.worldbank.org/en/developmenttalk/covid-19-leaves-legacy-rising-poverty-and-widening-inequality

Sathyamala, C. (2022). COVID-19: The Political Economy of a Global Pandemic. *Development and Change*.

Satılmış, S. (2020). *İspanyol gribi ve Osmanlı Devleti'ne etkileri* (1918-1921), https://acikerisim.aksaray.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12451/10660

Sayed, A., & Peng, B. (2021). Pandemics and income inequality: a historical review. *SN Business & Economics*, 1(54).

Schich, S., & Kim, B. H. (2010). Systemic financial crises: How to fund resolution. *OECD Journal: Financial Market Trends*, *2010*(2), 1-34.

Seidman, L. (2012). Keynesian stimulus versus classical austerity. *Review of Keynesian Economics*, (1), 77-92.

Sen, A. (2009). Capitalism beyond the crisis. *New York Review of Books*, 56(5).

Sertdemir, A. (2020). Türkiye'nin koronavirüsle mücadele performansı üzerine bir değerlendirme. *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *1*(1), 15-26.

Sha, Y., Zhang, Y., & Lu, X. (2022). Household investment diversification amid Covid-19 pandemic: Evidence from Chinese investors. *Finance Research Letters*, *47*, 102820.

Shabir, M., Jiang, P., Wang, W., & Işık, Ö. (2023). COVID-19 pandemic impact on banking sector: A cross-country analysis. *Journal of Multinational Financial Management*, *67*, 100784.

Shaikh, A. (1978). An introduction to the history of crisis theories. *US capitalism in crisis*, 219-241.

Shaikh, A. (2011). The first great depression of the 21st century. *Socialist register*, *47*.

Shand, Al. H. (1984*). The capitalist alternative: an introduction to neo-austrian economics.* New York University Press.

Sharma, A., Ghosh, D., Divekar, N., Gore, M., Gochhait, S., & Shireshi, S. S. (2021). Comparing the socio-economic implications of the 1918 Spanish flu and the COVID-19 pandemic in India: A systematic review of literature. *International Social Science Journal*, *71*(S1), 23-36.

Sherman, M. (2009). A short history of financial deregulation in the United States. *Center for economic and policy research*, *7*.

Skidelsky, R. (2020). Economic Recovery in the Age of COVID-19. *Intereconomics*, *55*(6), 345-349.

Smith, S. M., Edwards, R., & Duong, H. C. (2021). Unemployment rises in 2020, as the country battles the COVID-19 pandemic. *Monthly Lab. Rev.*, *144*, 1.

Snowdon, B., & Vane, H. R. (2005). *Modern macroeconomics: its origins, development and current state*. Edward Elgar Publishing.

Spinney, L. (2017). *Pale rider: the spanish flu of 1918 and how it changed the world.* Jonathan Cape.

Stanley, A. (2023, Aralık), *In a more shock-prone world, strengthening the financial safety net is more important than ever*, IMF, https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2023/12/PT-global-financial-safety-net

Steadman, T.L. (2007), *A practical medical dictionary* (Sixth Edition), William Wood and Company.

Sundararajan, V. & Balino, T.J.T. (1991). *Banking crises: cases and issues.* Washington DC: IMF

Sweezy, P. M. (1981). *Four lectures on Marxism* (Vol. 36). NYU Press.

Şen, H. & Aktan, C. C. (2001). Ekonomik kriz: nedenler ve çözüm önerileri, yeni Türkiye. *Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, 42(II), 1225-1230

Tabar, Ç., & Tokatlıoğlu, M. (2018). Küresel ekonomik kriz döneminde Türkiye'de uygulanan vergi politikalarının değerlendirilmesi. *International Journal of Public Finance*, *3*(1), 27-46.

Tan, H. (2020). The coronavirus outbreak is a 'different kind of crisis' says Nobel laureate Joseph Stiglitz. *CNBC TV Interview (retrieved from https://www. cnbc. com/2020/03/17/josephstiglitz-coronavirus-outbreak-is-a-different-kind-of-crisis. html)*.

Tankler, A. (2020), *Does this change everything? small business gets sick*, European Investment Bank, https://www.eib.org/en/stories/smes-coronavirus

Taques, F. H., De Souza, H. P. B., & Alencar, D. A. (2017). The 2007-08 Financial Crisis from a Marxist View. *Modern Economy*, *8*(09), 1069.

Taskinsoy, J. (2020). Coronavirus Pandemic: The US Induced Great Panic of the 21st Century (May 26, 2020). *Available at SSRN 3610749*.

Taubenberger, J. K., & Morens, D. M. (2006). 1918 Influenza: the mother of all pandemics. *Revista Biomedica*, *17*(1), 69-79.

Tauseef Ahmad, H., Mukhtiar B. & Jin, H. (2020). Coronavirus disease 2019 (covid-19) pandemic and economic impact. *Pakistan Journal of Medical Sciences*, 36(COVID19-S4), 73-78.

Taylor, M. Z. (2018). *Warren Harding and presidential leadership: the 1920s economic boom and the politics of normalcy*. 2018 Midwest Political Science Association Annual Conference in Chicago.

TCMB (2024), *1 Hafta Repo.* https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi/Merkez+Bankasi+Faiz+Oranlari/1+Hafta+Repo

TCMB. (2021). *Terimler sözlüğü*. https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banka+Hakkinda/Egitim-Akademik/Terimler+Sozlugu/

Tekin, A. (2021). Tarihten günümüze epidemiler, pandemiler ve ekonomik sonuçlari. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (40), 330-355.

The White House. (t.y.), *Wall Street Reform: The Dodd-Frank Act*. https://obamawhitehouse.archives.gov/economy/middle-class/dodd-frank-wall-street-reform#:~:text=The%20most%20far%20reaching%20Wall,day%20lenders%20from%20exploiting%20consumers.

The World Bank. (2022a). *GDP growth (annual %)*. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG

The World Bank. (2022b). *Death rate, crude (per 1,000 people).* https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.CDRT.IN

The World Bank. (2022c). *GDP per capita growth (annual %)*. https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD.ZG

The World Bank. (2022d). *World Development Report 2022. Finance for an Equitable Recovery*, https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2022/brief/chapter-1-introduction-the-economic-impacts-of-the-covid-19-crisis

The World Bank. (2024*). Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate) - United States, European Union, OECD members, World.* https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?end=2023&locations=US-EU-OE-1W&start=1991&view=chart

Timur, M. C. (2021). Küreselleşme çağında COV-19 salgınının ekonomik yansımaları. *Politik Ekonomik Kuram*, 5(1), 78-87.

Troan, A. (2015, 9 Kasım). *After Crisis: A Marxist Take on Capital and Labour after the Financial Crisis*. E-international relations. https://www.e-ir.info/2015/11/09/after-crisis-a-marxist-take-on-capital-and-labour-after-the-financial-crisis/

Tumpey, T. (2018, 24 Mayıs). *Ask a CDC scientist: Dr. Terrence Tumpey and the reconstruction of the 1918 pandemic virus*, https://www.cdc.gov/flu/ pandemic-

resources/1918-commemoration/special-features/ask-a-scientist-terrence-tumpey.htm

Turgan, E. (2013). 2008 krizinin Avrupa Birliği ülkelerine etkilsi ve krizleri önlemeye yönelik geliştirilen mekanizmalar. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 13 (1), 219-255.

Turhan, S. (1987). Stagflasyon ve Maliye Politikası. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 43, 433-455.

Türk, A., Bingül, B. A., & Ak, R. (2020). Tarihsel süreçte yaşanan pandemilerin ekonomik ve sosyal etkileri. *Gaziantep University Journal of Social Sciences, 19(COVID-19 Special Issue)*. 612-632.

Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM). (2020, 14 Nisan). *Covid 10 ile Mücadele için Dünya Ülkelerinin Aldığı Tedbirler*, https://www.tim.org.tr/files/downloads/Koronavirus_Dosyasi/TIM_Dunya_Ulkelerinin_Aldigi_Tedbirler_Sunumu_14.04.2020.pdf

U.S. Department of The Treasury (2024). *Covid-19 economic relief,* https://home.treasury.gov/policy-issues/coronavirus/assistance-for-American-families-and-workers

U.S. Goverment Accountability Office. (2023). *Covid-19 relief: funding and spending*. https://www.gao.gov/products/gao-23-106647

Ullman, H. (2020). Economic recovery from coronavirus: Lessons from 1918–1923. *Atlantic Council. May*, *1*.

UN. (2017, Temmuz). *The Marshall Plan, IMF and First UN Development Decade in the Golden Age of Capitalism: lessons for our time.* Department of Economic and Social Affairs Economic Analysis. https://www.un.org/development/desa/dpad/publication/policy-brief-52-the-marshall-plan-imf-and-first-un-development-decade-in-the-golden-age-of-capitalism-lessons-for-our-time/

UN. (2022), *Impact of the COVID-19 Pandemic on Trade and Development Lessons Learned*, https://unctad.org/system/files/official-document/osg2022d1_en.pdf

UNCTAD. (2023). *Foreign direct investment*, https://unctad.org/system/files/official-document/tdstat48_FS09_en.pdf

UNDP. (2020). *Coronavirus vs. inequality*. https://feature.undp.org/coronavirus-vs-inequality/

USA Facts. (2021). *Budget.* https://usafacts.org/state-of-the-union-2021/budget/

USA Facts. (2024). *10-K report, United States Governments*. https://usafacts.org/reports/government-10-k/

Usman, M., Umar, Z., Choi, S. Y., & Teplova, T. (2024). Quantifying endogenous and exogenous shocks to financial sector systemic risk: A comparison of GFC and COVID-19. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, *94*, 281-293.

Üzar, U. (2017). Post Keynesyen iktisat, ana akım iktisada alternatif olabilir mi? 2008 krizi bağlamında bir değerlendirme. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *39*(1), 281-305.

Van der Veken, W., De Santis, R. (2020, 11 Kasım). *Economic expected losses and downside risks due to the Spanish flu*, https://cepr.org/voxeu/columns/economic-expected-losses-and-downside-risks-due-spanish-flu

Varlık, C. (2002). İkiz krizler: para krizleri ile bankacılık krizleri arasındaki bağlantılar. *Ekonomik Yaklaşım*. (13), 159-180.

Varma, P. (2003). *Sovereign Bond Defaults, Rating Transitions, and Recoveries (1985-2002), Moody's Investors Service, Global Credit Research, Moody's Special Comment* (No. 77350). Working paper.

Velasco, A. (1987). Financial crises and balance of payments crises: a simple model of the southern cone experience. *Journal of development Economics*, *27*(1-2), 263-283.

Velde, F. R. (2020, 7 Temmuz). *What happened to the us economy during the 1918 ınfluenza pandemic? A view through high-frequency data*. Federal Reserve Bank of Chicago. https://www.chicagofed.org/~/media/publications/working-papers/2020/wp2020-11-pdf.pdf

Vonyó, T. (2008). Post-war reconstruction and the Golden Age of economic growth. *European Review of Economic History*, *12*(2), 221-241. doi:10.1017/S1361491608002244

Wapshott, N. (2011). *Keynes-Hayek: Modern Ekonomiyi Tanımlayan Çatışma* (Çev. A. E. Pilgir), Koç Üniversitesi Yayınları. (Orijinal çalışma 2011'de yayınlandı)

Wenzel, M., Stanske, S., & Lieberman, M. B. (2021). Strategic responses to crisis. Strategic Management Journal, 41(7/18), 3161.

Wheelock, D. C. (2020, 1 Haziran). *What can we learn from the Spanish flu pandemic of 1918-19 for COVID-19*?, Federal Reserve Bank of St. Louis, https://www.stlouisfed.org/on-the-economy/2020/june/what-can-we-learn-from-the-spanish-flu-pandemic-of-1918-for-covid-19

White, E. N. (2015). *Protecting Financial Stability in the Aftermath of World War I: The Federal Reserve Bank of Atlanta's Dissenting Policy* (No. w21341). National Bureau of Economic Research.

White, L. H. (2012). *The Roaring Twenties and Austrian Business Cycle Theory.* The Clash of Economic Ideas. 68–98. Cambridge University Press

WHO. (2021). *Spending on health in Europe: Entering a new era*. https://apps.who.int/nha/database/DocumentationCentre/GetFile/60032241/en

WHO. (2023a, 27 Ocak). *Leprosy*. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/leprosy

WHO. (2023b, 11 Aralık). *Cholera*. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cholera

WHO. (2023c, 22 Temmuz), *HIV and AIDS*. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/hiv-aids?gad_source=1&gclid=CjwKCAiAi6uvBhADEiwAWiyRdosobSejhPBtZ8t8kfUNQBE1gHldWIvhFWVOmdim7LIB6ODjFU7JWxoCQWsQAvD_BwE

WHO. (2023d). *Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*. https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019

WHO. (2023e, 31 Ocak). *Global spending on health: Coping with the pandemic*. https://www.who.int/publications/i/item/9789240086746

Whoriskey, P., MacMillan, D., O'Connell, J. (2020, 5 Ekim). *Doomed to fail: Why a $4 trillion bailout couldn't revive the American economy*. Washington Post. https://www.washingtonpost.com/graphics/2020/business/coronavirus-bailout-spending/.

Wight, J. B. (2017, 30 Mayıs). *Hayek on health care reform*, Economics and Ethics, https://www.economicsandethics.org/2017/05/hayek-on-health-care-reform.html

Wood, J., Ausserladscheider, V., & Sparkes, M. (2022, 28 Eylül). *COVID-Keynesianism was a short-term crisis management tactic. Neoliberal policymaking is back*. British Politics and Policy at LSE. https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/covid-keynesianism-was-a-short-term-crisis-management-tactic-neoliberal-policymaking-is-back/

World Bank Group. (2024). *Global economic prospects*, https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects

Wright, R., & Wu, C. (2024). Is Foreign Direct Investment Resilient Post the COVID-19 Pandemic? The Case of a Subnational Economy. *Journal of Risk and Financial Management*, *17*(1), 21.

Xiong, J., Tang, Z., Zhu, Y., Xu, K., Yin, Y., & Xi, Y. (2021). Change of consumption behaviours in the pandemic of COVID-19: Examining residents' consumption expenditure and driving determinants. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *18*(17), 9209.

Xu, M., David, J. M., & Kim, S. H. (2018). The fourth industrial revolution: Opportunities and challenges. *International journal of financial research*, *9*(2), 90-95.

Yalman, G. L. (2021). Kapitalizmin krizleri üzerine gözlemler. *Praksis*. (55).

Yannelis, C., & Amato, L. (2023). Household behavior (consumption, credit, and investments) during the COVID-19 pandemic. *Annual Review of Financial Economics*, *15*(1), 91-113.

Yazdanparast, A., & Alhenawi, Y. (2022). Impact of COVID-19 pandemic on household financial decisions: A consumer vulnerability perspective. *Journal of Consumer Behaviour*, *21*(4), 806-827.

Yeyati, E. L., & Filippini, F. (2021). Social and economic impact of COVID-19. *Brookings Institution*.

Yıldırım, K., Karaman, D., Taşdemir, M. (2013). Makro Ekonomi (11. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

Yılmaz, F. (2002). Hayek'de piyasanın epistemik rolü. *Liberal Düşünce Dergisi*. 27, 137-150

Yolun, M., & Kopar, M. (2015). The impact of the Spanish influenza on the Ottoman Empire. *Belleten*, *79*(286), 1099-1120.

Zeiger, D. (2020). *Supply management's role in curtailing the coronavirus impact*. Institute for Supply Management White Paper https://weareism.org/docs/White+Paper+Coronavirus_Mar132020FNL.pdf

Zhao, M. (2024). Chinese and Us Economic Policies During the Covid-19 Period: Analysis of Fiscal and Monetary Policies in the Two Countries. *Highlights in Business, Economics and Management*, *24*, 2295-2306.